

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 13

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2018

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, № 13

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
elm.ve.tehsil@mail.ru

“AZƏRBAYCAN DİLİ”NİN XX VƏ XXI ƏSRLƏRDƏ IDEOLOJİ İNTİBAHI

Açar sözlər: ideoloji intibah, türk dili, Azərbaycan dili, dövlət dili, millət və dil, azərbaycançılıq ideologiyası, azərbaycançılıq və qloballaşma.

Ключевые слова: идеологическое возрождение, тюркский язык, азербайджанский язык, государственный язык, народ и язык, идеология азербайджанства, азербайджанство и глобализация.

Key words: ideological revival, Turkic language, Azeri language, state language, people and language, ideology of Azerbaijanism, Azerbaijanism and globalization.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq türk dünyası - türk xalqlarının milli müstəqillik mübarizəsi geniş vüsət alır. Milli ziyalılarımızın, ara-sıra mətbuatın dilində «Azərbaycan dili» kəlməsi işlənirdisə, əsrin əvvəllərində müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti dövlət dilinin adını **türk dili** olaraq rəsmiləşdirdi. O dövrün mətbuatında türk dili ifadəsi işlənsə də, əslində «Azərbaycan türkcəsi» anlaşıldı; dövrün qrammatika kitablarında gah «azəri ləhcəsi», «Azərbaycan şivəsi» istilahları işlədilirdi. Ural-Altay ailəsinə mənsub türk-tatar budağına daxil olan dillərdən bəhs edərkən B.Çobanzadə qırğız lisanı, osmanlı türklərinin lisanı, çuvas lisanı və s. ilə yanaşı Azərbaycan lisanı adını çəkir (1). 1936-cı ildə rəsmi Moskva «türk dili» adını «Azərbaycan dili» ilə əvəzləməyi qərar verir. Sovetlər Birliyinin tərkibində olan Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası heç bir əks təsir, təzyiq göstərmədən bu adı qəbul edir. Məhz o zamandan etibarən yazılan fundamental elmi-tədqiqat əsərlərində, qrammatika dərsliklərində «Azərbaycan dili», «Müasir Azərbaycan dili» ifadəsi işlənir.

1991-ci ildə Sovetlər İttifaqının süqutu ilə Azərbaycan xalqı yenidən öz müstəqilliyini əldə etdi. Şübhəsiz ki, müstəqilliyin ən mühüm atributlarından biri dil məsələsidir. Hakimiyyətə gələn Xalq Cəbhəsi dövlət dilinin Azərbaycan dili yox, *türk dili* ilə əvəz olunmasını, beləliklə tarixi həqiqətin «geri qaytarılması»na təşəbbüs edir. 22 dekabr 1992-ci il tarixli Milli Məclisin iclasında dövlət dilinin adı müzakirəyə çıxarılır. «Azərbaycan Respublika-

sının dövlət dili türk dilidir» qərarı səsə qoyulur və lehinə 27 səsə qələbə qazanılır. Bütün dövlət strukturları, orta və ali məktəb dərslərlərində Azərbaycan kəlməsi *türk* sözü ilə əvəz olunur. Bu əvəz olunma ictimaiyyət tərəfindən narazılıqla qarşılanır. Azərbaycanşünaslıq nəzəriyyəsinin əsasını qoyanlardan biri akademik N.Cəfərov «Azərbaycan dili»nin «türk dili» ilə əvəz edilməsini düzgün hesab etmir:

a) iki müstəqil türk mənşəli dilin hər ikisinin eyni bir adla adlandırılması özünü doğrultmur və təcrübədə onları istər-istəməz ayrı-ayrı adlarla (Azərbaycan türkcəsi – Türkiyə türkcəsi) adlandırmaq lazım gəlir;

b) Azərbaycan ərazisində yaşayan qeyri-türk mənşəli müxtəlif xalqlar, etnoslar (talışlar, ləzgilər, tatlar, kürdlər və s.) «Azərbaycan dili»nin «türk dili» adlandırılmasından hər hansı halda narahat olurlar, bir sıra qüvvələr isə bundan istifadə edərək «xırda müstəqillik» hissələrini qızışdırırlar;

c) «Azərbaycan dili» adlı artıq neçə on illərdir ki, uğurla işlənir, kifayət qədər işlənmə təcrübəsi qazanmışdır (2, 529).

Məsələnin ciddiliyini nəzərə alan Ümummillə lider H.Əliyev xalqın və dövlətin adı ilə bağlı müzakirələr keçirir. Müzakirədəki giriş nitqində məsələnin qaranlıq nöqtələrinə aydınlıq gətirir: «1921-ci ildə qəbul olunmuş ilk Azərbaycan Konstitusiyasında dövlət dili ilə bağlı heç bir maddə yoxdur. 1937-ci ildə də qəbul edilmiş Azərbaycan Konstitusiyasında dövlət dili haqqında heç bir maddə olmayıb. 1956-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1937-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyaya dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə əlavə edib...

1977-1978-ci illərdə biz yeni Konstitusiyayı qəbul edərkən bu məsələ, şübhəsiz ki, əsas məsələlərdən biri idi. Biz yeni Konstitusiyada Azərbaycan Dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə hazırladıq... Mən həmin Konstitusiyayı hazırlayan komissiyanın sədri idim və bu işlərə rəhbərlik etdim. 1978-ci ildə, səhv etmərsə, aprel ayında biz Konstitusiyayı qəbul etdik. Həmin Konstitusiyada yazıldı ki, Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir» (3, 116-117).

Tanınmış ziyalılar, elm və mədəniyyət xadimlərinin iştirakı ilə 1995-ci ilin noyabrın əvvəllərindən müzakirələrə başlandı. Milli kimlik və milli dilin adı, Azərbaycan milli ideologiyası problemi ilə bağlı məsələlər mübahisəli olaraq qalırdı. Azərbaycançılıq ideologiyası əsaslandırılarkən, «Azərbaycan dili» və «Azərbaycan milləti»nin vacibliyi irəli sürülür. Milli ideologiyanın hər hansı bir adla («türkçülük», «azərbaycançılıq», «islamçılıq» və s.) adlandırılması müəyyən əhəmiyyət kəsb etsə də, iki faktorun həlli mühüm əhəmiyyət daşıyır: millətin və dilin adı. Millət və dilin adına aydınlıq gətirildikdən sonra, bütün hallarda milli ideologiya bu iki amil əsasında təşəkkül tapacaq, yəni bir xalqın etnik kimliyi və milli dili nədirsə, müəyyən mənada onun milli ideologiyası da odur.

Bu baxımdan bəzi alimlərin (məsələn, N.Cəfərov, S.Xəlilov və b.) azərbaycançılığın mahiyyətinə uyğun olaraq Azərbaycan milləti və Azərbaycan dilini müdafiə etmələri başa düşüləndir. Çünki «Azərbaycan dili»nin varlığı və Konstitusiyada öz əksini tapması «azərbaycançılıq» ideologiyasının mövcudluğundan bəhs etmək üçün ən vacib ideoloji amildir. Konstitusiyada «Azərbaycan dili»nin öz əksini tapacağı real həyatın qanunauyğunluğu ilə bağlıdır.

«Azərbaycançılıq» və «türkçülüy»ün sintezindən çıxış edənlər (məsələn, H.Həsənov, Y.Qarayev, K.Abdulla, Anar, Q.Kazımov) hesab edirlər ki, Azərbaycan dilinin «Türk dili», «Azərbaycan türk dili», «Azəri türk dili», «Azərbaycan türkcəsi» şəklində olması daha məqsədəuyğundur və daha yaxşı olardı. Və bu adların hamısının düzgün olması qənaətinə gəlirlər: «Dilimiz, əlbəttə ki, türk dilidir... Amma bəlkə onu Azərbaycan dili adlandıraraq, daha düzgün olar?! Elədir ki var, dilimiz həm də Azərbaycan dilidir. Azərbaycan türk dili necə? Şübhəsiz, o da doğrudur. Dilimiz Azərbaycan türk dilidir... Eyni dilin üç adı? Təəccüblənməyə tələsməyək. Niyə də yox?! Bu adların heç biri digərini inkar etmir» (K.Abdulla). Hər halda ən azı elmi ictimaiyyətə məlumdur ki, bir çox obyektiv səbəblərə görə Azərbaycan və Türkiyə türklərinin minilliklər boyu paylaşıqları *türk dili* sonralar müxtəlif yönümdə inkişaf etmişdir. Bu isə daha çox ədəbi dilin formalaşmasında öz təsirini göstərir. Lakin ədəbi dilin fərqli istiqamətdə inkişaf etdiyi dövrlərdə belə Türkiyə ilə Azərbaycanın əksər təbəqələri arasında dil ayrılığı olmamışdır, bu gün də yoxdur.

Anar Rzayev: «Mən yenə də, əvvəllərdə olduğu kimi, dilimizin Azərbaycan türkcəsi, yaxud Azəri türkcəsi adlanmasının tərəfdarıyam. «Azərbaycan türk dili», «Azəri türk dili» söz birləşmələrini də məqbul sayıram. Bu söz birləşmələrində «türk» kəlməsi dilimizin əsrlərdən gələn ənənəvi adıyla bağlıdırsa, «Azərbaycan», yaxud «Azəri» kəlmələri dilimizi Türkiyə türkcəsindən fərqləndirmək üçündür».

İki gün davam edən yekun nəticə belə olur: 1) türk dili, 2) Azərbaycan türk dili və ya Azərbaycan türkcəsi; 3) Azərbaycan dili. Müzakirələrin 5 noyabr 1995-ci il tarixli yekun iclasında Ümummilli Lider H.Əliyev çıxışında deyir: «... 1978-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada Azərbaycan dövlət dili Azərbaycan dili yazıldığına görə və on illər müddətində Azərbaycan dili həyatımızın hər yerində bərqərar olduğuna görə biz layihənin 23-cü maddəsində yazdıq ki, «Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir» (3, 147-148). H.Əliyev tarixi köklərimizə, keçmişimizə hörmətlə yanaşaraq bildirir: «Bizim mənəvi haqqımız var deyək ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşmış, özünəməxsus adı götürüb və dövlət dili səviyyəsinə çatıb. İndi bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqtəyə nəzərdən düzgün deyil – həm tarixi nöqtəyə-nəzərdən, həm fəlsəfi nöqtəyə-

nəzərdən, həm də Azərbaycan dövlətçiliyi nöqtəyi-nəzərindən, ölkəmizin bu günü və gələcəyi nöqtəyi-nəzərindən düzgün deyil. Mən bir dəfə dedim ki, biz gərək öz milli mənlərimizi heç vaxt itirməyək. Xalqların hər bir tarixi yol keçib, hər birinin də özünəməxsus nailiyyəti var. Bizim ərazimizdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul olunmuş hüquqlar çərçivəsində Azərbaycan Respublikasında yaşayan azərbaycanlılardır. Bizim keçmişimiz məlumdur, biz onu inkar etmirik. Yenə də deyirəm, biz türk mənşəli bir xalqıq. Bizim dilimiz türk dilləri qrupuna məxsus dildir. Ancaq o 23 dil kimi bizim də öz dilimiz var. Biz öz dilimizi gedib heç bir başqa dilə nə qarışdırmalıyıq, nə yapışdırmalı, nə də qoşmalıyıq. Bizim özümüzün dilimiz var» (3, 154).

Umummilli Lider bir daha bildirir ki, biz böyük səlahiyyətlərə malik şəxslər kimi öz sözümlərimizi dedik. Qoy xalq da öz sözünü desin.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il 12 noyabr referendumu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olundu. 18 iyun 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında fərmanda yazılır: «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır... Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edirsə də, onun tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir.

Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənləyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir» (3, 158).

Fərmanda Azərbaycan dilinin tarixinə dair qısa xülasə verilir: «Qədim və zəngin tarixə malik türk dili ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gəlib çıxır. Ayrı-ayrı türk soy birləşmələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışığı kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Dilimizin özəyini ta qədimlərdən Azərbaycan torpaqlarından türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir ... və s. (3, 159).

Milli Məclisin qəbul etdiyi «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında» qanunu 30 sentyabr 2002-ci ildə qüvvəyə mindi. Qanunda təsbit olunur: «Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqillik dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünümüdafiə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır. Ümummilli Lider H.Əliyev dövlət dili probleminin tarixi-fəlsəfi, hüquqi və milli-mənəvi konsepsiyaya

əməl olunmaqla həllini tapmaq işinə böyük önəm verdi. Ulu Öndərin qarşıya qoyduğu bu vacib məsələni Azərbaycan dilçiləri sosiolinqvistik planda müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdilər. Akademik Ağamusa Axundov dövlət dilimizin adını Azərbaycan dili kimi tanınmasını (de-yurye, de-fakto) tarixilik və dövlətçilik baxımından demokratik tərzdə hərtərəfli əsaslandırdı. Bununla da dilimizin adı və məzmunu həm siyasi, həm də elmi cəhətdən birmənalı şəkildə təsbit olundu.

Bəzən «Azərbaycan dili»nin müstəqil bir türk dili, Azərbaycan mədəniyyətinin həm də bir türk mədəniyyəti, Azərbaycan tarixinin həm də bir türk tarixi, Azərbaycan dövlətinin həm də bir türk dövləti olmaları ilə bağlı fikirlər dərhal ciddi tənqiddə məruz qalır. Bu isə o deməkdir ki, xüsusilə milli məsələlərdə tolerantlıqdan, bəşərlikdən çıxış etməyin müəyyən həddi var. Əks təqdirdə həmin millətin özünün assimilyasiya olunaraq tarix səhnəsindən getməsinə təhlükə yaranır. Bu baxımdan Azərbaycan türklərinin sözün həqiqi mənasında milli kimliyinə və milli dilinə sahib çıxmaları onların təbii haqlarıdır.

Azərbaycanlı - hal-hazırda dünya azərbaycanlıları bu adı şərəflə daşıyırlar. Bəzən Azərbaycanın hüduqlarından kənarında «Azərbaycan türkcəsi», «Azərbaycan türk dili», «Azəri türkcəsi» terminləri işlənsə də bütün bunlar yalnız **Azərbaycan dili** anlamındadır.

AZƏRBAYCANÇILIQ

Hansı etnik kökə mənsub olmasına baxmayaraq, o taylı-bu taylı azərbaycanlıları tək Vətən - dövlət, tək bayraq, tək millət - **AZƏRBAYCANÇILIQ** ideologiyası birləşdirir. Dahi azərbaycançılıq ideoloqu H.Əliyev deyir: “Hər bir xalq, millət üçün milli azadlıqdan, müstəqillikdən qiymətli heç bir şey yoxdur” (4, 126). XX əsrdə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyəti, şübhəsiz ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasıdır. Öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin möhkəm təməlini qoymuşdur... Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bütün Azərbaycan xalqının səvətidir (3, 286). Lakin Ulu Öndər onu da vurğulayır ki, müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindir, onun saxlanması, daimi, əbədi olması bundan da çətindir (5, 34).

2001-ci il dekabrın 9-u və 10-da Bakıda keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında Ulu Öndərin səsləndirdiyi: “Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam!” – fikri azərbaycançılıq məfkurəsinin şüarına çevrilib. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan 50 milyondan artıq soydaşımızın bu amalı dövlətçiliyimizin əsas xəttidir. Köksüz ideologiya davam edə bilməz - azərbaycançılıq ideologiyasının əsası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanından başlayır. Sovet dövründə də

müəyyən ideyalar daxilində azərbaycançılıq qorunub saxlanıb. Məsələn, Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-nın 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi saxlanmasına nail olmuşdu. Azərbaycançılıq ideologiyasının əsası Azərbaycan dövlətinin suverenliyi, xalqın mədəniyyətinin inkişafı, maarifçiliyə münasibətdir. N.Cəfərov azərbaycançılığı milli mədəniyyət, milli təfəkkür və milli mövcudluq anlayışları ilə bağlayır:

“-Milli mədəniyyət, milli təfəkkür və milli mövcudluq – bunların dialektik münasibəti milli xarakteri verir;

-milli mövcudluq milli xarakterin əsasıdır – bu anlayışda xalqın tarix səhnəsinə gəlişi, coğrafi lokallaşması, yerdəyişmələri, məskunlaşmalar.. ifadə olunur;

-milli təfəkkür milli xarakterin potensiyasıdır – bu anlayışda xalqın yaradıcılıq imkanı ifadə olunur;

-milli mədəniyyət isə milli xarakterin biləvasitə göstəricisidir – bu anlayışda xalqın bütün tarixi boyu yaratdığı nə varsa, hamısı ifadə olunur.

Azərbaycan milli mədəniyyəti, Azərbaycan milli təfəkkürü və Azərbaycan milli mövcudluğu – Azərbaycan milli xarakteri və anlayışların işığında aydın görünür” (2, 18).

Azərbaycan sabahını düşünməsi, millət olaraq inkişafa can atması bu ideologiyanın əsaslarıdır. Cəmiyyətdə canlı və anlaşılıqlı ideya, dövlətin və millətin siyasi, iqtisadi və mənəvi inkişafının əsasları olmadıqda müxtəlif və çox vaxt bir-birinə zidd, ənənəvi sosial-mədəni normalarla vəhdət təşkil etməyən siyasi nəzəriyyə və ideologiyalar yaranır. Sağlam ideologiya dövlətçiliyin formalaşması prosesinə və millətin simasına təsir göstərir. Xalqımız mövcud ideyanı şüurlu şəkildə qəbul edəcək milli birliyi gücləndirmək əzmindədir. Azərbaycançılıq özünü azərbaycanlı sayan vətəndaşların həmrəyliyinə möhkəm istinad mənbəyinə çevrilib: azərbaycançılıq təkcə Vətəni, Dövləti sevmək yox, hər bir şəxsin davamlı inkişafı, dəyişən dünyaya reallığına uyğun olaraq tərəqqisi və təhlükəsizliyi üçün çalışmaqdır. 31 dekabr tarixi neçə illərdir ki, Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü kimi qeyd edilir. Birlik və həmrəylik ideyasını gücləndirən bu bayram xalqımızın sarsılmaz milli-mənəvi birliyinin rəmzinə çevrilib. Tərəqqini əks etdirən, onu müstəqil dövlətçilik uğrunda müqəddəs mübarizəyə səfərbər edən həmrəylik günü xalqımızda özünənamı gücləndirir.

Azərbaycançılıq nisbətən yeni ideologiya olsa da, uzun müddət hüquqi dövlət və demokratik rejimin formalaşmasında rol oynayan, azad xalqları birləşdirən konstitusionalizmin elementlərini cəmləşdirir. Azərbaycançılıq ideologiyasının konkret məqsədləri vardır: Azərbaycanda azad vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına və güclü dövlət quruculuğuna xidmət etmək, insanların düşüncələrində azərbaycançılıq ideologiyasını formalaşdırmaq, onların fəaliyyətlərində bu ideoloji dəyərləri rəhbər tutmaq və konstitusiya quruluşu

əsaslarının sabitliyinə zəmin yaratmaq. Bu ideologiyanın mövcudluğu Azərbaycanca sosial birliyi qiymətləndirməyə imkan verir: azərbaycançılıq ideologiyası hüquqi və demokratik Azərbaycan dövlətini möhkəmləndirməyə, müstəqil Azərbaycanı sivilizasiyalı dövlətlər sırasına çıxarmağa xidmət edir.

Milli ideologiya sağlam vətənpərvərlik - Vətənə məhəbbət, torpağa hörmət, doğma xalqının özünəməxsus keçmişini inkişaf etdirməkdir - bu mənəviyyatda özünü büruzə verməlidir.

Metodoloji prinsip baxımından milli ideologiya birinci, azərbaycançılıq ikinci pillədədir. Azərbaycançılıq və neokonservatizm bir-birini zənginləşdirərək vahid tam kimi çıxış edirlər. Azərbaycançılığın milli ideologiya kimi qəbul edilməsi ölkəmizin sivil dövlətlər sırasına daxil olmasına, daha uğurlu inkişafına möhkəm zəmin yaradır. Vətənpərvərlik öz vətəninə, ölkəsinə, xalqına məhəbbət deməkdir və onun şovinizm ilə, milli müstəsnalıq və etnoeozizm ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əsrlərin, minilliklərin dərinliklərindən gələn ənənələrimiz mədəniyyətimizin, dövlətçiliyimizin və inkişafımızın əsasını təşkil edir. Məhz bu anlamda milli ideologiya ilə aşılınmış vətəndaşlıq dövlətin öz tərəqqisini, təhlükəsizliyini, ərazi bütövlüyünü, nəsillərin və milli ruhun varisliyini təmin etmək səylərinin əsas amilinə çevrilir. Tarixi inkişafın mənasını, intellektual fenomeni və mədəni irsi özündə birləşdirən azərbaycançılığı belə təsəvvür edirik. Bu ideologiya millətin birliyinin, ruhunun əzəmətinin və solumun fəaliyyətinin məqsədyönlüliyünün nəticəsidir.

Prezident Heydər Əliyev Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayında dövlətin siyasətinin prioritetini belə səciyyələndirmişdir: "Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq". Dövlət siyasətinin strategiyası olan azərbaycançılıq düzgün strategiyanın, ideologiyanın bütün keyfiyyətlərini qazanıb - Azərbaycan xalqının bu günü və gələcəyinin qavranılması və qiymətləndirilməsini müəyyən edib.

Azərbaycançılıq integrativ ideoloji sistem, "milli ideya" forması kimi təsəvvür edilir. Bu ideyanın əsasında sivilizasiyalı, milli mənəviyyatlı, mentalitetə malik Azərbaycan haqqında təsəvvür dayanır. Tarixi inkişafda dünya mədəniyyətinə inteqrasiya olunan və formasını dəyişən "milli ideya" dövlət quruculuğu prosesində həmişə mühüm yaradıcı rol oynamışdır. "Xalqın dövlət quruluşu onun dini, incəsənəti və fəlsəfi, fikirləri, ümumiyyətlə, mədəniyyəti ilə birlikdə vahid substansiyadır və vahid ruhu əmələ gətirir. Dövlət fərdiləşmiş bütöv deməkdir, bu bütövün bütün hissələri əhəmiyyətlidir və onun heç bir tərəfini ayırmaq olmaz" (Hegel).

Müstəqil bir dövlətin ideologiyası siyasi amillərin həlli üçün lazımi vasitə, ölkəni modernləşdirmək üçün mühüm milli resursdur; azərbaycançılıq cəmiyyətdəki dəyərlərin - ayrıca bir vətəndaşın amalının ümummilliyə və

ümumbəşəri dəyərlər dünyasına qovuşdurmaqdır. Azərbaycançılığın mahiyyətini müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin, ənənələrin üzvi şəkildə vəhdəti təşkil edir; gücü bundadır ki, o, fərdi maraqları və meyilləri dövlətin siyasəti ilə birləşdirməyə və xalqın milli-mədəni eyniyyətini qoruyub saxlamağa qadirdir. Azərbaycançılıq keçmiş tarixi dövrlərin mifologiyasını, mədəni kodlarını və rəmzlərini mənimsəyərək onlardan yeni ideyaları əsaslandırmaq və milli dövlətin inkişafının yeni vektorunu müəyyənləşdirməkdir - hazırda cəmiyyətimizin ən qurucu və dinamik qüvvəsidir. Azərbaycançılıq güclü dövlət hakimiyyətinin və möhkəm milli intizamın, milli maraqların və milli özünüdərk olmasını tələb edir. Bu ideologiya Azərbaycanda vahid cəmiyyət, vahid xalq formalaşdırır. Azərbaycançılıq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının təmin olduğu siyasi və dövlət quruluşunun milli mahiyyətinə, inkişaf strategiyasına, formasına etno-siyasi baxışdır. O, ən müxtəlif sosial təbəqələrdə həmrəylik axtarır, daimi, lakin mütədil, millətin və dövlətin real imkanlarından irəli gələn reformaları təbliğ edir. Azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında Azərbaycan xalqının tarixi, mənəvi-əxlaqi və mədəni birlik ideyası durur və bu, uzaq gələcəkdə də azərbaycanlıların nəsillərinə xidmət edəcəkdir .

Azərbaycançılıq bu torpağa sevgi, Azərbaycan torpağının təəssübünü çəkmək, mədəniyyətini sevmək, ona öz hörmətini bildirmək və onu daim təbliğ etmək deməkdir. Azərbaycançılıq Azərbaycanla bağlı olan müsbət nə varsa hamısının bir arada toplusu deməkdir. Azərbaycançılıq həm müasirlik, həm də dünya azərbaycanlılarını öz ətrafında birləşdirən vahid ideyadır.

Azərbaycançılıq ideologiyası cəmiyyətdə milli birliyi və ümumxalq münasibətləri qorumaq, millətin və onun dövlətinin mövqeyini təsdiq və inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır; milli-mənəvi varlığının, kimliyini əks etdirən, milli təfəkkürünü birləşdirən dəyərlər sistemidir. Bu dəyərləri cəmləşdirən dil, ərazi, vətəndaşlıq, adət-ənənə və ideoloji birlik azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafını sonsuz edir. Azərbaycandan kənarında yaşayan soydaşlarımızla yanaşı, milliyyətdən asılı olmayaraq Azərbaycanın müstəqilliyini, birliyini və hüquqi, demokratik dövlət kimi inkişafına köməkliyini əsirgəməyən hər bir kəs azərbaycançılıq ideologiyasının daşıyıcısıdır.

Azərbaycançılığın əsasları kimi söhbət təkcə milli dildən, dindən, adət-ənənədən, mədəni-mənəvi dəyərlərdən, habelə bu dəyərlərin rəsmi dövlət fərmanları ilə təsbit olunmasından getmir. Bu milli sərvətlərin öyrənilməsi, dəyərləndirilməsi, qorunması kifayət etmir, onlar ictimai zəmində dinamik bir proses kimi saxlanılmalı və inkişaf etdirilməlidir. “Azərbaycançılıq coğrafi anlayış deyil, o daha çox siyasi anlayışdır... Kim özünü azərbaycanlı hiss edirsə, o, azərbaycanlı sayıla bilər!” (H.Əliyev)

Azərbaycançılıq və qloballaşma. Müasir dövrdə qloballaşmanın bir sıra inkişaf göstəriciləri milli mənsubluğa təsir göstərir. Qloballaşan dünyada bəzən vətənpərvərlik hissi daha çox vətəndaşlıq, loyallıq və tolerantlıq

hissləri ilə əvəz olunur. Sənayeləşmə, demokratikləşmə, məlumat mübadiləsi dairəsinin genişlənməsi və s. qloballaşma prosesi atributları etno-milli mənsubiyyətlərə təsir edərək münafişələrə səbəb olur. Təsadüfi deyildir ki, qloballaşmanın milli ideologiya ilə ziddiyyət təşkil etməsi fikirləri də səslənir. Ona görə də çağdaş zamanda milli ideologiya ilə ümumbəşəri dəyərlərin ahənginə nail olmaq, qloballaşma prosesinə milli-mənəvi irslə qoşulmaq hər bir xalq üçün böyük önəm daşıyır: dövlətlər daha çox qloballaşma proseslərinə üstünlük verərək daxili problemlərinin həllini beynəlxalq əməkdaşlıqda görürlər. Azərbaycançılıq ideyası bu çağırışlara cavab verir, milli mənsubluğun müdafiəsi ilə yanaşı, ümumbəşəri dəyərləri də özündə ehtiva edir, Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasının ideya əsasını təşkil edir. Bu ideya bizi dünyaya tanıdır, mütərəqqi dəyərləri (tolerantlıq, etnik müxtəliflik) özündə birləşdirən ideologiyani təbliğ edirik. Prezident İlham Əliyev çıxışlarında dəfələrlə qeyd edir ki, bu gün Azərbaycanın əsas prioritetlərindən biri milli adət-ənənələrimizin təmin olunması şərtilə dünya birliyinə inteqrasiya etməsidir. Bu inteqrasiyada Azərbaycanın öz yerini tapması, eyni zamanda milli eyniyyətini qoruyub saxlaması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir: “Azərbaycan xalqı əsrlər boyu müstəqillik həsrətində idi. Biz müxtəlif dövrlərdə başqa-başqa dövlətlərin tərkibində yaşamışıq. Amma öz milli xüsusiyyətlərimizi itirməmişik. Nəyin hesabına? Onun hesabına ki, öz ana dilimizi, mədəniyyətimizi saxlaya bilmişik, ədəbiyyatımız inkişaf edib, milli ənənələrimiz qorunub saxlanılıbdır. Budur, hər bir xalqın milli identifikasiyasını şərtləndirən əsas məsələlər”.

Azərbaycançılıq ideyası qloballaşma şəraitində universal dəyərlərin qorunmasını önəmli hesab edir və ölkəmizin müasir milli modernləşmə yolunu Avropa məkanına inteqrasiyada görür. İnkişaf etmiş Avropa ölkələrinin tarixi göstərir ki, baş verən hər hansı siyasi, iqtisadi kataklizmlərə, hakimiyyətlərin bir-birini əvəzləməsinə, dövlət quruluşunda dəyişikliklərə baxmayaraq, bu ölkələrdə müstəqillik və demokratik inkişaf yolu dönməz və sarsılmazdır. Azərbaycançılıq ideyası da universal dəyər olan insan hüquqlarının qorunması, Avropa məkanında beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi, eyni zamanda ölkələrin ərazi bütövlüyü prinsipi və digər vacib dəyərləri nəzərdə tutaraq qloballaşmanı müasir dünyanın təbii inkişaf prosesi hesab edir (6).

Ədəbiyyat

1. Bax: B.Çobanzadə. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl. Bakı, 2006; yenə bax: Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007.
2. N.Cəfərov. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: Az. AtaM, 2002.
3. Müstəqilliyin 25 ili Azərbaycançılıq ideyası və dil siyasi. Bakı, “Türk Dünyası İnfö» İB nəşri, 2016.

4. H.Əliyev. Müdrik fikirlər. II c., Bakı, “Çaşıoğlu”, 2009, səh.26.
5. H.Əliyev. Müdrik fikirlər. I c., Bakı, “Çaşıoğlu”, 2008, səh.34.
6. Bax: <http://sesqazeti.az/news/kivdf/302636.html>;
<http://shirvan.cls.az/front/files/libraries/2474/books/469521962.pdf>;
<http://modern.az/az/news/75087/#gsc.tab=0>;
<http://modern.az/az/news/47501#gsc.tab=0>

Надир Мамедли

**Идеологическое возрождение «Азербайджанского
языка» в XX - XXI вв**

Резюме

Начиная с конца XXI и начала XX веков тюркский мир, борьба за национальное освобождение тюркских народов начинает развиваться. Если даже в периодической печати, в речи национальной интеллигенции использовалась выражение «азербайджанский язык», уже в начале века независимая Азербайджанская Республика официально приняла в качестве государственного языка «тюркский язык». В связи с упадком Советского Союза в 1991 году азербайджанский народ снова завоевал свою независимость. Пришедший к власти Народный Фронт проявили инициативу заменить азербайджанский язык на тюркский язык, таким образом «возвратили» историческую правду. Учитывая серьезность проблемы Общенациональный Лидер Г.Алиев проводит заседания в связи с названием народа и страны. В ноябре 1995 года с участием интеллигенции, деятелей науки и культуры начались обсуждения. Спорными оставались вопросы, связанные с национальной принадлежностью, с названием национального языка, с национальной идеологией Азербайджана. Основываясь на идеологию азербайджанства выдвигалась важность «азербайджанского языка» и «азербайджанского народа». Несмотря на то, что наименование национальной идеологии («азербайджанство», «исламство», «тюркизм») носит определенную значимость, очень важно решение двух факторов: название народа и языка. После внесения ясности в название народа и языка, во всех случаях национальная идеология найдет свое решение, основываясь на эти два фактора, т.е. в определенном значении национальная идеология и есть этническая принадлежность народа и национальный его язык.

Идеология азербайджанства имеет конкретные цели: служить созданию сильного государственного строя и развитию независимого гражданского общества в Азербайджане, формировать идеологию азербайджанства.

жанства в мышлении людей, руководствоваться идеологическими ценностями в своей деятельности и создать почву стабильности основ конституционного строя.

Nadir Mammadli

The ideological revival of the "Azerbaijani language" in the XX - XXI centuries

Summary

Starting from the end of the 21st and the beginning of the 20th centuries, the Turkic world, the struggle for national liberation of the Turkic peoples begins to develop. If the expression "Azerbaijani language" was used even in the periodical press, in the speech of the national intelligentsia, at the beginning of the century the independent Azerbaijan Republic officially adopted the Turkic language as the state language. In connection with the decline of the Soviet Union in 1991, the Azerbaijani people again won their independence. The People's Front, which came to power, took the initiative to replace the Azerbaijani language with Turkic language, thus "returning" the historical truth. Given the seriousness of the problem, the National Leader G. Aliyev is meeting in connection with the name of the people and the country. In November 1995, discussions began with the participation of intellectuals, scientists and cultural figures. Issues related to nationality, the name of the national language, and the national ideology of Azerbaijan remained controversial. Based on the ideology of Azerbaijanism, the importance of "Azerbaijani language" and "Azerbaijani people" was put forward. Despite the fact that the name of the national ideology ("Azerbaijanism", "Islamism", "Turkism") has certain significance, the decision of two factors is very important: the name of the people and the language. After clarifying the name of the people and language, in all cases the national ideology will find its solution based on these two factors, i.e. In a certain sense, national ideology is the ethnicity of a people and its national language.

The ideology of Azerbaijanism has specific goals: to serve the creation of a strong state system and the development of an independent civil society in Azerbaijan, to form the ideology of Azerbaijanism in the thinking of people, to be guided by ideological values in its activities and to create a basis for the stability of the foundations of the constitutional order.

Rəyçi: Nizami Cəfərov
Akademik

QARA MƏŞƏDİYEV
filologiya elmləri doktoru, professor
yemen71@mail.ru

QOHUMLUQ MÜNASIBƏTİNİ BİLDİRƏN LEKSİK VAHIDLƏRİN TÜRK DİLLƏRİNİN DIALEKTLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI

Açar sözlər: ağız sözləri, dialekt, ortaq dil, qohumluq, şivə sözləri

Ключевые слова: слова говора, диалект, общий язык, родство, слова наречия

Keywords: words of a dialect, dialect, common language, relationship, words of local dialect

Tarix boyu türk xalqlarının dilləri bir-birinə integrativ münasibətdə olmuşdur və bu münasibətdə şübhəsiz ki, dialektlərin də payı var. Türk dillərinin dialektlərində əksini tapan leksik vahidlərin integrativ münasibətlərini öyrənməklə tarixi leksikologiyanın qaranlıq məsələlərinə, dildaxili qanunlar əsasında yeni sözlərin əmələgəlmə prinsiplərinə, ortaq türk dilinin yaradılması məsələsinə aydınlıq gətirmiş olarıq. Hər hansı bir xalqın dilini qoruyan ən etibarlı mənbələrdən biri də dialektlərdir və müqayisə yolu ilə müxtəlif leksik vahidlərin dialektal xüsusiyyətlərini, məna variantlarını, oxşar və fərqli cəhətlərini informasiya texnologiyalarının və innovativ vasitələrin sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı bir dövrdə dərinlən öyrənmək olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan türk dillərinin dialektlərində işlənən qohumluq münasibətini bildirən sözlərin müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edilməsi mövzunun səmərəliliyini artırma bilər. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, istər oğuz, istərsə də qırçaq qrupu türk dillərinin bəzilərinə dialekt və şivə sözü kimi işlənən leksik vahidlər digərlərində ədəbi dilin sözü kimi işlənir. Məsələn, *elti* sözü Türkiyə və türkmən ədəbi dillərində işləndiyi halda, Azərbaycan ədəbi dilində deyil, dialekt və şivələrinə öz izini qoruyub saxlamışdır. *Elti* sözü Azərbaycan Qazax, Quba, Marneuli, Şəki dialekt və şivələrinə eyni formada, Tovuz şivəsində isə *erti* (**r-l** samit əvəzlənməsi ilə) şəkildə işlənir və “*iki qardaşın arvadları*” anlamını bildirir. – Mən iki qardaşam, arvadımız bir-birinə *elti* der; -Gülərnən Sədəf *eltidülər*(Quba) ; - İki qardaşım, mən arvadım onun arvadının *eltisidi*(Marneuli); - *Eltimnən* bi yerdə yaşırıx (Şəki); - Xacca mənim *ertimdi* (Tovuz). (1, s. 211) *Elti* sözü Türkiyə, Azərbaycan, türkmən dillərində integrativ münasibətdə olsa da, bu hal digər türk dillərinin dialektlərində müşahidə edilmir. Belə ki, bu söz qazax və qırğız türkcələrində *abısın*, özbək türkcəsində *ābsın* (v-b samiti və i-ı sait əvəzlənmələri, i sait düşümü ilə) şəkillərində işlənir. *Elti* sözü başqırd dilində *yingiləy*, tatar dilində *cingəçəy*, uyuğur türkcəsində *yəngə* şəklində işlənərək

digər türk dillərində ifadə olunan mənanı özündə qoruyub saxlamışdır. (2, 212). Deməli, leksik vahidin *yenge* şəkli başqırd, uyğur və tatar dilləri ilə integrativ münasibətdə olmuşdur. Başqırd, uyğur, tatar türkcələrində işlənən *yenge* sözü Azərbaycan dilinin Basarkeçər və Zaqatala şivələrində “*qardaşın,əminin və dayının arvadı*” mənasını bildirir. — *Mənim yengəm beş yaş məndən böyükdür* (Kirovakan) (1, 246) Azərbaycan dilinin Gəncə dialektində mürəkkəb struktura malik “*yengəyolu*” sözünün də əsasında “*yengə*” leksik vahidi dayanır. Bu söz “*toyda yengəyə verilən bəxşiş*” mənasını ifadə edir. — *Yengəyolu qiymətdi şeylərdən verilir.* (1, 246). Bu söz Türkiyə, Azərbaycan, qaxaz, özbək, türkmən, uyğur türkcələrində *yenge, yengə, yinqū, yenqe, yānqā, yeñhe, yānqa* (2, 982) formalarında, “*iki qardaşın arvadı*” anlamında işlənərək integrativ münasibətdə olmuşdur. Qırğız və tatar türkcələrində *señe və sinqū* (2, 982) şəkillərində bu söz işlənərək həmin anlamı özlərində ehtiva etdirir.

Türk dillərinin qohumluq münasibətini bildirəndialekt leksikasını araşdırdıqca çox maraqlı faktlar ortaya çıxır və türk xalqlarının integrativ əlaqə və münasibətlərini aşkarlamaq işində qədim tarixə malik qohumluq bildirən terminlərin də mühüm rol oynadığının şahidi oluruq və bunlar da etimoloji təhlil işlərinin səmərəli aparılmasına yardım edir. Məsələn, *qiev* sözü türkmən ədəbi dilinə məxsus qohumluq münasibətini bildirən söz olub, “*köçeken*” mənasını bildirir. “Türkmən dilinin sözlüyü”ndə bu ləksə belə izah edilir: “*Dirmişa çılkan qızın adamsına ene-atası, xossarları tarapından qarındaşlıq taydan berilyen at, köçeken. Qızın, qiev bolzak yiqidin varmaqi xey qörlüp – edidilən zatmıdır*”. Bu sözvasitəsilə türkmən dilində qievlemek, qievçilemək sözləri də yaradılmışdır. (3, 170)

Qiev sözü Azərbaycan dilinin Quba dialektində iki şəkildə (*giyv//giyov*) işlənir və *kürəkən* mənasını bildirir. — *Giyo qızını verən oğlandı* (1, 282). Türkiyə türkcəsində *kürəkən* leksik vahidi *enişte* sözü ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *kürəkən* sözü ilə bərabər *yezna* sözündən də istifadə edilir. *Qiev* sözünün fonetik dəyişikliklərlə işlədilən formalarında başqırd dilində (*giyəv*), türkmən türkcəsində (*gigev*) rast gəlik. Azərbaycan dilinin dilakt və şivələrində *yezna* şəklində işlənən bu söz başqırd türkcəsində *yizmā (y)*, qaxaz türkcəsində *yezde*, qırğız türkcəsində *cezde*, tatar türkcəsində *cizne, ciznā(y)* şəklində işlənir. Uyğur dilində isə bu leksik vahidə *hədisinin eri* şəklində təsadüf edirik. (2, 218-219). Hətta özbək türkcəsində *yezna* sözünü ifadə etmək üçün *paçça* ləksəmindən istifadə edilir. (2, 219) Beləliklə, *qiev və yezna* sözlərinin bir dildən digər dillərə inteqrasiya edildiyini söyləmək mümkündürsə, Türkiyə türkcəsində işlənən *enişte*, özbək dilində işlənən *paçça*, uyğur türkcəsində işlənən *hədisinin eri* leksik vahidləri haqqında bu fikirləri söyləmək düzgün olmazdı. Qeyd etməliyik ki, Türkiyə türkcəsində *enişte* sözünə sinonim olan *damat*

leksemindən də istifadə edilir ki, bu söz də yalnız Azərbaycan dilinin Quba dialektində **“kürəkən”** mənasında işlənir. (4, 119)

Bir dildən və ya bir dialektdən digər dilin dialektinə leksem vahidin inteqrasiyası həmin sözün uzun müddətli və intensiv bir şəkildə işlədilməsi sayəsində baş verə bilər. Məsələn, **dünür** sözü Türkiyə türkcəsində, Azərbaycan, türkmən, qaqauz, qazax, qırğızdillərinin dialekt və şivələrində, bəzilərinin ədəbi dillərində **“quda, guda, kuda, kud”** mənalarında işlənir. Lakin **dünür** sözü Azərbaycan dilinin Bolinisi şivəsinə inteqrasiya olunduğu halda, digər dillərin dialektlərində bu leksik vahidə rast gəlinmir. Azərbaycan dilinin Bolinisi şivəsində bu sözə düngür (g samit artımı ilə) şəklində rast gəlirik. Bu şivədə **düngür** sözü **“evlənmiş qız və oğlan ailələrinin qohumluq münasibəti; quda”** anlamını bildirir.

Türkiyə türkcəsində qohumluq münasibətini bildirən leksik vahidlərdən biri **görünce** adlanır. Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində **baldıız** mənasını bildirir. Bu sözlərin demək olar ki, hər ikisi digər türk xalqlarının nə ədəbi dillərinə, nə də dialektlərinə inteqrasiya edilməmişdir. Yalnız türkmən türkcəsində **ekeçi və baldıız** sözləri sinonimik vahidlər kimi çıxış edir. İnteqrasiya prosesi daha çox başqırd türkcəsindəki **kāyınhinli, -kāyınbikā**, qazax türkcəsindəki **kayıy sinli, kayın apa**, qırğız türkcəsindəki **kayın ece, kayın siñdi**, özbək türkcəsindəki **kayınsinçil**, tatar türkcəsindəki **kayın siñil, kayiniğaç**, uyğur türkcəsindəki **keyin sinil, keyin aç** kimi mürəkkəb quruluşa malik leksik vahidlərdə baş vermişdir. (2, 282-283) Türk dillərinin dialektlərinin inteqrasiyasından danışarkən bu xalqların tarixən güclü qarşılıqlı əlaqələrini önə çəkmək lazım gəlir və bu məsələ olduqca əhəmiyyətlidir. İ.Kazımov da haqlı olaraq yazır ki, xalqın etnik tərkibində qohumluq münasibətlərinin, bu münasibətləri ifadə edən qohumluq bildirən terminlərin tarixən təşəkkül tapmış forma və mənalarını deyil, bütövlükdə dialekt sistemlərinin (qohum türk dillərinin dialektləri nəzərdə tutulur) qarşılıqlı əlaqəsinin tarixən inkişafını da izləməyə kömək edir (5, 51). Məsələn, götürək **bacanaq** sözünü. Bu söz tarixən qohumluq münasibəti bildirən **bacı** sözündən törəmişdir və türk türkcələrinin əksəriyyətində fəaliyyət göstərməkdədir. Leksik baxımdan **“doğma bacıların ərləri”** anlamını daşıyan **bacanaq** sözü Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmış, inteqrasiya edilmişdir. (Ümumiyyətlə, biz təhlil prosesində Türkiyə türkcəsinin əsas, kök dil kimi götürməyi daha məqsədəmüvafiq hesab edirik – Q.M). Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində **bacanak və bacanaq** (q-k samit əvəzlənməsi ilə) şəkillərində işlənən bu söz başqırd türkcəsində **baja, bajıy**, qazax türkcəsində **baja**, qırğız türkcəsində **bac**, özbək türkcəsində **bācā**, tatar türkcəsində **bac**, **bacay**, türkmən türkcəsində **ba'ca**, uyğur türkcəsində **bac** formalarında cüzi fonetik fərqlərlə çıxış edir. (2, 42-43). Azərbaycan dilinin Füzuli rayon, kənd şivələrində (Qazaxlar, Əhmədaliyar,

Mirzənağılar, Babı kəndləri) *bacanaq* sözünün *bacaq* formasından da istifadə edilir. Beləliklə, bu sözün inteqrasiya istiqamətini fikrimizcə, belə müəyyənləşdirməkdə daha ağılabatan olardı: *bacanak* (Türk dilində) → *bacanaq* (Azərbaycan dilində) → *bāca* (türkmən dilində) → *baca, bacay* (tatar dilində) → *baca* (uyğur dilində) → *baja, bajay* (başqırd dilində) → *baja* (qazax dilində) → *baca* (qırğız dilində) → *bācā* (özbək dilində). Müasir Türkiyə türkcəsində intensiv şəkildə *teyze* sözü işlənir və bu leksik vahid Azərbaycan dilində *xala* sözünün ekvivalenti kimi çıxış edir. *Teyze* sözü qırğız (tayece) və türkmən (dayza) türkcələrinə inteqrasiya olunduğu halda, digər türkcələrə uyğunlaşdırılmamışdır. *Xala* sözü Azərbaycan (xala) və özbək (hālā) dillərinə uyğunlaşdırıldığı halda, başqırd, qazax, tatar, uyğur türkcələrinə inteqrasiya edilməmişdir. Müasir başqırd dilində bu sözün *apa(y)*, qazax dilində *apa(y)*, *tüte*, tatar dilində *apa*, uyğur dilində *apa* formaları işləkdir (2,884-885) və göründüyü kimi, bu leksik vahiddə inteqrativ münasibətlər güclü olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, Türkiyə türkcəsində də *xala* (hala – Q.M) leksik vahidi işlənir və bu söz Azərbaycan dilindəki *bibi* sözünün anlamını daşıyır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *bibi* leksik vahidinə sinonim olaraq *mama* sözündən istifadə edilir. Bəzən səhv olaraq *mama* sözünü rus dilindən alınmalarından hesab edirlər. Əslində isə rus dilində atanın bacısına “*totka, tota, sestra otuqa*” deyirlər. Özbək dilinin dialektlərində *mama* sözünün *əmmā* şəklinə rast gəlirik ki, bu da qədim formanı daha yaxşı mühafizə edib saxlanılmışdır. Fikrimizcə, *mama* leksik vahidi özbək türkcəsinə Azərbaycan dilinin dialektlərindən inteqrasiya olunmuşdur. Azərbaycan dilinin dialektlərində “*ərli qadının atası*” mənasında işlənən *qayınata* sözü Türkiyə türkcəsində *kayın peder* formasında çıxış edir. Sintaktik üsulla yaranmış bu sözün ikinci komponentində işlənən *peder* \\\ pəder sözü fars dilindən alınmalardan olub, mənası “*ata*” deməkdir. Keçən əsrin sonlarında *peder* alınma sözü türk dilindən çıxarılmış, işləkliyini itirmiş və sadəcə olaraq sözün *kaynata* variantına üstünlük verilmişdir. Fikrimizcə, əksər türk dillərinə və dialektlərinə bu söz çox güclü bir şəkildə, yəni cüzi fonetik əvəzlənmələrlə inteqrasiya olunmuşdur. Bu sözün inteqrasiya istiqaməti zənnimizcə, belə olmuşdur: *Kaynata* (Türkiyə türkcəsində), → *qayınata* (Azərbaycan türkcəsində) → *kayın ata* (qazax türkcəsində), → *kaynata* (başqırd türkcəsində), → *kayın ata* (qırğız türkcəsində) → *kaynātū* (özbək türkcəsində) → *kaynata* (tatar türkcəsində) → *qāyın ata* (türkmən türkcəsində) → *keynata* (uyğur türkcəsində) (2,456-457).

Türk xalqlarının həm ədəbi dillərində, həm də dialektlərində mənası “*böyük qardaş*” anlama bildirən *aqay* (başqırd dili), *aqa* (qazax dili), *aqa* (qırğız dili), *ākā, āqā* (özbək dili), *avıy* (tatar dili), *aqa* (türkmən dili), *aka* (uyğur dili) işlənir (2, 8-9). Bu söz Türkiyə türkcəsində *aqabey* şəklində çıxış edir. Azərbaycan türkcəsində *böyük qardaş* formasında işlənən

sintaktik üsulla yaranan və qohumluq münasibəti bildirən mürəkkəb quruluşlu bu sözün digər türk dilləri və dialektlərində göründüyü kimi, yuxarıdakı formaları interaktiv münasibətdə olmuşdur. Türk dillərinin dialektlətlərində işlənən **ağa** sözünün arxaik semantik çarları xüsusi maraq doğurur. Qədim türk dillərində bu sözdən əksər məqamlarda rütbə, titul bildirən leksik vahid kimi istifadə edilmişdir ki, bu da “**böyük**” sözü ilə bir sinonimik cərgədə dura bilmişdir. Ağa sözünün **böyük** leksik vahidi ilə bir sinonimik cərgədə dayanması Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də müşahidə edilir. Belə ki, Quba dialektində böyük bacıya “**ağabacı**”, Basarkeçər şivəsində isə böyük qardaşın arvadına “**ağabacı**” deyə müraciət edilir. (4,3). Naxçıvan MR-nın Babək rayonu kənd şivələrində **ağa** sözündən ataya müraciət, yəni dialektal nitq etiketi kimi istifadə edilir.

Azərbaycan türkcəsində valideynlərin atalarına **baba** deyə müraciət edilir. **Baba** sözündən Türkiyə türkcəsində ataya müraciət forması kimi istifadə edilir. **Baba** sözü Azərbaycan dilinin Başkeçid və Füzuli şivələrində də ata mənasında çıxış edir. — **Babam maşa kitab alır (Başkeçid); — Get gör baban gəldimi öyə?!**(Füzuli) (4, 25). **Ata** sözü türkmən türkcəsindən başqa (bu dildə ataya kākā deyə müraciət edilir) digər türk dillərinin dialektlərində integrativ münasibətdə olmuşdur. Belə ki, Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində **baba və ata** formalarında işlənən bu söz başqırd dilində **ata, atay**, qazax dilində **ake, ata**, qırğız dilində **ata**, özbək dilində **ātū**, tatar dilində **ātī, ata**, uyğur dilində **dada, ata** formalarında işlənir. (2, 42-43) Burada da diqqəti çəkən cəhət uyğur dilinin bəzi ağızlarında ataya **dada** deyə müraciət formasıdır ki, bu leksik vahiddən **dədə** şəklində Qarabağ dialektinin bəzi şivələrində istifadə edilir. Azərbaycan dilinin Kəlbəcər, Laçın, Lənkəran, Biləsuvar, Balakən şivələrində qohumluq münasibətini bildirən **nənə** sözü iki mənada işlənir: **1.ana; 2.bacı** (Balakən) — 1. **Nənə, mənə çörəx ver (Kəlbəcər); — Nənəmnən toya getmişdim (Lənkəran); — Nənəm onuncu sinifdə oxuyur (Balakən) (1, 340)**. Türk və Azərbaycan ədəbi dillərində bu söz nəvənin valideynlərinin anasına müraciət formasında işlənir. Azərbaycan dilinin şivələrində **ana** anlamında işlənən bu söz türkmən türkcəsində də qorunub saxlanmışdır. Belə ki, bu söz türkmən türkcəsində **ene** şəklində işlənməkdədir (2, 647).Türkmən türkcəsində **nənə** sözünün **mâma** şəklindən də istifadə edilir. Qırğız türkcəsində **nənə** sözü **çon ene**, Türkiyə türkcəsində **nene, nine**, başqırd türkcəsində **ölâğây, âbi**,qazax türkcəsində **kempir,âye,ulı, sese**,özbək türkcəsində **mâmâ, byvi**, tatar türkcəsində **dav, âni (âbi)**,uyğur türkcəsində **moma** (2,646-647) formalarında işlənikibunlarda da integrativ münasibətlər açıq-aydın sezilməkdədir.

Bütün bunlar göstərir ki, türk dillərinin dialektlərində müvazi şəkildə işlənən qohumluq münasibətini bildirən müxtəlif leksik vahidlər güclü bir şəkildə integrativ münasibətdə olmuşlar vəintegrasiya prosesi bu gündə

davametməkdədir. Türkiyə araşdırıcısı Muhittin Gümüsdə doğru olaraq yazır ki, bu qədər ortağ mirasın, ortağ varisləri də var. Ortağ dil, ortağ din, ortağ költür ... Türk ailə toplumunda qohumluq sözləri illərdən bəri bir önəm daşımaqdadır. Ailəni toplum içində daha orqanizə hala gətirən, yəni ana, baba və uşaqları tamamlayan ünsürlər vardır ki, oda qohumluqdur, əqrabalıqdır. Hər bir Anadolu türkü eyni ana və babadan (atadan) yaxınlarına batı toplumlarında olduğu kimi adları ilə deyil, əqrabalıq adları ilə müraciət etməsi spesifik cəhətlərdəndir. Türk dünyasında qohumluq adları o qədər bənzərdir ki, bir azərbaycanlı və ya özbəkstanlı Türkiyəyə gəlsə, müsafir olduğu ailə içərisində kimin kimə necə xitab edəcəyini anlamaqla və ya bilməklə sıxıntı çəkməyəcəkdir. Çünki ata, baba, ana, qardaş və digər əqrabalıq sözləri özlərinə yad (yabancı) deyildir. (6, 85- 86) Beləliklə, çox qədim ortağ kökə malik olan türk dillərinin dialektlərində minilliklər ərzində baş verən müxtəlif siyasi-coğrafi ayrılmalara baxmayaraq türk dillərinin dialektlərində, o cümlədən qohumluq münasibətini bildirən leksik vahidlərdə demək olar ki, az dəyişikliklər baş vermiş və bu da şübhəsiz ki, güclü integrativ münasibətlərdən irəli gəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, 4
2. Karşılaştırılmalı Türk lehceleri sözlüğü, I cild, Ankara, 1991, s.438)
3. Словарь тюркменского языка. Изд-во Академии наук Тюркменской ССР, Ашхабад, 1962
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I cilt, A-L. Ankara 1999
5. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası, II cild. Bakı, 2010
6. Muhittin G. Bağımsız türk cümhuriyyətlərində akrabalıq adları// Dil dergisi, sayı 19, Mauz 1994.

Г.Мешедиев

Интеграция обозначающих родственные связи лексических единиц в диалекты тюркских языков

Резюме

Исследуя интегративные аспекты лексического пласта, обозначающего родственные связи в диалектах тюркских языков, можно выявить лексическую структуру этих диалектов, лексическое развитие диалектов, их смысловое расширение и сужение, возможности в словообразовании, синтаксические связи между диалектами, причины употребления и долговременных следов этого лексического пласта в диалектах. Несмотря на различные политико-географические разделения, происходящие в диалектах имеющих древнейшие общие корни тюркских

языков, в том числе, в обозначающих родственные связи лексических единицах, произошли, можно сказать, незначительные изменения, и это, несомненно вызвано крепкими интегративными связями. В статье еще больше внимания уделяется интегративным качествам лексических единиц, нашедших отражение в тюркских языках, несмотря на проведение исследования в описательном направлении, фоносемантика и дериваты лексических единиц также освещаются.

G.Meshediev

**Integration of lexical units designating kinship ties
into dialects of Turkic languages
Summary**

Dealing the integrative aspects of the lexical layer, which designates the kinship ties in the dialects of the Turkic languages, it is possible to reveal the lexical structure of these dialects, lexical development of dialects, their semantic expansion and narrowing, opportunities in word formation, syntactic connections between dialects, the reasons for their use and long-term traces in the dialects of this lexical layer. Despite the different political and geographical divisions taking place in the dialects of the Turkic languages which have most ancient common roots, also in the lexical units that denote the kinship, have occurred minor changes and this is undoubtedly caused by strong integrative ties. In the article, even more attention is paid to the integrative qualities of lexical units, reflected in Turkic languages, despite carrying out research in the descriptive direction, phonosemantic and derivatives of lexical units are also covered.

Rəyçi: Mahirə Hüseynova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,

MAHİRƏ HÜSEYNOVA

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nagiqizi1960@inbox.ru

ŞUMERCƏ BƏZİ SÖZLƏR VƏ ONLARIN TÜRK DİLLƏRİ DİALEKTLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI

Açar sözlər: inteqrasiya, Şumer dili, dialekt, şivə.

Ключевые слова: Интеграция, шумерский язык, диалект, акцент.

Key words: Integration, Sumerian language, dialect, accent.

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin
İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant №
EİF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5*

Müasir türk dillərinə Azərbaycan dili, Altay dili, qaraçay-balkar dili, başqırd dili, qaqauz dili, qazax dili, karaim dili, tofallar dili, qaraqalpaq dili, qırğız dili, kumık dili, noqay dili, tatar dili, tuva dili, türk dili, türkmən dili, özbək dili, uyğur dili, xakas dili, çuvaş dili, şor dili, yakut dili daxildir. “Türk dillərində danışan xalqlar Qərbdə Balkan yarımadasından və Egey dənizindən tutmuş Şərqdə Çinə kimi geniş bir ərazidə yaşayırlar.” (11, s. 7) Müasir türk dilləri tarixən qədim oğuz, qədim uyğur, qədim bulqar, peçenek, kuman, karluk, qədim türk, qədim özbək dilləri əsasında formalaşmış və müstəqil dil statusu qazanmışdır. Vaxtilə bu ulu dilin parçalanması nəticəsində lüğət tərkibi və fonetik-qrammatik quruluşuna görə yaxın dillər əmələ gəlmiş, sonra isə müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşlar.

“Bu dillər arasında XII-XIV yüzilliklərə dair bəzi fərqlər görünsə də, XV-XVI yüzilliklərdə fərqlər çoxalmış, ən gec XVII-XVIII yüzilliklərdə (mürəkkəb etnik-siyasi proseslərin nəticəsi olaraq) müstəqil dillər kimi daha çox ayrımağa başlamış” (12, s. 25-27) fonetik (fonoqrafik) quruluşda, lüğət tərkibində, qrammatik kateqoriyalarda, sintaktik normalarda fərqlər əsasən həmin yüzilliklərdən meydana çıxmışdır.

İstər lap qədimlərdə, istərsə də müasir dövrdə türk dilləri dialektləri biri digərinə inteqrasiya- diferensiasiya münasibəti əsasında sıx bağlı olub və bu gün olduqca aktual səslənən bu problem praktik türkologiyanın maraq dairəsində əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Türk dilləri dialektlərinin inteqrasiyası probleminin müasir dövrdə zəruri edən əsas səbəb və ya şərtlər türkologiyada demək olar ki, şərh edilməmişdir. Fikrimizcə, minilliklər boyu ümumi bir türk dili mövcud olmuş, həmin dilin daşıyıcıları zaman-zaman dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş, başqa sözlə, bir-birlərindən uzaq

düşmüş, bir- birilə əlaqələrini itirməmiş və müəyyən səviyyələrdə dialektal variyasiyalar da yaratmağa nail olmuşlar. Çox vaxt süni şəkildə bir- birindən təcrid olunmuş türk xalqları müstəqillik uğrunda mübarizə aparmış, azadlıq əldə etmiş və beləliklə də bir- birinə siyasi, sosial, ictimai baxımdan yaxınlaşmış, qovuşmuş, sıx qarşılıqlı ünsiyyətə də güclü ehtiyac hiss etmişlər. Bu gün türk xalqlarının (bəzilərini çıxmaq şərtilə - M. H) dillərinin inteqrasiya və diferensiasiya səviyyəsi olduqca yüksək səviyyədədir. Müxtəlif dövrlərdə müəyyən səbəblər ucbatından bir- birindən ayrılmış və ya ayrı salınmış müstəqil türk xalqları üçün ortaq ünsiyyət vasitəsi olan vahid bir türk dilinin qəbulundan söhbət gedəndə də dialektlərin müxtəlif ə dillərə inteqrasiyası məsələsi də olduqca aktuallaşır. Görkəmli türkoloq N. Cəfərov ortaq türkcənin, yəni ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması üçün üç yolun mümkünlüyünü göstərir:

1) Müasir texnikanın - elektron hesablama maşınlarının köməyi ilə müxtəlif türk dillərində ən çox yayılmış sözlər, qrammatik formalar seçilir, komplektləşdirilir və ümumtürk ədəbi dili kimi istifadəyə təqdim edilir;

2) Müasir türk ədəbi dillərindən biri (ən çox inkişaf etmiş!) ümumtürk ədəbi dili olaraq qəbul edilir;

3) Müasir türk dillərindən biri (ən çox inkişaf etmiş, ortaq anlaşma üçün ən yararlısı) seçilir, üzərində daha bir yüngül ümumiləşdirmə əməliyyatı aparılır və ümumtürk ədəbi dili olaraq işlədilir. (13, s. 212-213)

Türkologiyada belə bir fikri də formalaşdırmağa cəhd edirlər ki, guya "...dillərin ümumi inkişaf qanunları inteqrasiya yox, diferensiasiyaya, yəni bölünməyə əsaslanır. Ona görə də nə qədər güclü olursa-olsun fərdi təşəbbüs və ya cəhdlərlə ortaq türkcənin formalaşmağını təsəvvür etmək çətindir". (6, s. 39) Əlbəttə, bu mövqe nə qədər maraqlı olsa da, bir o qədər də mübahisəlidir və geniş bir polemikanın mövzudur və fikrimizcə, dillərin ümumi inkişaf qanunları həm inteqrasiyaya, həm də diferensiasiyaya əsaslanır və bunları bir- birindən ayrı təsəvvür etmək çətindir. O ki, qaldı ortaq türkcənin formalaşmağı məsələsinə, bu məsələnin formalaşması, reallaşması bir ilin, beş ilin işi deyil, on illərin cəhdləri nəticəsində baş tuta bilər.

70 illik sovet dönəmini çıxmaq şərtilə, türk dilləri dialektləri tarix boyu inteqrativ münasibətdə fəal bir şəkildə olmuşdur. F. Seyidov da haqlı olaraq yazır ki, zaman-zaman türk xalqları öz birliyini, vahidliyini itirməmək, türk dilinin zənginliyini, məlahətini, qüdrətini göstərmək üçün çox qiymətli araşdırmalar aparıb göstərmişlər ki, türk xalqlarının dilində müəyyən şivələr vardır, bunlar da ədəbi dillərə təsir edərək onları zənginləşdirir. (14, s. 4)

Türk dilləri dialektlərinin inteqrasiyası məsələsi bu gün heç kəsə şübhə doğurmur və təəssüf doğuran cəhət budur ki, bugünkü türkologiya hələ də bu aktual məsələyə geniş bucaq altından baxa bilmir. Bunun nəticə-

sidir ki, türk dillərinin dialektləri anlayışına integrativ münasibətdə şablon, terefaref, çeynənmiş, bayağı şərhlər baş alıb getməkdədir.

Türk dillərinin dialektlərinin integrasiya məsələsi türkologiyanın mürəkkəb problemlərindəndir. Bu gün hər hansı bir türkcənin formalaşması dedikdə ilk növbədə həmin dilin dialektləri, şivələri, ağızları göz önünə gəlir və akad. T. Hacıyevin qeyd etdiyi kimi ədəbi türkcələr öz yerli xalq dilinin uzun tarixi təkamülünün nəticəsidir.

Türk dilləri dialektlərinin integrasiyası dedikdə ilk növbədə nədən başlamaq sualı da meydana çıxır. Fikrimizcə, qohum dillərin dialektlərinin kökünü müəyyən etməkdə fonetik quruluşun əhəmiyyəti böyükdür və elə məhz araşdırmaya da buradan başlamaq vacibdir. Araşdırmalar göstərir ki, türk dillərinin dialektlərində sait və samit səslərin miqdarı birində az, digərində çoxdur. İstər sait, istərsə də samit səslərin az və ya çoxluğu həmin dialektlərin inkişafı ilə bağlı meydana gəlmişdir. Türk dillərinin dialektlərində sait səslərlə bağlı bir çox sait əvəzlənmələri daha çox morfoloji şəraitdə meydana çıxır. Dialektlərdə samit əvəzlənmələri isə funksional-distributiv səciyyə kəsb edir. İstər oğuz, istərsə də qıpçaq qrupu türk dilləri dialektlərində sözlər şəklini, qabığını dəyişir ki, bunlar da heç şübhəsiz ki, səs artımı, səs düşümü və səs yerdəyişməsi nəticəsində baş verir. Belə fərqlərin çoxu sözlərin və sözlərin mövqelərdə daha çox müşahidə olunur. Bütün bunlara baxmayaraq fizioloji-akustik cəhətdən eyni xətdə birləşmələri asanlıqla ayırd etmək mümkündür və qədim dövrlərdə hansı dialektdən hansına integrasiyasını müəyyənləşdirmək olur. Məsələn, *ş-ç; u-ğ; t-d; b-p; x- k; m-p; q-k; b-m* və s. səs əvəzlənmələri oğuz və qıpçaq dillərinin dialektlərini bir- birindən ayırır və sözlər sanki yadlaşır, beləliklə də, dialekt vahidlərinin variantları meydana çıxır. Bu variantların əslini, kökünü müəyyənləşdirmək üçün şübhəsiz ki, türk dillərinin ən qədim abidələrinə (Şumer, Akkad, Orxon abidələri və s. – M. H) baş vurmaq lazımdır.

Türk dillərinin dialektlərarası əlaqə müstəvisində morfoloji kateqoriyaların bu dialektlərin ümumi sistemində əsas xüsusiyyətlərinin kompleks şəkildə, tarixi-müqayisəli və integrativ təhlilə cəlb edilməsi də olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Türk dillərinin dialektlərinin tarixən formalaşmasında qrammatik kateqoriyalar və onların morfoloji göstəriciləri də rəngarəng və spesifik çalarla iştirak etmişdir. Qrammatik kateqoriyalar və onların göstəricilərinin integrasiyası barədə türkoloji dialektologiyada ara-sıra qeydləri çıxmaq şərtilə, demək olar ki, integrativ analiz aparılmamışdır. Əslində isə belə analiz aparmaqla türk dilləri dialektlərinin keçdiyi inkişaf və dəyişmə meyillərini izləmək mümkündür və istər oğuz, istərsə də qıpçaq qrupu türk dilləri dialektlərinin müasir səviyyəsi yetərinə müqayisəyə gələcək dialekt faktlarına malikdir. Integrasiya faktlarını ortaya çıxarmaq, müqayisələr aparmaq, lazımi elmi nəticələr əldə

etmək müasir dialektoloji tədqiqlərin ən ümdə vəzifələrindəndir. Ona görə ümdə vəzifələrindəndir ki, türk dillərinin dialektlərinin morfoloji əlamətlərinin inteqrasiya müstəvisində öyrənməklə dialektal təzahürləri meydana çıxarmış oluruq. Bu təzahürlər qrammatik şəkilçilər və onların vasitəsilə reallaşan qrammatik kateqoriyalar fonunda meydana çıxacaq və təhlilin bu istiqamətdə aparılması olduqca səmərəli nəticələr verə bilər. Bir çox hallarda məsələnin geniş sferalı şərh üçün oğuz, qıpçaq, karluk, bulqar qruplarına aid dialekt materiallarına da müraciət etməklə qrammatik arxaizmə çevrilmiş morfemləri və onların variantivliyini üzə çıxarmaq mümkündür. Bir sözlə, türk dilləri dialektlərinin inteqrasiyasını öyrənmək (morfoloji aspektdə - M. H) qrammatik şəkilçilərin formalaşma tarixini, ümumi və fərqli cəhətləri, morfoloji göstəricilərin etimologiyası və morfologiyasını, işlənmə tezliyini və s. bu kimi məsələləri öyrənmək deməkdir və araşdırmaların şərh üçün bunlar başlıca məqsəd və vəzifəyə çevrilməlidir.

Araşdırmalarımız göstərir ki, türk dillərinin dialektlərində əksini tapan leksik vahidlərin əksəriyyəti eyniyyət təşkil edir və fərqlər də az deyildir. Fikrimizcə, fərqləri yaradan bir tərəfdən sözün tarixi təkamülü ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən bu fərqlər türk dillərinin iltisqiliyinin təzahürü kimi meydana çıxır. Sosial-iqtisadi sahələrdə olduğu kimi inteqrasiya dilçiliyin də aktual problemlərindən biridir və türk dilləri dialektləri arasında olan leksik eyniliklərin uyğunluqların aşkara çıxarılmasında mütləq bu vacib məsələ də nəzərə alınmalıdır. Bu sahədə olan reallıqlara ən çox diqqət yetirən Türkiyə türkoloqları olsalar da, Avropa dilçilərinin əksəriyyəti bu problemə demək olar ki, göz yumurlar. Halbuki türk dilləri dialektlərinin inteqrasiyasını və bu fonda müqayisəli-təsviri təhlil süzgəcindən keçirməklə bir çıx qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirmiş olarıq. Başqa sözlə desək, türk dilləri dialektlərinin leksik xüsusiyyətlərini araşdırmaqla həmin dillərin daxili inkişaf qanunlarına və dil hadisələrinin inteqral dialektikasına da aydınlıq gətirmiş olarıq. Qısaca onu deyə bilərik ki, türk dilləri dialektlərinin qədim və müasir vəziyyəti, ümumi inkişaf xüsusiyyətləri, saysız- hesabsız leksik əlamətləri sübut edir ki, bu dialektlərin hər biri bir-birilə inteqrativ münasibətdə olmuş, elə buna görə də onları bir-biri ilə qarşılaşdırmaq, inteqrativ qanunauyğunluqları üzə çıxarmaq türkologiyanın təxirəsalınmaz vəzifələrindəndir və bu məqsədlə şümercə bəzi sözlər və onların türk dialektlərindəki izlərini bu məqaləmizdə araşdırmağı vacib bildik.

Bu gün dünya elmi Avropa və Asiya materialı əsasında dörd qəhrəmanlıq əsrinin varlığını qeydə almışdır ki, bunlardan biri və ən qədimi e.ə. 3-cü min ilin başlanğıcında Şumer qəhrəmanlıq epoxasıdır. Akad. T. Hacıyev yazır ki, şumerlərin əsl adı şumerlər deyil, "qarabaşlılar"dır. Və İkiçayarası onların ikinci vətənidir. Qarabaşlılar Qafqazda, Xəzər ətrafında, bizim qədim Albaniya ərazisində yaşamışlar. Onlar iki çayın arasına ibtidai,

ancaq cəngavər, döyüşkən xalq kimi gəlirlər. Mesopotamiyalıların ilk toqquşması qarabaşlılarla olur. Qarabaşlılar İkiçayarasında güclü dövlət qurur, böyük mədəniyyət yaradırlar. Bu dövlətin adı Şumer dövləti olur, onun yaratdığı mədəniyyət sonrakı nəsillərə və bu günümüzdə Şumer mədəniyyəti adı ilə miras qalmışdır. Qarabaşlıların yerlilər tərəfindən “şumerlər” adlandırılmasından hesab etmək olar ki, sözün məzmununda igidlik, döyüşkənlik, cəngavərlik anlayışı olmuşdur (*sözün tərkibindəki “er” bəlkə Albaniyadan aparılmış “ər” sözüdür*).

Şumerlər Mesopotamiyada bir kənd mədəniyyəti ilə qarşılaşırlar. S.Kramerin verdiyi məlumatlara görə, bu mədəniyyəti İranın cənub-qərbindən gələnlər gətirmişdilər-həmin gəlmələr müasir şərqşünaslığın və azərbaycanşünaslığın tanıdığı midiyalılardır. Beləliklə, Mesopotamiyada qohum etnoslara məxsus qədim Albaniya və qədim Midiya mədəniyyətləri birləşir.(1, s. 12)

S.Kramer göstərir ki, Qarabaşlıların Mesopotamiyaya gəlişi e.ə. təxminən 3300-3250-ci illər düşür. Onlar İran (Midiya) – Sami dövrünə son qoyub Mesopotamiyada Şumer dövlətini qururlar. Şumerlərin hakimiyyəti e.ə. 2300-cü illərə, Kral Sarqonun Şumer səltənətinin yerində Akkad dövləti yaratmasına qədər davam edir. Min il hakimiyyət sürən şumerlər bu gün dünyaya bir hissəsi məlum olan böyük tarixi mədəniyyəti miras qoymuşlar. Şumer mədəniyyətinin, ədəbiyyatının bizə məlum olan parlaq dövrü e.ə. 2700-2300-cü illər arasındadır. Məhz bu dörd yüz ildə Şumer yazısı şəkil yazısından fonetik yazıya keçmiş, böyük həcmli əsərləri, dastanları köçürmək imkanı qazanmışdır.(2, s. 243-244)

Beş min il əvvələ aid Şumer dilində işlənən sözlərlə türk dillərinin lüğət tərkibindəki xeyli uyğunluqlar vardır. Tədqiqatlar belə bir həqiqəti də qəbul edirlər ki, türk köklü **azlar, saklar, iskitlər, massagetlər, kaspilər, xəzərlər** və digərlərinin ulu babaları şumerlərdir. Ona görə də şumer dilinin lüğət tərkibindəki sözlərlə türk dillərinin lüğət tərkibi arasında xeyli uyğunluqlar vardır. Təbii ki, bu uyğunluq türk dillərindən biri olan Azərbaycan dilində də özünü göstərir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, tədqiqatçılar şumer sözlərini türk sözləri ilə müqayisə etmiş, ortaq leksik vahidlərin bir qismini müəyyənləşdirmişlər. Məs.: O.Süleymanov 60, A.Məmmədov 110-dan artıq sözün şumer və türk dillərində ortaq olduğunu aşkar etmişdir. Həmin sözlər, təbii ki, Azərbaycan dili ilə də ortaq olan sözlərdir. (3, s. 33-34) Bu mənada biz burada şumer və Azərbaycan dillərində ortaq olan sözlərin hamısından deyil, türk dillərinin dialektlərində işlənən bəzi sözlərin areallarından və leksik xüsusiyyətlərindən bəhs edəcəyik:

Bağır – Bu söz şumer dilində **ba** formasında və **“qara ciyər”** mənasında işlənmişdir. “Çox maraqlıdır ki, şivələrimizdə **bağır** sözünün qədim mənaları qorunub saxlanmışdır. Belə ki, bu sözün **“ürək”** mənasında

işlənməsi “*bağrı çatlamaq*” ifadəsində özünü göstərir.” (4, s. 104-105) Azərbaycan dilinin Gəncə və Qazax şivələrində *bağır* sözü “*qaraciyər*” mənasında işlənir. (5, s. 48) Bundan başqa, Gəncə şivəsində isə qaraciyərlə quyruqdan və ya quzu beynindən bışirilən plovun xuruşu *bağır-beyin* adlanır.(5, s. 48) *Bağır* sözü M.Kaşğaridə, qədim türk lüğətlərində, “Əsrarnamə”də və digər yazılı abidələrin dilində *köks; sinə; ciyər; ağciyər; qara ciyər* mənalarında da qeydə alınmışdır.(7, s. 132) Hazırda Bakı dialektində *bağır* sözü “*öd*” mənasında işlənir. Türk dillərinin əksəriyyətində bu sözün qədim mənaları qorunub saxlanmışdır. Belə ki, bu sözün *ürək* mənasında işlənməsi “*bağrı çatlamaq*” ifadəsində özünü göstərir. Bütün bunlardan başqa, Türkiyə, Azərbaycan, özbək dillərinin ağızlarında bu söz *kara cicer, qara ciyər, cigər* anlamında çıxış edir. Fikrimizcə, *bağır* sözü Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan və özbək dilinin dialekt və şivələrinə inteqrasiya edilmişdir. “*Bağır*” sözü başqurt dilində *bavır*, qazax dilində *bavır, kara bavır*, qırğız dilində *bör*, tatar dilində *bavır*, türkmən dilində *bağır*, uyğur dilində *beğir* formalarında işlənir. (15, s. 438)

Arı – Şumer dilində bu söz “*ar*” şəklində “*parıldamaq, işıq saçmaq*” mənasında işlənmişdir. *Arı* sözü müasir türk dilində “*təmiz*” anlamını bildirir. Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında və eyni zamanda ondan sonra yaranan yazılı abidələrin dilində də işlənmişdir. Quba dialektində *arı* sözü “*təmiz, saf, düzgün*” mənalarında çıxış edir.(5, s. 40) Türkmənşəli qədim *arı* sözü Azərbaycan dilinin əksər şivələrində “*arıtlamaq*” feilinin tərkibində də qalmışdır. (8, s. 17) Bu söz “*aydan arı, sudan duru*” frazeoloji birləşməsinin tərkibində də daşlaşmışdır. *Arı* sözü müasir türk dillərinin əksəriyyətində “*bal istehsal edən həşərat*” anlamında işlənir və şumerdəki forması ilə omonimləşir. Türkiyə, Azərbaycan, türkmən türkcələrində “*arı*”, başqurd türkcəsində “*bal, korto; hağırzak*”, qazax türkcəsində “*ara*”, qırğız türkcəsində “*arı*”, özbək türkcəsində “*arı*”, tatar türkcəsində “*bal kortu; şopşā*”, uyğur türkcəsində “*hāpā*” formalarında işlənir.(18, s. 24)

Kir – Şumer dilində *ki* formasında “*torpaq*” mənasında işlənmişdir. Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində bu söz “*kir*” şəklində “*toz-torpaq, çirk*” mənasında işlənir. Şumerlərdə *Ki (Torpaq)* ilə Göy aşıqlə məşuq kimi təsvir olunur. “Torpaqda yaranan bütün məhsullar. Bolluq, bərəkət bu aşıqlə məşuqun – Yerlə Göyün təmasının bəhrəsidir. Ancaq göründüyü kimi, şumerli təbiətdəki bütün yaradılışlara torpaqdan doğulmuşlar kimi baxmış və bu doğuluşu bələd olduğu, əyani gördüyü insan doğuşları kimi təsvir etmişdir. Təsvirin insan şəhveti timsalında aparılması mifi daha dramatik şəkllə salmış və ona həvəslə oxumaq vəsiqəsi vermişdir. (1,s. 49)

Kir sözü Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində “*çirk*” mənasında işlənir. Başqurt türkcəsində bu söz “*kir, bısraq*”, qazax türkcəsində “*kir*”, qırğız türkcəsində “*kir*”, özbək türkcəsində “*kir, iflās*”, tatar türkcəsində

“*kir, bıçrak*”, türkmən türkcəsində “*kir, hapa*”, uyğur türkcəsində “*kir*” şəkillərində işlənir. (18, s. 488) Türkiyə, Azərbaycan, başqırt, qazax, qırğız, özbək, tatar, türkmən, uyğur dillərində işlənən “*kirleşmek*”, “*kirlənmək*”, “*kiplānib*”, “*kiplenib*”, “*kirdō*”, “*kirlānmāk*”, “*kirlanū*”, “*kirlemek*”, “*kirlanmak*” sözlərinin əsasında da “*kir*” sözü dayanır. (18, s. 488)

Aymaq – Bu söz Şumer dilində “*e*” şəklində “*danışmaq*” mənasında işlənmişdir. *Aymaq* sözünün qədim türk lüğətində “*danışmaq, izn vermək, soruşmaq*” mənaları verilmişdir. (15, s. 25) Azərbaycan dilinin Füzuli rayon şivəsində *aymaq* sözü “*söyləmək*” mənasında qeydə alınmışdır. (5, s. 26) XIX əsrə qədər türk yazılı abidələrinin dilində *aymaq* sözü *demək* sözü ilə müvazi bir şəkildə işlənmişdir. R. Eyvazova qədim *ayıtmaq* sözünün əfşar şivəsində atalar sözləri tərkibində qorunduğunu qeydə almışdır: *Aytar sözni ayt, aytməz sözdən qayıt: Aytmam tilim güjədi, aytməsəm dilim güjədi*. V. Aslanov *aymaq* sözünün bəzi türk dillərinin dialektlərində “*məhv etmək*” mənasında işləndiyini göstərir. (19, s.32) **Ərən** – Şumer dilində bu söz “*eren*” şəklində, “*döyüşçü*” mənasında işlənmişdir. Türk dillərinin əksər dialektlərində bu söz “*ər / er*” variantlarında, “*igid, qoçaq, cəsür*” mənalarında işlənir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu söz “*arvadın kişisi*” mənasında çıxış edir. Türkiyə türkcəsində bu söz *er* şəklində “*erkək*” anlamında, başqırd türkcəsində “*ir kişi, ir –at*”, qazax türkcəsində “*er, erkek*”, qırğız türkcəsində “*erkek*”, özbək türkcəsində “*erkāk, er*”, tatar türkcəsində “*ir kişi, ir at*”, türkmən türkcəsində “*erkek*”, uyğur türkcəsində “*ār*” (18, s. 218) Bu söz eyni zamanda Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində “*mərd, igid*” mənasında, başqırt dilində “*yigit, batır, ir-yigit*”, qazax dilinin dialektlərində “*er, batır, batıl*”, qırğız türkcəsində “*er, kayrattū, kārman*”, özbək türkcəsində “*mārd, bātir*” tatar türkcəsində “*yiqit, batır, ir-ār, mār*” şəkillərində işlənir. (18, s. 218) **Kımız** – Şumer yazılı mətnlərindən bəhs edən T. Hacıyev yazır ki, İlahə İnannanın əlini əlinə almaq istəyən, ona evlənməyi təklif edən Dumuziyə (Çobana) İlahə Enkimdunu (əkinçini) seçdiyini bildirir. Bu halda Dumuzi öz üstünlüklərini sayır. Əkinçinin hansı məhsulunun müqabilində nə verəcəyini deyərəkən dörd dəfə südün adını çəkir (1, s. 25) və o südlərdən birinin də adı “*kisim*”dir. T. Hacıyev belə hesab edir ki, *kisim* “*kımız*” (*qımız*) südünün, yaxud “*kımız*” onun metatezası – transformasiyasıdır.

Müasir türkcələrin bəzilərində bu söz içki növünün adı kimi işlənir. Südün turşudulması yolu ilə hasil edilir. Hazırda bu söz qazax dilində işlənərkəndədir. Mahmud Kaşğari yazır ki, *kımız qısraq südü tuluqda saxlanaraq turşudulur, sonra içilir*. (16, 370) M. Kaşğari eyni zamanda söz birləşməsi modelində olan və “*turş alma*” anlamında işlənən “*kımız almıla*” ifadəsini də qeydə almışdır. (16, 370) Azərbaycan dilinin Ağdam şivəsində *kımız* sözü *qımız (q-k əvəzlənməsi)* şəklində hazırda işlənərkəndədir.

Dilimizin şivələrində bu sözün omonimliyi də müşahidə edilməkdədir. Belə ki, Ağdam şivəsində bu söz “**turş**” anlamında, Şərur şivəsində isə “**mürək-kəb**” (*Qaba qımız tök*) mənasında işlənir. (5, 327) S. Altaylı lüğətində bu sözü “**kumis**” formasında qeydə almış və “at südündən hazırlanan içki” mənasında izah etmişdir (17, 799) Bu söz Türkiyə, Azərbaycan, başqırt, qazax, qırğız, özbək, tatar, türkmən, uyğur türkcələrində “**at südü**” mənasında və heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan işlədilir, yalnız türkmən türkcəsində “**k-q**” samit əvəzlənməsi ilə çıxış edir. (18, 474) **Qarın** – Türkiyə tədqiqatçısı N.T.Osman bu sözün Şumer dilində işləndiyini qeyd etmiş və onun türkcə **arık (arx)** sözü ilə eyni kökdən olmasını dəqiq etimolojişdirmişdir. (9, s. 8) “**Qarın**” sözü bu gün Cəbrayıl şivəsində alaçıqın ətrafına, içəri axmasın deyə, nazik sırım şəklində çəkilən arxa deyirlər – Şumerin qonşusundakı Midiya – Azərbaycan türkcəsinin şivələri bu sözü qədim şumercədəki tələffüzü ilə qoruyub saxlamışdır. (1, s. 26) Bundan başqa “**qarın**” sözü Azərbaycan dilinin Qazax, Gəncə, Salyan, Goranboy dialekt və şivələrində 4 mənada işlənir: 1. ocaq qalamaq üçün qazılmış yer, ocaq yeri; 2. yağış suyunun axıb getməsi üçün qazılmış yer, kiçik arx; 3. alaçıqın içinə su dolması üçün onun ətrafında qazılmış xəndək (Gəncə); 4. çəpər çəkmək üçün qazılmış ensiz yer: *Toy qazannarının qarını qazıldı (Gəncə); Tez olun, qarın qazın qazannarı alağ (Goranboy); Dörd tərəfini qarın çəkirdilər (Qazax); Qarın olmasaydı, sel alaçığa dolardı (Gəncə); - Sən qarın qaz, mən qamış daşayım (Salyan).* (5, s. 118)

Gir – Bu söz Şumer dilində “**giri**” formasında “**ayaq**” mənasında işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində bu söz “**yeri**” mənasında çıxış edir. İ.M.Djakonov da bu sözü “**yeri**” (**mək**) mənasında etimolojişdirmişdir. (10, s. 50-51) Şumercə **giri** sözü Azərbaycan dilində arxaikləşsə də. Quba, Bakı, Şamaxı dialektlərində “**gir**” şəklində öz izini qoruyub saxlamışdır. Bu söz həmin dialektlərdə “**güc, qüvvət**” mənasında işlənir: -Lap qıçının giri kəsilib (Şamaxı); -Qucalmışam hindi girdən düşmüşəm (Quba); - Hanı anamın o gözəl vaxtları, ay qız, daha girdən düşüb (Naxçıvan).

Qarı - Şumer dilində bu sözü S. N. Kramer qeydə almışdır. (2, s. 393). Şumer dilində bu söz **karu** formasında, “**ölçü**” mənasında işlənmişdir. Türk dillərinin dialektlərində bu söz **karu//qaru//qarı** variantlarında “**qol**” işlənməkdədir. Yalnız Azərbaycan dilinin Balakən şivəsində bu söz şumer dilindəki mənasını mühafizə edib saxlamışdır. Balakən şivəsində **qarı** sözü “yarım metrlik ölçü vahidi (50 sm) anlamında çıxış edir (8, s. 118). Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilinin Qazax dialektindəki **qarı** sözü ilə Şumer dilindəki və yaxud Balakən şivəsindəki **qarı** sözü omonimlik təşkil edir. Belə ki, Qazax dialektində bu söz “**qoyun ayağının dizdən yuxarı hissəsi**” mənasında işlənir: - Qoyun xəstələnəndə **qarısını** bağla (8, s. 118)

Beləliklə, Şumer dilində işlənmiş bəzi sözlər və onların türk dilləri dialektlərindəki paralelləri ilk dəfə olaraq müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edilir. Yuxarıda bəhs edilən dialektal vahidlər və onların şumerdəki izləri barəsində deyilənlər mövcud elmi fikrin təkrarı olmayıb müstəqil təhlil və geniş araşdırmanın məhsuludur. Bu mövzu nə qədər geniş təhlil edilsə, türk dillərinin dialekt sisteminin qaranlıq səhifələrinə bir o qədər aydınlıq gətirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Т.Наси́ев. Се́чilmiş əsərləri, II cild. Bakı, 2017, 12
2. Kramer S. History begins at Sumer. University of Pennsylvania Press. 1981, 243-244
3. В.Хə́лилов. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008, 33-34
4. Мə́ммədóва Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı. “Nurlan”, 2004, 104-105
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. 1964, 4
6. Qəribli A. Azərb dili anlayışının tarixi, “ Elm və təhsil “, Bakı, 2017, s. 39
7. Qəhrə́manov C. Nəsimi “Divanı”nın leksikası. Bakı, Elm, 1970, 132
8. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara, 1999, 17
9. Osman N.T. Sümer ve türk dillerinin tarixi ilgisi ile türk dilinin yaşı meselesi. Ankara, 1997, 8
10. И.М. Джóконов. Языки древней Передней Азии. Москва, 1967, 50-51
11. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991, s.7
12. Cəfərov N. Azərb. türkcəsinin milliləşmə tarixi. Bakı, 1995, 25-27
13. Cəfərov N. Türk dünyası: хаос və космос, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, s. 212-213
14. Seyidov. F. Türk xalqlarının milli iftixarı olan ana dilinin tərbiyə imkanları, Bakı. 2009,s 4
15. Древнетюркских словарь. Л., Наука 1969, 25
16. Karşılaştırılmalı Türk lehceleri sözlüğü, I cild, Ankara, 1991, s.438)
17. Altaylı C. Azərbaycanca-türkcə sözlük, Ankara, 1999
18. Karşılaştırılmalı Türk lehceleri sözlüğü, I –cild. Ankara, 1991
19. Асланов В.И. О трех источниках исторической диалектологии. “Лингвистическая география о проблема истории языка. Нальчик, 1982, т.2, 32

M.Huseynova

**Some words in Sumerian language and their integration
into Turkish dialects**

Summary

The term "integration" means "adaptation" and this process began in ancient times in the dialects of the Turkic languages. Turkish dialects and accents phrases are the phonetic, lexical, is grammatical basis of Turkish. It also creates a distinctive, similar, and distinct characteristic. When learning the dialectic integration of the Turkish language, first of all it should be addressed to the Sumerian language and today traces left lexical units is should be investigated Turkish languages dialects.

This article has been foreseen and the parallels in the dialects are compared with the words in the Sumerian language, not in the literary languages of the Turkic languages. There have been interesting summaries here, and the research has had wonderful results.

M.Гусейнова

**Некоторые слова на шумерском языке и их
интеграция в турецкие диалекты**

Резюме

Термин «интеграция» означает «адаптация», и этот процесс начался в древние времена на диалектах тюркских языков. Турецкие диалекты и акценты - это фонетическая, лексическая, грамматическая основа турецкого языка. Он также создает отличительную, сходную и отчетливую характеристику. Изучая диалектическую интеграцию турецкого языка, в первую очередь следует обратиться к шумерскому языку, и сегодня следы левых лексических единиц должны быть изучены на диалектах турецких языков.

Эта статья была предусмотрена, и параллели на диалектах сравниваются со словами на шумерском языке, а не на литературных языках тюркских языков. Здесь были интересные резюме, и исследование получило прекрасные результаты.

Rəyçi:

Cəfər Cəfərov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

LEYLA MAHMUDOVA
BDU-nun dosenti
mahmudova.1969@mail.ru

MÜASİR FARS DİLİNDƏ TABELİLİK YOLU İLƏ DÜZƏLƏN SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR

Açar sözlər: sintaksis, leksikologiya, alınma sözlər, dilin lüğət tərkibi, təsir, sintaktik məna, qrammatik məna.

Ключевые слова: синтаксис, лексика, заимствованные слова, словарный состав языка, влияние, синтаксическое значение, грамматическое значение.

Key words: syntactic ,leksikal, loan words, vocabulary of the language influence, sintaksis meaning, qrammatik meaning.

Fars dilinin qrammatikası, xüsusilə sintaksis sahəsində tədqiqat aparmış bir sıra müəlliflər ya bilavasitə feli idarə məsələsindən bəhs etmiş, yaxud sintaksisin müxtəlif məsələlərindən danışarkən belə bir əlaqənin mövcud olduğuna da işarə etmişlər. Fars dili sintaksisinə monoqrafiya həsr etmiş olan prof. L.S. Peysikov bu dildə tabeli sintaktik əlaqənin bir növü kimi idarə əlaqəsinin olmadığını göstərir (1, 49). L.S.Peysikov fars dilində təyinlə təyinolunan sözün əlaqəsindən bəhs edərkən haqlı olaraq göstərir ki, onlar arasında uzlaşma əlaqəsi yoxdur. Habelə, ismi idarədən danışarkən həmin müəllif doğru olaraq qeyd edir ki, “izbraniye deputata” birləşməsinin tərkib hissələri arasındakı əlaqə rus dilində idarə əlaqəsidir, lakin həmin birləşmənin farsca müqabili olan və izafət birləşməsi şəklində işlədilən *انتخاب وکیل* ifadəsində rus dilindəkindən fərqli olaraq “vəkil” sözü hec bir şəkilci-əlamət qəbul etmir, çünki birinci komponent “entexab” sözü ikincini idarə etmir (1,20). İzafət birləşməsinin tərkib hissələrinin bir-biri ilə formal deyil, məna əlaqəsi ilə bağlı olduğunu göstərmək üçün L.S.Peysikov *خانه بلند* ifadəsini misal göstərərək qeyd edir: “Demək, izafət birləşməsində bir sözün o biri sözə formal cəhətdən tabe olmasından danışmaq olmaz. Ancaq məntiqi təhlil əsasında “bolənd” sıfətinin “xane” ismindən mənaca asılılığından danışmaq olar: atribut predmeti ancaq bu və ya digər bir cəhətini ifadə edir, bütün birləşmə isə bütövlükdə mənaca parçalanmır” (1,21). Müəllif *او از این کتاب استفاده کرد* cümləsini nəzərdən keçirərək göstərir ki, bu cümlədə “ketab” tamamlığı “əz” qoşması vasitəsilə cümləyə daxil edilmişdir. Həmin qoşma vasitəsilə xəbərin tamamlıqla əlaqəsi yaranmışdır. “Estefade kərd” tamamlığın formasını idarə etmir, çünki tamamlıq bütün hallarda formaca dəyişməz qalır. Müəllifin fikrincə, ona görə də fars dili haqqında danışarkən o, idarə istilahını işlətməkdən boyun qaçırır (1,21). Beləliklə, L.S. Peysikov fars dilində həm isim, həm də feli idarənin olmadığını iddia edir. Bizcə, izafət əlaqəsinin ismi idarə olmaması

haqqında L.S.Peysikovun dedikləri tamamilə doğrudur. İzafətdə birləşən sözlər arasındakı əlaqəni idarə adlandırmaq mümkün deyil. Bu birləşmədə bir söz o birisinin formasını idarə etmir. Ona görə də, belə birləşmədəki komponentlərin əlaqəsini idarə əlaqəsi hesab etmək mümkün deyil (2, 18). Lakin feli idarədə vəziyyət belə deyildir. Doğrudur, dilçilik ədəbiyyatında feli idarədən bəhs edərkən göstərilir ki, fel öz leksik və qrammatik xüsusiyyətinə görə tamamlıq və ya zərflik vəzifəsindəli sözlərin – isimlərin və isim yerində işlənən vahidlərin müəyyən formada, yəni ismin müəyyən halında işlədilməsini tələb edir. Fars dilində ismin hal münasibətləri morfoloji hal kateqoriyası ilə ifadə olunmadığından, başqa sözlə, müasir fars dilində ismin flektiv halları olmadığından, ümumi dilçiliyin feli idarə haqqındakı yuxarıda göstərdiyimiz müddəasını qeyd-şərtsiz olaraq fars dilinə tətbiq etmək olmaz. Bu məndə fars dilində feli idarə bizə məlum olan başqa dillərdəki (Azərbaycan və rus dillərindəki) feli idarədən fərqlidir. Bu fərq də mahiyyət etibarilə fars dilində ismin hal münasibətlərinin rus və Azərbaycan dillərində olduğundan fərqli surətdə ifadə olunması ilə əlaqədardır. Məsələ burasındadır ki, fars dilində ismin hal münasibətlərinin ismin halları ilə deyil, başqa köməkçi vasitələrlə, əsasən ön qoşmalar və son qoşma ilə ifadə olunur. İsim öz formasını dəyişmədən bu və ya digər qoşma ilə işlədilərək müxtəlif hal münasibətlərini ifadə edir. Bu mənada qoşmalar fars dilində hal münasibətlərinin ifadəsində ismin hal şəkilçilərinin əvəzi kimi çıxış edir. L.S.Peysikovun misalı ilə desək, او از این کتاب استفاده کرد cümləsində کتاب tamalıqı از qoşması ilə işlədilərək həmin cümlənin azərbaycancasındakı (O. Bu kitabdan istifadə etdi) ismin çıxışlıq halında olan “kitabdan”, rus variantında isə (On ispolzoval etu kniqu) təsirlik halında işlənən “kniqu” tamamlığının müqabilidir. Hər üç dildə həmin cümlədəki feli xəbərlə tamamlıq arasında mənə əlaqəsi vardır. Bu əlaqə formal olaraq fars dilində از qoşması ilə, Azərbaycan dilində çıxışlıq hal əlaməti ilə, rus dilində isə təsirlik halın şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Demək, fars dilində ismin relyativ göstəricisi kimi qoşma, rus və Azərbaycan dillərində isə ismin hal şəkilçiləri işlənmişdir. Başqa sözlərlə, fars dilində qoşma Azərbaycan və rus dillərindəki hal şəkilçisini əvəz etmişdir. Azərbaycan dilində “istifadə etdi” feli xəbəri tamamlıq vəzifəsindəki “kitab” sözünün ismin başqa hallarında deyil, məhz, çıxışlıq halında olmasını, eləcə də rus dilində “ispolzoval” xəbəri “kniqu” sözünün məhz “kniqu” şəklində yəni təsirlik halında olmasını tələb etdiyi kimi, fars dilində او از استفاده کرد feli xəbəri tamamlıq olan کتاب sözünün məhz از qoşması ilə işlədilməsini tələb edir. Həmin fel qarşısındakı tamamlığın başqa qoşmalarla deyil, məhz از qoşması ilə çıxış etməsi əyani olaraq göstərir ki, qoşmaların tamamlıq vəzifəsindəki isimlərlə işlədilməsində müəyyən qanunauyğunluq var. Fəllər öz leksik və qrammatik mənalarının tamamlanması üçün qarşılarında tamamlıq və ya zərflik vəzifəsində olan isimlərin, habelə ismi əvəz edən bilən vahidlərin göstərilməsini tələb edir.

Bunsuz felin mənası tamamlanmır. Məsələn: خواندن، نوشتن، کیدن kimi təsirli fellər bir qayda olaraq vasitəsiz tamamlıq tələb edir. عبور کردن، گذشتن، دور شدن، عبور کردن və yaxud چسبیدن، نزدیک شدن، رسیدن və s. kimi təsirsiz fellərin də qarşılarında vasitəli tamamlıq və ya zərflik işlənməsə, onların məzmunu açılmamış qalır. Azərbaycan və rus dillərində hər bir fel öz qarşısında tamamlıq və ya zərflik vəzifəsində çıxış edən vahidin ismin müəyyən halında olmasını tələb edir. Fars dilində isə ismin hal münasibətləri əsasən qoşmalarla ifadə olunduğundan tamamlıq və bəzən də zərflik vəzifəsindəki vahidlər müəyyən qoşmalarla işlədilir. Qoşmaların fellər qarşısında tamamlıq və ya zərflik vəzifəsindəki isimlərlə işlənməsindəki qanunauyğunluğu biz felin idarəsi hesab edirik. Ona görə də, L.S. Peysikovun bu barədəki fikri ilə razılaşmırıq. Məsələ burasındadır ki, konkret fel qarşısındakı tamamlıq və zərflik məhz konkret qoşma ilə işlənir. Yuxarıda misal olaraq göstərdiyimiz fellərdən دیدن، نوشتن، خواندن، نوشتن təsirli felləri öz mənalılarının tamamlanması üçün vasitəsiz tamamlıq, o biri fellər isə vasitəli tamamlıq tələb edir. عبور کردن، دور شدن، عبور کردن felləri öz qarşılarında tamamlıq vəzifəsindəki ismin və ya ismi əvəz edən vahidin از qoşması ilə رسیدن، چسبیدن، نزدیک شدن felləri isə به qoşması ilə daxil edilməsini tələb edir. Demək, həmin vasitəli tamamlıqların və ya zərfliklərin işlənmə forması felin məzmunu ilə müəyyənləşir. Başqa sözlə, felin leksik və qrammatik məzmunu onun qarşısında çıxış etməli olan tamamlıq və ya zərflik vəzifəsindəki vahidin qrammatik ifadə formasını müəyyən edir. Bu isə, məlum olduğu kimi, feli idarədən başqa bir şey deyildir. Beləliklə, fellə onun qarşısındakı tamamlığın və bəzən də zərfliyin əlaqəsi fars dilində də idarə əlaqəsidir. İntəhası bu əlaqə fars dilində özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Rus və Azərbaycan dillərində belə tamamlıq və zərflik rolundakı isimlər ismin hal şəkilçiləri ilə, fars dilində isə müxtəlif qoşmalarla işlədilir (2,19).

Onlar isimləri tamamlıq və bəxən zərflik vəzifəsində çıxış etməsində formal köməkçi hissəciklərdir. Qoşmaların yalnız isimlərlə və ismi əvəz edən başqa vahidlərlə işləndikdə onların məzmununun açılmasına xidmət edir. Qoşmalar müstəqil leksik məndan məhrum olmaqla tamamlıq və ya zərflik vəzifəsindəki isimlərlə felin sintaktik əlaqəsini təmin edən formal qrammatik vasitə rolunu oynadıqlarına baxmayaraq onların isimlərlə işlədilməsində möhkəm qanunauyğunluq vardır. Qarşılarında tamamlıq və ya zərflik vəzifəsindəki ismin müxtəlif qoşma ilə işlənməsini tələb edir. Bunu hətta fars dilində idarə əlaqəsinin olmadığını söyləyən müəlliflər də qeyd edirlər (1,229). Bu və ya digər felin idarə etdiyi tamamlığın hansı qoşma ilə çıxış etməsi, yəni mahiyyət etibarilə tamamlığın qrammatik forması felin məzmunu ilə müəyyənləşir. Bu isə feli idarənin əsas məzmununu təşkil edir. Ona görə də fars dilində feli idarə məsələsindən bəhs etmək nəinki mümkündür, hətta çox zəruridir. Fellərlə tamamlıq və ya zərflik vəzifəsindəki isimlərin sintaktik əlaqəsi məhz idarə əlaqəsi hesab olunmalıdır (2,19), L.S. Peysikovun özü də

həmin kitabda sonrakı şərhlərində dolayısı ilə fellə tamamlıqların sintaktik əlaqəsini idarə əlaqəsi kimi səciyyələndirərək yazır: “hərəkət bildirən fel obyektini ifadə edən sözlə bu və ya digər qoşmanın yardımı ilə birləşir, həm də hansı qoşmanın işlənməsi ixtiyari deyil. Tək-tək hallar istisna olmaqla hər bir fel izahedici sözlə özünün birləşdiyi müəyyən qoşmanın işlənməsini tələb edir. Əgər rus dilində feli idarə adlanan hadisədə belə hallarda söz birləşməsindəki əsas söz (və ya cümlədəki xəbər) izahedici sözlə (və ya tamamlıqla) ismin müəyyən halının və ya halı və qoşmanın köməyi ilə birləşsə, fars dilində belə hallarda qoşmadan savayı birləşdirici ünsür yoxdur (1,147). Beləliklə, L.S. Peysikov da fellərin qarşısındakı isimlərin qoşma ilə işlənməsini ismin hal münasibətlərinin ifadəsinə bərabər tutur. Bu isə, məlum olduğu kimi tabelilik əlaqəsinin bir növü olan feli idarədən başqa bir şey deyildir. Məhz tabelilik əlaqəsi N.Y. Şvedovanın haqlı olaraq dediyi kimi, bir sözün o biri sözdən elə qrammatik asılılığıdır ki, asılı sözün müəyyən formada varlığı, mövcud olması tabe edən sözün kateqorial xüsusiyyəti ilə əvvəlcədən müəyyən olunur (4,486). Fellərin leksik və qrammatik mənası onların qarşısında tamamlıq və ya zərflilik vəzifəsində çıxış etməli olan isimlərin hansı qoşma ilə işlənilə biləcəklərini müəyyən edir.

Təsirli fellərin qarşısındakı müstəqim obyektini bildirən söz vasitəsiz tamamlıq kimi çıxış edir. Vasitəsiz tamamlıq mənaca müəyyəndirsə, bir qayda olaraq son qoşma ilə birlikdə çıxış edir.

نخستین نامه را من نوشتم (بزرگ علوی)

Yuxarıdakı cümlədə üç təsirli fel qarşısında üç vasitəsiz tamamlıq işlənmiş, birinci və ikinci tamamlıqlar mənaca konkret deyil, ümumilik ifadə edir, ona görə də son qoşmasız işlənmişdir. Belə tamamlıqlar elə fellərin qarşısında işlənir ki, onlar subyektin məşğuliyyətinin növünü ümumi şəkildə bildirir. Beləfelin müstəqim obyektini mənaca konkret və müəyyən olmur. Üçüncü felin qarşısında müstəqim obyekt kimi "خود" əvəzliyi çıxış edir. O da mənaca müəyyənlik ifadə edir və vasitəsiz tamamlıq olaraq həmin əvəzlik son qoşma ilə işlənilir. Təsirli fellərin müstəqim obyektini mənaca konkret olmadıqda çox vaxt qeyri-müəyyənlik ifadə edən "ی" şəkilçisi ilə işlənilir.

ذاکری سیگاری به لبش گذاشت و می خواست آن را آتش بزند (بزرگ علوی)

Ədəbiyyat

1. Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка. М.-Л., 1941.
2. Mahmudov. H.Ş. Fars dilində feli idarə vardırımı? Bakı, 1976.
3. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1956.
4. Мещанинов И.И. Структура предложения. М.-Л., 1963.

5. Махмудов Г.Ш. Синтаксическая связь глагола с дополнениями в современном персидском языке. Баку, 1967.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. М., 1958.
7. Sultanov R.S. Fars dili tədrisinin metodikası. Bakı, 1973.

Л. Махмудова

Синтаксические отношения в современном персидском языке Резюме

В грамматической литературе по персидскому языку существование глагольного управления до последнего времени не оспаривалось. Некоторые авторы, в частности проф. Л.С.Пейсиков отказывается от употребления термина «управления» и предпочитает термин «предложная связь». По мнению автора статьи, в персидском языке глагольное управление как разновидность синтаксической подчинительной связи существует, но проявляется оно в специфической форме, и осуществляется при помощи предлогов и послелога. Лексическое значение и грамматические особенности глаголов обуславливают функцию имен и определяют выбор того или другого предлога. «Глагольное управление» как бы раскрывает сущность самой связи, в то время как «предложная связь» только указывает на способ ее осуществления.

L. Mahmudova

Syntactic relationships in the modern Persian language Summary

In the grammatical literature on the Persian language, the existence of verbal control until the last time was not contested. Some authors, in particular prof. LS Pasikov refuses to use the term "management" and prefers the term "prepositional link". According to the author of the article, in Persian, verbal management as a kind of syntactic subordinate connection exists, but it manifests itself in a hypothetical form, and is realized with the help of prepositions and postpositions. Lexical meaning and grammatical features of verbs determine the function of names and determine the choice of one or the other preposition.

"Verbal management" as it were reveals the essence of the connection itself, while the "prepositional link" only indicates the way it is implemented.

Rəyçi: Nigar Musayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KÖNÜL SƏMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
samedovakonul74@mail.ru

**AZƏRBAYCANIN ŞİMAL QRUPU DİLEKTLƏRİ NECƏ
ADLANMALIDIR -DİALEKT, ŞİVƏ YOXSAX LƏHCƏ?.**

Açar sözlər: izoqlos, dialekt, qırçaqlar.

Ключевые слова: диалект, кыпчаки, акцент

Key words: dialect, kipchaks, accent

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EİF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5

Azərbaycan dialektologiyasında hal-hazırda ən mübahisəli məsələlərdən biri də, dialektlərin dialekt, şivə yoxsa ləhcə ilə adlandırılmasıdır. Bu haqda bir çox dilçilərin təsnifat bölgüsü vardır. Lakin biz ilk öncə bu məsələyə aydınlıq gətirib sonra dialektlərin təsnifatına nəzər salacağıq. Azərbaycan dili şivələrinin təsnifi problemlərindən danışan E.Əzizov qeyd edir ki, yunancadan «danışığ, şivə» mənasını verən dialekt termini, ümumiyyətlə, dilin məhəlli formasını bildirmək üçün işlədilən termindir. Bu termindən həm ayrıca bir şivəni, həm şivələr qrupunu, həm də bütün ləhcəni ifadə etmək olar. K.F.Zaxarova və V.Q.Orlova əsas dialekt birləşmələri kimi yalnız ləhcələr və şivələr qruplarını qəbul edirlər (Руск. Диалект., 1973: 239) B.A.Serebrennikov da bu qənaətdədir ki, dil üzvlənməsinin ən böyük vahidi ləhcə, ən kiçik vahidi isə ləhcələrin hüdudlarındakı dil hadisələri əsasında ayrılan şivələrin qruplarıdır. (Bayramov, 2011: 4-5,22). Rus dilçiliyində köməkçi vahid kimi dialekt zonası termini də işlədilir. Dialekt zonaları ləhcələrin hüdudları daxilində müəyyən edilir. Dialekt zonalarının hər biri ərazicə adətən ləhcələrdən biri ilə bağlı olur. Deyilənlərdən aydın olur ki, dilin dialektlərə bölünməsinin əsas vahidləri *ləhcə və şivələr qrupudur*. Dialekt terminin şivədən böyük, ləhcədən kiçik dil vahidi mənasında işlədilməsi dilçilikdə artıq köhnəlmişdir. Görkəmli rus alimi R.S.Kuznetsov bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazmışdır. «Dialekt termini həm şivə mənasında, həm də ləhcə mənasında işlədilir. Bəzi alimlər dialekt terminini daha dar mənada işlədərək bunun altında ümumi əlamətlərlə səciyyələnən şivələrin məcmusunu başa düşürlər. «Dialekt» terminin belə işlədilməsi hamı tərəfindən qəbul edilməmiş bir haldır. Adətən ləhcədən kiçik, şivədən böyük dil variantı üçün yarım-ləhcə, şivələrin qrupları

terminini işlədirlər. (Qukasyan, 1983: 108) E.Əzizov da M.Şirəliyevdən fərqli olaraq dilalekt əvəzinə şivə termini işlətmişdir. Bu mövzuda A.Hüseynov da özünün qeydlərində yazırdı ki, «Azərbaycan dialektologiyasında «ləhcə» termini əvəzinə «dialekt qrupu» termini işlədilir. Bu, yəqin ki, dialekt və şivələrin hələ tamamilə öyrənilməməsi ilə əlaqədardır. Bizcə «dialekt qrupu» əvəzinə «şivə qrupu «terminin işlədilməsi daha düzgün olardı -». Şivədən böyük vahid kimi qəbul edilən dialekt daha böyük, bir neçə dialektin ümumi cəhətinin təzahürü olan vahiddən –ləhcədən kicikdir – deyə A. Hüseynov qeyd etmişdir. M.Şirəliyevin-Azərbaycan dilçiliyində dialekt terminin şivədən böyük, ləhcədən kiçik, dil vahididir-mənasında işlətməsi Azərbaycan türkologiyasında dolaşıqlıq törətmiş, müəyyən bir ərazidə «dialektin yoxsa» şivənin mövcud olması problem yaratmışdır ki, bu da nəticə etibarilə dildə dialektlərin sayını süni surətdə artırmışdır. Dilçilikdə Şirəliyevin bölgüsünə əsasən 10 dialekt, 5 müstəqil şivə, 3 keçid şivə vardır. Lakin E.Əzizov Şirəliyevin bu fikri ilə də razılaşmır onun təsnifatlarında müxtəlif qüsurların olmasını qeyd etmişdir. E.Əzizov- «M.Şirəliyevin təsnifatında dialekt qruplarını səciyyələndirən izoqlasların müəyyənləşdirilməsində özünü göstərən nöqsanlardan biri də qarşıya qoyulan izoqlaslara kifayət qədər diqqət yetirilməməsində görünür. Dilin tarixən təşəkkül tapmış ləhcələri əsasən bir-birinə qarşı qoyulan olduğuna görə, ləhcələri səciyyələndirmək üçün seçilmiş izoqlaslar da mümkün qədər qarşıqoyulan olmalıdır – deyə qeyd edir. O, M.Şirəliyevin verdiyi dörd ləhcə bölgüsüylə razılaşmır və əksinə Azərbaycan dilində üç əsas ləhcənin olmasını qeyd edir. Dialektoloqlardan A. Hüseynov da dialektləri ləhcəyə -Şərq ləhcəsi, Qərb ləhcəsi, Cənub ləhcəsi deyə üç ləhcəyə bölmüş, Şimal-qərb dialektlərini isə Şimal-qərb şivələri adlandırmışdır və bir də Ayrıım şivələri adı ilə bölgünü aparmışdır (Hüseynov, 1979: 20). Bəzi dialektoloqlar Azərbaycan dilinin dialektlərini müəyyənləşdirərkən izoqlas topalarına deyil, müəyyən bir ərazidə vaxtilə xanlığın olub-olmaması prinsipinə əsaslanmışdır. A. Hüseynov bu barədə yazır. «Azərbaycanın harasında xanlıq olmuşsa, orada da xüsusi dialekt axtarmaq və ya «təyin etmək «əlbəttə, tarixə zidd nəticələr verə bilər. Burada biz dialektlə şivə qrupunu mütləq qarışdırar, müxtəlif dövrlərə məxsus dialekt və şivələri təyin etməkdə çətinlik çəkə bilərik» (Hüseynov, 1979: 108).

E.Əzizov inzibati bölgülərin dildə dialekt fərqlərinin yaranması üçün başlıca səbəb deyil, müxtəlif səbəblər toplusundan biri olduğunu qeyd etmişdir. O, qeyd edir ki, dillərin və dialektlərin sərhədləri çox vaxt inzibati bölgülərə uyğun gəlmir. Dilin dialektləri izoqlas topaları əsasında müəyyən edilməlidir. Əslində M.Şirəliyevin təsnifatı ilə əvvəlki bölgülər arasında fərq o qədər də çox deyil.

Bildiyimiz kimi dialektologiyada Azərbaycan dilində müxtəlif şivələrin olduğunu ilk dəfə F.Köçərli müəyyənləşdirmişdir. O, Azərbaycan türklərinin danışdığı şivələri dörd cür qruplaşdırmışdır.

1. Qarabağ və Qazax şivələri
2. Şəki şivələri
3. Şirvan, Səlyan, Bakı və Quba şivələri
4. İrəvan, Naxçıvan, Təbriz, Xoy, Maku vilayətlərinin əhalisinin şivələri. (Köçərli, 1978: 77). M.F.Köprülü Şimali və Cənubi Azərbaycanda Şəki, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Təbriz, Ərdəbil, Urmiya və s. kimi şivələr olduğunu qeyd etmişdir. (Köprülü, 1970: 121).

Sürəyya Talibxanbəyli isə «Qarabağ-İstanbul» şivələrinin sövttiyyat cəhətindən müqayisəsi adlı məqaləsində Azərbaycan Respublikası ərazisindəki şivələri Bakı, Gəncə və Qarabağ, Şamaxı, Nuxa, Qazax, Naxçıvan, Salyan, Lənkəran bölgələri üzrə təsnifatını aparmışdır. (Əzizov, 2016: 289-291) Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dilakeklərin təsnifatı ilə daha çox məşğul olan M.Şirəliyev olmuşdur. O verdiyi təsnifatlar üzərində beş dəfə təkmilləşmə işi aparmışdır. Belə ki, M.Şirəliyev ilk təsnifatını 1941-ci ildə vermiş və Azərbaycan dili şivələrini beş qrupa bölmüşdür.

1. Şərq qrupu dilekləri. (Quba, Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Salyan, Lənkəran)
2. Qərb qrupu dialekləri. (Qazax, Borçalı, ayırım)
3. Şimal qrupu dialekləri. (Nuxa, Zaqatala, Qutqaşen)
4. Cənub qrupu dialekləri (İrəvan, Naxçıvan, Ordubad)
5. Orta qrup dialekləri (Kirovabad, Qarabağ)

M.Şirəliyev 1947-ci ildə isə təkrar bu bölgünü təkmilləşdirmişdir. O, yazdığı məqaləsində yuxarıdakı bölgünü olduğu kimi saxlayır. «orta qrup» dilalekləri əvəzinə «mərkəzi qrup dilekləri» ifadəsini işlədir.

Üçüncü dəfə Şirəliyev Azərbaycan dilində dörd dialekt qrupunu fərqləndirir.

1. Şərq qrupu; Quba, Bakı, Şamaxı dialekləri, Səlyan və Lənkəran şivələri.
2. Qərb qrupu; Qazax, Gəncə, Qarabağ dialekləri, Borçalı, ayırım şivələri
3. Şimal qrupu; Nuxa dialekləri, Zaqatala, Vartaşen, Qutqaşen şivələri
4. Cənub qrupu: Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Ərdəbil dialekləri və Noraşen, Şahbuz şivələri. Şirəliyev bu təsnifatında əsas işi «orta qrupu» ləgv edərək buradakı Gəncə və Qarabağ şivələrini qərb qrupuna aid etmək olmuşdur. Bundan başqa, bu bölgədə Dərbənd və İrəvan şivələri təsnifatdan çıxarılır. Bir sıra yeni şivələr (Təbriz, Ərdəbil, Noraşen, Şahbuz, Vartaşen) müvafiq dialekt qruplarına daxil edilir.

Şirəliyevin «Dilin dialekt üzvlənməsi problemləri» (1960) adlı məqaləsində isə Azərbaycan dilinin dialektlərini dörd dialekt qrupunda və üç keçid şivəsində qruplaşdırmışdır.

1. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin Şərq qrupu;
2. Quba. Baki, Şamaxı dialektlərini, Muğan, Lənkəran şivələrini əhatə edir.
3. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin Qərb qrupu; Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və ayrum şivəsi.
4. Şimal qrupu Nuxa dialekti, Zaqatala-Qax şivəsindən ibarət olan
5. Cənub qrupu. Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektlərini, və İrəvan şivələrini əhatə edir.

Keçid şivələrə isə:

1. Şərq və Qərb dialekt qruplarının xüsusiyyətlərini birləşdirən Göycay şivəsi.
2. Şimal və Şərq dialekt qruplarının xüsusiyyətlərini birləşdirən Ağdaş şivəsi,
3. Azərbaycan dialektlərinin cənub və qərb xüsusiyyətlərini birləşdirən Cəbrayıl şivəsi.

Beşinci bölgüsündə isə Şirəliyev dilin dialekt bölgüsündə dialekt qruplarının tərkibini dəyişmişdir. Lakin keçid şivələr məsələsini bir gədər mubaisəli olaraq saxlayır. O, «Azərbaycan dialektologiyası» əsərinin ikinci nəşrində keçid şivələri atmış, dörd dialekt qrupunu saxlamışdır. Son tədqiqatlarında isə təkrar olaraq Azərbaycan dilində üç keçid şivəsinin – Göycay, Ağdaş, Cəbrayıl keçid şivələrinin olduğunu bir daha qeyd etmişdir. M.Şirəliyev həmçinin dilin dialekt bölməsinə həsr olunmuş «Dil və dialekt problemi haqqında» (1963) məqaləsində müxtəlif dialekt qruplarına daxil olan bəzi dialekt və şivələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərini verir. O, dialekt və şivələrin şərq qrupundan Quba dialektinin və ayrum şivəsinin, şimal qrupundan Nuxa dialektinin və Zaqatala-Qax şivəsinin, keçid şivələrdən Göycay və Cəbrayıl şivələrinin fərqləndirici əlamətlərini göstərmişdir (Ширелиев, 1963: 34-40;9.)

Azərbaycan dilinin dialektlərini R.Rüstəmov da qruplaşdırmışdır. O, ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili şivələrini şərq, şimal, və qərb qruplarına bölmüş və onlar arasındakı keçid təşkil edən şivələri də Ağdaş, Göycay, şivələrini göstərmişdir. O, 1953-cü ildə nəşr etdirdiyi «Azərbaycan dialektologiyası proqramı»nda dialektləri dörd qrupa bölmüş;

1. Şimal (Nuxa, Qutqaşen, Zaqatala)
2. Şərq. (Bakı, Şamaxı, Quba, Salyan, Lənkəran və s)
3. Qərb. (Qazax, ayrum, Gəncə, Qarabağ)
4. Cənub. (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Ərdəbil, və s) .

Bu bölgü prinsiplərinə M.Şirəliyev də sonrakı təkmilləşmə işlərində istinad etmişdir.

Biz də bölgülər arasında bu bölgünü daha məqbul hesab edirik. Sadəcə həm coğrafi-inzibati baxımdan həm də dialekt bölgüsü baxımdan dörd dialekt təsnifatında cəmləyirik və A.Hüseynovun qeyd etdiyi fikrə əsaslanaraq «Azərbaycan dilinin iki böyük ləhcəsindən bəhs etmək olar. Bu ləhcələrdən birində qırpaq tipli dil ünsürlərinin qalıqları, digər ləhcədə isə oğuz tipli dil sistemi əlamətlərinin qalıqları daha çox nəzərə çarpır. Birinci ləhcə Şərq və əsasən Şimal qruplarını, ikinci ləhcə əsasən Qərb və Cənub qruplarını əhatə edir» Dilçilikdə bir çox dialektoloqlar A.Hüseynovun bölgüsünü məqbul sayır və qəbul edirlər. E.Əzizov M.Şirəliyevin bölgüsündə bir çox qüsurların olduğunu dəfələrlə vurğulamış. Lakin A.Hüseynovun böldüyü üç ləhcənin-şərq ləhcəsi, qərb ləhcəsi, cənub ləhcəsinin doğru olduğunu vurğulamışdır. Həmçinin E.Əzizov özünün «Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası» əsərində Cənubi Azərbaycan ərazisində olan dialektoloqların da qeydlərinə nəzər salmış A.Dilaçarın və Mənuçehr Əmirpurun verdiyi təsnifatları da qeyd etmişdir.

A.Dilaçar Azərbaycan dili şivələrini iki böyük qrupa ayırır; Şimali Azəricənin ləhcələri, Cənubi Azəricənin ləhcələri. Şimali Azəricənin ləhcələrini dörd qrupa bölür.

1. Şərq qrupu: Quba, Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Salyan, Muğan, Lənkəran.
2. Qərb qrupu: Qazax, Borçalı, Gəncə, Qarabağ, (Şuşa)
3. Şimal qrupu: Nuxa, Zaqatala-Qax, Muğan, Qutqaşen.
4. Cənub qrupu: İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarapapax,
- 5-ci qrupa isə keçid ağızları deyə Göyçay, Ağdaş, Cəbrayıl deyə bölgüyə bölür.

A. Dilaçar Cənubi azəricənin ləhcələrini isə 9 qrupa bölür.

1. Mərkəzdə: Təbriz, Marağa, Türkmənçay.
2. Şimalda: Mərənd, Əhər.
3. Şimali-qərbdə: Xoy, Maku.
4. Şimal-şərqdə: Bəkrabad, Bəcərvan.
5. Şərqdə: Ərdəbil (Savalan), Xalxal.
6. Cənub –şərqdə: Zəncan (Xamsə)
7. Cənubda: Sayənqala, Sakız.
8. Cənub-qərbdə: Soyuqbulaq, Sərbəst.
9. Qərbdə: Rezaiyə (Rumiyə), Şahpur.

A. Dilaçara görə ən təmiz cənub azəricəsi Marağa şivəsidir.

Mənuçehr Əmirpur isə Azərbaycan dili şivələrini 10 qrupa bölmüşdür.

1. Şərq qrupu: Dərbənd. Quba, Şamaxı. Bakı, Salyan, Lənkəran.
2. Qərb qrupu: Qazax. ayrim, Borçalı
3. Şimal qrupu. Zaqatala, Nuxa, Qutqaşen.

4. Cənub qrupu: İrəvan, Naxçıvan, Ordubad.
5. Mərkəz qrupu: Gəncə, Şuşa.
6. Şərqi Anadolu dialektləri (Ərzurum)
7. Qaşqay və eynallı dialektləri.
8. Şimali İraq dialektləri.
9. Təbriz dialektləri.
10. Reaziyə gölü ətrafı dialektləri.

Bu təsnifat göstərir ki, cənubda Azərbaycan dilinin təsir dairəsi daha geniş olmuşdur. Bu bölgüdən görünür ki, Azərbaycan dili dialektləri həmçinin İranın cənub-qərbində (qaşqay, eynallı), İraqın şimalında (Kərkük) və Şərqi Anadolu (Ərzurum) müşahidə edilir.

Bunları ümumiləşdirən E.Əzizov Şirəliyevin bölgüsündən fərqli olaraq öz bölgüsünü verir. O, Azərbaycan dilinin əsas dialektləri (ləhcələri) tarixi-cografi ərazi çərçivəsində Kürdən Dərbəndədək olan ərazinin şimal-şərq hissəsində (şimal-şərq ləhcəsi), Kür və Araz çayları arasındakı ərazinin qərb hissəsində (qərb ləhcəsi), cənubda-Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan, İrəvan və Lənkəran regionlarında (cənub ləhcəsi) XVIII əsrdə tədricən formalaşmışdır. E.Əzizov da nədənsə Şimal-qərb ləhcəsini ləhcə yox şivə deyər qeyd edir. O, bunun səbəbini aşağıdakı kimi izah edir:

«Əsas ləhcələrdən başqa Azərbaycanın Kür çayından şimala olan ərazisinin şimal-qərb hissəsində Şəki-Zaqatala regionunda dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdə olan əlamətlərlə səciyyələnən şimal-qərb şivələri əmələ gəlmişdir. Beləliklə, Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi (üzlənməsi) nisbi yekinsliyi olan üç ləhcədən-*şimal-şərq, qərb, cənub ləhcələrindən və dialekt xüsusiyyətlər* baxımından qarışıq tipdə olan şimal-qərb şivələri qurupundan ibarətdir. Müxtəlif ləhcələrin əlamətlərini özündə birləşdirən şimal-qərb şivələri dildə xüsusi ləhcə yaratmır. «- deyər qeyd etmişdir. Beləliklə E.Əzizov üç ləhcəni və ləhcələri də öz daxilində şivələrə bölmüşdür.

1. Şimal-şərq ləhcəsi.

Bu ləhcə Kür çayından şimaldakı ərazinin şimal-şərq hissəsinin Bakı-Şamaxı Muğan, Quba-Xaçmaz, Dərbənd regionlarının şivələrini əhatə edir. Bu ləhcə üç şivəni əhatə edir. a) Bakı-Şamaxı. b) Quba-Xaçmaz. c) Dərbənd.

2. Qərb ləhcəsi.

Bu ləhcə Azərbaycanın Kür və Araz çayları arasındakı ərazinin Gəncə-Qarabağ, Qazax-Şəmkir, Gədəbəy-Daşkəsən regionlarının və Gürcüstan-Borçalı regionun şivələrini əhatə edir. Ermənistan Respublikası üzrə keçmiş Göyçə, Pəmbək (Böyük Qarakilsə, Hamamlı) mahalları və Dağ Borçalısı azərbaycanlılarının şivələri də bu ləhcəyə aiddir. Qərb ləhcəsi də üç ləhcəyə bölünür.

- a) Qarabağ. b) Qazax-Borçalı. c) Ayrım şivəsi (Gədəbəy və Daşkəsən)
3. Cənub ləhcəsi.

Bu ləhcə tarixi-cografi baxımdan Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan, İrəvan, Lənkəran regionlarının şivələrini əhatə edir. Cənub ləhcəsində bir neçə şivə qrupu fərqlənir.

a) Təbriz. b) Ərdəbil. c) Zəncan. d) Urmiya. e) Naxçıvan

Şimal-qərb şivələri qrupuna isə, Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarının şivələrini daxil etmişdir.

Elburus Əzizov da Şimal-qərb dialektlərindən danışarkən bu şivələrin qarışıq tipli olması səbəbindən dildə xüsusi ləhcə yaratmadığını qeyd etmişdir.

Lakin bizim fikrimizcə Şimal qrupu dialektlərini araşdırarkən qarışıq tipli olmasına baxmayaraq yetərincə ləhcə xüsusiyyətləri aşkar olunmuşdur ki, məs., bir qrup dialektin şivədən çıxıb ləhcə adlandırılması üçün ən vacib əlamətlərdən biri onun aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmasıdır.

1. Özünəməxsus fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərə malik olması (daha çox velyar *n* səsinin işlənməsi, sonor samitlərin çoxluğu, ə-e yə keçməsi, saitlərdə daha çox qalınlaşma, əvəzliliklərin *mağa saga, ho, habu* kimi fərqli əvəzliliklərlə işlənməsi, zamanların özünəməxsus şəkilçilərlə *baxa durur, yaza durur* və s kimi)

2. Şimal-qərb şivələrində dialekt xüsusiyyətlərinin kəmiyyətə coxluğu.

Əslində bir çox dilçilər o cümlədən E.Əzizov bu bölgənin dialektlərinin kəmiyyətə coxluğunu bölgənin qarışıq millətlərlə çox olması ilə əlaqələndirmirdi. Tədqiqatlar zamanı bu fikrin tam özünü doğrultmadığı ilə qarşılaşırıq. Çünki bölgənin qarışıq millətlərin coxluğuna baxmayaraq bölgənin dialektləri sirf türk mənşəli sözlərdir. Burada velyar *n* səsinin düşməsi nəticəsində burun saitlərinin yaranmasının coxluğu isə həmin bölgədə oguz tayfa birlikləri ilə bərabər qıpçaq dil elementlərinin zəngin olması ilə bağlıdır. Belə ki, xalqın etnik tarixinə nəzər salanda görürük ki, bir sıra tayfalar və onların yeri sabit olmuş, onların xalqın dil baxımından formalaşmasında da mühüm təsiri olmuşdur. Bölgədə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən məhz qıpçaq dil xüsusiyyətlərinin zənginliyidir. Məhz bu sadalanan xüsusiyyətlərə görə həmin qrup dialektlərinə «şivə» deyərək dar çərçivədə saxlamaq fikrimizcə doğru deyildir. Buna əsasən də bu qrupu digər qruplardan fərqli şəkildə deyil, yəni, bu qrupa yalnız Şəki dialektləri Qax-Zaqatala şivəsi yox, birbaşa şivə yox artıq ləhcə adlandırmaq olar, bütövlükdə - Şimal qrupu dialekt və şivələri və ya Şimal qrupu ləhcələri adlanması daha dəqiq ifadə olardı. Əslində bu bölgənin qarışıq tipli olmasına yox, oguz dil elementləri ilə yanaşı qıpçaq dil elementlərinin üstünlük təşkil etməsi məsələsi nədənsə tədqiqatdan uzaq, kölgədə qalmışdır. Əslində bu bölgənin dialekt tərkibi və onun digər dil qruplarındakı izoqlos oxşarlığı məhz qıpçaq dil elementləri ilə əlaqəlidir.

Beləliklə belə bir nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan dili dialektlərini dörd ləhcəyə - dialektə bölmək olar.

1. Şimal-qərb və ya daha konkret Şimal qrupu ləhcələri.
2. Qərb qrupu ləhcələri.
3. Şərq qrupu ləhcələri.
4. Cənub qrupu ləhcələri.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.

- Bayramov. İ. (2011). Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Dərs vəsaiti. Bakı. Elm və təhsil.
- Əzizov. E. (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşr. Bakı. Elm və təhsil.
- Hüseynov. A. (1979). Azərbaycan dialektologiyası (dərs vəsaiti). Bakı. API.
- Köçərli. Z. (1978). Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cilddə, 1-ci cild. Bakı. Elm.
- Köprülü. M.T. (1970). Azeri // İslam Ansiklopedisi. C 2. İstanbul.
- Qukasyan. V.L. (1983). Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər. //Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı. Elm.
- Русская диалектология. (1973). Под. Ред. П.С. Кузнецова. Просвещения.
- Ширелиев. М. О. (1963). Проблемы языка и диалектики. // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. Ш. О. Баку. Издательство А.Н. Азербайджан СССР.

К.Самадова

Как назвать Северную группу Азербайджанского языка - диалект, наречие или акцент Резюме

Одним из наиболее противоречивых вопросов диалектологии Азербайджана является название диалект как диалект, наречие или акцент. Об этом многие лингвисты имеют разные классификации. Однако чтобы прояснить эту проблему эта статья в первую очередь фокусируется на классификациях сделанных лингвистами и предлагает исследование его в сравнительном анализе. В следствии такого подхода начинаем объяснить идеи названий диалект Северной группы. Как известно, М. Ширелиев и Э. Азизов назвали три группы в классификации диалект как западные, восточные, южные диалекты и наречии, а диалекты Северной группы назывались диалектами Шеки и наречии Гаха-Загаталийского смешанного типа. Таким образом, один

из самых важных признаков между диалектом и наречием, который следует упоминать, должен иметь следующие характеристики:

1. Диалект имеет уникальные фонетические, лексические, грамматические особенности
2. Наличие количественного множество диалектических особенностей в северо-западных наречий.

На самом деле вопрос о доминировании кыпчакских языковых элементов наряду с элементами огузского языка был далек от исследования, остался в тени далеко от исследования. Фактически диалектный состав этого региона и его сходство с другими языковыми группами связаны с элементами кыпчакского языка.

K.Samadova

How to name the dialects of North Group of Azerbaijani language - dialect, adverb or accent

Summary

One of the most controversial issues in the dialectology of Azerbaijan is the name of the dialects as dialect, adverb or accent. Many linguists have different classifications about this. However, in this article, firstly, we have to look at the classifications given by linguists and make a comparative analysis to clarify this issue. In consequence of this approach, we begin to explain the ideas of the names of the dialects of the Northern group. As it is known, M. Shireliev and E. Azizov named three groups in the dialect classification as western, eastern, southern dialects and adverbs, while the North group dialects were referred to as Shaki dialects and mixed-type Gakh-Zagatala adverbs. Thus, one of the most important features between a dialect and an adverb, which should be mentioned, should have the following characteristics:

1. Dialect has unique phonetic, lexical, grammatical features
2. The presence of a quantitative set of dialectical features in the north-western adverbs.

In fact, the question of the dominance of the kipchak linguistic elements along with elements of the Oguz language was remained in the shadows far from the study. In fact, the dialectal composition of this region and its similarity with other linguistic groups are related to elements of the kipchak language.

Rəyçi:

Mahirə Hüsəynova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

YEGANƏ QƏHRƏMANOVA

ADPU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

yegane.qehremanova.1976@mail.ru

TÜRK HAL SİSTEMİNDƏ YÖNƏLMƏ-İSTİQAMƏT HALI

Açar sözlər: hal, şəxs, Azərbaycan dili, kateqoriya

Keywords: case, subject, Azerbaijani language, category

Ключевые слова: падеж, субъект, Азербайджанский язык, категория.

Məlumdur ki, ulutürkcədə yönlük hal məzmununu ifadə edən müxtəlif hallar mövcud olmuşdur. Həmin hallar dilçilik ədəbiyyatında yönəlmə, istiqamət və ya yönəlmə-istiqamət halları kimi təqdim olunur. Türk runik abidələrinin dilini araşdıran A.N.Kononov Orxon-Yenosey abidələrindəki istiqamət halını ayrı-ayrılıqda üç müstəqil hal hesab etmişdir:

1. İstiqamət halı;
2. Yönlük-istiqamət halı;
3. Yerlik istiqamət halı. (9. səh.160-161)

A.M.Şerbak və R.Əsgər bu halları ayrı-ayrılıqda təqdim etmək üçün xüsusi bir məzmun və funksiya ayrılığı görməmiş, həmin fikirlə razılaşmamışlar. R.Əsgər öz fikrində haqlıdır ki, “Yönlük hal iş və hərəkətin hansı obyektə və istiqamətə (nəyə sarı, nəyə doğru) yönəldiyini, tuşlandığını, kimə və nəyə aid olduğunu, çatacağı son nöqtəni, bəzən də yerini bildirməklə istiqamət halının bütün funksiyalarını ehtiva edir”. (5. səh.201) Müəllifin fikri ilə razılaşmaqla yanaşı, türkoloji ədəbiyyatda bu halların ayrı-ayrılıqda verilməsini və məsələnin mahiyyət etibarilə çox da əhəmiyyətli olmadığını nəzərə alaraq bu halların hər birini ayrılıqda yox, yönlük və yönəlmə-istiqamət adı altında iki hal kimi təqdim etməyi lazım bilir.

Türk dilinin ən qədim hallarından biri olan yönəlmə-istiqamət halını yönlük halın şəkilçisinə görə inkişaf etmiş növü adlandırırlar. Qədim türk yazılı abidələrində -rı, -ri, -ra, -ar, -är -ğaru, -karu, -aru, -ərü şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunan yönəlmə-istiqamət halı “türk dillərinin qədim dövr yazıları üçün səciyyəvi olan yönlük hala bənzəsə də, ondan fərqlənir. İlk növbədə istiqamət halının xüsusi şəkilçisi (-ğaru, -gerü) olmuşdur. İstiqamət halında olan isimlər yalnız hərəkət feilləri ilə idarə olunmuşdur. Yönlük hal şəkilçisi bütün adlara, istiqamət halının şəkilçisi məkan mənalı isimlərə artırılmışdır”. (7.səh.94) Bu halın semantik baxımdan digər feillərlə yox, yalnız hərəkət bildirən feillərlə idarə olunması hərəkətin istiqamətini bildirməsi ilə bağlı hesab edilir. Ə.Şükürlünün fikrincə, “bu hal qrammatik vəzifəsinə və semantikasına görə -ra, -rə şəkilçili yönəlmə halı ilə qismən də

yönlük haldan az fərqlənir” (16. səh.86) Ə.Rəcəbli yazır ki, “Göytürk dilində istiqamət halının ğaru, -ğərü (isim köklərində), - ğaru, -ğərü (mənsubiyyət bildirən şəkilçidən sonra artırılır), - ğar (yalnız əvəzlilərə artırılır), -ru, -rü şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. (12.səh.111)

-rı, -ri, -ra, -ar, -är şəkilçili hal görünümünün VII-VIII əsrlərdən öz qrammatik əhəmiyyətini itirmək üzrə olduğunu güman edən Ə.Şükürlü yazır ki, “Ona görə də həmin halı ifadə edən şəkilçi variantlarına yalnız az və ya çox dərəcədə bir leksik vahid halında təcrid olunmuş sözlərin tərkibində təsadüf olunur. Həmin tipli sözlər yer anlayışını ifadə edən zərflərə daha çox uyğun gəlir”. (16. .səh.85) İş, hal, hərəkətin yönəlmə obyektini, yerini, nəticənin kimə aid olduğu kimi müxtəlif məzmunlu sözləri bildirən -rı, -ri, -ra, -ar, -är şəkilçi müstəqil hal əlaməti kimi, demək olar ki, bütün türk dillərində arxaikləşmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində həmin şəkilçi ilə işlənən bəzi nümunələrə diqqət edək:

Apa tarkan aru içra sab ıdmıs (Ton 34) (Apa tərhanın sarayına sifariş göndərmiş). Oñra kün toğsıkda (KTb 4) (İrəlidə - Şərqdə). İçra aşsız, taşra tonsuz yabız yablak bodunta üzä olurtım (KTb 26) (Qarnı ac, əyni yalavac pis, yava xalq üzərində hökmdar oldum.

A.B.Serebrennikov və N.Hacıyeva -ra// -rə və -rı// -ri göstəricilərini yönlük halın -a// -ə şəkilçisi ilə r elementinin birləşməsi hesab edirlər. Müəlliflərin fikrincə, “Türk dillərinin affikslərində a:ı ablautu tez-tez müşahidə edildiyinə görə -ra və -rı affikslərini və onların -rə və -ri variantlarını genetik baxımdan eyni saymaq olar. Qədim türk dillərində yürək-rə “ürəyə”, baş-ra “başa”, on-ra “önə”, iç-rə “içə”, taş-ra “dışarı” kimi formaları tapmaq olar. Müasir türk dillərində bu halın forma qalıqlarına çox az rast gəlinir: uyğ. son-ra, türk, son-ra, türk, ile-ri “irəli”, ge-ri “geri”; alt. ayra “geri”, türkm. qay-ra, tat. ki-ri və s.” (13. səh. 104) Tədqiqatçılar istisna etmir ki, “-ra və -rı formantlarındakı r elementi -r morfemli müstəqil yönlük halın göstəricisi olmuşdur. Bəzi cənub-şərq türk dillərində -r morfemi ilə bitən qoşmalar mövcuddur, məsələn, xak. çoğar “yuxarı”, a: r “içindən”, ağar “oraya”, tuv. udur “qarşı”, çedir “qədər”, beer “bori”. (13. səh.104)

Yönəlmə-istiqamət halının morfoloji göstəricilərindən olan -ğaru, -ğərü və bu şəkilçinin fonetik variantları haqqında türkoloji ədəbiyyatda kifayət qədər yazılmış, bu şəkilçinin mənşəyi haqqında çox müxtəlif mövqelər ifadə olunmuşdur. Ə.Abdullayev qədim -ğaru morfemi barədə türkologiyada mövcud olan fikirləri iki əsas qrupa ayırmışdır:

“1. Türkoloqların çoxu (V.V.Radlov, S.E.Malov, N.K.Dmitriyev, Q.İ.Ramstedt, M.Rəsənən, E.V.Sevortyan, V.Kotviç, F.Q.İsxakov, V.M.Nasilov və b.) iddia edir ki, -ğaru morfemi -ğa (дательный падеж) əlaməti ilə -ru (направительный падеж) şəkilçisinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bunlardan ya -ğa, ya da -ru qədim hesab edilir.

2. A.N.Kononov, A.M.Şerbak və başqaları iddia edirlər ki, -ğaru daha qədimdir, ilkin formadır. O, sonradan -ğa və -ru şəkilçilərinə parçalanmışdır”. (1.səh.199)

A.M.Şerbak türk dillərinin cənub-qərb qrupunda -ğaru, -ğərü şəkilçisinin -aru, -ərü şəklində ilk saitini itirmiş formada geniş fəaliyyət fəaliyyət göstərmiş olduğunu qeyd edir. Türkoloqun fikrincə, -ğaru, -ğərü forması daha qədimdir və sonradan -ğa, -ğə yönlük hal və -ru, -rü istiqamət bildirən ünsürə çevrilmişdir. (15. Səh.85) Əksər tədqiqatçılar bu şəkilçinin tarixən -ğa, -ğə və -ra, -rü hissələrindən yarandığını göstərsələr də, həmin hissələrin tarixi funksiyaları haqqında fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Şəkilçinin ilk tərəfində iştirak edən -ğa, -ğə elementinin yönlük halın qədim forması olması haqqında tədqiqatçıların əksəriyyəti yekdil fikirdə olduğu halda, -ra, -rü ünsürü barədə xeyli fərqli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Belə ki, S.E.Malova görə, -ğaru, -ğərü şəkilçisinin tərkib hissəsini əmələ gətirən -ğa və -ra ünsürlərinin hər ikisi yönlük hal şəkilçisidir, yəni yönlük hal şəkilçisinin qədim fonetik variantlarıdır. (10. səh. 45) E.B.Sevortyanın fikrincə, mürəkkəb tərkibə malik olan -ğaru şəkilçisi tarixən daha qədim olan -ğa, -ka yönlük hal şəkilçisi ilə -ra istiqamət halının morfoloji göstəricisi vasitəsilə meydana çıxmışdır. Müəllif -ğaru, -ğərü şəkilçisini yaradan hər iki elementin mənşəyini şəkilçinin özündən daha qədim hesab edir. (14..səh. 46) “B.Kotviç və B.M.Nasilovun fikrincə, -ğərü şəkilçisini iki tərkib hissəyə ayırmaq olar: birinci tərəf -ğa//-ğə - yönlük hal, ikinci tərəf -ru//-rü isə istiqamət hal şəkilçisidir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə Q.İ.Ramstedt də -ri, -rü şəkilçisini istiqamət halın ən qədim ifadə vasitəsi hesab etmişdir.” (6. səh.47) F.Q.İsxakov -ğa yönlük hal şəkilçisinin tarixən müstəqil mənəli söz olan, müasir türk dillərində işlənməyən “ğar” sözündən əmələ gəlməsi (8. səh.103), B.A.Serebrennikov isə -r ünsürünün tarixən istiqamət məzmununu bildirməsi haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. “-rı//-ri formantı -a//-ə yönlük halın affiksində birləşə bilər və bunun nəticəsində mürəkkəb -arı, -əri şəkilçisi yarana bilərdi: türk, dış-arı, iç-eri, il-eri, şor. töb-ere “aşağı” və s. kimi. Həmin formantın -ğa//-ğə morfemli yönlük halın affiksində birləşməsi nəticəsində yönlük halın -ğarı//-ğəri mürəkkəb affiksi yaranmışdır. Bu affiks qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınır: uyğur-ğaru “uyğurlara”, yağı-ğaru “düşmənlərə”, beq-kərü “bəyə”. (13.səh.104) F.Q.İsxakov belə hesab edir ki, -ğar ünsürünün -ğa şəkilçisinə çevilməsi türk dillərinin Orxon-Yeniseydən əvvəlki dövrlərinə aid hadisədir. Çünki abidələrin dilində artıq -ğaru istiqamət halının, -ğa, -ğə isə yönlük halın şəkilçisi kimi förmalaşmışdır. (8.səh.103) Ə.Abdullayev ulu türkcədə qaru//ğaru sözünün ifadə etdiyi mənaları və özünəqədərki türkoloqların həmin sözün mənə çalarları haqqında fikirlərini təhlil edərək yazır ki, “Bizə görə -qaru, -ğaru həmin sözlərdə də qol mənasında işlənmişdir. Adətən isti-

qaməti göstərmək üçün əllə işarə verilir. Bu isə yalnız əl görünən vaxt mümkün ola bilərdi. Danışan şəxs istiqaməti ifadə eləmək üçün yerin adını çəkib eyni vaxtda əlini o səmtə tutmuş, beləliklə, istiqaməti ifadə etmişdir... Zaman keçdikcə ğaru sözü yer məzmunlu sözlərlə yanaşı işlənə-ışlənə qoş-malaşmış, daha sonra isə şəkildənmişdir”. (1..səh.203) -ğaru morfeminin inkişaf prosesini göstərən müəllif bu nəticəyə gəlir ki, “Müasir türk dillərindəki faktlara əsaslanaraq, onun iki xətt üzrə inkişaf etdiyi qənaətinə gəlmək olar:

1) qarı > qar > qa > a (incə variantları ilə birlikdə);

2) qar > ar // -ra (digər variantları ilə birgə)” (1. səh. 116)

Ə.Dəmirçizadəyə görə, “Əvvəllər “qa-rı” müvazi işlənmiş, bir müddət sonra “ra” əvəzinə “a” formalaşmış, nəhayət “-arı” şəkildəsi donmuş halda sözə bitmişdir. Buna görə də müasir dildə “dışarı” ilə müvazi surətdə “dışarıya” da işlənir”. (4. səh.76) N.K.Dmitriyev, J.Deni və A.N.Kononovun fikrinə gəldikdə tədqiqatçılar –ğaru, –ğərü şəkildəsinin -ğa, -ğə yönlük hal şəkildəsi, -ra, -ru isə istiqamət bildirən qoşmadan əmələ gəlməsi qənaətin-dədirlər. Ş.Xəlilov yazır ki, “-ğaru, -qərü, -ru, -rü, -ra, -rə - qədim istiqamət hal şəkildələri öz qaribə taleyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, onlar ... türk dillərinin erkən dövrlərində hal şəkildəsi kimi fəaliyyət göstərmiş, lakin zaman keçdikcə öz ilkin xüsusiyyətlərindən əl çəkərək, dilin başqa bir sahəsinə- söz yaradıcılığı prosesinə xidmət etməyə başlamışdır.” (6. səh.48-49) K.Bəşirovun fikrincə, “-qaru, -aru, -ra, -rı morfemləri vaxtilə aktiv mövqedə olmuş, sonradan bu arxetiplər sözün gövdəsinə bitişərək yönlük hal şəkildəsi kimi mövcudluğunu qeyb etmiş, müasir oğuz dillərində artıq işləklidən qalmışdır.İndi yalnız dialektlərdə və klassiklərimizin dilində bu şəkildəni müşahidə etmək olur. Sırf istiqamət məzmunlu morfem olub bir neçə zərf və qoşmanın, işarə və sual əvəzlilərinin tərkib hissəsi kimi daşlaşmışdır. Z.Qorxmaza əsaslanmış olsaq, bu şəkildə hələ də öz aktivliyini saxlamaqda və bir sıra sözlərdə yönlük hal göstəricisi vəzifəsini yerinə yetirməkdədir: daşra, yolıra, depere, köksure, arkaru, anaru, kancaru və s. ”. (2. səh.96-97) Dilçi-türkoloqların –ğaru, –ğərü şəkildəsinin mənşəyi haqqında irəli sürdüyü fikirləri təhlil edən K.Bəşirov bu qənaətə gəlir ki, “qaru” morfeminin A.B.Serebrennikov tərəfindən mürəkkəb quruluşlu yönlük hal şəkildəsi kimi təqdim olunması və ondakı “q” və “a” hissəciklərinin yönlük halın göstəricisi olması mülahizəsi mübahisə doğurmasa da, müəllifin “r” elementini müstəqil yönlük hal şəkildəsi kimi təqdim etməsi, zənnimizcə, ağlabatan deyil” (K.B.səh.97-98) Fikrini davam etdirən tədqiqatçı-alim belə bir mülahizə irəli sürür ki, “”F.Cəlilovun –ra, -rı formantının mənşəyini yer və ara müstəqil mənalı sözlərlə bağlaması (3.səh.224), zənnimizcə, daha elmidir. Onu da qeyd edək ki, vaxtilə V.V.Radlov tərəfindən irəli sürülən bu ideya N.K.Dmitriyev tərəfindən də dəstəklənmişdi. Deməli, -ra yönlük hal

şəkilçisinin yerə, ara (aralığa-K.B.) sözlərindən törəməsi dil faktları ilə təsdiq olunan ideyadır. Bunu həmin sözlərlə qohum olan istiqamət məzmunlu yan-yörə, yeri, yürü sözləri, hara (hancarı), nereyə yönlük hal sualları, istiqamət bildirən sarı, doğru (qədim variantı daki) qoşmaları, yönlük halla işlənən görə qoşması və s. sözlərdəki –ra, -rı ünsürləri də sübut edir” (2. səh.100) Maraqlıdır ki, müəllif –ğaru, -gərü şəkilçisinin –ğa, və, -ra yönlük hal şəkilçisindən yaranması fikrini ağlabatan hesab etməsə də, Azərbaycan dilində söz kökü ilə birikərək müstəqilliyini itirmiş –ra, -rı yönlük hal şəkilçili sözlərə nümunələr göstərir və haqlı olaraq yazır ki, “Diqqət etdikdə görmək olur ki, yuxarıya, dışarıya, içəriyə kimi zərflərdə üçqat yönlük hal vardır”. (2. səh.97)

Bizə elə gəlir ki, irəliyə, aqarıya, aşağıya kimi sözlərdə də üçqat yönlük hal – üçqat hallanma izləri açıq-aydın görünməkdədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qədim türk dilli mənbələrdə, o cümlədən bir sıra müasir türk dilləri və dialektlərində irəli sözü ilgərü//ilərü formasında işləkdir, aşağı sözü isə daha çox “aşağa” formasında (-ğa yönlük hal şəkilçisi) tələffüz olunmaqdadır. Deməli, dil faktları özü sübut edir ki, -ğaru, -gərü, -aru şəkilçisi tərkibcə iki yönlük hal şəkilçisinin qovuşmasını özündə əks etdirir. Şumer dilində qədim yönlük hal şəkilçisi olan –ra, -rə morfeminin ilkin kök olaraq “ora” sözündən əmələ gəlməsini fikrini qəbul etmək mümkün olsa da, -ğaru, -gərü şəkilçisindəki –ra artıq müstəqilliyini itirmiş, şəkilçiləşmiş vəziyyətdə -ğa, -gə şəkilçisinə qovuşa bilərdi. Bu baxımdan yanaşdıqda –ğa, -gə şəkilçisi ilə -ra, -rə şəkilçisinin qovuşma ehtimalı həmin şəkilçinin müstəqil mənalı ora sözü ilə qovuşmasından daha ağlabatan görünür. Əgər Orxon-Yenisey abidələrində yuxarıda göstərdiyimiz kimi, iki yönlük hal şəkilçisinin yanaşı işlənməsi (“kunçuyımğaka”) aşkar görünürsə, deməli, -ğaru, -gərü şəkilçisinin də tərkibcə iki yönlük hal şəkilçisindən yaranması fikri şübhə doğurmamalıdır.

Beləliklə, bu qənaətə gələ bilərik ki, -ğaru, -gərü şəkilçisi qədim yönlük hal şəkilçisi –ğa, -gə, -qa, -qe, -ka, -ke ilə yenə yön, istiqamət bildirən –ra, -ru qədim yönlük hal şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. Ona görə də müasir dilimizdə işlənən irəli, ora, bura, aşağı, yuxarı, geri kimi sözlərin özündən sonra yönlük hal şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac qalmır.

Tədqiqatçıların tarixən daha çox Orxon-Yenisey və uyğur, qismən də Şərqi Türküstan mətnlərində işləndiyini göstərdikləri (6. səh. 46) –ğaru, -gərü şəkilçisinə dilimizin Lerik rayon şivələrində bu gün də rast gəlinməkdədir. Burada “daşğaru” sözünün tərkibində işlənən -ğaru şəkilçisinin qorunub saxlanması faktını M.İslamov özünün “Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələrinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında” adlı məqaləsində vurğulamış, nümunələr göstərmişdir. (6. səh.74)

N.Xudiyev qədim türk yazılı abidələrində yönəlmə-istiqamət halının aşağıdakı şəkilçilərlə ifadə olunduğunu göstərir:

1. -ğaru, -gerü: Bu variantda yönəlmə istiqamət halı, əsasən, isimlərə artırılmışdır. Məsələn: oğuzğaru “oğuzə tərəf” (KTb.48)

2. -narı, -nerü. Bu şəkilçi isimlərə mənsubiyyət şəkilçisindən sonra artırılıb yönəlmə məzmunu ifadə edir. Məsələn: anjarı “ona” (T.20), banjarı “mənə” (T.34) və s.

3. -nar variantında istiqamət-yönəlmə halı əvəzlilərə artırılmışdır. Məsələn: anjar “ona” (KTK II.12)

4. -ra, -rı, -ri, -ar variantında işlənən yönəlmə-istiqamət hal şəkilçisi müxtəlif mənaları ifadə etmişdir”. (X.N.səh.95)

V.M.Nasilov -narı, -nerü şəkilçisini mənsubiyyət şəkilçisinin n samiti ilə -ğaru, -gərü şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərir və nümunələr gətirir: subıjarı=subıj+ğaru-onun suyuna doğru, yerıjarı=-yerıj+gərü-onun yerinə doğru. (11.s.28)

Ə.Rəcəbliyə görə, -nar şəkilçisini -narı şəkilçisinin son saiti düşmüş variantıdır. Bu şəkilçi tarixən yalnız əvəzlilərə qoşulmuşdur. Məsələn: Anjar adınçığ bark yaraturtım (KTc 12). “Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım”.(12.səh.111) Müəllifin fikrinə, “Göytürk dilində -ğaru, -gərü, -narı, -nerü şəkilçisi, bir növ, ikili xüsusiyyət daşıyır. Bu şəkilçi istiqamət anlayışı yaratmaqla yanaşı, yeni söz yaratmağa da xidmət edir. Abidələrin dilində bütün coğrafi cəhətlərin adları bu şəkilçinin yaratdığı sözlərlə ifadə olunur: ilgərü (KTc 2) “şərq”, birgərü (KTc 2) “cənub”, kırığaru (KTc 2) “qərb”, yırağaru (KTc 2) “şimal”, kün ortısıjarı (KTc 2) “cənub”, tün ortısıjarı (KTc 2) “şimal”. Məsələn: İlgərü kün toğsıka birgərü kün ortısıjarı , kırığaru kün batsıkiña yırağaru tün ortısıjarı - anta içrəki bodun kop maña körür (KTc 2) Şərqə gün doğana, cənuba gün ortasına doğru, qərdə gün batana, şimala gecə ortasına doğru – bu qədər yerin içindəki xalq tamamilə mənə tabedir”. (12. səh.111)

Göytürk abidələrinin dilində -ru, -rü şəkilçisi də istiqamət halının digər şəkilçiləri ilə eyni məzmun ifadə edir. Məsələn: ...ıçgirtim,.. ebru gəlirtim (BKş 25) “...tabe etdim, evə gətirdim...” ...ebimrü bardı... “...evimə doğru getdilər...”

Orxon-Yenisey abidələrində yönəlmə-istiqamət hallı sözlər, əsasən, yer zərfliyi rolunda çıxış etməklə müxtəlif məzmun çalarlığına malikdir.

1. Hərəkətin yönəldiyi şəxsi bildirir. Məsələn: Bögü kağan banjarı ayıtmış. (TON 34) “Bögü xan mənə demiş”.

2. Hərəkətin yönəlmə obyektini bildirir. Məsələn: Anjar körü bilin (Kİ 11) “Ona baxarkən bilin”.

3. Hərəkətin istiqamətini bildirir. Məsələn: Önrə terk kağanğaru süləlim (T 20). “Şərqə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək”.

4. Hərəkətin baş vermə məkanını, yerini bildirir. Məsələn: İçrə ben bulğayın (MÇ 28). “Daxildə mən qiyam qaldırdım”.

Türkoloqlar yönəlmə-istiqlamət halının bütün türk dilləri üçün arxaikləşdiyini, yalnız daşlaşmış şəkildə müəyyən sözlərin tərkibində qaldığını göstərirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı. 1992
2. Bəşirov K. Türk dillərinin müqayisəsi: Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriyalar. Bakı, 2018
3. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1988
4. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-.Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959
5. Əskər R. "Qutadğu bilig". Bakı. Elm, 2003
6. Xəlilov Ş. "Əsrarnamənin dili". Bakı, Elm, 1988
7. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Elm və təhsil. 2015
8. Исхаков Ф.Г. Имя существительное. ИРСГГЯ, II, морфология, Москва, 1956
9. Kononov A.N. Qrammatika yazıka tyurksix runiçeskix pamyatnikov VII-IX vv. L.1980
10. Малов С.Э. Памятники девнетюркской письменности. Москва, 1951
11. Nasilov V.M. Yazık orxonon-eniseyskix pamyatnikov. M. 1960
12. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002
13. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, 2002
14. Sevortyan E.B. Kateqoriya padeja. İPSQTYA, II, Morfolojiya, Moskva, 1956
15. Şerbak A.M. Qrammatičeskiy oçerk tyurkskix tekstov X-XIII vv. Iz Vostočnoqo Türküstana. İzd. Akad. Nauk SSSR. M.L.1961
16. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993

Y. Qahramanova

Padeja Orientation Direction, Turkish Tendering System

Summary

One of the oldest cases of the Turkish language is orientation-direction, and it is called the developed type of as dative case in accordance with the dative case suffix. In the ancient Turkic inscriptions, the orientation case that is expressed through the images -rı, -ri, -ra, -ar, -är -ğaru, -karu, -aru, -ərü is still similar as for the ancient dative case, but it differs from it. The suffixes of direction case were -ğaru, -gerü. Nouns in directional case

have been administered by movement verbs. The suffix of dative case was used in all cases, but the suffix of directional case was added to the nouns which meant places.

The administration of this case in semantic by movement verbs but not by all types of verbs is related to directional meaning. The appearance of -r1, -ri, -ra, -ar, -är has started to lose its grammatical significance since VII-VIII centuries.

Е.Гахраманова

**Падеж ориентационное направление,
турецкого падежного система**

Резюме

Одним из старейших падежах турецкого языка является ориентационное направление, и он называется развитым типом дательного падежа в соответствии с суффиксами. В древнетюркских надписях падеж ориентации, выраженный через образы -r1, -ri, -ra, -ar, -är -ğaru, -karu, -aru, -əgü, по-прежнему аналогичен древнему дательному падежу, но он отличается от него.

Суффиксы направления были -гару, -герю. Существительные в направленном падеже управляются глаголами движения. Суффикс дательного падежа использовался во всех падежах, но суффикс направленного падежа был добавлен к существительным, что означало места. Семантическое администрирование этого падежа глаголами движения, но не всеми типами глаголов, связано с направленным значением. Появление -r1, -ri, -ra, -ar, -är начало терять свое грамматическое значение с VII-VIII веков.

Rəyçi:

Vilayət Əliyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

VƏFA MƏHƏRRƏMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
vefa2012@box.az

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Açar sözlər: ünsiyyət , nitq , metod.

Key words: communication , speech , method.

Ключевые слова: коммуникация , речь , метод

Bu gün dünyanın qabaqcıl ölkələrində aydın şəkildə dərk edilir ki, ötən əsrlərdə formalaşmış sənaye mədəniyyəti artıq çoxdan öz yerini qloballaşma mədəniyyətinə vermişdir. Bu yenilik təhsilin ötən iki əsrə məxsus təşkili yolları və dərs metodlarını köklü surətdə dəyişmiş və onları yeni əsrin tələblərinə uyğunlaşdırmaq zərurətini meydana çıxarmışdır. Məlumdur ki, tələbələr həyatda uğur qazanmaq üçün həm bilik, həm də bacarıqlara yiyələnmişdirlər. Bu tələbat təkcə səmərəli planlaşdırma, birgə əməkdaşlıq və kommunikasiya qura bilən bacarıqlı işçilərə olan ehtiyacla bağlı olmaqla yanaşı, həm də tələbələrə öz məsuliyyətini dərk etmək və yeni qlobal vətəndaş rolunu mənimsəmək zərurətindən doğur. Bu günün metodu tələbəyönümlü tədris metodudur. Ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq, yeni metodlar geniş tədqiqata uyğun mövzuların dərinəndən araşdırılmasını nəzərdə tutur. Azərbaycanda da xarici dillərin tədrisinin inkişaf etdirilməsi perspektivləri onun dünya təhsil sisteminə inteqrasiya istəklərindən və qloballaşma prosesi ilə ayaqlaşma bilmək zərurətindən doğur. Bu da, öz növbəsində, xarici dillərin tədrisi sistemini dəyişdirməyi və təkmilləşdirməyi zəruri edir. Sözü gedən məsələdə əsas diqqət tələbələrdə kommunikativ bacarığın formalaşdırılmasına yönəldilir. Təhsilin kommunikativ istiqamətliyi təhsilin humanistləşdirilməsi strategiyasının əsasında durur. Çünki, məhz formanın deyil, məzmunun diqqət mərkəzində olduğu kommunikativlik tələbələrin nitq-təfəkkür fəaliyyətini stimullaşdırır.

Dilin mənimsənilməsinə dair nəzəriyyələrin ixtisas dilinin tədrisi prosesində nəzərə alınması dilin tədrisi prosesini inkişaf etdirməyi mümkün edir.

Başqa sözlə desək, ixtisas dilini öyrənən məzunlar kommunikativ cəhətdən səriştəli olmalıdırlar. Kommunikativ səriştənin ayrılmaz komponentləri olan qrammatik və yaxud linqvistik , diskursiv, sosiomədəni və strateji kompetensiya biri-biri ilə sıx əlaqəlidir və bir növ vəhdət təşkil edir. Şübhəsiz, ali məktəblərin dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə adı çəkilən kompetensiyalar təcrid edilmiş şəkildə deyil, interaktiv şəkildə aşılmalıdır.

Linqvistik, sosiomədəni və strateji kompetensiyalara yiyələnməyən tələbə diskursiv cəhətdən səriştəli ola bilməz. Lakin kommunikativ yanaşmanın əsasında duran prinsiplərə riayət etmədən xarici dildə kommunikativ kompetensiyaya yiyələnməkdən söhbət gedə bilməz. Bu prinsiplərin ən önəmlisi dil təlimi prosesində mənimsənilməli olan hər bir dil vahidi və nitq modelinin kommunikativ cəhətdən mənalı olmasını tələb edir. Qoyulan məqsədlərə nail olmaq və istifadə ediləcək ən səmərəli metod və üsulları müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə bu və ya digər təlim kontekstində xarici dili öyrənən tələbələrin məqsədlərini, ehtiyac və tələbatlarını və eləcə də onların fərdi xüsusiyyətlərini araşdırmaq lazımdır [5, s.133].

Belə olduqda innovativ prosesləri həyata keçirmək üçün pedaqoji prosesin effektivliyi təmin olunur, həmin prosesin məhsuldarlığı artırılır, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi kimi tələblər diqqət mərkəzində saxlanılır.

Tədqiqat göstərir ki, hazırda istər orta, istərsə də ali məktəblərdə getdikcə daha çox praktiki həllini tapan fəal, interaktiv, kommunikativ, kooperativ və başqa metod və üsullar, eləcə də, bir çox innovasiya elementləri məhz müəllim və metodistlərin yaradıcı axtarışlarının nəticəsidir. Yəni son illər təhsilimizdə tətbiq olunan yeniliklər, təlimin təşkilinə standartlara uyğun yanaşma, onun forma və üsullarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan addımlar novator müəllimlərin nailiyyəti kimi qiymətləndirilə bilər. Bu müddət ərzində müxtəlif metodlar, üsullar və yanaşmalar təklif olunmuş və ya inkişaf etdirilmişdir. Onlar əsasən aşağıdakılardır:

- 1) sürətləndirilmiş təlim yanaşması (Intensive learning)
- 2) məzmun təlim yanaşması (Content based learning)
- 3) problem əsaslı təlim yanaşması (Problem based learning)
- 4) peşəkar səriştəlilik əsaslı təlim yanaşması (Professional Competency Approach)
- 5) ünsiyyət əsaslı təlim yanaşması (Communication based Approach)
- 6) inteqrasiya əsaslı təlim yanaşması (Integration based Approach)
- 7) birgə fəaliyyət əsaslı təlim yanaşması (Cooperation based Approach)
- 8) əməkdaşlıq əsaslı təlim yanaşması (Collaboration based Approach)
- 9) interaktiv təlim yanaşması (Interaction based Approach)
- 10) informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsaslı təlim yanaşması (Information-Communications technologies based learning)
- 11) internet əsaslı təlim yanaşması (Internet based learning)

Göründüyü kimi, qeyd olunan təlim yanaşmaları müxtəlifdir, çoxfunksionaldır və tələbəyönümlüdür. Onların hər biri ayrı-ayrılıqda

öyrənilməli, şərh edilməli və tədris prosesinə tətbiq yolları barədə metodiki iş üsulları işlənilib hazırlanmalıdır.

Mövcud qlobal dünyanın reallıqları kontekstində olduqca mürəkkəb problemlərin həlli fundamental dil bacarıqları (qiraət, yazı, danışmaq və anlama) ilə yanaşı qlobal dünya bacarıqlarının da komanda tərkibində iş (teamwork), problemlərin həlli (problem solving), tədqiqat üçün zəruri məlumatların toplanması (research gathering), vaxtdan düzgün istifadə (time management), məlumatların sintez olunması (information synthesizing) və yüksək texnologiyalardan istifadənin (utilizing high-tech tools) formalaşdırılmasını zəruri edir. Biz enerjisi texnologiya, yanacağı informasiya və hərəkətverici qüvvəsi bilik olan yeni bir iqtisadi formasiyada yaşayırıq. Dil və qlobal dünya bacarıqlarının kombinasiyası təcrübəli müəllimin yardımı ilə tələbələrə təlim-tədris prosesinin rəhbəri və idarəedicisi olmaq imkanı yaradır.

Yeni metodların ən böyük üstünlüklərindən biri ondan ibarətdir ki, o, məktəb və universitetləri daha çox real həyata yaxınlaşdırır. Sözü gedən metodlar tələbələrin diqqət və səylərini real dünya mövzularının dərinəndən araşdırılmasına yönəldən çox mühüm bir vasitədir.

Real həyat konteksti və texnologiyaları yeni metodlar fonunda tədris planına daxil etməklə tələbələrdə müstəqil fəaliyyət, tənqidi mühakimə və öyrənmə kimi mühüm keyfiyyətləri aşılamaq mümkündür. Bu metodun köməyi ilə müəllimlər digər pedaqoqlarla, sahə mütəxəssisləri ilə faydalı fikir mübadiləsi aparmaqla və valideynlərlə səmərəli ünsiyyət qurmaqla tədrisin izolyasiyası (isolation of the classroom), tanış olmayan situasiyalarla qarşılaşmaq qorxusu (fear of embarking on an unfamiliar process) və tədrisdə uğur əmilinin çatışmazlığı (lack of assurances of success) kimi qabaqcadan müəyyənəndirilə bilməyən maneələri aradan qaldırmağa nail olur. Bu metodlar təkcə öyrənmə üsulu deyil. Onlar həm də birgə fəaliyyət üsuludur. Əgər tələbələr dərslərində bilik və bacarıqlara məsuliyyətlə yanaşmayıb, onlar müstəqil həyatda digərləri ilə daha asan ünsiyyətə nail ola bilməzlər.

Beləliklə, bəzi tövsiyə xarakterli fikirlərimizi diqqətə çatdırmaq istərdik:

1. İxtisas dilinin tədrisi günün tələblərinə cavab verməlidir. 2. Xarici dildə kommunikativ vərdişlərin səmərəli şəkildə aşılınması təcrid edilmiş şəkildə deyil, integrativ şəkildə, yəni digər fəaliyyət növləri ilə əlaqəli şəkildə baş verməlidir. 3. İngilis dilində kommunikativ yönümlü vərdişlərin təkmilləşdirilməsi və tələbələrin leksik ehtiyatlarının zənginləşdirilməsinə yönəldilmiş çalışmaların yerinə yetirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. 4. Gələcək ingilis dili müəllimlərinə ixtisas dilində kommunikativ vərdişlərin daha yüksək səviyyədə formalaşdırılmasını və onlara eşidib-anlama qabiliyyətinin günün tələblərinə uyğun səviyyədə inkişaf etdirilməsi məqsədilə məzmun və üslubi cəhətdən bir-birindən fərqli olan mətnlər təqdim edilməlidir. 5. Dil

fakültələrində tələbələrdə qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılı olaraq, müxtəlif dinləmə strategiyalarından yaradıcı şəkildə istifadə etmək bacarığı formalaşdırılmalıdır.6.Eşidib-anlama prosesinin səmərəli şəkildə təşkil edilməsi məqsədilə tələbələrdə eşidib-anlamanın interaktiv xarakterini əks etdirən və onlara tələb edilən səviyyədə dinləmə strategiyalarının aşılmasını təmin edə bilən tapşırıqların verilməsi olduqca vacibdir.7. Dil fakültələrində təhsil alan tələbələr effektiv şəkildə eşidib-anlamaya kömək edən strategiyalar haqqında məlumatlandırılmalıdır.8. Dərslərdə eşidib-anlama təliminin həyata keçirildiyi lüğətdən sui-istifadə hallarına yol verilməməlidir.9.Xarici dildə eşidib-anlama təliminin əsas məqsədlərindən biri tələbələrdə tədris edilən dildə tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, onlarda mətnə yaradıcı şəkildə yanaşmaq, fikir və mövqelərini, mətnə əks etdirilmiş məlumat, faktlar və hadisələrə özlərinin münasibətlərini əsaslandırılmış şəkildə bildirmək bacarığının inkişaf etdirilməsidir.10.Müasir dünyada əsas qlobal ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edilmiş ingilis dilində eşidib-anlama təlimi prosesində dil daşıyıcılarının mədəniyyətini əks etdirən mətnlərin daxil edilməsi təlim prosesinə kulturoloji komponentin daxil edilməsini təmin edir.11.Eşidib-anlamanın təlimi prosesində istifadə edilən materiallar autentik olmalıdır, tələbələrin arzu və maraqlarını nəzərə almaqla seçilməlidir.12.Kommunikativ təlimin əsas prinsiplərindən olan tələbəyönümlülük tələbələrin ehtiyac və tələbatları üzərində qurulmasını nəzərdə tutur.13.Tələbələrin təlim prosesinə fəal, təşəbbüskar iştirakçı qismində cəlb olunması ingilis dilində eşidib-anlamanın təlimi prosesini səmərələşdirilməsini təmin edən əsas şərtlərdəndir.

Öyrənmə prosesinə novatorcasına yanaşmaqla yeni metodlar vasitəsilə tədris prosesini yeni yanaşmalarla təmin edə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Long, M.H. and Crookes, G. 1992. "Three Approaches to Task-based Syllabus Design", TESOL quarterly, 26, 1, pp.27-56.
2. MacLennan, S. 1987. " Integrating Lesson Planning and Class Management ELT Journal,pp.193-234
3. Mc Goarty, Mary. 1984. Some Meanings of Communicative Competence for Second Language Students. TESOL quarterly 18, pp.257-272.
4. Morrow, K and M. Schocker, 1987. "Using Texts in Communicative Approach", ELT Journal. 14/4,pp. 248-256.
5. Paribakht, Tahereh 1985. Strategic Competence and Language Proficiency Applied Linguistics , pp. 132-146.

6. Savignon, S.1983. Communicative Competence: Theory and classroom practice. Reading, Mass: Addison Wesley, p. 47.
7. Halliday A. The house of TESEP and the Communicative approach : The special needs of English language Education // ELT journal , 1994,v.48 (1), pp. 3-11.
8. Harmer, J. 1984. “How to Give your Students Feedback”, Practical English Teaching, pp.39-40.
9. Hymes D.Sociolinguistics the ethnography of speaking /B. Blount (ed.) Cambridge, Winthrop Publications,1974, pp.189-223.
10. Hyland, K. 1991. “Developing Oral Presentation Skills”, English Teaching Forum, pp.35-70.
11. Hymes, D. 1972. On Communicative Competence. In J. B. Pride and J. Holmes (eds). Sociolinguistics “, Harmondsworth “ Penguin.p.23
12. Jenkins, J. 1996. “Native Speaker, Non Native Speaker , and English as a Foreign Language: Time for a Change: IATEFL Newsletter 13, pp.10-11.

V.Maharramova

The effective ways of improving communicative competence in ELT

Summary

The article deals with the effective ways of improving communicative competence in ELT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching speech should be goal-oriented and systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech more effective. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching&learning that one should master for various purposes.

В. Магеррамова

Эффективные пути формирования коммуникативную компетенцию на преподавании английского языка

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу эффективные пути формирования коммуникативную компетенцию на преподавании английского языка. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “speaking” является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

PƏRVİZ İSMAYILOV

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
perviz.ismayilov@gmail.com**

**Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə
yardımı ilə yerinə yetirilmişdir -
Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5**

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL-QƏRB QRUPU ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ SAMİTLƏRİN QIÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİ DİALEKTLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏSİ

Açar sözlər: fonetika, samit, Şimal-qərb, dialekt, qıçaq

Ключевые слова: фонетика, согласный, северо-запад, диалект, кыпчак

Key words: phonetics, consonant, north-west, dialect, kipchak

Dilçilik ədəbiyyatında tarixi kateqoriya kimi tədqiq olunan və ümumxalq dili ilə sıx bağlı olan dialekt anlayışı hər bir dilin qədim dil elementlərinin, həmin dilin tarixi inkişaf prosesində qazandığı innovativ xüsusiyyətlərin, eləcə də qohum və qohum olmayan dillərlə qarşılıqlı münasibətlərinin, xüsusilə tarixən qohum dillərlə bağlı meydana çıxan uyğun və fərqli əlamətlərin müəyyən-ləşməsində müstəsna rola malikdir. Azərbaycan dilinin uzun illər boyu türkləş-miş xalq kimi təqdim olunması fikrini inkar edən və bu dilin yerli – aborigen dil olduğunu isbat etməyə imkan verən əsas tutarlı dəlillərdən biri, hətta ən başlıcası kimi də dialekt-şivə materiallarının əhəmiyyəti danılmazdır.

Məlumdur ki, türkoloji ədəbiyyatda etnolinqvistik baxımdan türk dillərinin dialekt sistemlərinin üç əsas tipi müəyyən edilir. E.Əzizov həmin qrupları aşağıdakı kimi təqdim edir:

I. Xalqın izləri yaxşı saxlanmış qəbilə-tayfa quruluşunu özündə əks etdirən konkret türk dillərinin dialekt sistemləri. Belə dillərin dialekt bölünməsi qəbilə-tayfa elementlərinə əsaslanır. Xakas, türkmən, altay və özbək dillərinin dialekt sistemi bu tipdədir.

II. Dialekti təmsil edənlərin etnik tərkibində quruluşunun izləri yaxşı saxlansa da, dialekt bölünməsi əsas etibarilə məhəlli əlamətə əsaslanan dialekt sistemləri. Bu tipə qırğız, qazax, qaraqalpaq, noqay, Tuva, başqırd dillərinin dialekt sistemləri aiddir.

III. Qəbilə-tayfa bölünməsinin izlərini və qəbilə-tayfa adlarını tamamilə itirmiş türk xalqları dillərinin dialekt sistemləri. Bu dillərin dialektləri yalnız məhəlli əlamətlərə görə fərqlənirə Bura qumuq, qaraçay-

balkar, karaim, tatar, türk, çuvaş, yakut, Azərbaycan və yeni uyğur dillərinin dialekt sistemləri aiddir”. (6, səh.64)

IV. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin də daxil olduğu III qrup dialekt sistemləri daha uzun tarixi inkişaf prosesi keçirmiş və xalqın etnik tərkibinin eynicinsli olmaması ilə səciyyəli olan dilləri əhatə edir. Bu baxımdan yanaşdıqda, haqlı olaraq, Azərbaycan dili dialektlərinin iki inkişaf mərhələsi ayırd edilir:

“I. Xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş tayfaların dil xüsusiyyətlərinin saxlanması dövrü (XII əsrədək)

II. Tayfa dili xüsusiyyətlərini itirməklə şivələrin məhəlli müəyyənləşməsi dövrü (XII-XVIII əsrlər)” (6, səh.64).

Əksər tədqiqatçıların qəbul etdiyi və A.Axundovun hələ xeyli əvvəl dəqiqliklə göstərdiyi kimi, “Azərbaycan dilinin dialektləri həmin dilin, yəni ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranmasından əvvəlki dövrə təsadüf edir”. (1, səh.244) Ümumxalq Azərbaycan dilinin təqribən II-IV əsrlərə qədər formalaşmış olduğunu göz önünə gətirdikdə dilimizin dialekt sistemində qəbilə-tayfa bölünməsinin izlərinin qorunmaması faktını bu prosesin eramızdan xeyli əvvəlki dövrlərdə başa çatması ilə əlaqələndirmək olar.

Bu mərhələni daha aydın təsvir etmək üçün araşdırma apardıqca aydın olur ki, Azərbaycan dili tarixən ümumtürk dili zəminində öz fonetik, leksik, qrammatik quruluşunu inkişaf etdirib zənginləşdirən dillərdən biri kimi, eyni kökdən yaranan qohum dillərlə ortaq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlasa da, müəyyən fərqli cəhətlər də kəsb etmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilinin şivə materiallarının tədqiqi göstərir ki, dilimizdə türk dillərinin digər qrupları ilə yanaşı, qırpaq qrupu ilə də uyğunluq təşkil edən dialekt ünsürlərinə də rast gəlinir. Qırpaq qrupu ilə uyğunluq təşkil etmək baxımından Azərbaycan dilinin Şimal-qərb qrupu şivələri daha çox diqqəti cəlb edir. Qırpaq qrupuna daxil olan qazax, qırğız, altay, noqay, qaraqalpaq, tatar kimi dillərlə dialekt sistemləri bölünməsinə fərqli qruplara malik olan Azərbaycan dilinin Şimal-qərb qrupu şivələrində fonetik, leksik, qrammatik quruluş baxımından özünü göstərən uyğunluqlar, sözsüz ki, tarixən həmin dillərin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan qırpaqların Azərbaycan ərazisində ən qədim dövrlərdə məskunlaşmasının, eləcə də dilimizin formalaşmasında iştirakının daha bir sübutu kimi diqqəti cəld edir. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda aydın olur ki, Azərbaycan dilinin Şimal-qərb qrupu şivələrində qırpaq qrupu türk dilləri ilə ortaya çıxan oxşar əlamətlər müasir dil baxımından dialekt ünsürü kimi qəbul olunsa da, tarixi baxımdan yanaşdıqda bu dil faktlarını dialekt əlaməti hesab etmək doğru deyildir. Çünki qırpaqlar digər türkdilli tayfalar kimi Azərbaycan ərazisində tarixən məskunlaşmış aborijen tayfalardan biri olmaqla dilimizin formalaşmasında da iştirak etmiş, türk dillərinin ayrılmasının sonrakı prosesində isə daha çox qazax, qırğız, altay, noqay, qaraqalpaq, tatar kimi dillərin təşəkkülündə rol oynamışdır. Azərbaycan dilinin Şimal-qərb qrupu dialekt və şivələrinin fonetikasi, eləcə də samitlər sistemi üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, Şəki, Zaqatala, Qax,

Balakən, Oğuz ərazilərinin danışıqında qırpaq qrupu ilə çoxsaylı oxşarlıqlar mövcuddur. Bu oxşarlıqları dil faktları əsasında gözdən keçirək:

Dilarxası partlayan kar səs olan k' samiti Şimal-qərb qrupu şivələrimizdə ədəbi dilimizdəki k (ke) səsinin mövqeyində işlənir. Depalatalaşma termini ilə izah olunan bu dil faktına həm milli, həm də alınma sözlərin tərkibində təsadüf olunur:

Milli sözlərdə: inak' // inək, k'or//kor, k'ağız//kağız, k'upa//küpə, yeka//yekə k'osa//kosa, k'utan//kotan və s. (Zaqatala, Qax, Balakən)

Alınma sözlərdə: xurak'//xörək, k'abin//kəbin, ak'uşqa//pəncərə və s. (Zaqatala) Bu dil faktının Zaqatala və Qax şivəsində işlənməsini M.Şirəliyev də göstərmiş, yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə ok'uz, zurak', k'omak' kimi nümunələr də təqdim etmişdir (12, səh.75)

N.A.Serebrennikov və N.Hacıyeva yazır ki, “Ulu türkcədə velyar k' samiti ancaq arxa sıra saitləri olan sözlərdə istifadə olunurdu. O, məsələn, tatar, başqırd, qazax, qaraqalpaq, noqay, qumıq, qırğız, özbək, uyğur, kırım-tatan, qismən qaraim və altay dillərində, yəni bütün qədim və həmçinin müasir türk dillərində saxlanılır: kara “qara”, Orx.-Yen. kara, qəd.uyğ. kara, tat. kara, başq. Arara, qazax, kara, q.-qalp. kara, q.-balk. /raza, qum. k'ara, noq. k'ara, özb. kora, uyğ. / k'ara, kr.-qar. k'ara”. (9. səh.40)

Prattürk dilində mövcud olmuş k' samiti müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün işlək olmasa da, Azərbaycan dilinin Şimal-qərb qrupu ilə yanaşı, Qərb qrup şivələrində və Dərbənd dialektində də geniş yayılmışdır. Məsələn: k'ıf//kif, kışımax//kışımək (Qazax, Borçalı), k'işi//kişi, ek'i//iki, k'arvan//karvan (Dərbənd) k' səsi Şimal-qərb qrupu şivələrimizdə q səsinə də ifadə edə bilir. Məsələn: k'atık//qatıq, k'ara//qara, k'ol//qol, k'utu//qutu və s. (Zaqatala, Şəki)

Bu xüsusiyyətə Azərbaycan dilinin bir çox digər şivələrində də rast gəlinir: k'ısa (Qazax), k'ıfıl, k'uş (Tovuz, Borçalı, Şərur), k'işqırdı, k'usmax (Başkeçid)və s. Dilimizin Dərbənd dialektində də eyni dil faktlarına rast gəlmək mümkündür. Məs: k'atık//qatıq, k'ara//qara və s. Müasir türk və qaqauz ədəbi dillərində də k' samiti olduqca işləkdir. Belə ki, “türk ədəbi dilində dilarxası kar, kipləşən k (ka) səsi q səsinin funksiyalarını tam ifadə edir”.(13, səh.253) Məs: k'ırk', k'ol, k'uş, k'aş, k'aşık' və s. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində təsadüf olunan k'~k, k'~q əvəzlənmələrindən bəhs edən A.Axundovun qənaətinə görə, dilarxası k' samiti yalnız köhnə Azərbaycan dilində özünü göstərərək o dövrkü ümumxalq Azərbaycan dilini əsas xüsusiyyətini əks etdirməmişdir. (1, səh.85) E.Əzizov göstərir ki, “Zaqatala, Qax, Balakən və Dərbənd şivələrində dilortası k səsinin mövqeyində dilarxası k' səsinin işlənməsini (depalatalaşma) dilarxası q samitinin mövqeyində işlənen k' samitindən fərqləndirmək lazımdır”. (6, səh.81) Müəllifin fikrincə, “Söz əvvəlində q səsinin yerinə k' samitinin işlənməsi tarixi uyğunluqdur. Zaqatala, Qax, Balakən və Dərbənd şivələrində dilortası k səsinin mövqeyində dilarxası k' səsinin isə tarixən Azərbaycan dilinin səs sistemi ilə özgə dillərin səs sistemlərinin qarşılaşması nəticəsində meydana çıxan

fonetik xüsusiyyət (depalatallaşma) hesab etmək daha doğrudur” (6, səh.81). AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti” adlı kitabında da Dərbənd dialektində rast gəlinən bu xüsusiyyət “intensiv kontaktda olduğu Dağıstan dillərinin təsirinin nəticəsi” (3, səh.27) kimi izah olunur. Bizə elə gəlir ki, bu dil faktını yad dillərin təsiri ilə bağlamaq cəhdindən daha çox dilimizdəki qırpaq təzahürü kimi izah etmək daha doğrudur. Qazax, qırğız, qaraqalpaq dillərinə aid dil faktlarını nəzərdən keçirək: k'aladağılarımız//qaladakılarımız, k'as//qaş, k'ız//qız – (qazax), balık//balıq, bulak//bulaq, jürek//ürək (qaraqalpaq), k'apk'ap//qapaq, k'ap//qab, k'ış//qış, jak'şı//yaxşı (qırğız) və s. Qırpaq qrupu türk dillərində k' samitinin k və q samitləri ilə yanaşı, x və ğ samitlərinin mövqeyində işlənməsi faktına da təsadüf olunur. ak'ıl//ağıl, ok'ırman//oxucu və s. Bu xüsusiyyətə ara-sıra da olsa, Şimal-qərb şivələrimizdə rast gəlmək mümkündür. Məs: çuk'ur//çuxur (Balakən)

Qeyd edək ki, bu tarixi xüsusiyyətin “Kitabi-Dədə Qorqud”da, eləcə də Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində nə dərəcədə əks olunması haqda maraqlı fikirlər vardır. Hələ vaxtilə Ə.Dəmirçizadə bu məsələyə diqqət yetirərək göstərirdi ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ǰ hərfi həm q, həm də bu səsin qarşılığı olan k' səslərini bildirən əlamət kimi özünü göstərir. Xüsusən söz sonunda bu hərf k' səsinə ifadə edir. (4. səh.45) Lakin bu məsələnin xüsusi tədqiqata ehtiyacı olduğunu hiss eləyən alim həmin dövr üçün həmin sözləri q hərfi ilə yazmağa üstünlük vermişdir. “Bu qeydinə baxmayaraq bəzən o bu sayaq sözləri əsasən söz ortası və söz sonu mövqələrdə (bəzən də söz əvvəlində) k' ilə verir: bak'ar, sak'qal/sak'al, Qork'ud; k'ına, yok'dur, qırk', yaylak', oğlancuk', sak'alcuk”. (6, səh.82) Tədqiqatçılar belə bir qənaətini doğru hesab etmək olar ki, “Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkül etdiyi çağlardan, xüsusilə sözlərin sonunda qədim k' samiti x və ğ samitlərinə çevrilir, lakin k'-nın saxlanması halları da özünü göstərir. Söz sonunda k'>x hadisəsi daha geniş yayılmışdı və bu, Azərbaycan dilinin əsas fonetik əlamətlərindən biri idi. İlk orta əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili materiallarında qaf (ǰ) hərfi müəyyən dərəcədə dialekt əsasına (k') malik idisə, artıq sonrakı dövrlərdə yazı ənənəsi kimi işlənirdi”. (6. səh.84) Türk dillərində x samitinin işlənməsi də türkologiyada maraq doğuran məsələlərdən biridir. Bəziləri bu samitin türk dillərində mövcudluğunu daha qədim hesab etdiyi halda, A.M. Şerbak təxmini X əsrə aid edir və göytürk yazılarında işlənməməsini qrafikanın xüsusiyyəti kimi təqdim edir. (10, səh. 98) Həm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, həm də M.Kaşğarlı “Divan”ında x samitinin işlənməsi bu səsin daha qədim tarixə malik olduğunu, zaman keçdikcə türk dillərinin bir qismi üçün dialekt səciyyəsi kəsb etdiyini göstərir. Maraqlıdır ki, M.Kaşğarlı yazır ki, “oğuz və qırpaqlar k-nı x-ya çevirirlər. Türklər kızım desələr, onlar xızım deyərler”. (7, səh. 257)

Türkologiyada daha çox suvar dialekti ilə qədim xəzər dilinin əlaməti hesab edilən k'>x, q>x əvəzlənmələri müasir türk dillərindən çuvaş, yakut,

tuva, xakas dillərində geniş müşahidə olunur. Məs: xura/kara/qara (çuvaş), xus/kuş/quş (xakas) və s. Qıpçaq qrupu türk dillərində eyni mövqeli sözlərdə daha çox k' samiti işlək olsa da, Azərbaycan dilinin Şimal-qərb şivələrində də x samiti daha fəaldır. Belə ki, Zaqatala, Şəki, Qax, Balakən və digər şivələrimizdə xüsusilə söz sonunda x səsi işləkdir. Məs: yimax, giymax, gitmax və s. Maraqlıdır ki, “Zaqatala və Ağdam rayonunun bəzi kənd şivələrində çoxhecalı sözlərin axırında olan x səsi sait qarşısında da sabit qalır; Məs: papaxın, papaxa, papaxı, saxsaxan (Zaq. –Beh., Ağ. T)”. (11, səh.130) Eyni xüsusiyyətə qırğız dilinin cənub dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Bu dildə digər qıpçaq qrupu türk dillərindən fərqli olaraq uyku yox, yuxu, qapı sözü əvəzində xaalğa işlədilir. N.A.Serebrennikov və N.Hacıyeva fikrincə, “Türk dillərinin əksəriyyətində velyar κ samiti sözün mütləq sonunda saxlanılır: ağ “ağ”, qədim türk, ağ, qırğız, ağ, qazax, ak, noqay, ak, qumuk, ak, özbək, ök, uyğur, ak, qaraqalpaq, ak, krım tatar, ak, türkmən. ak, tatar. ağ, başqırd. ağ; azağ “ayaq”, qazax, ayağ, qaraqalpaq. ayak, noqay. ayak, qumuk. ayak, qaraçaybalkar. ayak, tatar. ayağ, başqırd. ayak, qırğız. ayak. Lakin κ samitinin sözün sonunda işlənməsi onun zəifləməsinə imkan verir, buna görə də bəzi türk dillərində κ samiti partlayıcılığını itirmişdir.

Qaraim dilinin trakay dialektində də sonuncu ğ samiti x samitinə çevrilir: ağ-dan ax “ağ”, ayak-Ğan ayax”ayaq”. Poloves dilində də sonuncu ğ samiti x-ya çevrilir, müq. polov. xaşux “qaşiq” və tat. kaşık; bıçax “bıçaq” və tat. Быцак.” (9, səh. 43) Tədqiqatçılar azərbaycan dilində k'>x əvəzlənməsinin artıq V-VI əsrlərdə mövcud olması, k' samitinin zəifləməsi barədə faktlar təqdim edərkən eyni sözlərin həm k', həm də x və ya ğ samiti ilə paralel işlənməsinin xeyli müddət davam etdiyini göstərirlər. M.Ergin bu prosesi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsasında izah edərkən çoxsaylı nümunələr təqdim edir. Məs: ak' – ağ, ayak' - ayağ, yasaq' – yasağ, ark'a – arxa, yık'ıl – yıxıl, yok' - yox və s. (5, səh. 418-422) eyni cəhətə irax/irağ, yarpax/yarpağ, yak'a/yaxə, yavuş/yavux, işığ/işix kimi çoxsaylı nümunələrdə klassiklərimizin əsərlərində də rast gəlmək mümkündür.

Göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında özünü göstərən k'>ğ>x paralelliyi dilimizdə xeyli müddət davam etsə də, müasir dövrdə dialekt səciyyəli fonetik xüsusiyyət kimi sabitləşmişdir. “Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti” kitabında qunağ, qaşuğ, fındıq, tovuğ kimi nümunələrdə işlənən bu dil faktı Qafqaz dillərinin təsiri kimi izah olunsə da, (3, səh, 29) bizə elə gəlir ki, dilimizin tarixi boyunca və müasir türk dillərinin dialektlərində təsadüf etdiyimiz çoxsaylı sözlər bu hadisəni türk dillərinin öz daxili qanunlarına əsaslanan xüsusiyyət kimi izah etməyə imkan verir.

Dilimizin Şimal-qərb şivələrindəsamitlərlə bağlı tez-tez müşahidə olunan hallardan biri də g>q əvəzlənməsidir. Zaqatala-Qax, Dərbənd, Qazax,

Ayrım şivələrində bu səs keçidi olduqca işləkdir. Məs: qün, qöz, qör (Zaq.), quya, qavalı, qüman (Dərbənd) qüçə, qunc/künc (Qazax) və s.

“Maraqlıdır ki, g>q səsuyğunluğu həm oğuz, həm də qıpçaq tipli türk dillərində rast gəlirik; məs: türkmən dilində: qeyim, qiç “geç”, qül, qöz və s. qaqauz dilində: qel, qöl, qül, türk dilində: qiyim, qidiş, qerqin və s.; qumuq dilində: qeçe, qelin, qet, qerek və s. Özbək dilinin oğuz şivələrində də Azərbaycan dilində g ilə işlənən sözlərin q səsi ilə işləndiyini görmək olar: qül – qü:l, qün, qök, qəl və s.” (3, səh.28-29)

ŋ (sağır nun, velyar n) samiti türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin fonetik sistemində ən qədim dövrlərdən mövcud olan, hazırkı ədəbi dilimizdə saxlanmasa da, bəzi şivələrimizdə hələ də işlək olan dilarxası yumşaq damaq samiti və ya burun sonorudur. Türk dillərinin əksər yazılı abidələrində, “Kitabi-Dədə Qorqud”da, M.Kaşğarlı “Divan”ında və klassiklərimizin əsərlərində tez-tez rast gəldiyimiz ŋ samitini qədim nq və nk səslərinin sövti saflaşması yolu ilə sağır nun səsinə çevrildiyini göstərən Ə.Dəmirçizadə fikrini sübut etmək üçün şivələrimizdən gətirdiyi faktlarla nq/ng> ŋ > n inkişaf yolunu aydınlaşdırmağa çalışır. (4, səh.48) M.Şirəliyev, H.Mirzəzadə də daha çox Qərb qrup şivələrimiz üçün xarakterik olan nq, ng, nğ qovuşuq səs birləşmələrini ŋ səsinin qədim şəkli hesab etmişlər. (8, səh.45, 12, səh.76) S.Əlizadə dilimizin qədim dövrlərindən n, q, g kimi samitlərin söz əvvəlində işləndiyini, sağır nun səsinə ifadə etdiyi göstərilən nq, ng səs birləşməsinin isə söz əvvəlində işləmə bilmədiyini nəzərə alaraq bu fikrə qarşı çıxsa da, hələlik müasir türk dillərinin dialekt-şivə materialları daha inandırıcı başqa bir fikir ortaya çıxarmağa imkan vermir. Azərbaycan dili şivələrini sağır nun səsinin işlənilməsinə görə 3 qrupa ayıran E.Əzizov birinci qrupa bu səsin ən az işləndiyi şimal-şərq, ikinci qrupa qərb, üçüncü qrupa isə Şəki, Zaqatala, Qax, Oğuz, Naxçıvan, Ordubad, Şərur şivələrini aid edir ki, “burada velyar ŋ səsi bəzən saxlanılır, çox halda isə tələffüzdən çıxaraq, öz burun xüsusiyyətini özündən əvvəlki və ya sonra gələn saitə verir. ŋ səsinin saxlanması halları Şəkinin bəzi kəndlərində (Böyük Dəhnə, Kiçik Dəhnə, Suçma, Aşağı Göynük, Biləcik, Baqqal), Zaqatala, Oğuz rayonları şivələrində və Naxçıvan qrup şivələrində də müşahidə olunur: yeni, ağıña, yerniz, cavansıız, vərđin, üzduñiz, maña, saña (Ş.), qonax, dison, özuña (Oğ.), cibiñiz, özünə (Zaq.), sahadıñ, sahadıñız (Cul.), alırsıñız, gəlirsıñız (Şər.)” (6, səh.96-97)

Sağır nun səsinə altay ədəbi dilində yiyəlik halın, bu dilin şimal dialektlərində çıxışlıq hal şəkilçisinin tərkibində rast gəlinir: -nıñ, -niñ, -dan, -den, -tañ, -teñ, -nañ, -neñ. Məs: bajımnıñ, jandañ, pıçtañ və s.

Qırğız ədəbi dilində şəxs şəkilçiləri II şəxsin tək və cəmində sağır nun elementi işlək olsa da, dialektlərdə bu xüsusiyyət müşahidə olunmur. Bunun

əksinə olaraq qırğız dilinin cənub dialektlərində bir sıra söz köklərində və mənsubiyyət şəkilçili sözlərdə ɳ müşahidə olunur. Məs: daŋk – söz, atıñız və s

Beləliklə, Azərbaycan dilinin Şimal-qərb şivələrində samit səslərin işlənmə məqamlarını qırpaq qrupu türk dillərinin dialekt-şivə materialları ilə müqayisə etdikdə aydın olur ki, onlar arasında ədəbi dil uyğunluqları ilə yanaşı, bir sıra dialekt bənzərlikləri də mövcuddur və bu dil faktları ən qədim tarixi köklərlə, hətta pratürk dili ilə əlaqədardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, ADU-nun nəşri, 1973
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1979
3. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Elm nəşr., 2009
4. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, API, 1959
5. Ergin M. Dede Korkut kitabı. II. Ankara, 1963
6. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016
7. Kaşğarlı M. Divani-lüğət-it türk. Ankara, 1991
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962
9. Serebrennikov N.A., Hacıyeva N. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasi. Bakı, Səda, 2002
10. Şerbak. Sravnitel'naya fonetika tyurkskix yazıkov . L, Nauka, 1970
11. Səmədova K. Şimal-qərb qrupu dialektlərinin fonetikasi. Bakı, 2018
12. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962
13. Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2001

P.İsmayilov

Comparison of some consonants in kipchak groupTurkic dialects with the north-west group of azerbaijani language

Summary

The research of Azerbaijani dialects shows that in addition to other groups of Turkic languages, dialect elements that are similiar to Kipchak group are also found in our language. In terms of convergence with the Kipchak group, the North-West group of Azerbaijani language draws more attention. The Kipchak group, which has different groups in the division of dialect systems with Kazakh, Kyrgyz, Altai, Noqay, Karakalpak, Tatar, has shown itself in terms of phonetic, lexical, grammatical structure in the

North-western group of Azerbaijani language, which has played an important role in the formation of these languages as well as more evidence of its settlement in the area, as well as its participation in the formation of our language. When comparing consonants with dialects of these languages, it became apparent that sounds such as k, k', q, x, g, ɲ mostly correspond to each other and show themselves as ancient language facts.

П. Исмаилов

Сравнение некоторых согласных в кыпчакской группе тюркских диалектов с северо-западной группой азербайджанского языка

Резюме

Исследование азербайджанских диалектов показывает, что в дополнение к другим группам тюркских языков элементы диалекта, подобные Кипчакской группе, также встречаются на нашем языке. С точки зрения конвергенции с кипчакской группой привлекает больше внимания Северо-Западная группа азербайджанского языка. Группа кипчаков, которая имеет разные группы в разделении диалектных систем с казахским, кыргызским, алтайским, нокайским, каракалпакским, татарскими, проявила себя в фонетической, лексической, грамматической структуры в северо-западной группе азербайджанского языка, что сыграл важную роль в формировании этих языков, а также свидетельствует о его разрешении в этом районе, а также о его участии в формировании нашего языка. При сравнении согласных с диалектами этих языков стало очевидно, что звуки, такие как k, k', q, x, g, ɲ в основном соответствуют друг другу и показывают себя как факты древнего языка.

Rəyçi:

Buludxan Xəlilov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

OFELYA PİRİYEVA

BDU

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MORFOLOJİ YOLLA SÖZ
YARADICILIĞI: AD DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR
(İ.Şıxlının “Dəli Kür” əsəri əsasında)**

Açar sözlər: Azərbaycan dili, morfoloji üsul, leksik şəkilçi, söz yaradıcılığı, iltisafilik prinsipi

Key words: Azerbaijani language, morphological method, lexical expression, word creation, principle of enthusiasm

Ключевые слова: азербайджанский язык, морфологический метод, лексическое выражение, словообразование, принцип энтузиазма

Tarixən türk dillərində, o cümlədən türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi mühüm yer tutmuşdur. Çağdaş dilçiliyimiz üçün də bu üsul aktiv və aktualdır. Bunun səbəbi isə türk dillərinin morfoloji baxımdan aqlütinativ dillər bölgüsünə aid olmasıdır. Yəni həmin xüsusiyyətlər aqlütinativlik və ya iltisafilikdən irəli gələn bir məsələlərdir.

Dilin lüğət tərkibi ən sürətlə inkişaf edən, dinamik hissəsidir. Hər bir dilin lüğət tərkibi o dildən istifadə edənlərin mədəni səviyyəsindən asılı olur. Yəni istifadəçilərin mədəni səviyyəsi yüksəldikcə dil də yüksəlir. Azərbaycan dili öz qədimliyi ilə seçildiyi kimi, lüğət tərkibinin zənginliyi ilə də seçilir. Bu zənginliyin yaranmasında söz yaradıcılığı əvəzsiz rol oynayır. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı ilə bağlı dilçilərin fikirlərinə nəzər salaıq.

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesində əsasən üç proses qeyd olunur. Bu haqda S.Cəfərov yazır: “Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı qaydaları əsasında yaranan yeni leksik vahidləri (sözləri) onun öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən aşağıdakı üç prosesdə olur:

- 1) Sözlərin leksik yolla əmələ gəlməsi
- 2) Sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlməsi
- 3) Sözlərin sintaktik yolla əmələ gəlməsi” (1, s. 121).

Azərbaycan dilində hər üç yolla sözlər yaransa da, əsas yük morfoloji üsulun üzərinə düşür. Ancaq bu proseslər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Yəni həmin kitabında S.Cəfərov yazır ki, “dilimizin müasir inkişaf mərhələsində sözlərin leksik, morfoloji və sintaktik qaydada yaranması yolları bir-birini tamamlayan, təkmilləşdirən proseslərə çevrilmişdir” (1, s. 137).

Ancaq demək olar ki, dilçi alimlərin hamısı Azərbaycan dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığının daha geniş sahəni əhatə etdiyini söyləyirlər.

Hətta bu morfoloji yolla yeni sözlərin yaradılması prosesi ümumişlək olmayan sözlərdə də öz üstünlüyü ilə seçilir. Məs., məlumdur ki, terminlər dilin qeyri-fəal leksikasına daxildir və yeni terminlərin yaradılmasında bu üsul böyük rol oynayır. N.Hüseynova qeyd edir ki, “morfoloji üsul termin yaradıcılığında daha intensiv üsuldür. Belə bir cəhət dilimizdə sözdüzəldici şəkilçilərin çox zəngin olması ilə əlaqədardır” (2, s. 63). M.Qasimov isə statistik məlumat verir və yazır ki, “Bu üsulla yaradılan terminlərdə 50-yə yaxın şəkilçidən istifadə edilir” (3, s. 127).

Həsərət Həsənov, Ağamusa Axundov, Adil Babayev, R.Reformatski, İ.Fomina kimi dilçilərin (5; 4; 6; 10; 9) də morfoloji yolla söz yaradıcılığına önəm verdiklərini qeyd edə bilərik. A.Axundov “Ümumi dilçilik” kitabında bu üsulu ümumiləşdirərək belə xarakterizə edir. “Söz kökünə müxtəlif şəkilçilərin artırılması ilə yaranan söz düzəldilməsi prosesi dilçilik ədəbiyyatında morfoloji üsulla söz yaradıcılığı adlanır” (4, s. 159).

Gətirdiyimiz sitatlara və fikirlərə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, morfoloji yolla söz yaradıcılığı dilimizdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Bizim işimizdə isə morfoloji yolla söz yaradıcılığının ad düzəldən şəkilçilər hissəsi əsas təşkil edir və bu İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanı əsasında şərh edilir.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı müasir Azərbaycan ədəbiyyatına yeni ab-hava gətirən ən parlaq ədəbi şəxsiyyətlərdən biridir. Zəngin ədəbi ənənələrimizə, folklor yaddaşımıza min bir tellə bağlı olması, nəsr poetikasının incəliklərinə yüksək tərzdə yiyələnməsi, əsərlərində özünəməxsus bədiyyatın təcəssümünü verə bilməsi ona ədəbiyyatımızda əbədiyaşarlıq qazandırmışdır. Yaradıcılığında ifadələrin sadə, mənanın aydın, eyni zamanda fəlsəfi olması daha çox İ.Şıxlının xalq yaddaşı və xalq ruhu ilə bağlandığını təsdiq edir. Sənətinin şah əsəri olan “Dəli Kür”də bu yaddaş və ruhun başda saxlanması, dilin zənginliyindən bacarıqla və ustalılıqla istifadə etməsi onu nəinki ədəbiyyatımızda sevdirmiş, hətta bu əsəri dillə bağlı bir çox monoqrafiyaların yazılmasına şərait yaratmışdır.

Qeyd edək ki, “Dəli Kür” romanında morfoloji yolla yeni sözlərin əmələgəlməsi prosesi çox məhsuldardır. Buna əsaslanaraq biz romanda morfoloji yolla ad düzəldən şəkilçiləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik:

Adlardan isim düzələn şəkilçilər

1) **-lq⁴** şəkilçisinin köməyi ilə düzələn isimlər, adətən, yer bildirir. **Çəmənliyin** şəhi parıldayırdı. O taydakı qalın meşənin ətəyini, boz **qumsallığı** yalaya-yalaya axan, bəzi yerlərdə isə burulub, kolları araya alan Kür şaxələni qollara ayrılır, balaca adaların ətrafında fırlanıb bəri üzə, hündür yarpaqların üstünə cumurdu (7, s. 8). Qatı **qaranlıq** ətrafi bürümüşdü (7, s. 69). Məlumdur ki, **-lq⁴** şəkilçisi dilimizdə ahəng qanununa müvafiq olaraq **-lik, -luk, -luq, -liğ** və s. kimi formalarda işlənir. İsmayıl Şıxlı da dilimizin bu incəliklərindən məharətlə istifadə edə bilmişdir. Yuxarıda

gətirdiyimiz nümunədə **çəmənlik -lıq** şəkilçisinin **-lik** (kökdən sonra şəkilçi saitlə başladığı üçün *k* samiti ilə *y* samiti ilə əvəz olunmuşdur) variantı işlənmişdir. **Qumsallıq, qaranlıq** sözlərində **-lıq** şəkilçisi heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan işlənmişdir.

Yuxarıda gətirdiyimiz nümunələrdə **-lıq** şəkilçisinin əsasən yer bildirən sözlərlə işlədilməsindən bəhs etdik. Bundan başqa, qeyd edə bilərik ki, dilimizdə **-lıq** şəkilçisi isim kimi işləndiyi zaman mücərrədlik də ifadə edə bilər. “Dəli Kür” romanında yazıçı dilimizin bu imkanından da istifadə edə bilmişdir. Məs., elə bir oğlun onu darda qoymayacağını yəqin edib özünə **toxtaqlıq** verdi (7, s. 10). Şamxal gözləmədiyi bu zərbədən dik atılıb bir pişik **cəldliyi** ilə geri çəkildi (7, s. 13). Şamxal birdən-birə qocaldığını hiss edən adamlar kimi **uşaqlığını** xatırlayıb kövrəldi. **Gənclik** qürurunun tapdalandığını hiss edib kövrəldi (7, s. 17). Hə, necə-sən, o sənin **kişiliyin**, bu da mənim **arvadlığım** deməyəcəkmi?

-lıq şəkilçisi romanda isim kimi əşyanın və hadisənin adını ifadə edən sözlərdə də işlədilir. Məs., **önlüyünün** ətəyi ilə gözlərini silib, hikkəsindən boğula-boğula: -Gördünmü, ay bala, - dedi, - atan mənim başıma nə oyun açdı? (7, s. 10).

2) **-laq²** şəkilçisi bu şəkilçi Azərbaycan dilində yer, məkan bildirən isimlərin yaranmasına xidmət edir. Romanda da bu şəkilçi vasitəsilə düzələn yeni sözlərə rast gəlmək mümkündür. Məs. Kürün ləpədəyənindən bir az aralı **çaylaqda** qaynar asmışdırlar (7, s. 8).

3) **-dan** şəkilçisi isimdən isim düzəldir.

Şamdanı lap yaxına gətirdi (7, s. 371).

4) **-xana** şəkilçisi məlumdur fars dilində müstəqil söz kimi *"xane"* ev mənasında işlədilir. Bu söz dilimizə daxil olduğu zaman dilimizin qanunlarına uyğun olaraq *"xana"* şəklinə düşmüş, eyni zamanda dilimizdə müstəqil söz kimi işlənmək funksiyasını itirərək şəkilçilənmişdir və bir cür yazılan şəkilçidir. Bu şəkilçi ilə düzələn düzəltmə isimlər məkan, yer anlayışını ifadə edir.

Dəli Kür romanında da bu şəkilçi ilə işlənən sözlərə də təsadüf etdik. Pristav Göytəpəyə düşəndə elə zənn etmişdi ki, camaatın üstünə təpinən kimi hamı qorxub çəkiləcək, kazakları meşədə ağaca sarıyan adamları dərhal tapıb tutacaq, kazakların qabağına qatıb **həbsxanaya** göndərəcəkdi (7, s. 237).

Yarım saat bundan əvvəl növbətçi müəllim tələbələrin **yataqxanada** olduğunu və yuxuya getdiklərini direktora xəbər vermişdi (7, s. 370).

5) **-cığaz⁴** şəkilçisi əzizləmə və kiçiltmə mənasını bildirir.

Üstünü çayır və ilanotu bürüyən bu kiçik **yolcuğaz** güclə seçilirdi (7, s. 221).

6) **-cıq⁴** bu şəkilçi ilə də kiçiltmə mənalı isimlər düzəlir.

Bir az o yanda, qarşıdakı **adacıqda** yulğun kolları arasındakı iydələr çiçəklənmişdi (7, s. 225).

7) **-gil** şəkilçisi də insan anlayışı bildirən yeni sözlər yaradır.

Əsrəfgil qayanın kölgəsində idilər (7, s. 278).

Bəzən də bu şəkilçi məkan anlayışını ifadə edir. Çərkəz **Cahandar ağagildə** olan hadisəni bilsə də, üzə vurmadı (7, s. 29). Bəlkə, **dayısıgilə** getsin? (7, s. 29).

8) **-çi**⁴ şəkilçisi məlumdur ki, dilimizdə sənət, peşə bildirən sözlər düzəldir. Bu şəkilçi isimlərin kökünə qoşularaq yeni mənalı başqa bir isim düzəldir. Ahəng qanuna uyğun olaraq **-çil**, **-çil**, **-çul**, **-çül** kimi variantları vardır.

Hamısını bir də yoxla. Sabah tezdən arabanı qoş, təkərləri **dəmirçiyə** apar, qoy təzə şin çəksinlər (7, s. 218).

- Çərkəz də **gəmiçi** olacaq? **Dükançı** bir arşından artıq parça verə bilmədiyini söylədikdə “ağrım ürəyinə, xoruzu sənə verməkdənsə, kəsərəm, uşağım yeyər” – demiş və birbaş evə qayıtmışdı (7, s. 316). **Zurnaçılar** cuşa gəlib daha da zilə çəkirdilər (7, s. 38). İndi mən nə edim Qəmər? Axı, sən mənim sirdaşın dar günündə **harayçım** idin (7, s. 307). Qorxmayın mən **inqilabçı** deyiləm (7, s. 313). **Faytonçu** atları qoşmuşdu (7, s. 324).

Ancaq **-çil**⁴ şəkilçi hər zaman yeni söz yaradarkən yaranan söz sənət, peşə bildirməyə bilir. Bilirsənmi, ata, padşahın əmri var, kəndlərin şoxunda məktəb açılacaq, **kəndçi** uşaqları oxuyacaq (7, s. 219).

Bu şəkilçi ilə düzələn bir çox sözlərin sonuna **çil** şəkilçisindən sonra **lıq**⁴ şəkilçisinin də artırıldığına rast gəldik. Şamxalı fikir götürmüşdü. “Bəlkə Habil oğlu Qasımın yanına getsin? Onun dəstəsinə qoşulub **çapqınçılığa** başlasın? (7, s. 65)”. Qəmər, indi mən nə edim, sən **rüsvayçılığın** necə dözümsən? (7, s. 308)

Gətirdiyimiz nümunədə çapmaq feilinə **-çil** şəkilçisi qoşulmaqla insan anlayışını ifadə edən isim yaranmışdır. Bu isimə də yenidən **-lıq** şəkilçisi qoşulmaqla mücərrəd mənalı yeni isim əmələ gəlmişdir.

9) **-lı**⁴ ahəng qanununa müvafiq olaraq dörd cür yazılan bu şəkilçi həm isim, həm də sifət düzətməkdə məhsuldar şəkilçi hesab olunur.

Pristav ayağa durdu. Bir xeyli sükutla dayanıb, onun nə deyəcəyini gözləyən **göytəpəliləri** nəzərdən keçirdi (7, s. 235). Dünən yuxarıdakı dağ kəndlərindən gəmi ilə keçirdiyi **kəndlilərdən** biri ona bir cüt gön hədiyyə vermişdi (8, s.319). O, bığını **qafqazlılar** kimi burmamışdı (7, s. 327).

10) **-daş** bir cür yazılan bu şəkilçi ilə də isimdən isim düzəlir.

Mən səni özümə qardaş, **sirdaş** bilirdim, Qəmər, sən kişnəyəndə ürəyim dağa dönürdü (7, s. 308). O, oğlunun əynini təzələməyə çalışmış, **yoldaşlarının** yanında Osmanın utanmasını istəməmişdi (7, s. 316). Məgər hər bi namuslu **vətəndaş** vətənin, millətinin səadətinə çalışmamalıdır? (7, s. 327).

Sifətdən isim düzəldən şəkilçilər

1) **-lıq** şəkilçisi adətən isimdən isim düzəltmə də, bəzən sifətdən isim də düzəldə bilir və romanda belə sözlərə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür.

Əşrəf atasının səsinin yumşaldığını, onun sualında *qayğıkeşlik* və maraq olduğunu duydu (7, s. 219). Sən söylə, qızım, görək nə var, nə yox. - *Salamatlıqdır*. Atası burada da ona *insafsızlıq* etmişdir (8, s.30). Kənddə hamı onun *qoçaqlığından* danışdı (7, s. 25). Ancaq başının üstünü alan direktorun *səbirsizliyi* onu cəsarətə gətirdi (7, s. 312). Qatı *qaranlıq* ətrafı bürümüşdü (7, s. 69). Bu pəncərələrdən qadınlar, dodaqlarının qanı qaçmış uşaqlar da boylanırdı, *aclıq* və *sussuzluq* onları taqətdən salmışdı (7, s. 330). O taydakı qalın meşənin ətəyini, boz *qumsallığı* yalaya-yalaya axan, bəzi yerlərdə isə burulub, kolları araya alan Kür şaxələnin qollara ayrılır, balaca adaların ətrafında fırlanıb bəri üzə, hündür yarğanların üstünə cumurdu (7, s. 8). Elə bir oğlun onu darda qoymayacağını yəqin edib özünə *toxtaqlıq* verdi (7, s. 10). Şamxal gözləmədiyi bu zərbədən dik atılıb bir pişik *cəldiyi* ilə geri çəkildi (7, s. 13). *Gənclik* qürurunun tapdalandığını hiss edib kövrəldi (7, s. 17). O nə qədər hirsli olub Mələyə susmağı əmr etsə də, qəlbinin *dərinliklərində haqsızlığını* duyurdu (7, s. 22). Axı mən sənə nə *pislik* eləmişdim ki, etibarsız oldun, a kişi? (7, s. 317). O başa düşürdü ki, dostu *övladsızlıq* dərdi çəkir (7, s. 310). Demək, uşaqların hamısı gəlsə, müsəlman şöbəsinin nəzdində *hazırlıq* qrupları açma biləcəyik (7, s. 312).

Təqlidi sözlərdən yaranan adlar

Bundan başqa əsərdə dilçilik baxımından diqqəti cəlb edən və qiymətli hesab etdiyimiz bir məsələ də isim düzəltmə prosesində təqlidi sözlərdən də istifadə edilməsidir. Əsərin dilində kifayət qədər belə nümunələrə rast gələ bilərik.

Gurultunu eşidən kimi qeyri-ixtiyari geri çəkildi, toz yatandan sonra isə uçurumun dibi ilə axan qıjıltılı boz-bulanıq suya dəhşətlə baxdı (7, s. 8). Çayın vadisini *uğultu* bürümüşdü (7, s. 307).

Qızların *qaqqıltısı* və ayaq *tappıltıları* yarıqanda səslənincə, paltarını başına dolayıb, özünü suya atdı (7, s.18).

Arabir sudan sıçrayan iri balıqların *şappıltısı* eşidilirdi. Dəyirmanın novuna tökülən suların *şırıltısı* arasında çaxçağın qulağa dəyən boğuş *taqqıltılarının* qarışırdı (7, s. 75).

Ağcaqanad sürüsünün *vızıltısı* bir-birinə qarışıb kəndə züyy tuturdu (7, s. 315).

Gətirdiyimiz nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Ancaq maraqlı cəhət budur ki, bir sadə cümlədə nəinki bir təqlidi sözlə yaranmış isimlərə hətta birdən çox isimlərə rast gələ bilərik.

Yuxarıda isim düzəldən morfoloji şəklicilərdən gətirdiyimiz nümunələr göstərdi ki, görkəmli yazıçı dilimizin söz yaradıcılığı prosesinə dərinləndən yiyələnmiş və bunu öz əsərində aydın şəkildə ifadə edə bilmişdir.

Feildən isim düzəldən şəklicilər

1) **-ma²** şəkilçisinin köməyi ilə düzələn isimlər. Məlumdur ki, **-ma²** şəkilçisi ilə düzələn isimlər əsasən feildən düzəlir və mövcud olan hadisənin, əşyanın adını ifadə edir.

Məs. Cahandar ağa iki gün alaçıqdan çıxmadı. *Titətmə* və *qızdırma* içində ağzi üstə yatdı (7, s. 303). *Atışma* yenidən qızıxdı (7, s. 393). *Çəkmələrini* silib ışılatmışdılar (7, s. 336). Osman cavab vermədi. Qaç-qaçə yataqxanaya getdi və beş dəqiqə keçməmiş, əlində *bağlama* geri qayıtdı (7, s. 336).

2) **-ış⁴** bu şəkilçi də ahəng qanununa tabe olaraq iki və dörd cür yazılır. Bu şəkilçi də əsasən, feillərdən isim düzəltmək üçün istifadə edilir. Məs., axşamdan kəndin üstünə çökən duman çəkilmiş, səhərə yaxın *yağış* da çilənmişdi (7, s. 7). Güləsər *taniş* səs eşidib geri dönəndə Şamxalla qarşı-qarşıya dayandı (7, s. 68). Cahandar ağa arvadının sual dolu *baxışlarına* cavab vermədi (7, s. 155). Məgər ölkənin vəziyyətini düşünmək, onun ağır hal keçirdiyinə dözməmək, *qurtuluş* yolu axtarma hökumət əleyhinə çıxmaq deməkdir? (7, s. 327). Onun xəyalı təkər taqqılısının arxasınca lap uzalara getdi. Qafqazı aşdı, Mərkəzi Rusiyanı keçdi və Sibirə doğru yollandı: Semyenova elə gəldi ki, çoğunlu, qarlı Sibirin qalın meşələri arasında tövşüyə-tövşüyə gedən qatarı, vaqonların pəncərələrindən boylanan solğun çöhrələri, əl-qolu qandallı dustaqları, heç nə anlamaq istəməyən, ucu nizəli tufəngin qundağı ilə dustaqları vurub, *söyüş* söyən soldatları görür (7, s. 330). Qarı döyüldü. Olqa Konstantinovna əlindəki *tikişi* kənara qoyub asta addımlarla dəhlizə yaxınlaşdı (7, s. 309). Yataqxanada və məktəbdə *axtarış* aparırlar (7, s. 378). Dmitri Dmirtiyeviç fikrə getdiyindən, evin ortasında dayanan Aleksey Osipoviçin *gəlişindən* xəbər tutmadı (7, s. 309).

Gətirdiyimiz nümunələrin sayını xeyli artır da bilərik, çünki bu şəkilçi dilimizin məhsuldar şəkilçilərindən biridir.

3) **-um⁴** leksik şəkilçisinin köməyi ilə feillərdən isim düzəlir. Gurultunu eşidən kimi qeyri-ixtiyari geri çəkildi, toz yatandan sonra isə *uçurumun* dibi ilə axan qijiltı boz-bulanıq suya dəhşətlə baxdı (7, s. 8).

4) **-uq⁴** şəkilçisi ilə feildən düzələn isimlər.

Hörükləri gah kürəyinin ortasında qıvrılır, gah da sürüşüb köksünə düşürdü (7, s. 265). Orta stolun üstündəki müşəmbəli *örtük* bir neçə yerdən biçəqlə kəsilmişdi (7, s. 337). Onlar gah divarın daşları arasındakı *ovuqlara* girir, gah da eyvanın məhəccərinə qonur, gah da bir-birini didə-didə çəpərə doluşurdular (7, s. 256). Tapdıq da, Əşrəfin əmisi oğlu da təəccüblə çiyinlərini çəkдилər. *Qoruq* sözünü də birinci dəfə eşidirdilər (7, s. 176).

6) **-m⁴** şəkilçisi ilə düzələn isimlər.

Bizim *əkin* sahələrinin bir ucu qonşu erməni kəndlərinə kimi uzanıb gedir (7, s. 343).

7) **-um⁴** leksik şəkilçisinin köməyi ilə feillərdən isim düzəlir.

Gurultunu eşidən kimi qeyri-ixtiyari geri çəkildi, toz yatandan sonra

isə **uçurumun** dibi ilə axan qıjıltı boz-bulanıq suya dəhşətlə baxdı (7, s. 8).

8) **-tı⁴** şəkilçisindən də isim düzəlir. Belə sözlərin kökü feil olur.

Günəş gizlənmişdi. Təpələrin dalından **qızartı** görünürdü (7, s. 68). Sahilboyu səpələnmiş kənd evlərinin solğun işıqları, həyətlərdə qalanan ocaqların **közərtilər**i də yavaş-yavaş söndü (7, s. 20). Arvadın ürək **döyüntüsündən** qabaq sinəsi də ehtizaza gəlmişdi (7, s. 301). Ağac **qırıntıları** və boz köpük zehni əvvəlki yerində idi (7, s. 319). Onun **qışqırtısından** divar cingildədi (7, s. 365).

9) **-ıntı⁴** şəklçisi ilə düzələn isimlər.

Tarix dərnəyinin üzvləri ibadətdən sonra yanıma gəlsinlər. Məşğələmiz və bir balaca **gəzintimiz** olacaq (7, s. 353).

10) **-cə²** feildən ad düzəldən şəkilçidir.

Düşüncələr bir burulğan kimi onu qoynuna alıb fırladı (7, s. 17).

11) **-gə²** bu şəkilçi də feildən isim düzəldən şəkilçilər sırasındadır.

At **döngələri** burulduqca qulaqlarını şəkleyib fıncırır, bəzən də tırıldayıb dayanırdı (7, s. 45).

12) **-aq²** şəkilçisinin **-ək** variantı da vardır.

Meşədən **dirək**, kərən gətirdilər (7, s. 64). Salatın çətəni çəkib dəyənin qapısını örtdü. Küncə, yük yerinin yanına bir **döşəkcə** saldı (7, s. 273). Burada nümunə gətirdiyimiz döşəkcə sözündə həm isim düzəldəndən **-ək** şəkilçisi, həm də isimdən kiçiltmə mənalı isim düzəldən **-cə** şəkilçisi işlənmişdir. Tez-tez köpüklənib daşan, yaz aylarında **yatağına** sığmayıb, gah sol sahildəki meşəyə soxulan, gah da bəri üzdəki hündür yarpaqları, biçənəkləri, yulğunluqları yuyub apararı Kür bu il daha coşğun idi (7, s. 16). Mən övladsız deyiləm. Mənim balalarımın **sorağı** bir neçə ildən sonra Azərbaycanın ən ucqar nöqtələrindən gələcək (7, s. 323). Aralanmış qarıdan **yataq** otağına baxdı (7, s. 330).

11) **-qan²** şəkilçisinin köməyi ilə düzələn isimlər. Bu şəkilçinin də, feildən isim düzəltdiyi məlumdur. Ancaq aşağıda verəcəyimiz nümunələrdən də aydın olacaq ki, bu şəkilçi feildən sifət də düzəldə bilər.

Semyenov düşüncələrdən ayrılıb ayağa durdu. Şlyapasını və qara frakını asılıqandan götürdü (7, s. 370).

-ğan variantı ilə düzələn isimlər də vardır. Tumançaq uşaqlar **yarğanın** dibi ilə qaçışdırlar (7, s. 8).

Gətirdiyimiz nümunələrə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan dilində ad düzəldən şəkilçilər xeyli saydadır və bu şəkilçilər bir neçə məqalənin mövzudur. Eləcə də biz məqaləmizdə İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanından ad düzəldən şəkilçilərin müəyyən bir qismini vermişik. Əsərdə biz bir şəkilçinin müxtəlif variantlarına və müxtəlif işlənmə məqamlarına rast gəldik. Bu da sübut edir ki, Azərbaycan dili morfoloji yolla ad düzəltmə baxımından zəngin dildir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 192 səh.
2. Hüseynova N. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi (1920-1990-cı illər). Bakı, “Nurlan”, 2008, 140 səh.
3. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1973 192 səh.
4. Axundov Ağamusa. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 280 səh.
5. Həsərət Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2005, 452 səh.
6. Babayev Adil. Dilçiliyə giriş. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2012, 516 səh.
7. Şıxlı İsmayıl Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh.
8. Məhərrəmov R. XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili. Leksika. Söz yaradıcılığı, Bakı, Elm və təhsil, 2012, 224 səh.
9. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология: Учеб. для филол. спец. вузов. 3-е изд., испр. и доп. М.: Высшая школа, 1990, 415 с.
10. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М.: 1955, 396 с.

O.Piriyeva

**Word creation process in morphology way in the azerbaijani language:
noun creation suffixes
(Based on the novel "Dali Kur" by I. Shikhli)**

Summary

In the article is investigated the process of word creation in the Azerbaijani language by the morphological method. Morphological method of word creation is very wide, and so here is speaking about lexical suffixes. Name – the nouns are grouped according to the morphological origin of the root: a) suffixes that form nouns from the names; b) suffixes that form adjectives from the nouns; c) nouns that were created from imitation words; d) suffixes that form verbs from the names;

It is justified by giving concrete examples from the novel "Deli Kur", which contains our literary and artistic language of I.Shikhli, which is related to the fact that the process of word formation in the Azerbaijani language is

more active in morphological method. It is concluded that the Azerbaijani language is more active in the process of creating new words and especially nouns forming by morphological way.

O.Piriyeva

**Процесс создания слова с морфологическом путем на
азербайджанском языке: суффиксы имён существительных
(По мотивам романа «Дели Кур» И. Шихли)**

Резюме

В статье исследуется процесс создания слова на азербайджанском языке морфологическим методом. Морфологический метод создания слова очень широк, и поэтому здесь речь идет о лексических суффиксах. Имя - существительные группируются в соответствии с морфологическим происхождением корня: а) суффиксы, которые образуют существительные из имен; б) суффиксы, которые образуют прилагательные из существительных; в) существительные, созданные из подражательных слов; д) суффиксы, формирующие глаголы от имен.

Этот факт оправданно, давая конкретные примеры из романа «Дели Кур» И.Шихлы, который содержит наш литературный и художественный язык, что связано с тем, что процесс словообразования на азербайджанском языке является более активным с морфологическим методом.

Rəyçi: İradə Şəmsizadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

f.e.n. dos. ALLAHVERDI HACIYEV
f.e.n., dos. TAMAM MEHRABOVA
allahverdi@mail.ru

AZƏRBAYCAN ANTROPONİMİYASINDA ADVERMƏ ƏNƏNƏNLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, onomastika, antroponim

Ключевые слова: Азербайджанский язык, ономастика, антропоним

Key words: Azerbaijani onomastics, anthroponim

Advermə mədəniyyətinin cəmiyyətin inkişaf tarixi ilə bağlı olması Azərbaycan xalqının da keçib gəldiyi mənalı inkişaf yollarında aydın görünür. Tarixən xalqımızın həyatında uşağa ad vermək mədəni ənənələri hazırkı şəkildə olmamış, bu proses ictimai tarixi inkişafı ilə bağlı zaman-zaman məzmun və quruluşca dəyişərək get-gedə formalaşmışdır. Ümumiyyətlə, türk xalqları tarix boyu olduqca zəngin advermə təcrübəsi qazanmışlar. Bunun da nəticəsində əvəzsiz şəxs adları xəzinəsi yaranmışdır.

Xalqımız müasir mədəni antroponimik nailiyyətlərə birdən-birə nail olmamışdır. Lap uzaq keçmişdə şəxs adı vəzifəsində apelyativ vahidlərdən istifadə edilmişdir. Körpə dünyaya gəldikdən sonra ilk anlarda uşağı ümumi sözlə - apelyativlə çağırılmışlar. Məsələn, oğlan uşağına “Oğlan”, qız uşağına “Qız” deyərək müraciət etmişlər. Bu kimi sözlərlə yanaşı get-gedə heyvan balasının, göy cisimlərinin adını bildirən, bitki, yer-yurd anlayışı ifadə edən sözlər də ad kimi işlənmişdir. İstifadə olunan apelyativlər əsasən isim, sifət, say və fellərdən ibarət idi. Məsələn, bala sözündən Bala, Qarabala, ağ sözündən Ağqız, Ağca, qara sözündən Qara, Qaraca, sıra bildirən sözlərdən Tekin, heyvan anlayışı bildirən sözlərdən Aslan, Maral, Ceyran, Laçın, Tovuz, bitki anlayışı bildirən sözlərdən Yasəmən, Lalə, Badam, Bənövşə, hərəkət anlayışlı sözlərdən Qaryağdı, Anar, Yaşar və s.

Kainatın müxtəlif varlıqlarının adlarının antroponim kimi işlənilməsi bəzi tarixi əsərlərdə də qeyd olunmuşdur. Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində deyilir:

“Oğuzun altı oğlundan ən böyüyünün adı Gün idi, yəni günəş, ikincisinin adı Ay, yəni ay (mah), üçüncüsünün adı Yulduz, yəni ulduz (setarə), dördüncüsünün adı Gök, yəni göy (aseman), beşincisinin adı Taq, yəni dağ (kuh) və altıncısının adı Dəniz, yəni dəniz (dərya) idi.

Qədim azərbaycanlılarda şəxs adı kimi işlənilmiş apelyativlərin çoxu indi də real rəsmi ad şəklində istifadə olunmaqdadır.

Ənənəvi advermə.

Xalqımızın həyatında advermənin tarixi qədim dövrlərlə səsləşir. Tarix boyu xalqımızın advermə adət-ənənələrində dəyişikliklər olmuş, mədəni inkişaf əsasında yeni-yeni advermə yolları, qaydaları, prinsipləri təşəkkül tapmış, zəngin advermə sistemi formalaşmışdır.

Uzaq keçmişdən başlayaraq türk xalqlarında mövcud olmuş advermə ənənələrini, təxminən aşağıdakı kimi bir neçə qrupda ümumiləşdirmək olar.

Uşağa müsbət arzular əsasında ad vermək ənənəsi.

İnsanlar oğlanın igid, müdrik, cəsarətli, şücaətli, güclü, dözümlü, dövlətli, ağıllı, etibarlı, əməksevər, dostpərəst, qızın isə gözəl, incə, zərif, təmizkar, nazlı, mehriban, vəfalı, xoşbəxt görmək arzusunda olmuşlar. Bu yüksək insani keyfiyyətlərə uyğun olaraq körpələrə adlar vermişlər.

1) *Körpənin uzun ömür sürməsi arzusu ilə verilən adlar.* Hər bir valideyn öz balasının uzun yaşamasını daima arzulayır. Bu istəyin reallaşması, həqiqətə çevrilməsi üçün körpələrə aşağıdakı adları vermişlər: Yaşar, Dursun, Ölməz, Uğur, Uğurlu və s.

2) *Övladın sağlam və gümrəh olması arzusu ilə verilən adlar.* Övladın həyatda sağlam yaşaması insanın sevincinə sevinc qatır. Xalq təfəkküründə bu sevincə xidmət edən vasitələrdən biri də ad hesab olunmuşdur. Həmin məqsədlə aşağıdakı adlar işlənir: Gümrəh, Salamat və s.

3) *Övladın möhkəm və dözümlü olması arzusu ilə verilən adlar.* Uşağın möhkəm bədən və dönməz iradə sahibi olması valideynin əsas arzularındandır. Türk xalqlarının hər birində bu fikri ifadə edən mənalı və maraqlı şəxs adları işlənir. Belə adlarda polad, dəmir, daş və s. bərk cisimləri bildirən apelyativlərdən istifadə olunur: Polad, Dəmir, Daşdəmir, Aydəmir, Özdəmir, İldırım və s.

4) *Övladın güclü və igid olması arzusu ilə verilən adlar.* Oğlan üçün güclü olmaq, hər yerdə igidlik göstərmək onun ad-sanı üçün çox gərəklidir. Tarixdə qalanların bir çoxu, bəlkə də əksəriyyəti fəaliyyət göstərdiyi sahənin güclü insanlarıdır. Cox yaxşı deyilib – “İgid ölər, adı qalar”. Bir çox valideyn övlada bu məqsədlə ad vermişdir: Qəhrəman, Qüdrət, Pəhlivan, Aslan, Şiraslan və s.

5) *Övladın cəsarətli və “kəsərli” olması arzusu ilə verilən adlar.* Oğlan uşağı üçün cəsarətlik, tutduğu yoldan dönməzlik vacib keyfiyyətlərdəndir. Övladında bu müsbət əlaməti görmək arzusu ilə bir çox şəxs adları işlənməkdədir: İgid, Cəsur, Mərdan, Vüqar, Cəsarət, Mətin, Qəhrəman, Şücaət, Cahangir, Qalib və s.

6) *Övladın oxumuş və ağıllı olması arzusu ilə verilən adlar.* Xalqımızın həyatında elmə və alimə qədimdən böyük hörmət bəslənilmişdir. Hər bir şəxs övladının ziyalı olmasını arzu etmiş və bu məqsədlə övlada

maraqlı adlar vermişdir: Alim, Alimə, Kamal, Alimxan, Aqil, Vaqif, Maarif, Nurqələm və s.

7) *Övladın dövlətli və zəngin olması arzusu ilə verilən adlar.* Bu məqsədlə övlada aşağıdakı adları münasib bilmişlər: Dövlət, Sərvət, Cəlal, Gülaltın və s.

8) *Övladın zərif və gözəl olması arzusu ilə verilən adlar.* Hər bir valideyn öz övladını gözəl görmək istəyir. Bunun nəticəsidir ki, gözəllik, zəriflik anlayışları ilə bağlı adlar bol-bol işlənir: Gözəl, Əntiqə, Qəşəng, Göyçək, Aybəniz, Gülbəniz və s.

9) *Övladın təmiz və nazlı olması arzusu ilə verilən adlar.* İnsan üçün zəruri olan təmizlik, saflıq keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi türklərdə adlarla da əlaqələndirilmişdir: Nazlı, Nazənin, Fərəh, Mələk, Pakizə və s.

10) *Övladın dostcanlı, və mehriban olması arzusu ilə verilən adlar.* Tarixən xalqımız daxili – ailə-məişət və xarici – başqa xalqlarla dostluğu, mehribanlığı çox keyfiyyətdən üstün tutmuşdur. Bu mülahizələrlə bağlı dost, yoldaş, mehriban və s. sözləri şəxs adına çevirmişlər: Dostu, Dostəli, Dostəmi, Mehriban, Mələk, Məhəbbət və s.

11) *Övladın şirin və xoşbəxt olması arzusu ilə verilən adlar.* Bala istəyi, xoşbəxtliyi ilə bağlı aşağıdakı kimi adlar işlənir: Ballı, Şəkər, Şəkərxanım, Nabat, Şirin, Bəxtiyar və s.

Xatirə advermə ənənəsi.

Baba-nənə, ata-ana şəfərinə ad vermək Azərbaycan xalqı arasında çox geniş yayılmış advermə ənənələrindəndir. Bu cür adlar dünyasını dəyişmiş qohumların xatirəsini daima yad etmək, onların ruhunu yaşatmaq məqsədi daşıyır. Lakin bəzən babalar, nənələr sağ ikən öz adlarını nəvələrinə vermək halları da olur. Bayram baba öz adını nəvəsinə vermiş, indi ailədə baba da, nəvə də Bayram adını daşıyır. Belə adətlər tədricən ənənə xarakteri almaqdadır.

Valideynə hörmət kimi uşağa babanın, nənənin adını vermək gözəl adət olub, böyük və təsirli tərbiyə vasitəsidir. Lakin bu ənənənin mənfi cəhəti də vardır. Belə ki, bəzən tayfa, nəsil işlətdiyi bir qrup addan kənara çıxmır. Babanın, nənənin, əminin, dayının, xalanın, bibinin adı nəvəyə, nəticəyə, kötücəyə verilir, təkrar edilir. Həmin nəsil “öz adlarından” başqa əlavə ad işlətmədikdə, ümumiyyətlə, xalqın adlar sisteminin inkişafına xidmət etmir. Əslində hər nəsil “öz adlarına” yeni-yeni adlar gətirməklə, ümumxalq adlar sistemini zənginləşdirməkdə borcludur.

Xatirə advermə ənənəsi indi də yaşamaqdadır. S.Ataniyazov yazır: “Türkmənlərdə təzə dünyaya gələn körpəyə ata-anaların, baba və mamaların (nənələrin) adının verilməsi adəti bu vaxta qədər saxlanılmaqdadır”.

Ədəbiyyat:

1. Afad Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild. Bakı, 2004. 503 səh.
2. A.Qurbanov. Ad və insan. Bakı, 2002. 42 səh.
3. A.Qurbanov. Türk xalqlarında advermə ənənələri. Bakı, 2002. 48 səh.
4. Ə.Tanrıverdi. Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi linqvistik tədqiqi. Bakı, 2012. 215 səh.
5. R.D.İsrafilov və b. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, 1987. 186 səh.
6. Osman Mirzə. Adlarımız. Bakı, 1993. 270 səh.
7. Aydın Abi Aydın. Şəxs adları lüğəti. Bakı, 2002. 398 səh.
8. Aydın Paşa. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. Bakı, 1997. 253 səh.
9. Bəhruz Abdullayev. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985. 63 səh.

**f.e.n. dos. A.Hacıyev
f.e.n., dos. T.Mehrabova**

Giving a name tradition in Azerbaijan Anthroponims

Summary

Anthroponims organize an important part of the lexical height of the language. The most primary samples of onomastic units are also the names of the person. The creation of anthroponyms is not casual.

There are thousands of theoretical and practical processes on various aspects of human activity.

One of these to name the new members of the community. To give a name in one of the most important social events. The process of naming in the society is difficult and responsible.

Person names in the Azerbaijane language were formed in different form. Anthroponyms based on giving a name tradition are enriched more. This rich tradition giving a name has been studied in the Azerbaijani Anthroponymy in this article.

**А.Гаджиев
Т.Мехрабова**

**Антропонимы Азербайджанского антропоморфизма
Резюме**

Антропонимы парализуют большую часть лексема языка. Наиболее важными образцами ономастических единиц являются также имена.

Образование антропонимов не является совпадением. Существуют тысячи теоретических и практических процессов, затрагивающих разных сфер общества, один из которых является присвоением имени новым членом вступившим в общество. Присвоение имени является одним из самых необходимых общественных событий.

Процесс присвоения имени в обществе трудный и ответственный. Имена на Азербайджанском языке были созданы в особой форме. Антропонимы основанные на различные антропоморфизмы делают язык гораздо богаче.

В статье широко были изучены на азербайджанском именно эти особые антропоморфизмы.

**Rəyçi: Kamil Bəşirov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

MANAFLI XANIMANA
BAKI Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
xanim.manafli@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: fərdi sorğu, frontal sorğu, nitqin inkişafı, təlimin keyfiyyəti, yeni biliyin mənimsədilməsi.

Keywords: individual interrogation, face-to-face interrogation, speech development, quality of training, mastering of new knowledges.

Ключевые слова: индивидуальный опрос, фронтальный опрос, развитие речи, качество обучения, усвоение новых знаний.

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənni üzrə tədris prosesinin təşkilində başlıca məsələ işin düzgün planlaşdırılmasıdır. Planlaşdırma ona görə lazımdır ki, müəllim tədris prosesinin həm bütöv gedişi, həm də ayrı-ayrı hissələri haqqında aydın təsəvvürə malik olsun. Bunsuz təlimin müvəffəqiyyətini təmin etmək, proqramın qarşıda qoyduğu vəzifələri həyata keçirmək mümkün deyildir. Tədris planında hər bir fənnə ayrılmış vaxt nəinki saatlarla, hətta dəqiqələrlə ölçülür. Ona görə müəllimdən təkcə semestr ərzində deyil, 80 dəqiqə müddətində görəcəyi işləri də planlaşdırmaq tələb olunur. Əlbəttə, gündəlik planın yaxşı tərtib edilməsi müəllimin, hər şeydən əvvəl, dərslə mükəmməl hazırlaşması ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti dərslərinin müasir tələblər əsasında təşkili dövlətin ali məktəblər qarşısında qoyduğu vəzifələrin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Müəllim təlimin keyfiyyətini həll edən əsas simadır. Əgər müəllimin biliyi, pedaqoji ustalığı lazımi səviyyədə deyilsə, ondan nə gözləmək olar? Əgər onda irəliləmək meylli, müasir dövrün nəbzini tuta bilmək qabiliyyəti yoxdursa, ictimaiyyət qarşısında öz borcunu necə ödəyə bilər? Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti dərslərinin keyfiyyətini, səmərəliliyini yüksəltməyin digər şərti bu fənnə dair dərslərin lazımi təlim vəsaitləri ilə təchiz olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Etiraf edək ki, son illərdə bu sahədə vəziyyət yaxşıdır. Çünki kifayət qədər dərslərlik və dərslər vəsaitləri çap olunur. Bütün təqsiri müəllimin boynuna yixmaq da doğru olmaz. Əgər müəllimin əlində dərslərlik, dərslər vəsaitləri, metodik göstərişlər, mətn və tapşırıqlar yoxdursa, o, saatlarla vaxt itirməlidir. Düzdür, bəzi metodistlər deyirlər ki, yaxşı müəllim məhz bu işləri özü görməlidir.

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti dərslərinin ümumi effektivliyini təmin etməkdə sorğunun düzgün və səmərəli təşkili mühüm məsələlərdən biridir. Baloniya sistemində semestr ərzində ən az 3 qiymət yazmaq tələb olunur. Dərstdə fərdi sorğuya kifayət qədər vaxt ayırmadan buna nail olmaq mümkündürmü? Əlbəttə, sorğunun aparılmasında qarşıya çıxan çətinliklər və nöqsanların aradan qaldırılmasını ona, yəni sorğuya verilən tələbləri yüngülləşdirmək və ya təlim prosesində onun əhəmiyyətini azaltmaq yolu ilə həll etmək səhv olardı. Ən düzgün yol qabaqcıl təcrübəyə əsaslanmaqla sorğunun səmərəli təşkilinə nail olmaqdan ibarətdir. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, fərdi sorğunun təlim prosesindəki əhəmiyyətini, rolunu düzgün qiymətləndirmək lazımdır.

Təcrübəyə əsaslanaraq demək olar ki, təlimin müvəffəqiyyəti, doğrudan da, tələbələrin bilik və vərdişlərinin müntəzəm olaraq yoxlanılmasından çox asılıdır. Bu, hər şeydən əvvəl tələbələrdə dərse məsuliyyət hissini qüvvətləndirir, digər tərəfdən onların bilik və vərdişlərindəki kəsirləri aşkara çıxardaraq, bunların aradan qaldırılması üçün müəllimin işinə lazımi istiqamət verir. Lakin bəzən fərdi sorğu ilə qiymətləndirməyə az təsadüf olunması bu sahədə başlıca nöqsanlardan biri kimi nəzərə çarpır. Bu isə, şübhəsiz, tələbələrin təlim müvəffəqiyyətinə, yəni onların müntəzəm olaraq dərse hazır gəlməsinə mənfi təsir göstərir. Təcrübəyə əsasən demək olar ki, bu və ya digər tələbənin biliyinə uzun müddət qiymət verilmədikdə, onda dərse hazırlıqlı gəlmək məsuliyyəti və həvəsi zəifləyir.

Məlum olduğu üzrə qiymət, adətən, tələbə cavab verib qurtaran kimi jurnalda yazılır. Hələlik bu ənənənin özünü doğruldub-doğrultmadığı haqqında fikir yürütmək çətinidir. Məncə, qiyməti tələbə cavab verib qurtaran kimi deyil, dərsin axırında elan edib jurnalda yazmaq daha yaxşıdır. Bundan məqsəd tələbənin təkə sorğu zamanı verdiyi cavabları ilə məhdudlaşmayıb onun bütün dərslər boyu fəaliyyətini nəzərə almaqdan ibarətdir. Demək, belə halda müəllim tələbənin cavabına verəcəyi qiyməti onun sonrakı fəaliyyəti əsasında daha dəqiq müəyyənəşdirmək imkanı əldə edə bilir. Müşahidə və təcrübələr göstərir ki, biliyin belə qiymətləndirilməsi bütün dərslər prosesində tələbənin fəal iştirakını təmin etmək baxımından yaxşı nəticə verir.

Bəzi müəllimlər hər iki halda, yəni istər sorğu qurtaran kimi, istərdə də, dərslər axırında tələbənin biliyini qiymətləndirərkən bunu ucadan elan edir, bəziləri isə heç bir məlumat vermirlər. Əslində nəinki qiyməti ucadan elan etmək, hətta tələbənin cavabındakı qüsurlar, nöqsanlar, yaxud üstün cəhətlər haqqında öz rəyini də söyləmək daha yaxşı olardı. Bunun başqa tələbələrin öz yoldaşlarını diqqətlə dinləməsində tərbiyəvi təsiri şübhəsiz ki, az olmur.

Tələbələrin biliyini qiymətləndirməyin ən geniş yayılmış forması fərdi sorğudur. Əslində fərdi sorğu tələbənin keçmiş materialı nə qədər düzgün mənimsədiyini aşkara çıxarmaq məqsədini güdür. Bəzən müəllimlər evə verilmiş bütün nəzəri materialı eyni tələbədən başdan-ayağa danışmağı, nümunələr söyləməyi tələb edirlər. Buna görə də bəzən bir tələbəyə 15-20 dəqiqə vaxt sərf olunur. Həmin müəllimlərin fikrinə görə belə olmazsa, tələbənin biliyini obyektiv qiymətləndirmək olmaz. Məncə, belə olan halda müəllim digər tələbələri yaddan çıxardır, bütün qrupun dərstdə fəal iştirakını təmin edə bilmir. Evə verilmiş bütün nəzəri materialı yalnız bir dəfə (hissə-hissə) soruşmaqla kifayətlənmək daha yaxşıdır, çünki nəzəri materialın bir dəfədən artıq soruşulması digər tələbələr üçün çox maraqsız olur. Birinci sorğuda tələbələr öz yoldaşlarının cavablarına maraqla qulaq asırlar, dərstdə fəallıq göstərirlər, verilən suallara cavab verməyə çalışırlar. İkinci sorğu (təkrar) tələbələr üçün maraqsız olur, buna görə də çox zaman intizamsızlığa yol verirlər.

Lakin buradan sorğu zamanı təkrara yol verilməsinin doğru olmadığı nəticəsini çıxartmaq da düzgün deyildir. Sorğu aparılarkən mövzunun ən çətin, ən vacib mənimsənilən hissələrini tələbələrdən təkrar-təkrar soruşmaq nəinki faydalıdır, bəzi hallarda hətta vacibdir. Bu cür təkrarlara ən çox o zaman ehtiyac olur ki, cavab verən tələbə bu və ya digər məsələni, problemi, qayda-qanunu ya çətinliklə, ya da qeyri-dəqiq izah edir. Belə halda həmin qayda-qanunu mütləq başqa tələbələrdən də soruşub təkrar etdirmək lazımdır. Bəzi müəllimlər qaydanı, tərifı dəfələrlə tələbələrdən soruşmağa xüsusi meyl göstərirlər. Əlbəttə, əgər tələbə tərifı düzgün və şüurlu olaraq əzbər söyləməyi bacarırsa, bu onun dərse yaxşı hazırlaşdığını sübut edir. Lakin bəzi hallarda tələbənin tərifı əzbərdən söyləyə bilməməsi heç də onun dərse hazır gəlmədiyini müəyyənləşdirmək üçün əsas ola bilməz. Çünki, bütün tələbələrin hafizəsi eyni səviyyədə olmur. Bəziləri qaydanı yaxşı mənimsədikləri halda, tərifı əzbərləməkdə çətinlik çəkirlər, bəziləri isə tərifı çox tez əzbərləyirlər, onun mahiyyətini isə başa düşürlər. Bir sözlə, tələbələrin cavabına materialı onun şüurlu surətdə mənimsəyib-mənimsəməməsi baxımından yanaşmaq lazımdır.

Bəs fərdi sorğuda bu məsələnin düzgün həllini necə yerinə yetirmək lazımdır? Qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsinə əsaslanaraq, dərse eyni zamanda bir neçə tələbədən soruşmaq olar. Məsələn, müəllim tələbələrdən birini və ya ikisini lövhədə işlədə bilər, yerdəki tələbələrə kartoçka üzrə yazılı cavab hazırlamağı tapşırar, bir tələbədən isə keçmiş dərse şifahi olaraq söyləməyi tələb edir. Müəllim keçilmiş materialı hansı tələbədən şifahi soruşacağını, hansını lövhədə işlədəcəyini diqqətlə ölçüb-biçməlidir. Çünki hər tələbədən dərse şifahi soruşmaq heç də həmişə məqsədəuyğun olmur; zəif tələbələr eyni sözü dəfələrlə təkrar edir, nəzəri materialı qeyri-ardıcıl şəkildə danışır,

tez-tez duruxur və s. Nəticədə müəllim vaxta qənaət etmədən onu səbrlə dinləməli olur. Lövheyə hazırlıqlı, zirək tələbə cəlb etdikdə isə o, tapşırığı az müddətdə yerinə yetirib, şifahi cavab verən yoldaşını gözləməli olur. Bundan başqa nəzərə almaq lazımdır ki, şifahi cavab vermək üçün çağırılan tələbə bəzən mexaniki əzbərçiliyinə görə daha “qabiliyyətli” ola bilər, lövhədə işlədikdə isə, necə deyərlər əzbərçiliyin üstü açılır. Kartoçka üzrə cavab verməyə isə daha çox utancaq, əsəbi, nitqi qüsurlu olan tələbələr cəlb etmək məsləhətdir. Kartoçkalar elə tərtib edilməlidir ki, müəllim orada qarşıya qoyulan tələbi bir daha izah etmək üçün əlavə vaxt itirməyə məcbur olmasın. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmişə eyni variantdan istifadə edilməsi sorğunun maraqsız keçməsinə səbəb ola bilər.

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənni üzrə öyrənilən mövzular bir-birilə möhkəm əlaqədardır. Hətta bunların çoxunu bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə öyrənmək belə mümkün deyildir. Ona görə istər yeni mövzunun öyrənilməsi prosesində, istərsə də təkrar sorğu zamanı tez-tez ümumiləşdirmələr, müqaisələr aparmağa ehtiyac yaranır. Tutaq ki, tələbələrə fonetik normanı öyrənmək tapşırılmışdır. Tələbə Azərbaycan dilinin sait və samitlər sistemini, heca, vurğu, orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarını və s. yaxşı mənimsəməlidir. Deyilənlərdən aydın olur ki, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti üzrə sorğu zamanı ayrı-ayrı qrammatik mövzuların bir-birilə əlaqələndirilməsinə, onlardan birinin digəri üçün şərt olmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Sorğu zamanı bəzi müəllimlər bu və ya digər materialın nəzəri cəhətdən necə mənimsənildiyini yoxlamağa daha artıq diqqət yetirirlər. Tələbələrdən dərslərdəki materialı eyni ilə söyləməyi tələb edirlər. Əlbəttə, yeri gəldikcə bu üsuldən də istifadə etmək lazım və faydalıdır. Lakin dil dərslərində tələbənin şifahi cavabı heç də bu və ya digər materialın məzmununu nağıl etmək əsasında qurulmamalıdır. Burada müvafiq dil faktları təhlil edilməli, hökmlər, qayda-qanunlar konkret misallarla əsaslandırılmalı və nəhayət tələbələrin nəzəri cəhətdən öyrəndiklərini nitq təcrübəsində necə tətbiq edə bildikləri də sorğulanmalıdır.

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənninin tədrisinin əsas məqsədi tələbələrə mükəmməl savad və nitq vərdişləri aşılamaqdan ibarətdir. Ona görə də əsas diqqəti nəzəri materialın öyrənilməsinə vermək və eləcə də sorğunu yalnız bununla məhdudlaşdırmaq məqsədəuyğun hesab edilə bilməz.

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti üzrə tələbələrin bilik və vərdişlərinin yoxlanılmasında frontal sorğudan da geniş istifadə edilir. Müəyyən hallarda frontal sorğunun fərdi sorğu ilə əlaqələndirilməsi də maraqlıdır. Buna o zaman daha çox ehtiyac yaranır ki, cavab verən tələbənin səhvlərini düzəltmək və onun söylədiklərini tamamlamaq, əlavələr etmək üçün müəllim auditoriyaya müraciət edir. Beləliklə, sorğunun bu şəkildə aparılması nəticəsində müəllim yerlərindən verdikləri cavablara görə bəzi tələbələrin

biliyini də qiymətləndirə bilər (yalnız müsbət ballarla, çünki qiymət normalarına görə tələbənin şifahi cavablarına yalnız fərdi sorğu zamanı az bal verilə bilər). Məsələn, tələbə bu və ya digər suala tutarlı, dəqiq cavab verərsə, çoxdan keçilmiş və yoldaşları tərəfindən unudulmuş qaydanı, hadisəni düzgün izah edərsə, öyrənilmiş nəzəri mərkəzlərə aid misallar söyləyib geniş təhlil etməyi bacarsa, bu həmin tələbənin biliyini qiymətləndirməyə əsas verir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, frontal sorğu zamanı nisbətən sadə suallara cavab verən tələbələrin də biliklərini qiymətləndirmək mümkündür, lakin bu zaman onun tək-cə bir suala deyil, bir neçə suala verdiyi cavablar nəzərə alınmalıdır.

Frontal sorğuya ən çox yeni mövzunun öyrənilməsinə hazırlıq məqsədilə müvafiq material təkrar edilərkən, bu və ya digər bəhs keçilib qurtardıqdan sonra (Azərbaycan ədəbi dili və onun formalaşma mərhələləri, nitq mədəniyyəti, natiqlik sənəti və s) onun təkrarı aparılarkən yer verilir. Müəllimlərin bir çoxu fərdi sorğu bitdikdən sonra, bir qayda olaraq, frontal sorğuya keçir və bu zaman keçmiş dərslərin bir daha təkrar sorğusunu aparırlar.

Yeni mövzunun tədrisinə başlamazdan əvvəl aparılan frontal sorğu yeni mövzunun mənimsənilməsi işini xeyli asanlaşdırır. Müəllim Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti üzrə yeni mövzunun öyrədilməsinə əvvəlcədən ciddi hazırlaşmalı, materialın məntiqi ardıcılıqla mənimsədilməsini düzgün planlaşdırmalı, hansı üsul və vasitədən istifadə edəcəyini diqqətlə ölçüb-biçməlidir. Bəzən olur ki, müəllimlər yeni materialın öyrədilməsini müasir tələblər əsasında təşkil etməyə cəhd etmirlər. Onlar vaxtın çox hissəsini dərslərdəki materialı başdan-ayağa kimi, kiçik bir qeydi belə nəzərdən qaçırmadan, hər abzasda verilmiş fikri olduğu kimi söyləyib, yalnız başqa nümunələr üzərində təhlil aparmağı yaxşı dərslərin başlıca şərti hesab edirlər. Əlbəttə, mühazirə üsulundan tarix, coğrafiya, ədəbiyyatın tədrisində geniş istifadə oluna bilər. Lakin Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənninin tədrisini tamamilə mühazirə əsasında qurmaq istənilən nəticəni vermir. Bunun səbəbi, şübhəsiz, həmin fənnin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənnindən yeni materialın öyrədilməsi prosesi elə təşkil edilməlidir ki, müəllim mühazirəçiyə, tələbə isə passiv dinləyiciyə çevrilməsin. Başqa sözlə desək, müəllimin uzun-uzadı izahatı tələbələrə yorub tənqə gətirməməlidir. Axı onları güclə qulaq asmağa vadar etmək yaxşı nəticə vermir. Belə halda tələbələrin bir çoxu sakitcə müəllimə baxır, fikri isə tamam başqa yerlərdə gəzir. Ona görə də müəllim yeni dərslərin izahı zamanı tələbələrin də fəallığına xüsusi diqqət yetirməlidir. Qısa və konkret izahatlardan sonra tez-tez tələbələrlə də müsahibələr, dialoqlar qurmalı, beləliklə də, mövzunun tələbələrin fəal mənimsəməsinə əmin olmalıdır. Məsələn, müəllim misalları, nümunələri lövhədə özü yazdıqda tələbələr sadəcə tamaşa edirlər, fəallıq göstərmirlər. Bu iş tələbələr cəlb

edildikdə isə vəziyyət başqa cür olur. Butun qrup lövhəyə çağırılmış yoldaşlarının yazısını diqqətlə izləyir, səhvlərini aşkara çıxarmağa çalışır. Yeni materialın tələbələrə mükəmməl mənimsədilməsində, məşğələ dərslərinin canlı və maraqlı keçməsinə təmin etməkdə texniki vasitələrdən də istifadə etməyin böyük rolu vardır.

Elə mövzular var ki, tələbələr orta məktəbdə keçdikləri üçün məlumatları və yaxud az da olsa təsəvvürləri var. Belə mövzuları yeni mövzu kimi tədris etmək, yəni müəllimin şərh üsulundan istifadə etməyə ehtiyac yoxdur. Belə mövzuların keçilməsində müsahibə üsulundan istifadə etmək daha yaxşı nəticə verir. Lakin elə mövzular var ki, tələbələr üçün tamamilə yeni mövzulardır. Ona görə də belə mövzuların izahında müəllimin şərh üsulundan nisbətən geniş istifadə etmək lazım gəlir.

Deməli, yeni dərslərin keçilməsində hansı üsullardan istifadə edəcəyini müəyyənləşdirərkən müəllim tələbələrin yaş və bilik səviyyəsini, ayrı-ayrı tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır. Tələbələrin fərdi xüsusiyyətləri dedikdə, onların dərk etmə qabiliyyəti, yaddaş və təfəkkürlərinin inkişafı nəzərdə tutulur. Əgər qrupun səviyyəsi zəifdirsə, ilk dövrlərdə yeni materialı tələbələrə daha asan yollarla öyrətmək lazımdır.

Proqram Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti dərslərində nitq inkişafı üzrə işlərin aparılmasına xüsusi diqqət yetirilməsini də tələb edir. Nitq inkişafı üzrə işlər başlıca olaraq bu istiqamətlərdə aparılır: 1) tələbələrin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üzrə aparılan işlər. Tələbələrin nitqini inkişaf etdirmək üçün onları müstəqil mövzular üzərində də işlətmək istənilən nəticə verir. Müstəqil işlər tələbələri əqli fəaliyyətə cəlb edir, onların söz ehtiyatı haqqında təsəvvür yaradır. Sonra isə bu mövzuların şifahi oxunması zamanı tələbələr öz yoldaşlarını maraqla dinləyirlər, lazım gəldikdə öz fikirlərini bildirir, yaxud etiraz edirlər ki, bu da məşğələ dərslərini daha maraqlı, əyləncəli edir. Beləliklə, tələbələrdə öz fikirlərini şifahi və yazılı formada rabitəli olaraq ifadə etmək bacarığı və vərdişləri yaranır.

Nitq inkişafı üzrə işlərin ikinci istiqamətinə tələbələri ədəbi dil normalarına yiyələndirməklə əlaqədar aparılan işlər daxildir. Məsələn, tələbələrə ədəbi (orfoepik) tələffüz vərdişlərinin aşılınması, o cümlədən onların nitqindəki yerli şivə xüsusiyyətlərinin aradan qaldırılması üzrə aparılan işlər. Bəzən müəllimlər tələbələrin düzgün tələffüzə yiyələnməsinə nəinki az əhəmiyyət verirlər, hətta özləri nitqlərində yerli şivə xüsusiyyətlərindən istifadə edirlər. Ədəbi tələffüzü kitab tələffüzü ilə eyniləşdirmək olmaz. Unutmaq olmaz ki, yazılı ədəbi dildə orfoqrafik normalara riayət etmək nə qədər mühümdirsə, şifahi nitqdə də orfoepik normalara riayət etmək o qədər vacibdir. Tələbələrin orfoepik normalara yiyələnmələri onların təkcə şifahi nitqinin düzgünlüyünə, təbiiliyinə nail

olmaq baxımından deyil, həm də yazı qaydalarını daha tez və möhkəm mənimsəmələrini təmin etmək cəhətdən müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, tələbələrə orfoqrafik qaydaları orfoepik qaydalarla müqaisəli şəkildə öyrətdikdə onlarda düzgün yazı vərdişlərinin formalaşması müddəti xeyli qısalır. Hal-hazırda çap olunan yeni dərsliklərdə də düzgün tələffüz qaydalarının öyrənilməsi və tələffüz üzrə işlərin aparılmasına xeyli yer verilmişdir.

Yeni proqramın başlıca tələblərindən biri Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinin tədrisi prosesində tələbələrə müstəqil işləmək, biliklərə müstəqil yiyələnmək, onları praktik işlərə tətbiq etmək bacarığı aşılamaqdır. Proqram bunu əsas tutur ki, müstəqil işləmək bacarığı tələbələrə bütün həyatı boyu, hətta ali məktəbdən, müəllimdən uzaqlaşdıqdan sonra da bütün ətraf aləmdən gələn bilikləri mənimsəmək üçün lazım olur. Tələbələr hələ parta arxasında ikən gələcəyə hazırlanmalı, müstəqil olaraq bilik əldə etməyin, fikir söyləməyin, münasibət bildirməyin yollarını öyrənməlidirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1) Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.
- 2) Hüseynov S. Nitq mədəniyyəti. Bakı, Yazıçı, 2010.
- 3) Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyası təliminin elmi əsasları. Bakı, Maarif, 1968.
- 4) Kazımov A, Osmanova T. Durğu işarələrinin işlədilməsi qaydaları. Bakı, 2003.
- 5) Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, 1976.
- 6) Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, 2009.
- 7) Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 2008.

М.Ханымана

Организация занятий азербайджанской литературы и культуры речи

Резюме

Привитие студентам навыков самостоятельной работы, самостоятельного получения знаний и их практического применения в процессе обучения является одним из главных требований новой программы. При этом авторы программы руководствуются тем, что навыки самостоятельной работы необходимы студенту и после окончания вуза на протяжении всей жизни, так как способствуют усвоению знаний из окружающего мира. Студент еще со школьной

парты должен сам научиться извлекать знания, уметь высказывать собственное мнение. Педагог, чьи знания являются основным критерием качества обучения, должен постоянно повышать свой интеллектуальный и профессиональный уровень преподавания, обеспечить студентов необходимыми учебными материалами по азербайджанскому языку и литературе. В статье широкое место отводится вопросам индивидуального и фронтального опроса на занятиях в соответствии с современными требованиями.

F. Xanymana

**Azerbaijani language and speech culture classes building
Summary**

Inculcation of skills of independent work, giving of knowledges and its practical using in the training to students are one of the main requirements of the new program. Authors of the program guided by those skills of independent work are necessary for the student and after the termination of high school throughout all life as promote mastering of knowledge from world around.

The student should learn itself to take knowledge, to be able to express own opinion from a school desk. The teacher, whose knowledge is the basic criterion of quality of training, should raise constantly the intellectual and professional level of teaching, and provide students with necessary teaching materials on the Azerbaijani language and speech culture. A question of individual and face-to-face interrogation on training with according to modern requirements is taken the wide place in the article.

Rəyçi: Tofiq Hacıyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru

AYGÜN VƏKİLOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
UNEC
aygunvekilova@yahoo.com

FRANSIZ DİLİNDƏ FELİN XƏBƏR ŞƏKLİ VƏ ONUN ZAMANLARINA DAİR

Açar sözlər: qrammatika, fel,zaman, şəkilçi, təsrif, qayda, uzlaşma

Açar sözlər: qrammatika, fel, zaman, şəkilçi, təsrif, qayda, uzlaşma

Key words: grammar, verb, time, suffix, conjugation, rule, compromise

Ключевые слова: грамматика, глагол, время, окончания, спряжение, правило, согласование

Fransız dilində felin dörd şəkli vardır:

1.Xəbər şəkli - Indicatif

2.Şərt şəkli - Conditionnel

3. Arzu şəkli - Subjonctif

4.Əmr şəkli - Imperatif

Hər şəklin öz sadə və mürəkkəb zamanları vardır.

Xəbər şəkli - Indicatif

Xəbər şəkli real hərəkəti ifadə edir. O,hərəkətin indiki zamanda,keçmiş zamanda və gələcək zamanda baş verdiyini göstərir (yəni həqiqətən də hərəkət olur,olub,olacaq).Harada reallıq varsa orada Xəbər şəklinin zamanları vardır. Xəbər şəklinin zamanları bunlardır:

1.Le présent

2.Imparfait

3.Le passé composé

4.Le passé simple

5.Le plus-que-parfait

6.Le passé antérieur

7.Le passé surcomposé

8.Le futur simple

9.Le futur immédiat (proche)

10. Le passé immédiat (récent)

11. Le futur antérieur

1. Le présent - indiki wq,qn

İndiki zaman- hərəkətin hal-hazırda, həqiqətən göz önündə baş verdiyini, yəni indiki zamana aid olduğunu göstərir.

İndiki zamanın düzəldilmə qaydasını izah etməzdən əvvəl xatırlatmalıyıq ki, fransız dilində fellər üç qrupa bölünür və hər qrupun felləri üçün indiki zaman formasının düzəldilməsi müxtəlif qaydalara əsaslanır.

I -qrup felləri məsdərdə sonu " ER" lə bitən fellərdir. Yalnız iki fel: "ALLER" və "ENVOYER" felləri məsdərdə "ER"-lə bitsə də birinci yox üçüncü qrupa aid olunur.

i -qrup fellərinin indiki zamanını düzəltmək üçün felin məsdər sonlugu "ER" qıtılır və felin yerdə qalan kökünə bu şəkilçilər artırılır:

Tək: e -es- e Cəm: ons- ez - ent

Məsələn: RESTER - ER = REST

Je rest + e Tu rest + es İl(elle) rest + e

Nous rest + ons Vous rest = ez Ils(elles) rest + ent

II -qrupa məsdərdə sonu "İR"-lə bitən fellər daxildir. Bir çox fellər məsdərdə "İR"-lə bitsə də III - qrupa daxildir. Məsələn:

Sortir, Partir, Venir, Tenir, Devenir, Revenir və.s.

II - qrup fellərinin indiki zamanını düzəltmək üçün məsdərdəki "İR" sonlугunu atıb felin kökünə bu şəkilçiləri artırırıq

Tək: is - is - it

Cəm: iss+ons İss+ez iss + ent

Məsələn:

Vieillir -ir = vieill

Je vieill+is Tu vieill+is İl(elle) vieill+it

Nous vieill+issons

Vous vieill+issez

Vous vieill+issez

Ils(elles) vieill+issent

Qeyd: Məhz felin cəm formasında artırılan "İSS" suffiksinin köməyilə məsdərdə sonu "İR"-lə bitən III -qrup fellərini II -qrup fellərindən fərqləndirmək olur.

III -qrup fellərinə məsdərdə sonu müxtəlif sonluqlarla bitən fellər daxildir. Bu fellərin təsrifi üçün konkret qayda olmadığı üçün bəzən onlara "qaydasız fellər" də deyirlər.

Bu fellərdə indiki zamanda işlənən şəxs sonluqları üç cür olur:

Tək: s, s, t s, s, d x, x, t

Cəm: ons, ez, ent

Qeyd: III -qrup fellərindən kökünü heç dəyişməyən və I -qrup felləri kimi təsrif olunan "ouvrir" tipli fellərlə yanaşı, təsrif olunarkən öz kökünü iki, hətta üç dəfə dəyişən fellər də vardır. Misallar gətirək:

Sortir - Je sors, Tu sors, Il (elle) sort
Nous sortons, Vous sortez, Ils(elles) sortent
Répondre - Je réponds, Tu réponds, Il(elle) répond
Nous répondons, Vous répondez, Ils(elles) répondent
Vouloir - Je veux, Tu veux, Il(elle) veut
Nous voulons, Vous voulez, Ils(elles) veulent
Ouvrir - J'ouvre, Tu ouvres, Il(elle) ouvre
Nous ouvrons, Vous ouvrez, Ils(elles) ouvrent

2. Imparfait - Bitməmiş keçmiş zaman

Bu zamanı düzəltmək üçün istənilən qrup (I-II-III) felini indiki zamanda, I-ci şəxsin cəmində götürüb "ONS" şəkilçisini atır, felin qalan kökünə bu şəkilçiləri artırırıq:

Tək: ais, ais, ait Cəm: ions, iez, aient

Imparfait zamanında hərəkətin nə başlangıcı bilinir, nə də sonu. O, ən çox təsvir zamanı, şərh və ya izahla bağlı hallarda istifadə olunur:

Chercher - Nous cherchons-ons=cherch
Je cherch+ais=Mən axtarırdım(axtarardım)
Finir - Nous finissons-ons=finiss
Je finiss+ais=Mən qurtarırdım(qurtardım)
Ecrire - Nous écrivons-ons=écriv
J'écriv+ais=Mən yazırdım(yazardım)

Qeyd: Yalnız "Etre" feli "ét" kökündən düzəlir:

J'ét+ais, Tu ét+ais, Il(elle) ét+ait
Nous ét+ions, Vous ét+iez, Ils(elles) ét+aient

3. Le passé composé - Mürəkkəb keçmiş zaman

Bu zamanı düzəltmək üçün "AVOÏR" və ya "ETRE" köməkçi felləri indiki zamanda götürülür və üzərinə istənilən qrup (I-II-III) felinin feli sifət (participe passé) forması əlavə olunur. Bütün pronominal fellər və 15 fel "etre"-lə, yerdə qalan fellər isə "avoir"-la təsrif olunur. "avoir"-la təsrif olunan fellərin participe passé forması mübtəda ilə uzlaşmır (yalnız bir halda uzlaşma baş verir: əgər avoir-dan əvvəl əvəzliliklə ifadə olunmuş vasitəsiz tamamlıq gələrsə: La lettre? - Je l'ai lu+e Les lettres? - Nous les avons lu+es), amma etre-lə təsrif olunan fellərdə mütləq uzlaşma olur.

Qeyd: "avoir" və "etre" fellərinin hər ikisinin passe composé zamanı avoir-la düzəlir.

Participe passé-nin düzəldilməsi:

I-qrup Parler-er+é=parlé

II-qrup Finir-r=fini

III-qrup fellərinin participe passé-si müxtəlif cür düzəlir

Avoir = eu Etre = été prendre = pris lire = lu

Etre-lə təsrif olunan fellər və onların participe passé formaları

Aller = allé , Venir = venu, Arriver =arrivé,
entrer =entré, rentrer = rentré , revenir =revenu,devenir=devenu, rester
=resté,tomber =tombé,descendre =descendu

monter =monté, sortir=sorti, partir =parti,

mourir =mort, naitre =né

İndi isə yuxarıda izah etdiyimiz qaydaya əsasən passe composé zamanını düzəldək:

Je suis allé (e), Tu es parti(e), Il est rentré,elle est rentrée

Passé composé- zamanı şifahi (canlı) nitqdə işlənir,Passé simple isə yazıda istifadə olunur.

J'ai demandé, j'ai eu, j'ai été, j'ai lu

4. Le passe simple- Sadə keçmiş zaman

Passé simple-zamanı eynilə passé composé zamanı kimi bitmiş,keçmiş hərəkəti ifadə edir.Fərq ondadır ki bu zamana ancaq yazılı ədəbiyyatda rast gəlmək olur.Bir də passé simple - bir feldən düzəldiyi halda,passe compose iki feldən yəni köməkçi və əsas feldən düzəlir.

Bu zamanın düzəldilməsi aşağıdakı kimidir:

I-qrup felin kökü + Tək: ai,as,a / Cəm: ames,ates,èrent

II-qrup felin kökü + Tək: is,is,it /Cəm:imes,ites,irent

III-qrup felin kökü + is,is,it / imes,ites,irent

və ya felin kökü + us,us,ut / umes,utes,urent

və yaxud da felin kökü +ins,ins,int / inmes,intes,inrent

Məsələn:

I-qr.Je parl+ai, Tu parl+as,Il(elle) parl+a

Nous parl+ames,Vous parl+ates,Ils(elles) parl+èrent

II-gr. Je fin+is,Tu fin+is,Il(elle)fin+it

Nous fin+imes,Vous fin+ites,Ils(elles)fin+irent

III-gr. Müstəsnalar:

Avoir

J'eus, Tu eus, Il(elle)eut

Nous eumes,Vous eutes,Ils(elles) eurent

Je vins,Tu vins,Il(elle)vint

Nous fumes,Vous futes,Ils(elles)furent

Venir

Je vins,Tu vins,Il(elle)vint

Nous vinmes,Vous vintes,Ils(elles)vintent

5. Le plus-que-parfait-Keçmişdə keçmiş

Bu zamanın düzəldilməsi eynilə passe compose-də olduğu kimidir.Sadəcə "avoir" və "etre" passé composé-də indiki zamanda (present), plus-que-parfait-də isə bitməmiş kemmiş zamanda (imparfait) -də götürülür.Məsələn:

Passé composé: J'ai parlé, Je suis allé(e)

Plus-que-parfait: J'avais parlé, J'étais allé(e)

Cümlədə artıq baş vermiş və bitmiş iki hərəkətdən ən əvvəl baş verən hərəkət plus-que-parfait ilə ifadə olunur.

Quand il est entré dans la salle, le film avait déjà commencé.

O, zala daxil olanda, film artıq başlanmışdı.

6. Le passé antérieur - Keçmişdə gələcək səhv getdi düzəlt -keçmişdə keçmiş

Bu zaman öz mənasına görə "plus-que-parfait" zamanını ilə eynidir, amma "plus-que-parfait" danışmada, şifahi nitqdə, "passe antérieur" isə yazıda işlənir, Məhz bu səbəbdən həmişə "plus-que parfait" - "passe composé" ilə "passe antérieur" isə "passe simple" -lə işlənir. Düzəldilməsi digər mürəkkəb zamanlarda olduğu kimidir. "Avoir" və "Etre" felləri passe simple-də götürülür və lazım olan felin participe passe forması əlavə olunur.

J'eus parlé, Tu eus parlé, Il(elle) eut parlé

Nous eumes parlé, Vous eutes parlé, Ils(elles) eurent parlé
və yaxud "Etre" -lə

Je fus allé(e), Tu fus allé(e), Il(elle) fut allé

7. Le passé surcomposé

Bu zaman da avoir və etre fellərinin köməyi ilə düzəlir. Belə ki avoir və etre felləri passé composé-zamanında götürülür və üzərinə participe passe əlavə edilir

J'ai eu parlé, Tu as eu parlé, Il (elle) a eu parlé

Nous avons eu parlé, vous avez eu parlé, ils(elles) ont eu parlé

J'ai été allé(e), Tu as été allé(e), Il (elle) a été allé(e)

Nous avons été allé(e)s, Vous avez été allé(e)s

J'ai été allé(e), Tu as été allé(e), Il (elle) a été allé(e)

Nous avons été allé(e)s, Vous avez été allé(e)s

Ils(elles) ont été allé(e)s

Məsələn:

Quand il a eu claqué la porte, ils'est aperçu qu'il avait laissé les clés à l'intérieur!

8. Le futur simple -Sadə gələcək zaman.

Bütün I və II qrup fellərinin sadə gələcək zamanı birbaşa həmin fellərin məsdərinə aşağıdakı şəkilçiləri artırmaqla düzəlir:

Tək: ai, as, a

Cəm: ions, iez, ont

I-qr. Parler -je parler+ai

II-qr. Finir 6 je finir+ai

III-qr. Məsdərdə sonu "RE" ilə bitən fellərdə "E" düşür və felin yerdə qalan hissəsinə Futur simple şəkilçiləri artırılır:

Prendre-e = prendr ---Je prendr=ai

Mettre-e=mettr = je mettr+ai

III qrupda bir sıra fellər öz köklərini dəyişirlər

Aller - ir - J'ir +ai

Avoir - aur- J'aur +ai

Etre - ser - Je ser +ai

Faire - fer -Je fer +ai

Savoir - saur - Je saur +ai

Venir - viendr - Je viendr +ai

Məsələn:

9. Le futur immédiat (proche) -Yaxın gələcək zaman

Yaxın gələcək zaman eynilə sadə gələcək zaman kimi həm qəri,həm də qeyri-qəti gələcək zaman kimi tərcümə olunur sadəcə bu zaman daha yaxın gələcək hərəkəti ifadə edir.Məhz buna görə danışıqda cox zaman futur simple deyil futur proche işlənir

Bu zaman "aller" felinin köməyi ilə düzəlir.Aller feli özünün "getmək" mənasını itirir və azərbaycan dilinə "indi,bu saat,tezliklə və s.kimi tərcümə olunur,Aller feli indiki zamanda götürülür və üzərinə istənilən qrup (I-II-III)felinin məsdər forması əlavə olunur

Je vais écrire - Mən indi yazacağam(yazaram)

Elle va finir- o indi (bu saat,tezliklə) qurtaracaq(qurtarar)

Ils vont partir - Onlar indi (bu saat,tezliklə) yola düşəcəklər(düşürlər)

10. Le passé immédiat (récent) - Yaxın keçmiş zaman

Bu zaman isə "Venir" felinin köməyi ilə düzəlir

"Venir" feli özünün "gəlmək " mənasını itirir və azərbaycan dilinə "İndicə ,yenicə,bu saat"kimi tərcümə olunur

"Venir" feli indiki zamanda götürülür + de + hər hansı qrup (I-II-III) felinin məsdəri əlavə olunur.

Tərcüməsi azərbaycan dilində "Şühudi və Nəqli keçmiş"ə uyğun gəlir

Le train vient d'arriver -Qatar indicə (yenicə,bu saat) gəldi (gəlib).

Ils viennent de partir - Onlar bu saat (indicə,yenicə) yola düşüblər (düşüblər)

11. Le futur antérieur - Keçmişdə gələcək

Bu zamanı düzəltməkdən ötrü "avoir və etre" fellərini gələcək zamanda götürür və ona lazım gələn (I-II-III) felin participe passé(feli sifət) formasını əlavə edirlər.

J'aurai parlé Je serai allé

Gələcəkdə baş verəsi iki gələcək hərəkətdən ən əvvəl baş verən hərəkət "futur antérieur" zamanı ilə ifadə olunur:

Dès que je serai arrivé à Bakou,je te téléphonerai.

Bakıya çatan kimi, sənə zəng edəcəyəm(edərəm)

İstifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı:

1. Grammaire du Français" Cours de civilisation française de la Sorbonne" Paris, Hachette, 1991.
2. İ.N.Popova,J.A. Kazakova " Qrammaire française" Moscou, Edition:Nestor Akademik" - 2001.
3. İ.N. Popova, J.A. Kazakova, Q.M. Kovalçuk" Manuel de français" Moscou, Edition"Nestor Akademik" -1998.
4. Maya Qrégoire, Odile Thiévénaz " Qrqmmaire progressive du français" Paris, CLE International - 2015.

A.Vəkilovanın

Fransız dilində felin Xəbər şəkli və onun zamanlarına dair

Xülasə

"Fransız dilində felin Xəbər şəkli və onun zamanlarına dair" adlı məqaləsində felin şəkillərindən Xəbər şəkli və onun zamanları haqqında geniş və ətraflı məlumat verilir.Bu məqalədə xəbər şəklinin həm sadə həm də mürəkkəb zamanları,onların düzəldilmə qaydalarından bəhs olunur. Hər zamana uyğun nümunə misallar verilmiş və azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur.Məqalə fransız dilinin tədrisi üçün əhəmiyyətlidir.Belə ki bu məqalədən nəinki fransız dilini tədris edən müəllimlər və ya bu dili öyrənən tələbələr,hətta fransız dilini sərbəst öyrənənlər yararlı ola bilər. Məqalə həm nəzəri,həm də praktiki cəhətdən əhəmiyyətlidir.Belə ki azərbaycan və fransız dilləri fərqli qrammatik quruluşa malik olduqlarından bu dili öyrənənlər üçün əsas çətinliklərdən biri də məhz felin şəkilləri və onun zamanlarının düzəldilməsidir,Ələlxüsus felin xəbər şəklinin zamanlarının çox saylı olması dil öyrənən tələbələrə saysız problemlər yaradır.Lakin müəllif bu məqalədə öz məqsədinə nail olmuş və xəbər şəklinə, eləcə də onun zamanlarına əl əyünlüq gətirmişdir ki,məqaləni oxuyan şəxs əlavə izahata ehtiyacı qalmır. Bütün bunlar Vəkilova Aygünün uğurlu araşdırmasının nəticəsidir.

A.Vakilova

The Indicative mood of a verb in French and about its tense forms

Summary

In the article of titled " The Indicative mood of a verb in French and about its tense forms", wide and detailed information about the Indicative mood and its tense forms are provided. Both simple and complex tense forms of the Indicative mood and their formation rules are talked about in this article. The examples on each tense forms are given and translated into

the Azeri language. The article is important for the French language teaching. So that not only teachers teaching French or the students learning it, but even the people learning this language on their own may take advantage of this article. This article is essential from both practical and theoretical point of view. Since the Azerbaijani and French languages have different grammatical structures, one of the main difficulties for those who learn this language is the formation of the moods and tense forms of the verb. Particularly, as there are a number of tense forms of indicative mood of the verb, it creates countless problems for language learners. But the author has achieved his purpose in this article, clarified both the indicative mood and its tense forms so that, the person reading this article needn't additional explanation. All these are the result of Aygun Vakilova's successful study.

А.Вакилова

Времена и формы глагола французского языка

Резюме

В статье «Времена и формы глагола французского языка» дается широкая и подробная информация о форме и временах глагола. В данной статье рассматриваются как простые, так и сложные времена глаголов, а также правила их образования. Приведены примеры для каждого из времен, которые переведены на азербайджанский язык. Статья важна для обучения на французском языке, поэтому этой статьей могут воспользоваться не только преподаватели, французского языка, но и студенты, изучающие данный язык, даже те, кто самостоятельно изучают французский язык. Статья имеет как теоретическое так и практическое значение. Поскольку азербайджанский и французский языки имеют разную грамматическую структуру, одной из основных трудностей для тех, кто изучает этот язык, является правильное составление форм и времен глагола. Особенно наличие большого количества времен глагола создает большие препятствия студентам в изучении французского языка. Однако автор достиг своей цели в написании данной статьи, разъяснив все формы и времена глаголов таким образом, что после прочтения данной статьи не остается необходимости в объяснении данной темы. Все это является результатом успешного исследования Вакиловой Айгун.

Rəyçi: Nəcəf Nəbiyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Н.А.САДУЛЛАЕВА
филология фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон миллий университети
nilufar_sadullaeva@mail.ru

ТЎЛИҚСИЗ ГАПЛАР ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Açar sözlər: Tam olmayan cəza, fenomen, dilçilik, rəsmi dilçilik, ənənəvi dilçilik.

Ключевые слова: Неполное предложение, явление, лингвистика, формальная лингвистика, традиционная лингвистика, монопредикатив.

Калит сўзлар: тўлиқсиз гап, ҳосила, тилшунослик, формал тилшунослик, анъанавий тилшунослик, атоқли отлар, турдош отлар, монопредикатив.

Key words: incomplete sentences, phenomenon, linguistics, formal linguistics, traditional linguistics, monopredicative.

Табиат ва жамиятдаги барча воқеа-ҳодисалар ўхшаш ёки фарқли бўлиши табиий. Бу, албатта, тилдаги ҳосилаларда ҳам ифодаланган.

Қуйида тилдаги ҳосилалардан бири бўлган тўлиқсиз гаплар, уларнинг қариндош бўлмаган тиллардаги ўзига хос томонлари ҳақида фикр юритилган.

Туркийшунослик, хусусан, рус ва ўзбек тилларида тўлиқсиз гаплар анча кенг ўрганилган. “Тўлиқсиз феъл” термини биринчи марта А.К.Боровков, А.Ғ.Ғуломов, З.Маъруфов ва Т.Шермухамедовларнинг китобларида қўлланган бўлиб[1], “недостаточный глагол” термини ўзбек ҳақида рус тилида ёзилган ишларда 1938 йилда ишлатилган[6]. Тўлиқсиз феъл ҳақида гап борар экан, ўзбек субстанционал тилшунослигида феъл содда гапнинг асоси ҳисобланади. (Х.Неъматов, Р.Сайфуллаева, М.Абузалова, М.Қурбонова ва б.) Аммо ҳозир бу мақолада тўлиқсиз гапларни ўзбек субстанционал эмас, анъанавий, бошқача айтганда, формал тилшунослик аспектида кўриб чиқишни мақсадга мувофиқ деб билдик.

Тўлиқсиз гап масаласи ҳам худди тўлиқсиз феълдек, рус ва ўзбек тилшунослигида анча ўрганилган, аммо ўзбек тилшунослигидагини олима А.Бобоева томонидан монографик планда таҳлил қилинган[2;12]. Табиийки, ўзбек тилидан ўрта, ўрта махсус ва олий таълим босқичларида олдинги даврларда қўлланган дарсликларда ҳам мавзу қисқа тарзда ёритилиб келинган. Бу ўқув адабиётларида келтирилган

таърифларнинг барчаси тўлиқсиз гапларни икки гуруҳга бўлиб ўрганилганидан дарак беради: 1) тўлиқсиз гап мазмунан тўлиқ бўлса-да, шаклан тўлиқсиздир; 2) тўлиқсиз гап мазмунан ҳам, шаклан ҳам тўлиқсиздир.

“Тўлиқсиз гап” терминининг қўлланиши ҳақида фикрлар ҳам ҳар хил. Масалан, М.З.Закиев бу терминнинг ишлатилиши шартлидир деган фикрни олға сурган бўлса, А.Н.Гвоздевнинг фикрича, бу каби алоҳида, бошқа гаплардан ажралиб турадилар[3,4]. Бу каби гапларни “тўлиқсиз термини” билан аташ мумкин эмас. “Тўлиқсиз гап” термини тилшунослик фанига сингиб кетган бўлса-да, А.Бобоевнинг фикрича, “...мазмуни ўзига хос усул билан ифодаловчи бу синтактик фигурага ўзига мос ном – термин топиш лозим”.

Юкоридаги фикрлардан кўриниб турибдики рус ва ўзбек анъанавий тилшуносликларида тўлиқсиз гаплар моҳияти, турлари, ҳатто, қўлланиши ҳам ўхшаш. Инглиз тилшунослигида масалага бирмунча бошқача ёндашишни кўриш мумкин. Масалан, “Современный английский язык. Теоретический курс грамматики” (1956) китобида гап ҳақида умумий маълумот берилётганда гап таснифи, типлари каби қатор масалалар кўрилган. Олимлар қайд этишича 2 таркибли гаплар қуйидаги типларга бўлинади:

“а) в зависимости от наличия или отсутствия субъекта действия...;

б) в предложении может быть опущен один из главных, логических необходимых членов. С этой точки зрения, 2 составные предложения делятся на полные и неполные”[5]. Худди шу каби фикр Е.А.Викулова томонидан ҳам қайд этилган. Бу асарда элементик ва тўлиқсиз гаплар ҳақида қуйидагича ёзилган: “Элементик гаплар – бу ё эгаси ёки кесими тушиб қолган икки таркиби гаплардир, маъноли ифодаланилади. Бунда информация тўғридан тўғри берилиши орқали эмас, балки контекстдан англашиб олинади. Бундай гаплар тўлиқсиз деб олинади, чунки туширилиб қолдирилган қисмларни осонгина контекстдан англаб олиш мумкин. Улар кўпинча оғзаки нутқда ёки диологларда ишлатилади”. Худди шу фикр (“...бир ёки иккала бош бўлақлар тўлиқ бўлмайди, лекин матн контекстидан осонгина англаб олинади. *-хурсандсан?...-тайёрми?...*) М.Блохнинг асаридан қуйидагича ёзилган: “Тўлиқсиз содда гапларни биз асосий мазмуний қисмлардан иборат монопредикатив гап деб оламиз. Ёйиқ содда гаплар ҳам асосий қисмлардан ташқари мажбурий бўлмаган қисмлардан иборат монопредикатив гап ҳисобланади”. Кўриниб турибдики, тўлиқсиз гаплар масалаларига тилшунос олимлар фикри бир хил эмас ва бу табиий, чунки юкорида қайд этилгандек, айнан ўхшаш ҳодисаларни айнан бир хил дейиш қийин.

Ўзбек анъанавий тилшуносликнинг асосчиси А.Ғуломовнинг асарларида тўлиқсиз гапда баъзи бўлақларнинг ифодаланмай қолиши ҳақида, унинг контекстдан, нутқ сўзланиб турган пайтдаги вазиятдан, ситуатсиядан билиниб туриши ҳақидаги фикрлар кейинги даврларда яратилган ўқув адабиётларда ҳам ўз ифодасини топган. [8,9] Умуман олганда, бу ҳосила бир неча сўзига ўхшаш ҳосилалар ўртасида ажралиб туради. Шунинг айримлари акс эттириш учун унинг қандай вазифаларни бажариши ҳақида фикр юритиш мумкин.

“Тўлиқсиз гап” деб номланган бу бирликнинг таркибида ўз хусусий томонларига эга ва буларнинг айримларини кўриб чиқамиз.

а) тўлиқсиз гап от билан ифодаланган эга вазифасида келган: *Вазифани бажармагани учун ким танбех олади?* – *Салим* (Ш. Рашидов); *ерларда нима бўлади?* – *Пахта, кузги бугдой* (Ш. Рашидов) Бу икки мисолда тўлиқсиз гаплар – “*Салим*” ва “*Пахта*” атоқли ҳамда турдош отлар билан ифодаланмоқда. Икки мисолдаги эга уюшиқ ҳолатда келмоқда. (“*Пахта, ...бугдой*”). Уюшиқ эганинг иккинчиси сўз бирикма тарзидадир.

б) тўлиқсиз гап феъл ва кесим вазифасида келган:

б.1) *Анови кампир болани эзиб ташламоқчи экан?* – *А?* *Эзиб ташламоқчи?* (*Ҳ.Ҳ. Ниёзий*)

б.2) *Жудаям қизик эди, кулавердинг – кулавердинг.*

- “*Қалтис ҳазил*”.

- *Топдинг, топдинг, худди ўша.* (*Я. Саъдуллаева*)

б.3) *Райимберди отдан тушиб, хуржунни ажриққа ташладида, кўлмакда кўл ювиб, белбогига арта бошлади.*

- *Туш, Икром, нонушта қилиб олайлик.* (*С. Аҳмад*)

Келтирилган учта мисолда “*Эзиб ташламоқчи*”, “*Топдинг, топдинг*”, “*Туш*” каби тўлиқсиз гаплар ишлатилган. Булардан бири содда, кўшма ва жуфт феъллар тарзида келган. 3 та тўлиқсиз гап ҳам диологик нутқда кўлланган. Олимларнинг фикрича, “... диологик нутқ монологик нутққа нисбатан тўлиқсиз гапнинг ҳар қандай турининг кўлланиши учун қулай шароит ва имконият яратиб беради”.[2;83] Бу фактнинг қнчалик тўғри – тўғри эмаслигини материал таҳлили, изланишлар кўрсатади.

в) тўлиқсиз гап олмош билан ифодаланган тўлдирувчи вазифасида келган: *Айта олмайман, қўрқаман.* – *Кимдан?* (*Ҳ.Ҳ. Ниёзий*)

Луқмончанинг тани жимирлаб кетди, у Садбарнинг товушини дарров таниган эди. Қаерда? Ким билан? (*А. Мухтор*)

Бу мисолларда тўлиқсиз гаплар олмлш билан келган бўлиб, биринчисида тўлувчи, иккинчисида эса ўриноли ва тўлдирувчисиз. Буларни тўлдирувчи бирликларни тушарилиб қолдирилган.

г) тўлиқсиз гап сифат тарзида келган:

Яхё – Соғлигингиз қалай? Бир хабар олай деб келган эдим.

Бурхон – Ёмон.

Холдорова – Яхши.

– Ростингизни айтинг, кўнглингиз тинчми-йўқми?

– Тинч, -деди Элчибек. (А.Мухтор)

Ҳар икки гапда “ёмон”, “яхши”, “тинч” сифатлари алоҳида қўлланган.

д) тўлиқсиз гап сон тарзида келган:

– Э, подшо, нечта хотининг бор?

– Қирқта. (ўзбек халқ эртаклари)

Бобом бир оз суаут этади, кейин бошини кўтариб сўрайди:

– Қанча турасан?

– Уч кун. (Шарк юлдузи)

Бу икки мисолда тўлиқсиз гап мисоли сондир. Олима А.Бобоева ўхшаш гапларни даража-миқдор ҳолини ташкил топган деб қайд этган.

е) тўлиқсиз гап равиш тарзида келган:

Элейн: Пантуркизм деган қўхна афсонадан хабарлари бор, албатта?

Джеймс Тейлор: Унча-мунча. (С.Азимов)

Фахрулла орқасига қайрилиб Козимийга қаради.

– Ёруғ жаҳонда нима ишлар бўлаётгандан хабарингиз борми дўстим?

– Оз-моз. (Соҳиб Жамол)

Шу каби гаплар ўзбек тилшунослигида даража-миқдор ҳолидан ташкил қилганлиги қайд этилган. Бу рўйхатни давом эттириш мумкин ва шунда уларнинг таҳлили тўлиқсиз гаплар рус тилида, инглиз тилида ҳам худди ўзбек тилида берилганидек келтирилганига амин бўламиз. Шу сабабли мақоламизда бир-икки мисол таҳлили билан чегараланамиз. Мисолларга мурожаат қиламиз:

1. The utterly perfect murder. They say you can't go home again. That is lie. – Мукаммал қотиллик. Улар уйга боролмайсан дейишди. Бу ёлгон.

Бу мисолда Бу ёлгон тўлиқсиз гапида бу эга вазифасида келиб, Улар уйга боролмайсан деб айтган гапига тенг. Мукаммал қотиллик эса тўлиқсиз гап ёки йиғиқ гаплигини аниқлаш учун ундан олдин қўлланган матн билан таниш бўлиш керак.

2. There was no creak, and he settled. “Understand this, miss Frost. I am a detective”. – Стул гичилламади ва у жойлашиб ўтирди. “Тушунинг мисс Фрост. Мен детективман”.

Мисолдаги биринчи гап тенг таркибли кўшма гап бўлиб, ундан кейингиси кўчирма гапдир ва унинг бир қисми мен детективман иккинчи даражали бўлақларсиз қўлланган тўлиқсиз гап.

Кейинги иккита мисолдатўлиқсиз гап материали от ва равишдан таркиб топган:

-Ким, қанақа одам!?

- Уй бекаси.

- Қачон қарор қилдинг?

- Бугун.

Диалогик нутқда қўлланган тўлиқсиз гаплар эга (уй бекаси) ва ҳол (бугун) вазифасини бажармоқда.

Келтирилган мисоллардан биринчиси монологик ва иккинчи ва учинчи мисоллар диалогик нутқда келтирилган.

Қуйидаги тўлиқсиз гаплар монологик нутқда қўлланган:

1) *Қаршимизда катта актёр тургандек бўлади. Нафас ростлаймиз. Шеър ва монолог таассуротидан бир оз чиқиб олгач, Маҳмуд акадан кўшиқ сўраймиз. У ялинтириб ўтирмайди!* (Я.С.)

2) *Унинг дарди билан ёнардилар. Қани ўша йиллардаги бирор сонни топингчи, устознинг ҳиссалари қўшилмаган бўлсин. Ўйқ тополмайсиз. Мавзулар ичларидан гўё қайнаб чиқарди.* (Я.С.)

Мисолдан кўриниб турибдики, монологик нутқда қўлланган тўлиқсиз гаплар юқорида қайд этилган уларнинг таърифига мос эмас. Бундай қиёсланиш яна бир бор А.Н.Гвоздёвнинг булар кабиларнинг аталишини маъқуланмаганида ҳақиқат мавжудлиги сезилиб турибди.

Юқорида айтганимиздек, ўзбек тилидаги каби инглиз тилида ҳам бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Ушбу ҳол табиий, чунки Мустақилликкача бўлган даврда ўзбек тилшунослиги ғарб тилшуносларидан рус тили орқали кирган қоидалар асосида ривожланган. Мана шу ривожланиш даври кейинчалик ўзбек тилшунослигини янги босқичга кўтарди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Боровков А.Қ., Фуломов А.Ф. Ўзбек тили грамматикаси. 1-қисм. –Т. 1943
2. Бобоева А.Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар. Фан, - Тошкент, 1978. Б. 12
3. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Ч.2. –М., 1958. –С. 154
4. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. –М., 1965. –С.229

5. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963. –С.406-407
6. Киссен И.А., Бибииков И.П. Узбекский язык, ч.1, -Т., 1938
7. Фуломов А., Асқарова М. Содда гап. –Т. 1955;
8. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т. 1965

Садуллаева Н.А.

Аннотация

В период независимости узбекская лингвистика развивалась на основе правил, введенных западными лингвистами на русском языке. Позднее этот период развития укрепил узбекскую лингвистику на новый уровень.

В этой статье дается представление о неполном предложении в мировой лингвистике, их сущности, типах и их использовании. Неполные предложения, которые являются одной из явлений языка, их сходства и различия в других языках, их особенности анализируются узбекскими учеными.

Мнения мировых лингвистов об использовании термина «неполное предложение» совершенно разные. Некоторые ученые предположили, что использование этого термина является условным, в то время как другие полагают, что такие предложения не могут названы терминном «неполный».

N.Sadullayeva

Xülasə

Məqalədə müasir ingilis dilində standart ifadə strukturları, ingilis dilində dialoq ifadələrinin fonetik-semantik və kompozisiya statusu müzakirə edilir. İngilis dilində ifadələrin ritmik-semantik və kompozisiya-kontekst təfsirinin prinsipləri sistemli şəkildə izah edilmişdir. İfadənin və onun tərkib hissəsinin kommunikativ strukturunun nisbəti müəyyən-ləşdirilmişdir. Dialoq kontekstli replikalar arasında əlaqənin qarşılıqlı asılılığı müəyyən-ləşdirilmişdir. İfadənin yarımçıq tipologiyaları müzakirə edilmişdir. Söylənən ifadənin standart formalarında münasibətlərin ifadə vasitələri inventarizasiya olunmuşdur. Müxtəlif konfigurasiyalı söylənən tiplərin məna dolğunluğunun xarakteristikası meyarları işlənilib hazırlanmışdır. Kommunikativ sintaksisin ayrı-ayrı vəziyyətləri dəqiqləşdirilmişdir. Dialoq kontekstinin strukturlaşdırılması, müntəzəm olaraq qurulan ifadələrin aktual hissələrə ayrılması. Nitq markalanması ilə olan mətnin təhlil metodikası işlənilib hazırlanmışdır.

Sadullaeva Nilufar Azimovna

Sammary

During the period of independence, Uzbek linguistics was developed on the basis of rules by Western linguists in Russian. Later this period of development strengthened Uzbek linguistics to a new level.

This article considers about incomplete sentences in world linguistics, their essence, types and their use. Incomplete sentences, which are one of the phenomena of the language, their peculiarities, their similarities and differences in other languages are analyzed by Uzbek scientists.

The opinions of the world linguists on the use of the term "incomplete sentence" are completely different. Some scholars have suggested that the use of this term is conditional, while others believe that such sentences can not be called as "incomplete".

Rəyçi:

Cəmilə Cumabayeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru

ТУХЛИЕВА ГАВХАР НУРИСЛОМОВНА
филиология фанлари номзоди
sab-nodira@mail.ru

РОЛЬ ВЫСКАЗЫВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: söz, sistem səviyyəsinin təhlili, danışma nəsiləri, danışma sözləri, dialoq, sözlərin struktur təşkili, iqtisadiyyat və analoji, tamamlanmamış cümlələr, kommunikativ sintaksis, mətn, modellik.

Ключевые слова: высказывание, системно-уровневый анализ, речепорождение, разговорная речь, диалог, структурная организация высказывания, экономия и аналогия, неполносоставность предложения, коммуникативный синтаксис, текст, моделируемость.

The article is about typical structural speech in modern English, phonetics–semantic and compositional states of the system of English dialog speech.

Key words: speech, the analyses of system level, the original speech, oral speech, dialog, the structural formation of speech, economy and analogy, non-complete sentences, communicative syntax, text, modelizing.

Мақола ҳозирги инглиз тилида фикр баёнининг типик тузилмалари (структуралари), инглиз тилидаги фонетик-семантик ва композицион мақоми ва бадий матн диалоглари материаллари хақида сўз боради.

Калит сўзлари: фикр баёни, тизимли-даражали таҳлил, нутқ ҳосил қилиш, сўзлашув тили, диалог, фикрнинг структур тузилиши, тежамкорлик ва аналогия, гапнинг тўлиқсизлиги, коммуникатив синтаксис, матн, қолиплашувчанлик.

Ритм представляет собой релевантный показатель высказывания. Существующие концепции и определения ритма отражают в известной мере различные направления в изучении и описании этого явления: нелингвистическое (физиологическое, биологическое, психологическое и т.д.) и лингвистическое.

В лингвистическом направлении дифференцируются атрибутивный подход, в основе которого лежит изучение внутренних свойств ритма, таких, как периодичность, контрастность и др., функциональный, основанный на выявлении функций ритмической системы в процессе общения и в организации высказывания (Н.И. Князева, 1996, с. 52-61).

Наиболее спорным является вопрос о функциях ритма. Существует два плана этой проблемы. С одной стороны, исследуется роль ритма в выражении отношений между различными единицами фразы

высказывания, с другой – изучается значение ритма (как явления языка и речи) в формировании просодии высказываемой фразы.

Исследователи выделяют несколько видов связи между ритмическими группами. Прежде всего различают подическую и диподическую связи. Первая подразумевает одинаковую смысловую нагрузку единиц, вторая – характеризует различную смысловую значимость единиц во фразе.

При этом К.К. Барышникова считает, что отношения ритмических единиц более разнообразны: это отношения связи, контраста, разделения, градации, тождества (К.К. Барышникова, 1995, с.4-23). На основании проведенного эксперимента Р.А. Шунтова выявила отношения связи, контраста, равенства, существующие между ритмическими группами во фразе в английском языке (Р.А.Шунтова, 1995).

Отношения ритмических групп обусловлены и находятся в зависимости от смысловой значимости каждой группы, выражаемой различной степенью выделенности ударного слога, как ее ядра. Отношения данного типа могут быть охарактеризованы как синтагматическое, или дистрибутивные (Э.Бенвенист, 1964, с.434-449).

Определяя роль ритма в формировании просодической структуры высказываемой фразы можно выделить следующие функции: прогнозирующие, помехоустойчивые, фасцинирующие, рекогнитивные, информативные и организующие.

Прогнозирующая функция ритма заключается в возможности предсказания появления единицы в данной структуре. (G.Nyqvist, 1994).

Помехоустойчивая функция состоит в выделении и восприятии именно тех элементов высказывания, которые наиболее важны для передачи и приема информации. Остальные элементы произносятся слабо и редуцированно, что не влияет на восприятие их качества в силу их меньшей значимости для передачи высказывания информации.

Все большее внимание исследователей привлекает фасцинирующая функция ритма, которая состоит в следующем: процесс речевой коммуникации не сводится исключительно к передаче информации, текст несет не только информацию для адресата, но и дополнительный компонент, который Ю.В. Кнорозов предложил назвать фасцинацией (Ю.В. Кнорозов, 1976, с. 89-95).

Как и собственно информация, фасцинация зависит не только от текста, но и от адресата. Сущность фасцинации состоит в создании у адресата некоторого настроения, установки на взаимопонимание. Без фасцинации в принципе невозможна передача сообщения.

Информационная функция ритма заключается в способности ритмической структуры выражать определенные значения (например,

коммуникативные виды и подвиды высказывания, речевую ситуацию и т.д.). Относительно этой функции мнение фонетистов расходятся, потому что одни утверждают, что данная функция не присуща ритму – (J. O'Connor 1997; R. Kindom 1992), другие считают ее основной функцией ритма – (К.К. Барышникова 1991, с.3-12; D. Crystal, 1999, с. 117-118). Третьи придерживаются точки зрения, что ритм как таковой не несет информации, но способствует ее адекватному восприятию (Ю.В. Кнорозов, 1976).

Интересной представляется точка зрения Д.Кристалла, высказанная совместно с Д.Дэви, которые считают, что рассмотрение ритма имеет смысл лишь тогда, когда он выступает как самостоятельно воспринимаемый признак и выполняет информационную функцию (уточняет значение высказывания, подчеркивает его важность в тексте). Согласно этой теории ритмические структуры образуют систему контрастов. Любой член контраста выделен потому, что он может быть противопоставлен норме (под которой Д. Кристалл понимает обычный, не воспринимаемый как самостоятельный признак, ритм речи), от которой могут быть отклонения, т.е. начинает восприниматься значимая степень ритмичности или аритмичности и тогда проявляется информационная функция ритма. Полярные члены контраста образуют оппозицию: замена одного члена контраста другим при одинаковом лексическом составе и идентичной грамматической структуре ведет к изменению значения высказывания (D.Crystal, D.Davy, 1999)

Большой вклад в исследование функций ритма был внесен К.К.Барышниковой. Она выделяет две функции ритма: статическую и динамическую. Первая заключается в «сохранении исторически сложившихся синхронно устойчивых темпоральных чередований, свойственных данному языку». Вторая «состоит (вместе с другими компонентами просодии) в выражении коммуникативных значений (К.К.Барышникова, 1995, с. 10-11).

Основными признаками ритмической организации высказываемого текста является периодичность единиц ритма и специфическое для каждого языка распределение длительности между ритмическими единицами, создающее систему временных структур данного языка.

В результате членения потока речи образуются единицы. Те из них, которые уравнены ритмически, находятся в отношениях эквивалентности. Неповторяющиеся элементы эквивалентных частей (например, семантические) становятся смысловыми дифферентами. Ритмическое членение способно выполнять двойную функцию: уподобление семантически несходных единиц и расподобление их (членение на ритмические варианты). Ритмические единицы содержат контраст.

Появление структурно сходных единиц в тексте носит периодический характер, специфически проявляющийся в каждом языке. Периодичность – это одно из основных свойств ритма, без которого ритм существовать не может.

Значение высказывания коррелируют со средними значениями начальных, срединных и конечных ритмических групп. Различные уровни периодичности свидетельствуют об иерархии структурных данных единиц: начальной, срединной и конечной (содержащей главное фразовое ударение) ритмических групп. Это обусловлено иерархией фразовых ударений, их различной смысловой значимостью. Длительность ритмической группы зависит от позиции ритмической группы в единице, количества слогов, типа фразового ударения, маркирующего ритмическую группу.

Распределение слоговой длительности в ритмических группах характеризуется: постепенным увеличением длительности от первого слога к последнему; уменьшением длительности слогов к середине группы и увеличением длительности слогов к ее концу; чередованием долгих и кратких слогов. Равная длительность слогов наблюдается лишь в двусложных ритмических группах.

Распределение слоговой длительности в ритмических группах характеризуется: постепенным увеличением длительности от первого слога к последнему; уменьшением длительности слогов к середине группы и увеличением длительности слогов к ее концу; чередованием долгих и кратких слогов. Равная длительность слогов наблюдается лишь в двусложных ритмических группах.

Исключительный интерес приобретают все те выразительные средства, которые вырабатываются в каждом языке и которые направлены на то, чтобы язык был понятен для всех и наилучшим образом служил целям взаимного общения.

Одним из таких необходимых в языке средств является синтагма в соединении с фразовым (фразным) ударением и интонацией.

По вопросу о ритмическом членении речи существует обширная литература, однако в большинстве случаев явление интонации и ритмического членения в речи рассматриваются вне связи с синтаксической и смысловой стороной высказывания.

Каждое грамматическое целое – предложение, когда оно звучит в процессе речи – мысли, представляет собою некое ритмическое единство, более или менее сложное.

Предложение, произнесенное вслух, может ритмически расчлениваться на несколько частей при помощи физиологической паузы, которая всегда соединяется с той или иной выразительной интонацией.

(Далее по техническим условиям интонацию пришлось обозначить следующими знаками: небольшое повышение тона в конце синтагмы →; падение тона в конце синтагмы ↓; стрелка, направленная вверх ↑, указывает на нарушение постепенного понижения тона внутри синтагмы сильным повышением тона).

Л.В.Щерба (1974, с.85) впервые указал на синтаксическую природу отдельных ритмических единиц, на взаимосвязь физиологической паузы и интонации с семантико-синтаксическим содержанием предложения. Предлагаемый Л.В.Щербой термин «синтагма» подчеркивает синтаксическую обусловленность ритмического членения речи.

Структура синтагмы, как синтаксическая, так и ритмико-мелодическая, зависит от строя языка. Так, например, в английском языке, где много всякого рода служебных слов, ударением, падающим на знаменательные слова, выделяются не сами эти слова, а группы слов, состоящие из знаменательных слов вместе с их энклитиками или проклитиками. Эти группы слов и будут ритмическими группами. Приведем примеры для иллюстрации понятия ритмической группы в английском языке.

'Have ˌ you ˌ been 'staying ˌ here 'long? It wasn't ˌ a 'great ˌ deal ˌ of 'trouble.

We ˌ 'did what ˌ we ˌ were ˌ 'told.

Ритмическая группа может совпадать с синтагмой, чаще же синтагма состоит из ряда ритмических групп. Например, He ˌ was ˌ 'tired – одна ритмическая группа, составляющая одну синтагму, равную целому предложению, но в другом случае:

A ˌ 'well ˌ known → 'dramatist/ was ˌ 'once a 'way ˌ in ˌ the → 'country/... - мы имеем две синтагмы, состоящие из нескольких ритмических групп.

Синтагма – не есть величина постоянная, она может меняться в зависимости от темпа и стиля речи. При этом возможно определить некоторую общую зависимость семантико – синтаксического строя высказывания и его мелодики.

Литература:

1. Абдуазизов А.А. Ритмическая система английской речи. – Москва, 1986.
2. Барышникова К.К. Уровни анализа просодии и её функции. – Минск, 1995.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – Москва, 1974.

4. Князева Н.И. О периодичности как основном свойстве ритма. – Минск, 1996.
5. Nyqvist G. The stress system of English. – Stockholm, 1994.
6. O'Connor J. Better English pronunciation. – Cambridge, 1997.

Annotasiya

Məqalədə özbək dastanlarında olan fətişizm fikirləri müzakirə edilir. Fətişizmdə qəhrəmanlara kömək və dəstək kimi keyfiyyətlər mövcuddur. Məqalədə mifologiyanın xüsusiyyətləri, insanın ətraf aləm və bəşəriyyət haqqında dünyagörüşü və onların insanın digər xəyalları ilə qarşılıqlı əlaqəsi müzakirə edilir.

Manistik mifologiyalarda insan surətlərinin olmaması və animistik mifoloqiyada ruhların xüsusi xarakteristikaları müzakirə edilmişdir. Fətişizmə aid mifoloji elementlər insan tərəfindən idarə edilir və lazımı anda dastanın süjet qəhrəmanına qarşı istifadə olunur. Fətişizm mifologiyasında müxtəlif elementlər mövcuddur və onlar dastan süjeti və motivlərinin misallarla aydınlaşdırılmasında böyük rol oynayır. Eyni zamanda fətişizm mifologiyasına heç də bütün dastanlarda rast gəlmək olmur, o əsasən nağıllar əsasında formalaşmış sehri, fantastik nağıllarda və romana oxşar dastanlarda istifadə olunur. Belə bir nəticə çıxarda bilərik ki, nağıl və dastanlar mifologiyanın layiqli davamçılarına çevriliblər.

Rəyçi: İroda Sidiqova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SƏRİNƏ RƏHİMOVA
ADU
sarin_mp@yahoo.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LEKSİK TƏKRARLAR

(M.Arazın şeirləri əsasında).

Açar sözlər:Leksik, təkrar, praqmatika, mətn, əlaqələndirmə

Keywords:lexical, repetition, pragmatics, text,relations

Ключевые слова: лексика, повторение, прагматика, текст, коммуникации

Keçən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq təkrarlar V.M.Jirunskiy tərəfindən mətnin strukturu kontekstində öyrənilməyə başlanılmışdır. Sonralar isə bu problemə baxış bucağı dəyişdirilmiş ona üslubi vasitə kimi yanaşmışlar. Mətn dilçiliyinin meydana gəlməsindən sonara sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin mətn daxilində təkrarının öyrənilməsi İ.R.Qalperin tərəfindən irəli sürülmü şvə bu gündə həmin konsepsiya öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır (4);(5). K.Abdullayev mətndə təkrarlardan danışarkən yazır:”Mətndə özünü göstərən təkrarlar spesifik bir sistem yaradırlar. Belə ki burada təkrarların ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək mümkündür və özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq təkrar prinsip etibarilə mətn bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm sementvari bir üsul kimi üzə çıxır(3,173). Mətn sintaksisi kontekstində təkrarların funksiyasından danışarkən K. Hacıyeva onu belə səciyyələndirir:”Əlbəttə, iki və daha artıq bir-birinə bağlı cümlələrdə mənanın daha da aydın surətdə başqasına çatdırılması üçün ən yaxşı vasitə təkrardır. Bir çox tədqiqatçılar öz araşdırmalarında bunu qeyd etmişlər. Belə ki, mətn boyu təkrar edən hissə təkrar olunan hissədəki sözü sanki ardıcıl surətdə, get-gedə açır. Və təkrarın müxtəlif növlərinin mövcudluğu həmin təkrar edən hissənin həmişə eyni formada olub-olmaması zərurətindən meydana çıxır. Yəni, öz quruluşunun mürəkkəb olub-olmamasından asılı olmayaraq, təkrarların müxtəlif növləri mürəkkəb sintaktik bütövün quruluşuna daxil olur. Bununla da o, mürəkkəb sintaktik bütövün bütövlüyünə xidmət edən məna gücləndirici bir əlaqə vasitəsi yaratmış olur(2,146). Təkrarların bir növü kimi leksik təkrarlar həm mətnin strukturu, həm də üslubi baxımdan bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.Bu səbəbdən də dilçilikdə leksik təkrarlar anlayışının müəyyənləşməsi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Leksik təkrarlar digər təkrar növlərindən onunla fərqlənir ki,o, ancaq leksik vahidləri əhatə edir və onun da anoforik, epiforik , simplok və anadiplosis kimi növləri vardır.Dilçilikdə tam və natamam leksik təkrarlardan da bəhs olunur. Tam leksik təkrarlar leksik vahidin cümlədə və ya mətndə olduğu kimi təkrarından ibarət olur. Natamam leksik təkrarlar isə eyni leksik vahidin cüzi dəyişikliklə qeyd olunan kontekstdə işlənilməsindən ibarətdir.Bəzən leksik təkrarlardan danışarkən semantik təkrar-

lardan da bəhs olunur(5). Biz leksik təkrarlar deyəndə bir nominativ vahidin-sözün cümlədə və ya mətndə təkrarını nəzərdə tuturuq. Onların işlənmə mövqeyi isə leksik təkrarların yuxarıda qeyd etdiyimiz növlərini şərtləndirir. Leksik təkrarlar müəllif tərəfindən işlənən məqsədli təkrardır, o, mətn pragmatikası ilə birbaşa bağlıdır, daha doğrusu, ona xidmət edir. Bu səbəbdən də belə leksik təkrarlar yerasiz işlənən təkrarlardan fərqlənir. Mətn hipertemasında hər bir leksik təkrarın öz dəyəri vardır. Çünki mətndə informasiyanın verilməsi zamanı cümlələri mətn kontekstində birləşdirən, eləcə də mətnləri makromətn aspektində əlaqələndirən leksik təkrarların funksiyası qrammatikanın ölçülərindən aşır, informasiyanın verilməsi səviyyəsində yeni mahiyyət qazanır. Bu təkcə onların nominativ mənası ilə deyil, funksional mənası ilə bağlıdır, onları nəzərdən keçirək:

I. Leksik təkrarların ritorik funksiyası:

I. Leksik təkrar fikrə aydınlıq gətirən vasitə kimi.

"Ya Rəbbim, bu dünya sən quran deyil" adlı şeir bütövlükdə leksik təkrarlar üzərində qurulmuşdur. Onlar hər dəfə səsləndikcə-təkrarlandıqca haqsızlıq, hiylə, nadanlıq girdabına düşmüş dünyanın "Allah quran dünya" olmadığına aydınlıq gətirir. Şeirdə "İnsandan insana körpümüz sınıb"ın nədən ibarət olması leksik təkrarlar vasitəsi ilə verilib,;

Özünü özündə itirib insan.

Didişmə dişləri bitirib insan.

İçdiyi zəhərdir, qusduğu zəhər,

Qəhəri bəhərdir, bəhəri qəhər.

Ya rəbbim, bizlərə qaytar bizləri,

Şeytan qulağında axtar bizləri,

Tələsi yoxların cələsi işlək;

Cələsi yoxların tələsi işlək;

Çaparlıq istəsək - yolumuz kəsik,

Qılınca əl atsaq - qolumuz kəsik.

Ya rəbbim, əl açdıq, tut əlimizdən,

Çıxmasın bu doğma yurd əlimizdən.

Sən bizi kiçiklər kinindən qoru,

Fil tutur, şir tutur hörümçək toru.

Ya rəbbim, adilsən, hifz elə bizi,

Halal ocaqlara üzv elə bizi,

II. Fikrə monotonluq verən leksik təkrarlar:

Əvvəldən axıra qədər *Yoxdu* leksik təkrarı ilə qurulan "Yoxdu" şeiri monoton xüsusiyyətə malikdir. Şeirdə monotonluq ondadır ki, şeirin ümumi semantikası *yoxdu* hədəfinə istiqamətlənib, onun üzərində qurulub:

Bu ocaqda söz alışqan,

Alışqan var, yanan yoxdu.

Bu saman ki, saxlamışq,

Yiyə duran zaman yoxdu...
Bu yol ki, düşdüm ağına,
Dartınır "ölüm dağına",
Düşdüm ümid sorağına,
Hay verən çox, hayan yoxdu...
Harda yoxam, harda varam,
Qərarımda biqəraram;
Nəyim halal, nəyim haram.
Yoxdu, şərhi-bəyan yoxdu.
Sözümü yordum bu yolda,
İzimi yordum bu yolda,
Dözümü yordum bu yolda;
Dözümə də güman yoxdu.
Dedim qurban şirin dilə,
Yatdımı bir şerim dilə?!
Şirin dildə şirin dilək,
Şirinliyi duyan yoxdu.
Söz qanmaz ki, şeşələnir,
Söz küllükdə eşələnir.
Min dərdim var - rişələnir,
Bircəsini qanan yoxdu...

Şeirdə hər dəfə sonda "yoxdu"nun təkrarlanması yoxduların nədən ibarət olmasına izah verir və o da monoton şəkildə davam edir.

III. Leksik təkrar ifadəlilik yaradan vasitə kimi:

Məcəzlar şəklində işlənən leksik təkrarlar şeirin ifadəliliyini, onun emosional təsir gücünü yüksəldir və estetik dəyərini artırır."Mən belə dünyanın"adlı şeir metoforikləşmiş *dünya* lekseminin təkrarı ilə formalaşmışdır:

İtirib özündə özünü dünya,
Toyların, yasların özülü dünya...
Əlim ətəyindən üzülü dünya...
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?...
Ömrünə vay salar, vaydan utanmaz,
Saç yolub-hay salar, Haydan utanmaz,
Günəşdən utanmaz, Aydan utanmaz,
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?
Bir gözü işıqdı, Bir gözü buzdu,
Məkrli qadındı, gülçöhrə qızdı,
Həlimdi, kövrəkdi, sərti, quduzdu...
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm

Çaydı dəhnəsində xırsız əjdaha, Gecəsi salamat çıxmaz sabaha. İti bazarında atından baha, Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?

IV. Leksik təkrar ritm yaradan vasitə kimi:

Şeir in əvvəlində gələn leksik təkrarlar hər dəfə təkrar olunduqca şeirin özünəməxsus ritmini yaradır. Bununla əlaqədar "hesabat" şeirini nəzərdən keçirək:

De ki, deməlini hələ demirəm,
İnəklər cüt doğub, qoyunlar üçəm...
Yalan at çapanda əlildi vicdan,
De ki, düzlüyündən əyildi vicdan.
De ki, işləməkdən pas atıb bu xış,
Dörd fəsil yerinə qışladı bu qış.
De ki, hörümçəklər hana toxuyur,
Naxırçı mallara qəzet oxuyur.
De ki, kəllərimiz filləri yıxır,

V. Leksik təkrar nəqli yavaşıdan, ahəstəlik verən vasitə kimi:

Bu tipli şeirlərdə təkrar şeirin mənasının ifadə tərzinə ahəstəlik gətirir onun dinlənilməsi və qavranılması üçün daha əlverişli mühit yaradır. "Araz dili" şeiri buna misal ola bilər:

Mən neçə yol danışmışam Arazla...
Hansı dildə danışmışam?
- Bilmirəm! Quş dilində danışmışam?
- Bilmirəm! Daş dilində danışmışam?
- Bilmirəm! Mən neçə yol danışmışam Arazla...
Araz dilli, "Ara çayı" deyimmi?
Bəlkə elə demişəm də, bilmirəm.
Hansı ağlın yenişində? –Bilmirəm.
O, dərəyə "Mənim" - deyib Mən:
"Mənim". Deməmişik: "Mən səninem", "sən mənim".
Deməmişik: dili birik, yolu bir:
Barı birik, varı birik, yoxu bir.
Yan-yanaşı uzanmışıq dərədə...

VI. Leksik təkrarlar şeirdə emosiyanın yüksəliş tonunu verən vasitə kimi:

Şeir dilində digər təkrar növləri kimi, leksik təkrarlar emosiyanın intensiv şəkildə artmasına, onun yüksəlişinə kömək edir. Belə artım, yüksəliş mətn semantikasının dəqiq ifadəsinə və qavranılmasına xidmət edir. "Vəfalya can qurban" şeirində hər dəfə təkrarlanan "kimdi", "təzə", "köhnə" leksemləri şeirə xüsusi emosional ton verir:

Heç bilmirəm kimdi yazan, kimdi oxuyan?
Vəfalya qurban olmaz can nəyləyiq?
Kimdi səhər şəfəqindən çələng toxuyan?
Kimdi deyən: ölüm sözü ölməyə layiq?

VII. Mətdə sadalayıcı funksiya yerinə yetirir:

Şeir dilində sadalama axıcılıq xüsusiyyətinə malikdir.”Tanrım məni məndən qoru” şeirindəki kimi:

İnsana yad insanlığım göyərsə,
Köhnə kösöy şeytanlığım göyərsə,
Tanrım, məni məndən qoru bu yaşda.
Döyülməkdən əyilməyim qorxulu,
Yaxşı şumda yamanlığım göyərsə,
Bir qədəhdə əriməyim qorxulu,
Bir ipliyyə ayrılməyim qorxulu,
Tanrım, məni məndən qoru buyaşda.

VIII. Leksik təkrar şeirdə hiddət, çağırış tonunu yaradan vasitə kimi də çıxış edə bilir: ”Ayağa dur, Azərbaycan!” şeiri, demək olar ki, tam bu not üzərində yazılmışdır:

Nə yatmısan, qoca vulkan, səninləyəm!
Ayağa dur, Azərbaycan, səninləyəm!
Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik!
Səndən qeyribiz hamımız ölə billik!
Qara Çoban, Dəli Domrul oğulların.
Çək sinənə-qayaları yamaq elə,
Haqq yolunu ayağına dolaq elə,
Bayrağını Xəzər boyda bayraq elə,
Enməzliyə qalxmış olan bayrağı!
Azərbaycan, Azərbaycan,
Azərbaycan bayrağını! Ayağa dur, Azərbaycan!

Həm anoforik, həm də eriforik leksik təkrarlar emosiya, həyəcan, hiddət, çağırış tonunda şeirin bütövlükdə ahənginə, semantikasına hörmüşdür. Verilən leksik təkrarlar (“billik”, “elə”, “Azərbaycan”, “səninləyəm”) həm ittiham, həm də çağırış notu üzərində qurulmuşdur. Azərbaycanın erməni təcavüzünə məruz qaldığı dövrdə bu şeir xalqın qəhrəman oğullarını mübarizəyə səsləyən bir marş idi, o da şeirdə istifadə olunan leksik təkrarların praqmatik gücü ilə bağlı idi.

2..Leksik təkrarlar mətnin komponentlərini əlaqələndirmə funksiyası.

I Leksik təkrarın mikromətnin komponentlər arasında əlaqələndirmə funksiyası:

Söz sözə çarpanaq,
Soz sözə özül,
Yanğın söndürəndir söz yanacağı.
Dünyanın sözüdür, dünyanın özü,
Dünyanın sonuncu dayanacağı...

(“Əlli il yaşadım”).

Yuxarıda verilmiş mikromətnə “söz” leksemləri mikromətnin komponentlərini öz ətrafında birləşdirərək mətni tamlığa, bütövləşməyə şərait yarat-

mışdır. Birinci cümlə (“Söz sözə çarpanaq, söz sözə özü(dür)), ikinci cümlə (Yanğın söndürəndir söz yanacağı), üçüncü cümlə (Dünyanın sözüdür, dünyanın özü) “söz” konsepti əsasında əlaqələnməmişdir. Sonuncu cümlə də (Dünyanın sonuncu dayanacağı(dır)...). implisit şəkildə belə əlaqələnməyə daxildir. Başqa bir misal:

O zirvədə qar buluddu.. bulud - qar,
O zirvəyə biçilməyə bulud - dar,
Əl eləsəm, əlcək olan buludlar -
Əlim çatmaz, Ünüm yetməz..
 (“Səsm çatmaz, ünüm yetməz”).

Bu mikromətnə şeir dilinin imkanlarına müvafiq olaraq -dır xəbərlilik şəkilçisi implisit şəkildə iştirak edir; bu da bir poetik üsuldur. Mətnin kimponentləri “bulud” leksemi ətrafında birləşdiyindən mətni bütövlük formalaşmışdır. II. Eyni zamanda leksik təkrarlar mikromətnlər arasında da əlaqələndirici vahid kimi də iştirak edir:

Yalançının evi yandı göz qabağında,
Hamı baxdı, hamı gördü,
Hamı inandı. Şübhəsi yox: ilanın da, qurbağanın da: Evdi - yandı, daşdı - yandı,

Torpaqdı - yandı.

Yalançının dili yandı göz görə-görə,
İnanmadı dili alov yaxanlar belə. Xəbər yetdi ona töhfə dil verənlərə,
İnanmadı kirpiyindən yaxınlar belə. (“Yalançının evi yandı...”).

İki mikromətn “yalançı” leksik təkrarı vasitəsi ilə əlaqələnməmişdir; mövzu yalançıdır, lakin onun təsviri variantları fərqlidir. Həmin fərqi aradan götürən və onları bir araya gətirib birləşdirən qeyd olunan leksik təkrardır. Mətn komponentlərinin və mikromətnlərin bütövlənmə prinsipi əsasında şeir dilinin poetik xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar:

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı Maarif. 1999.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2012.
3. Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. М., 1974;
4. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958).
5. Ирина Ковтунова. Функции композиционных повторов в стихах А. Блока: danefae.org/pprs/grigoryev/kovtun.htm)

Bədi mənbə:

M. Araz. Seçilmiş əsərləri. Lider Nəşriyyatı. Bakı. 2004.

S.Rahimova

**Lexical repetitions in the Azerbaijani language
(Based on the poems of M.Araz)**

Summary

This article is dedicated to lexical repetitions in the Azerbaijani language (according to Mammad Araz's poetry). The article is enriched with the thoughts of the distinguished linguists as I.R.Galpern, I.Kotunova and K.M.Abdullayev. The author analysis that, there is a great role of lexical repetitions in the text pragmatics and text components. Lexical repetition is a type of cohesive device in the cohesion system of Systemic Functional Linguistics. The relationship between a repetition item and its antecedent is textual rather than structural. Lexical repetition plays an important part in establishing textual relevancy. The relationship between a repetition item and its antecedent is textual rather than structural. As a rhetorical device, it could be a word, a phrase, or a full sentence, or a poetical line repeated to emphasize its significance in the entire text. Repetition is not distinguished solely as a figure of speech, but more as a rhetorical device.

С.Рахимова

**Лексические повторения на Азербайджанском языке
(Основано на стихах М.Араза)**

Резюме

Эта статья посвящена лексическим повторениям на азербайджанском языке (по поэзии Мамеда Араза). Статья обогащена мыслями выдающихся лингвистов, как И.Р.Галперным И.Котуновой и К.М.Будуллаевым. Автор анализирует, что существует большая роль лексических повторений в текстовых прагматиках и текстовых компонентах. Лексическое повторение - это тип когезионного устройства в системе сплочения системной функциональной лингвистики. Связь между элементом повторения и его antecedентом является скорее текстовой, чем структурной. Лексическое повторение играет важную роль в установлении текстовой релевантности. Связь между элементом повторения и его antecedентом является скорее текстовой, чем структурной. Как риторическое устройство, это может быть слово, фраза или полное предложение, или поэтическая линия, повторяемая, чтобы подчеркнуть ее значимость во всем тексте. Повторение не различается исключительно как фигура речи, а скорее как риторическое устройство.

Rəyçi: Afət Cəfərova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ELNARƏ İSMAYILOVA
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı
e-mail: ismayilovaelnare@mail.ru

TÜRKOLOGİYADA DERİVASIYANIN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Açar sözlər: türkologiya, kök, affiks, morfolojiya, söz

Ключевые слова: тюркология, корень, аффикс, морфология, слово

Key words: Turkology, root, affix, morphology, word

Bir elm kimi leksika ilə tanışlıq yeni sözlərin yaranması fikri ilə səsleşir. Bu baxımdan söz yaradıcılığı digər bölmələrə nisbətən daha cavan bölmədir, yəni leksika ilə müqayisədə o, arxa planda qalır. Bununla belə, söz yaradıcılığı termini fikrimizcə, düzgün seçilməmişdir, belə ki, bu terminlə söz yaradıcılığını öyrənən elm sahəsi belə adlandırılmışdır.

Bu baxımdan derivasiya terminini nəzərdən keçirmək istərdik. Derivasiya həm dildə mövcud olan kökə artırılan sözlərdən necə yeni sözləri yaratmaq üsul və qaydalarını məcmusudur, həm də yeni sözlərin necə yaranması haqqında elmdir (8, 5; 9, 4). “Dilçilik terminlərinin lüğət-arayış”ında derivasiyanın yeni sözlərin kök və affiks morfemlər birləşdirməklə, ya da affiksiz müəyyən modellər üzrə yaratmaq olduğu göstərilir (12, 414).

Türkologiyada derivasiya məsələləri mərkəzi məsələlərindən biri olmuşdur. N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, A.N.Kononov kimi məşhur türkoloqların derivasiya ilə bağlı məsələlərlə bağlı dəyərli fikirləri olmuşdur. Türk dillərinin materialları əsasında derivasiya sisteminin öyrənilməsi rus dilçilik elminin inkişafına təkan vermişdir. Məhz bu sahənin dərinədən öyrənilməsi konkret türk dillərinin faktik materiallarının toplanmasına və ümumiləşdirilməsinə imkan yaradır. Türk dillərinin qrammatik quruluşu qarşılıqlı əlaqəli sistem və kateqoriyaların ciddi birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu da derivasiyanın xüsusi planda öyrənilməsinin önəmliyini ortaya qoyur.

Derivasiya öz xüsusiyyətləri ilə digər qrammatik hadisələrlə bir-biri ilə əlaqəlidir, bəzən isə onları hətta şərtləndirir. Türk dillərinin qrammatik quruluşunun ayrı-ayrı qanunauyğunluqların öyrənilməsində derivasiya verilənləri böyük rol oynayır. Bunun önəmliyini vurğulamaq üçün V.V.Vinoqradov yazır ki, derivasiya problemi “sözlərin yaranması qanunu və lüğət tərkibinin yeni sözlərlə zənginləşməsi qanunlarını” əhatə edir (6, 145).

Bu problemin öyrənilməsi onunla şərtlənir ki, o, “insan fikrinin üföqlərini açır, xalq mədəniyyətinin inkişafına kömək edir, yeni dil faktlarına düzgün münasibət qurmağa və ümumilikdə, mədəni və ictimai inkişafın daha da zənginləşməsinə imkan yaradır” (2, 51).

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilləri qrammatikasında rus qrammatikasının ənənəsində sözdüzəldici affikslər morfolojiya bəhsində nəzərdən keçirilir. Son dövrlər isə bu problem leksika və morfolojiyaya münasibəti olan xüsusi sahə kimi tədqiq edilir. Məhz akademik V.V.Vinoqradovun tədqiqatları nəticəsində derivasiya məsələləri nəinki rus, hətta hind-Avropa dillərinin materialları əsasında da tədqiq olunmağa başlandı. Müəllifin ümumi nəzəri bilikləri türk dilləri faktlarının təhlilində öz əksini tapır.

Türk dillərində bu sahədə Azərbaycan, türk, özbək, başqırd, qazax, yakut dillərinin materialları əsasında derivasiyanın affiksəl təərfləri yetərincə işıqlanmışdır. Bu sahədə N.A.Baskakov, A.Q.Qulyamovun işləri ön sıradadır. N.A.Baskakovun tədqiqatında qaraqalpaq dilində nitq hissələrinin hərtərəfli xarakteristikası öz əksini tapır. Semantik-qrammatik meyarlardan çıxış edərək müəllif söz yaradıcılığı formalarını iki qrupla bölmüşdür: leksik affikslər və qrammatik sözdüzəldici affikslər. Başqa sözlə desək, hər bir nitq hissəsi qrammatik formaların üç qrupuna malikdir: 1) sözlərin semantik kateqoriyasını ifadə edən sözdüzəldici formalar; 2) funksional kateqoriyaları ifadə edən söz düzəldici formalar; 3) cümlədə sözlərin münasibətini ifadə edən sözdəyişdirici formalar (5, 154). Tədqiqatın bu struktur xarakteristikası türk dillərində derivasiya probleminə yeni baxışı əks etdirərək yeni ideyalarla doludur. Əsərdə söz yaradıcılığına aid affikslərlə bərabər, semantik-funksional xüsusiyyətlərinə görə aralıq vəziyyətdə olan affikslərlə diqqət mərkəzindən yayınmamışdır.

A.Q.Qulyamovun “Özbək dilində söz yaradıcılığının tarixi problemləri” kitabının birinci hissəsi məhz ad affiksləri məsələsinə həsr olunmuşdur. Bu əsərdə söz yaradıcılığının spesifik yolları məsələləri nəzərdən keçirilir, ona xas fonetik hadisələrin və səs strukturu haqqında məlumat verilir, işin əsas hissəsində isə nitq hissələrinə uyğun olaraq söz yaradıcılığının təhlili və semantik təsviri aparılır. Bu əsərdə həm ümumnəzəri biliklər, həm də faktik materiallar maraqlı doğurur, belə ki, ayrı-ayrı söz yaranan formaların etimoloji təhlili də aparılmışdır.

Feildə söz yaradıcılığı məsələlərinə A.A.Yuldaşevin “Söz yaradıcılığı sistemi və başqırd dilində feilin təsriflənməsi” əsəri həsr olunmuşdur. Azərbaycan və türkmən dillərində morfoloji üsulla söz yaradıcılığı P.Əzimovun “Türkmən dili” əsəri və S.Cəfərovun “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı” əsərlərində öz əksini tapır. T.M.Qaripovun, N.K.Antonovun, S.S.Man-kinanın müxtəlif türk dillərində affiksəl söz yaradıcılığına həsr olunmuş filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyalarında da maraqlı fikirlər verilmişdir. Bu işlərdə zəngin faktik materiallarla yanaşı, ümumnəzəri nəticələr də maraqlıdır. Bu işlərdə affikslər nitq hissəsi planında məhsuldar, az məhsuldar və qeyri-məhsuldarlığa görə təsnif edilmişdir. Bu işlərin mənfi cəhətləri nadir işlənən affikslərin yetərincə işıqlandırılmamasıdır. Müəlliflər

köhnəlmiş və ya qeyri-məhsuldar formanı önə çəkərək ehtimal edilən kök morfemi də diferensiallaşdırırlar, bu da nəticə etibarilə kökdən ayrılmış sözdüzəldirici formantın semantik funksiyası və morfoloji təbiətini müəyyənləşdirmirlər. Diferensiasiya kök morfemin leksik-semantik təbiətini müəyyənləşməsində yenilik gətirmir. Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, bu işin səmərəsi üçün yetərincə material olmalı və dəqiq etimoloji tədqiqat aparılmalıdır. Bundan əlavə, ehtimal edilən köhnəlmiş və ya qeyri-məhsuldar sözdüzəldirici morfemlərin kökdən diferensiasiyası zamanı diqqətli olmaq lazımdır, belə ki, ümumilikdə sözün tarixi baxımdan törədici olmama ehtimalı da mövcuddur. Məsələn, S.S.Mankina batman sözündə man formantını sözdüzəldirici, bildirçin, kaçıqçın sözlərində çın formantını sözdüzəldirici göstərmiş, bununla belə, göstərilən sözlərdə kök morfemlərin müstəqil semantikaya malik olmasını verməmişdir. Bu sözlərdə bu formaların olmasını misal olaraq gətirəndə hər bir kök morfemin mənası verilməli idi. Belə misallara P.A.Azımovun əsərində də rast gəlmək olar. Dəqiq meyarların qoyulmaması müəllifi yanlış şərhlərə gətirib çıxarmışdır.

B.O.Oruzbayev “Qırğız dilində söz yaradıcılığı” əsərində morfoloji (sintetik) üsulla və sintaktik (analitik) üsulla yaranan söz yaradıcılığını nəzərdən keçirmişdir. Digər müəlliflər kimi səhv etməsin deyə affiksləri məhsuldar, qeyri-məhsuldar və az məhsuldar meyarlarına görə müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. O yazır: “Məhsuldarlıq meyarının müəyyənləşdirilməsi üçün formanın yeni yaranan sözə yeni leksik məna və ya əlavə məna yükü verilməsinə diqqət yetirilməlidir” (11, 147). N.K.Antonov yakut dilində ad affikslərinin məhsuldarlıq meyarı kimi aşağıdakıları göstərir: a) affiksdə müstəqil məna yükünün olması, b) kəmiyyət münasibətlərində affiksin törədicilik qabiliyyəti (3, 15).

Digər tədqiqatçıların fikrincə, məhsuldarlığın təyinində kəmiyyət göstəricisi nəzərə alınmamalıdır. Bizim fikrimizcə, bu zaman hər iki meyar nəzərə alınmalıdır.

Derivasiya məsələsində digər problem analitik üsulla yaranan sözlərdir. Bu məsələ hələ öz həllini tam tapmamışdır. Bu məsələnin həllində bir-birinə zidd fikir və hökmlərə rast gəlmək olar. Məhz bu problem türk dillərində daha az tədqiq olunmuş problemlərdən biridir. Düzdür, bu məsələ türk dilləri elmi qrammatikalarında işıqlandırılmışdır, lakin məktəb dərsliklərində ona az yer verilmişdir. Mürəkkəb sözlər haqqında ümumnəzəri fikirlərə çox az ədəbiyyatda rast gəlinir.

A.A.Yuldaşev, F.A.Qaniyev, B.O.Oruzbayeva, N.Oralbayeva, B.Kasım, A.Salkınbay və digərləri derivasiya proseslərinə həsr olunmuş işlərində göstərilir ki, lüğət tərkibinin inkişafı bütün canlı dillərə məxsus bir əlamətdir. İnsanlar həyatda baş verən ən kiçik dəyişikliklərdən böyük dəyişiklikləri müəyyənləşdirməyə çalışırlar və bu prosesin nəticəsi dillərdə

lüğət tərkiblərinin daim dəyişməsi və inkişaf etməsidir. D.Q.Tumaşeva göstərir: “Türk dillərinin müasir qrammatik tədqiqatların inkişafı qrammatik kateqoriyaların semantik strukturuna diqqət və onların adekvat təsviri üçün metodların axtarışı ilə səciyyələnir” (13, 6).

Qeyd etmək lazımdır ki, morfun kök və affiksallara bölünməsi V.V.Lopatin və İ.S.Uluxanov kimi müəllifləri tərəfindən qəbul edilir, lakin bu zaman müəlliflər morfların hər bir variantın mənasının müəyyənəndirilməsinə diqqət yetirirlər. Onların fikrincə, “kök morfemi hər bir sözformada mövcud olan və sözün leksik mənasının əsas ünsürünü özündə əks etdirən morfdur. Kök morf əsasla üst-üstə düşə bilər. Sözforma bir morfdan ibarətdirsə, onda həmin morf kök morfdur. Affiksəl morflar hər bir sözformada mövcud olmayan və əlavə köməkçi mənanı –özündə əks etdirən morflardır. Affiksəl morf heç vaxt əsasla üst-üstə düşmür” (14, 126). Onların fikrinə görə, morflar, eləcə də morfemlər bir-biri ilə əlaqəli və müstəqil ola bilər. Bir müstəqil morfa malik olan morfemlər müstəqil adlanır, müstəqil morfa malik olmayan morfemlər isə əlaqəlidir. Müstəqil morfem kimi yalnız köklər çıxış edə bilər. Əlaqəli morfemlər isə bütün affikslərdir, eləcə də müstəqil morfa malik olmayan köklərdir. Beləliklə, kök və affiksəl morfemlərin təyininə belə nəticə çıxarmaq olar ki, o, leksik mənanın daşıyıcısıdır və affiksəl morfemlərindən formal mənasına görə fərqlənir.

Söz yaradıcılığı paradigmi təyin edərkən onun törəmə əsas və ya kök bazasında ifadə olunan sözdüzəldici mənalı derivatlar dəsti kimi götürmək olar. Törədici söz hər hansı ikinci söz ola bilər, yəni o, digər işarə və ya işarələrin məcmusu ilə şərtlənəndir.

Ədəbiyyat:

1. Сәфəров С. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. ADU nəşr., 1960, 203 s.
2. Андрейчин Л. Грамматика болгарского языка. М., 1949, Изд.иностр.лит., 496 с.
3. Антонов Н.К. Именное словообразование в якутском языке. Рукопись дисс. канд. филол. наук. Архив Якутского филиала СО АН СССР. Ф.5.
4. Азимов П. Туркменский язык. Ашхабад. 1950.
5. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М.: Изд-ство АН СССР, 1951, 410 с. 6. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. В сб. «Вопросы теории и истории языка». М., изд. АН СССР, 1952, с. 99-152
7. Гарипов Т.М. Именное словообразование в башкирском языке (Автореф.канд.дисс.), М., 1953.

8. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. Уч.пос., М., Просвещение, 1973, 304 с.
9. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование. М, 1984, Высшая школа, 255 с.
10. Манькина С.С. Аффиксы, образующие имена существительные и прилагательные в турецком языке. (автореф.канд.дисс.), М., 1954.
11. Орузбаев Б.О. Словообразование в киргизском языке. М., Изд. Илим, Фрунзе, 1964, 308 с.
12. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Просвещение. 1976, 545 с.
13. Тумашева Д.Г. Татарский глагол. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1986, 188 с.
14. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. М.: ЛКИ, 2007, 256 с.

E.İsmayılova

From the history of the derivation in Turkology

Summary

Formation traditionally understood as a doctrine of the ways of the formation of new words has become recently a systematic discipline. Despite the fact that practical information about the peculiarities of composition and word-production has been included in general descriptions of languages and often formed separate chapters, a special characteristic of word formation has become a conscious goal of research in the last several decades. Before that time, work on word formation was often factual and inventory. The question of the hierarchy of word-building means and their interaction, as a rule, was not raised. Word formation was not interpreted as an independent theoretical discipline, and in connection with this many original concepts have not yet been interpreted properly. This situation is explained by the fact that many phenomena in the field have not yet been the subject of special consideration. In connection with this, this article is devoted to the problems of derivation in Turkic studies.

Word formation as an object of linguistic research is the most complex and multidimensional unit of word formation: in its structure, formal-semantic connections of words, different types of relations of the original word and its derivatives are revealed.

Э.Исмаилова

Из истории словообразование в тюркологии

Резюме

Словообразование традиционно понимаемое как учение о путях образования новых слов превратилось в систематическую дисциплину сравнительно недавно. Несмотря на то, что практические сведения об особенностях словосложения и словопроизводства издавна включались в общие описания языков и нередко составляли отдельные главы, специальная характеристика словообразования стала осознанной целью исследования в несколько последних десятилетий. До этого времени работы по словообразованию носили чаще фактографический и инвентарный характер. Вопрос об иерархии словообразовательных средств и их взаимодействии, как правило, не ставился. Словообразование не осмыслялось как самостоятельная теоретическая дисциплина, и в связи с этим многие исходные понятия еще не получили здесь должного истолкования. Подобное положение объясняется тем, что многие явления в области еще не стали предметом специального рассмотрения. С связи с этим эта статья посвящена проблемам деривации в тюркологии.

Словообразование как объект лингвистических исследований является наиболее сложной и многомерной единицей формирования слова: в его структуре раскрыты формально-семантические связи слов, различные типы отношений исходного слова и его производных.

Rəyçi: Nəriman Seyidəliyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru

QUBAD CƏBRAYILOV
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
gubad88@mail.ru

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİ - TÜRK DİLLƏRİ AİLƏSİNİN BİR HİSSƏSİDİR

Açar sözlər: müqayisəli qrammatika, adların və feillərin diferensiallaşması, fonetik-morfoloji xüsusiyyətlər, Oğuz qrupu türk dilləri, dil sistemi, Oğuz qrupu türk dillərinin dialektləri, qrammatik struktur, dillərin qohumluğu, dilin təkamül tarixi, yazılı abidə,

Key words: comparative grammar, differentiation of names and verbs, phonetic-morphological features, Turkic languages of Oghuz group, language system, dialects of Turkic languages of Oghuz group, grammatical structure, kinship between languages, history of evolution of language, written monument,

Ключевые слова: Сравнительная грамматика, дифференциация имен и глаголов, фонетико-морфологические особенности, тюркские языки огузской группы, языковая система, диалект тюркских языков огузской группы, грамматическая структура, родство языков, эволюционная история языка, письменный памятник.

Türk dillərinin öyrənilməsi tarixi bu dillərin daşıyıcısı olan xalqların tarixi ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu problem ilk növbədə türk dillərinin elmi müqayisəli-tarixi qrammatikasının və müqayisəli-tarixi etnoloji lüğətinin hazırlanması ilə bağlıdır. Türkologiyada bu problemin öyrənilməsi iki aspektdə aparılmışdır. Birinci aspekt ayrı-ayrı türk dillərinin faktlarının və qanunauyğunluqlarının araşdırılmasına əsaslanan induktiv metodla bağlıdır. İkinci aspekt isə türk dilləri təkamülünün ümumi istiqamətlərinin sintezinə əsaslanır və deduktiv metodla səciyyəlidir. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi baxımından araşdırılması ilk növbədə “Divani lüğət-it türk” ün müəllifi Mahmud Kaşqarlıın adı ilə bağlıdır. Mahmud Kaşqarlı XI əsrdə müqayisəli-tarixi planda türk dillərinin materiallarını araşdırmış; oğuz, tuxsi, yağma, çığıl, ıqraq, çaruk, kırıqız, kıfçak, başkurt, uyğur dilləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Mahmud Kaşqarlı bulqar və suvar dillərini habelə Bizans ilə sərhəddə yaşayan peçeneqlərin dilini də tədqiq etmişdir. Bu dillərin arasında ən çox sadə və aydın, səlis oğuz qrupu türk dillərini hesab etmişdir. Mahmud Kaşqarlıın lüğətində bütün sözlər onların tərkibindəki səslərin sayına əsasən düzülmüşdür. Lüğətdə adlar və fellər diferensiallaşdırılmış, türk dillərinin mükəmməl fonetik-morfoloji xarakteristikası verilmişdir. Bu dillərin bölgüsü

əsasən dil xüsusiyyətlərinə və onların daşıyıcılarının yaşadığı coğrafi ərazilərə görə verilmişdir.

Mahmud Kaşqarının bölgüsü aşağıdakı prinsiplərə əsaslanırdı:

- 1) Sözü əvvəlində “y” və “j” səslərinin uyğunluğu
- 2) Sözü əvvəlində “m” və “b” səslərinin uyğunluğu
- 3) Sözü ortasında “y” və “z” səslərinin uyğunluğu
- 4) Sözü sonunda “y” və “n” səslərinin uyğunluğu
- 5) Sözü əvvəlində “t” və “d” səslərinin uyğunluğu

Mahmud Kaşqarının “Divani lüğət-it türk” sözlüyü yalnız sadə fonetik müqayisələrlə deyil, eyni zamanda leksika və qrammatikaya aid mükəmməl məlumatlarla fərqlənirdi. Türk dillərinin bölgüsünə aid məlumatlara XIII-XV əsr ərəb dilçilərinin əsərlərində də rast gəlinir. Bu əsərlərə misal olaraq, Əl Zəməxşarinin “Müqəddimət ül-ədəb” əsərini göstərmək olar. Əsər ərəb-fars-türk və monqol sözlərinin lüğəti kimi tərtib olunmuşdur. [1: 46-50] Akademik V.V.Bartoldun fikrincə, bu əsərin türk hissəsi XII-XIII əsrlərdə orta Asiyada işlənən türk-ədəbi dilinin leksikasını əks etdirir. XIII əsrin ortalarında 1245-ci ildə Misirdə işlənən türk dilinin faktlarını özündə ehtiva edir. Bu lüğət holland şərqşünası T.Houtsma tərəfindən nəşr edilmişdir. [2: 91-94] Bu lüğətin tam adı belə səslənir: “Kitab-ı mecmu-ı tercümanı türki və əcəmi və moğali və farsı” Bu lüğətin türk hissəsində əsasən monqol işğalından sonra Cənubi Rusiya çöllərindən Misirə köç etmiş polovetslərin dili təsvir olunur. Öz dilinə görə bu sözlük məşhur polovets (qıpçaq) abidəsi olan “Codex Cumanicus”a yaxındır.

Ərəb filoloqu Əbu Həyyan Əl-Qərnətinin lüğəti və qrammatikası XIV əsrin əvvəllərinə aid edilir. Bu əsrdə oğuz və qıpçaq elementləri müqayisəli şəkildə verilmişdir. [3: 102-106] Cəmaləddin İbn Mühənnanın “Hiliət ül lisan və həlibət ül bəyan ” adlı əsəri oğuz dillərinin lüğəti və qrammatikası əsasında tərtib olunmuş linqvistik tədqiqat sayıla bilər. P. M. Melioranskinin fikrincə, bu əsər şimal qərbi İranda və ya Azərbaycanada qələmə alınmışdır. İbn Mühənnanın lüğətində oğuz dillərinin digər türk dillərindən fərqləndirən səciyyəvi fonetik özəllikləri qeyd edilir. Bu özəlliklərə ilkin “b” və “m” ; “t” və “d” samitlərinin yerdəyişməsi daxildir.

Oğuz qrupu türk dillərinin tarixi araşdırılması prosesində “Bulqat al muştak” lüğəti xüsusi yer tutur. Bu lüğət Cəmaləddin Ət-Türki tərəfindən XV əsrin birinci yarısında tərtib olunmuşdur. Polyak alimi A. Zayonçkovski bu lüğəti polyak və fransız dillərinə tərcümə etmişdir. XV əsrin əvvəllərində İstanbulda Kilisli Rifat tərəfindən çap edilmiş XV əsrə aid ərəb dilində yazılmış daha bir linqvistik tədqiqat əsəri “Kavanin Əl Külliya li dabt əl lüğət ət Türkiyyə” adlanır. 1945-ci ildə İstanbulda Bəsim Atalay tərəfindən tərcümə və çap edilmiş daha bir lüğət “Kitab et-tuxfat uz zakiyya fil luğat at turkiya” adlanır və zəngin leksikoqrafik materialı ilə seçilir. XIX-XV əsrlərdə rus və dünya Türkoloqlarının əsərlərində oğuz qrupu türk dillərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri əks olunur. F.İ.Tobbert-Stralenberq, V.Şott, M.A. Kastren, O. Donner, Q.Vinkler,

Q.Ramstedt və başqalarının oğuz qrupu türk dillərinin araşdırılmasında rolu danılmazdır. M.Kazımbəyin İ.N.Berezinin, O.Bölinqin, V. Rodlovun, N. Katanovun, M.Ryasenenin, S. Malovun, K.Qrumberq, B. Vladimirsovun, V. Kotriçin, A. Emrenin, A. Cəfəroğlunun xidmətlərini də, xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Dillərin müqayisəli-tarixi baxımdan araşdırılmasında dil tarixinin həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixi ilə əlaqəli şəkildə tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir. Yalnız xalqın tarixinə söykənən dil faktları müasir dillərin onların mənşəyində duran qədim dillərlə əlaqəsini sübut edə bilər. Lakin qədim tarixi mənbələrin olması çox zaman bu sahədə çətinliklər yaradır. Bu zaman dialekt materialları türkoloqların köməyinə gəlir. Oğuz qrupu türk dillərinin dialektləri dil tarixinin araşdırılması üçün əvəzolunmaz mənbədir. Dillərin təkamül tarixində qrammatikanın və leksikanın əsas əlamətlərinin saxlanılmasına baxmayaraq bəzən müasir dil ilə onun qədim tarixi mənbəyi arasında müəyyən fərqlər olur. Bu hadisə oğuz qrupuna daxil olan türkmən dili ilə X-XI əsrlər oğuzların dilini müqayisəli tədqiq edərkən müşahidə olunur. Dil sistemində leksika daha dəyişkəndir. Dilin fonetik strukturu da təkamül prosesində gözə çarpacaq dərəcədə dəyişə bilər. Qrammatik struktur isə daha stabil olub, demək olar ki, cüzi dəyişir. Məhz qrammatika dilin müasir variantı ilə mənşəyi arasında daha stabil əlaqə yaradır. Qrammatik quruluşa xarici amillər təsir edə bilmir. Lakin dil-xarici amillər leksik və fonetik sistemlərə güclü təsir edərək daxili inkişaf qanunlarına təkan verir. Dil-xarici amillərə əsasən türk dillərinin daşıyıcısı olan xalqların tarixi ilə bilavasitə bağlıdır. Türk dillərinin təkamül tarixində xalqların daimi miqrasiyası, şərqdən qərbə köç etməsi, İslam dininin qəbulu, Monqolların hücumu əsas dil-xarici amillərdən sayıla bilər.

Türk dilləri arasında tarixi əlaqələrin diferensiasiya və inteqrasiya prosesləri sadə və düz xəttli olmamışdır. Türk qəbilələrinin və xalqlarının dilləri və onların dialektləri qədim dillərlə və dialektlərlə çarpazlaşmış şəkildə inkişaf etmişdir. Beləliklə Oğuz qrupu türk dillərinin faktlarını araşdırarkən geneoloji əlaqələrin və dillərin qohumluğunun, fonetik, leksik və qrammatik hadisələrin dil sisteminin təkamül tarixinə təsirini nəzərə almaq lazımdır. Qədim türk dili, həm oğuz, həm qırçaq, həm də karluk dilləri üçün bir ümumi mənbə olduğuna görə onun bir çox qanunauyğunluqları bu dillərin hamısına aiddir. Hətta bir dil ailəsinə aid olan türk dillərini xronoloji faktları nəzərə almadan müqayisə etmək mümkün deyildir. Bu baxımdan oğuz qrupu türk dillərinin təkamül dövrlərini, onların əlaqələrinin xronologiyasını, artıq differensiallaşmış dil qruplarının daha qədim, ümumi köklərə bağlılığını düzgün səciyyələndirmək lazımdır. Bununla bərabər oğuz qrupuna daxil olan hər bir türk dilinin qeyri-bərabər inkişafını da nəzərə almaq lazımdır. Dilin təkamül tarixi qeyd etdiyimiz kimi xalqın ictimai həyatının təkamülü və tərəqqisi ilə bilavasitə bağlıdır. Qeyri mükəmməl lüğət tərkibinə və qrammatik quruluşa malik olan qəbilə

dilləri cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq zənginləşir, qəbilə birləşmələrinin, xalqların və millətlərin dilinə çevrilir. Türk qəbilə birləşmələrinin, dillərinin birləşməsi və parçalanması prosesləri dialekt və şivələrin yaranmasına səbəb olur. Türk dillərinin vəhdəti və onların qohumluğu danılmaz reallıqdır. Türk dillərinin qrammatik əsası və lüğət tərkibinin əsas fondu ümumi olaraq qalmışdır. Lakin müxtəlif fərqli dillərlə olan qarşılıqlı əlaqələr bu dil sistemlərinə öz təsirini göstərmişdir. Məsələn: altay dilləri monqol dili ilə, oğuz dilləri iran dilləri ilə əlaqələr nəticəsində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu kənar təsirlər türk dilləri arasındakı müəyyən fərqlərə səbəb olmuşdur. Asiya xalqlarının tarixinə, türk dillərinin tarixi-müqayisəli araşdırılmasına həsr olunmuş əsərlər bu dillərin təkamülündə 6 əsas dövrü qeyd edir. [4: 102-104; 5: 91-96; 6: 84-86; 7: 48-50] 1. Altay dövrü; 2. Hun dövrü (bizim eranın V əsrinə qədər); 3. Qədim türk dövrü (V-X əsrlər); 4. Orta türk dövrü (X-XV əsrlər; bu dövr əsas türk tayfa və qəbilələrinin dillərinin formalaşma və inkişaf dövrüdür.); 5. Yeni türk dövrü (XV-XX əsrlər; bu dövr türk xalqlarının inkişaf və formalaşma dövrüdür.); 6. Ən yeni türk dövrü (bu dövr XX əsrin əvvəllərindən başlanır.)

1. **Altay dövrü:** Bu dövr elmdə, nə tarixi abidələrdə, nə də salnamələrdə yazılı mənbələrdə öz əksini tapmamışdır. Bu dillərin diferensial əlamətlərindən biri “u” səsi qarşısında “t” və “s” səslərinin “ç” və “ş” səslərinə uyğun gəlməsidir. Bu dövrün fonetik əlamətləri müasir çuvaş dilində saxlanılmaqdadır. “r” səsi “z” səsinə; “d”, “t” səsləri “y” səsinə altay dövründə uyğun gəlmişdir. Məsələn: keru- kuyev- kürəkən; saz-yay-düzmək; eyi-eyqi-yaxşı və s. Bu sözlərə müasir türk dillərində, dialektlərində bu gün də rast gəlinir. Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində (Şirvan dialekti- Q.C.) “kürəkən” sözünə bu gün də “güvəz- göy” deyirlər.

2. **Hun dövrü:** Türk dillərinin inkişaf tarixində ikinci yeri Hun dövrü tutur. Hun dövrü bizim eradan əvvəl III əsrdən başlayaraq, bizim eranın IV əsrinə qədər davam etmişdir. Hun dövrü Hun impersiyası adlanan nəhəng və çox güclü qəbilə ittifaqının zamanında mövcud olmuşdur. Bu imperiya Mərkəzi Asiyanın və Şərqi Avropanın uscu-bucaqsız torpaqlarına birləşdirirdi. Akademik V.V. Bartold qeyd edirdi ki, bu dövrdən heç bir yazılı abidə qalmamışdır. Çin transkripsiyasında dövrümüzə qədər gəlib çatmış bəzi sözlər, adlar və titullar isə qədim türk xalqlarının dilini səciyyələndirməyə və təsvir etməyə imkan vermir. [8: 3-4] Hun dövründə işlənən bəzi leksik vahidlər zamanımıza qədər gəlib çıxmışdır: “bol” (bulmaq); “djil” (il); “kadın” (xatun); “kara” (qara). Bəzi qrammatik affikslər də o dövrdən yadigardır. İsim yaradan “lıq” affikslər qrupunu buna misal göstərmək olar. Hun dövründə artıq türk dillərinin diferensiasiya prosesi başlamışdı, oğuz qrupu türk dilləri formalaşırdı. Mahmud Kaşqarlı “Divanı lüğət-it türk” sözlüyündə oğuz, qıpçaq və uyğur dillərini müqayisə etmişdir.

Bu qarşılıqlı müqayisə sübut edir ki, Hun dövründə bu dillər hələ diferensiallaşmamışdı. **3.Qədim türk dövrü:** Türk dillərinin təkamül tarixinin üçüncü dövrü qədim türk dövrüdür. Bu dövr üç perioda bölünür: Tukyü dövrü (V-VIII əsrlər); Qədim uyğur dövrü (VIII-IX əsrlər) və Qədim qırğız dövrü (IX-X əsrlər). Qədim türk dövrü türk dillərinin tam diferensiallaşması ilə səciyyələnir. Türk dilləri qərbi hun qəbilələrinin dili kimi şərqdən qərbə doğru irəliləyir. Bu dövr Orxon-Yenisey abidələrində çox gözəl əks olunmuşdur. Uyğur dövrü öz xüsusi əlifbası ilə seçilir. Bu soqdi əlifbasına əsaslanan uyğur yazısı idi. Uyğur dili Qaraxanilər dövrü türk ədəbi dilinə çox böyük təsir göstərmişdi. Sır-Dərya vadisindən qərbdə Xəzər dənizinə qədər olan ərazidə VIII əsrdə köçəri oğuzlar yaşayırdı. Onlara “dokuz oğuz”, “uz” və ya “tork” deyilirdi. Rus salnamələrində bu qəbilələr “torklar” adlanırdı. [9: 42-48] Oğuz qrupu türk dillərində qədim türk dövrünə məxsus vokalizm sistemi qorunub saxlanılmışdır. Oğuz qrupu türk dillərində “a-e” ; “o-o” ; “ı-i” ; “u-ü” qoşa saıtləri vokalizm yaradır. Oğuz qrupu türk dillərinin qədim türk dövründən sonrakı inkişafı sübut etdi ki, bu dillər əsas lüğət fondunu və qrammatik quruluşu saxlasalar da təkamül dövründə lüğət tərkibinin və fonetik strukturun qismən dəyişməsinə ehtiva etmirlər. **4.Orta türk dövrü:** Bu dövr türk qəbilə dillərinin təkamül və formalaşma dövrüdür. Orta türk dövrü iki perioda bölünür: Qaraxanilər dövrü (X-XII əsrlər) və monqol dövrü (XIII-XV əsrlər). Tarixi salnamələr X əsrdə Qaraxanilər dövlətinin çox güclü dövlət olduğunu sübut edir. Mahmud Qaşqarlının “Divani lüğət-it türk” sözlüyü, Yusif Balasaqunlu Xas Hacibin “Qutadqu bilik”, Hoca Əhməd Yasəvinin “Divan-i Hikmet”, Əhməd Yuqnəkinin “Ətabət-əl-həqayiq” əsərləri Qaraxanilər dövrünə aiddir. Mahmud Qaşqarlının, Yusif Balasaqunlunun, Əhməd Yuqnəkinin, Əhməd Yasəvinin, Rəbquzinin əsərlərində və XI əsrin məşhur oğuz abidəsi olan “Kitabi Dədə Qorqud” da artıq oğuz qrupu türk dillərinə məxsus qanunauyğunluqlar müşahidə olunur. Bu əsərlər türk dillərinin leksik, fonetik, hətta qrammatik sistemlərində diferensiallaşma prosesinin getdiyini sübut edir. Bundan əlavə oğuz qrupu türk dillərinin yazılı abidələrinə Sultan Vələdin, Aşiq Paşanın, İbu Bibinin, Sivaslı Bürhanəddinin əsərləri də daxildir. XV əsrdə oğuz qrupu türk dilləri üç yarımqrupa bölünmüşdü: oğuz-bulqar qrupu- bu qrup yarımqrupun dilindən sonralar qaqauzların və balkan türklərinin dili təşəkkül tapdı. İkinci yarımqrup oğuz-türkmən yarımqrupu adlandırdı. Bu dilin əsasında türkmən dili yarandı. Üçüncü yarımqrup oğuz-səlcuq yarımqrupu adlanır. Bu dilin əsasında türk və Azərbaycan dilləri inkişaf etdi. Orta türk dövründə dil-xarici faktların, xüsusən tarixi inkişafın, coğrafi amillərin təsviri ilə türk dillərinin digər qohum olmayan dillərlə xüsusən ərəb və fars dilləri ilə çarpazlaşması müşahidə olunur. İslam dinin

qəbulundan sonra türk dillərinə çoxsaylı ərəb sözləri keçir. Bu alınmalar türk sözlərinin fonetik strukturuna da müəyyən təsir göstərir.

5.Yeni türk dövrü: Bu dövr XV-XX əsrləri əhatə edir. Oğuz qrupu türk dillərinə türk, Azərbaycan, türkmən və qaqauz dilləri daxildir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Монгольский словарь «Мукаддимат ал-адаб», часть I – II. Труды ИВАН СССР, XIV, М.-Л., 1938, стр. 46-50.
2. Th. Houtsma. V EIN TÜRKISCH-ARABISCHES GLOSSAR LEIDEN, 1894. s. 91-94.
3. A. Caferoğlu, Abu-Hayyan, Kitab Al-İdrak Li-Lisan Al-Atrak, İstanbul, 1991. s. 102-106.
4. Kilisli Rifat. Əl Qavanin Al kulliyah li dabt al-lüğat al türkiyah, İstanbul, 1928.
5. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен «I». I-X, СПб., 1868-1904. В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1888-1905. стр. 102-104.
6. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий . I-II, СПб., 1868-1871, стр. 91-96.
7. Корш Ф.Е. Происхождение настоящего времени в западных турецких языках. Древности восточные, М., 1977, стр. 84-86.
8. Мелиоранский. Араб-филолог о турецком языке. М., 1956, стр. 46-50.
9. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов. Ташкент, 1928, стр. 3-4.
10. Росовский Д.А. Половцы, М., 1935, стр. 42-48.

Г. Джебраилов

Тюркские языки огузской группы – часть семьи тюркских языков Резюме

Проблема изучения истории тюркских языков в связи с историей народов, их носителей – одно из основных проблем тюркского языкознания. Процесс развития языков племени, народности и нации представляет собой последовательный процесс образования определенных языковых общностей и распада их. Исконная общность тюркских языков, которые в конечном итоге восходят к одному общетюркскому языку основе, выражено в общем корневом ядре словарного фонда и в общем грамматическом строе. В процессе своего развития отдельные конкрет-

ные тюркские языки, приобретали наряду с общими и различительные признаки. Грамматика и лексика играют особую роль в эволюции языков. Информация о классификации тюркских языков встречается в работах лингвистов. Ряд словарей занимают особое место в историческом исследовании огузской группы тюркских языков. При изучении фактов огузской группы тюркских языков необходимо учитывать генеалогические и родственные отношения языков. Кроме того, диалекты огузской группы тюркских языков в истории языка имеют особое значение при изучении истории языка. Статья включает в себя историко-сравнительные исследования тюркских языков, в том числе информацию об алтайском, хуннском, древнетюркском, среднеюркском, ново-тюркском периодах в эволюции этих языков. Статья, написанная под названием «Огузская группа тюркских языков», ссылается на ряд литератур.

G.Jabrayilov

**Oghuz group is a branch of turkic
languages-turkic language family**

Summary

Studying the history of Turkic languages in connection with the history of peoples who are the native speakers of these languages is one of the main issues of Turkic linguistics. The language of tribes, peoples and nations is a very coherent and ongoing process. The Turkic languages has originated from the ancient Turkic paralanguage which is the common core of the vocabulary. Each Turkic language has been distinguished by both common and different signs in its history of evolution.

Grammar and lexis have a special role in the evolution of languages. Information on the classification of Turkic languages is found in the works of linguists. A number of dictionaries have a special place in the historical investigation of the Oghuz group of Turkic languages. When examining the facts of the Oghuz group of Turkic languages, it is necessary to take into consideration genealogical and kinship relationships of languages. Also, the dialects of the Oghuz group of Turkic languages in language history are of particular importance in the study of language history. The article includes historical-comparative studies of Turkic languages, including information on the Altai period, the Hun period, the ancient Turkic period, the Middle Turkic period, the New Turkic period in the evolution of these languages. The article written under the title "the Oghuz group of Turkic languages" refers to a number of literatures.

Rəyçi: Zemfira Əliyeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru

ГЮНЕЛЬ МАМЕДОВА

ведущий специалист Отделения гуманитарных наук НАНА,
e-mail: g.memmedova2010@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ОТРАЖЕНИЯ СУБСТАНТИВАТОВ С СООТНОСИТЕЛЬНЫМИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫМИ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: substantivləşmiş sifət, semantikanın dəyişilməsi, lüğətlərdə əks olunma, nominasiya, işlənmə üsulları, nitq hissələrinin omonimliyi, kontekst.

Ключевые слова: субстантивированное прилагательное, семантическое переосмысление, отражение в словарях, номинация, способы употребления, омонимия частей речи, контекст.

Key words: substantivized adjective, semantic rethinking, reflection in dictionaries, nomination, ways of using, homonymy of parts of speech, context.

Субстантивированные прилагательные (субстантиваты) составляют большой разряд слов в современном русском языке. Субстантивированные прилагательные изучались в основном в историко-лексикологическом, морфологическом, а также словообразовательном аспектах [5; 9; 11; 12]. Однако отражение субстантивированных прилагательных в толковых словарях русского языка системно не изучалось.

В русском языке выделяются субстантиваты, имеющие соотносительные прилагательные, и субстантиваты не имеющие соотносительных прилагательных.

Субстантиваты, имеющие соотносительные прилагательные, совмещают в себе значения как прилагательного, так и существительного.

В толковых словарях русского языка эти слова характеризуются по-разному: в одних словарях они представляются самостоятельно как два разных слова, в других они находятся в одной словарной статье прилагательного, только с пометой *в знач. сущ.* отмечается их предметное значение, в третьих в одной статье они сначала характеризуются как прилагательные со всеми их значениями, а в конце пометой *сущ.* они представляются как существительные. Например, «Словарь Академии Российской» представляет субстантиваты как иллюстрации к словам, отмеченным пометой «прил.»: «*Стра'нный*, нная, нное. Стра'нень, нна, нно. прил. <...> I) Въ Сл. Странствующій, въ чужей странѣ находящійся и не имѣющій въ оной постояннаго жилища. Кулиша ими село скудельниче, въ погребаніе страннымъ. Мате: XXVII. 7. Угощать странныхъ. Снабжать странныхъ» [6, ч. V, с. 851]. Можно подумать,

что слово *странный* как субстантиват перестало существовать ещё до создания «Словаря современного русского литературного языка» [7], его заменили существительные *странник*, *путник*. В. И. Даль в своем словаре использовал их как синонимы прилагательного *странный* [2]. В «Словаре современного русского литературного языка» [7] это значение отмечается вторым пунктом, «Словарь русского языка» [8] представляет его и как прилагательное, и как существительное в отдельности, в толковых словарях последних лет данное значение вовсе не фиксируется.

В лексикографическом описании субстантиватов, не имеющих соотносительных прилагательных, особых проблем нет, так как эти единицы лексикографами представляются как обычные существительные, без каких-либо помет. Проблема возникает при описании неполной субстантивации, поскольку субстантивация – это процесс продолжительный, и когда, в какой момент прилагательное становится окончательно существительным, сказать трудно. Правильно отмечает Г.И. Михалев, «толкование «в знач. сущ.» может быть понято так: это уже не прилагательное, но еще и не существительное» [3, с. 118].

По степени употребления в значении существительных и по степени лексикализации (фразеологизации) субстантиваты, имеющие соотносительные прилагательные можно делить на три типа: 1) слова с наибольшей степенью лексикализации и с полной степенью субстантивации, например: *выходной*, *городовой*, *горючее*, *первое*, *второе*, *коренная*, *ночное*, *холодное*, *диспетчерская*, *левые*, *знакомый*, *домовой*, *операционная*, *накладная*, *отпускные*, *чаевые*, *будущее*, *прошлое*, *снотворное* и т. п. Все они мотивируются соответствующими им производящими, однако в их семантике имеется тот сильный и не объяснимый их составляющими добавочный компонент, который делает их существительными и дает им право на самостоятельное существование. Поэтому они должны отражаться в толковых словарях в отдельности, иметь самостоятельную словарную статью. Это в принципе так и есть в толковых словарях, тем не менее имеются некоторые расхождения. Для наглядности обратимся к «Словарю русского языка» С.И. Ожегова и «Большому толковому словарю русского языка». Например, субстантивированное *домовой* в обоих словарях имеет самостоятельную словарную статью: «*домовой*, -ого, м. По суеверным представлениям: сверхъестественное существо, якобы обитающее в каждом доме» [4, с. 155]. В данной словарной статье *домовой* определяется как обычное существительное с опорным словом «существо», не имеющим никакого отношения к прилагательным, кроме как адъективного склонения.

«Домовой, -ого; м. В народных поверьях: добрый или злой дух, живущий в доме... [1, с. 273]. Далее идёт подробная характеристика *домового* со всех сторон: каким бывает *домовой*; в каком облике показывается; что он любит, чего не любит; какие у него способности. В общем, этот словарь более обстоятельно объясняет все слова, так как цель этого словаря давать наиболее полную характеристику слова (его написания, значения, сферы функционирования, сочетаемости). Но самое главное «Большой толковый словарь русского языка» представляет *домовой* как обычное существительное словосочетанием *добрый или злой дух* с опорным словом *дух*.

Субстантиват *будущее* как лексикализованный субстантиват совершенно верно дается самостоятельной статьей: «*будущее*, -его; ср. 1. Период времени, который последует за настоящим; предстоящие события; (противоп.: прошлое). *Предсказывать, предвидеть будущее. Работать во имя будущего (высок.). В далёком, ближайшем будущем.* <...> 2. Дальнейшая судьба, участь, карьера. *Будущее нации, человечества. Будущее завода. Будущее науки. Счастливое, незавидное, неопределённое будущее у кого-л. Тревожиться за будущее детей.* <...> <В будущем, в знач. нареч. Впоследствии, потом. В будущем увидим! » [1, с. 101].

Налицо полнейшая самостоятельная характеристика слова *будущее*, полностью перешедшего из разряда причастия в разряд существительного.

Интересно, что существительное *прошлое* находится в словарной статье прилагательного *прошлый*. Сравним: «*прошлый*, -ая, -ое. Предшествующий настоящему, минувший; прежний. *Прошлая слава. - Прошлой зимой, весной. В прошлом году. На прошлой неделе.* <...> <Прошлое, -ого; ср. О минувшем времени, прошлой жизни. Славное, далёкое прошлое. <...> *Прошлого не воротить.* <...> *Кто-л. с прошлым* (о том, кто вёл раньше предосудительный образ жизни). *Покончить с прошлым* (изменить образ жизни). <...>. *В прошлом, в зн. нареч. Раньше, прежде, некогда. В прошлом врач, а теперь на пенсии. Дело прошлое,* в зн. вводн. словосоч.» [1, с. 1039].

Всё отмеченное наблюдается и в лексикографическом описании субстантивата *снотворное*. В «Словаре русского языка» [8] оно находится внутри словарной статьи прилагательного *снотворный* под 2-ым его значением с пометой «в знач. сущ», в «Словаре русского языка» С. И. Ожегова [4] оно не выделяется в отдельное значение прилагательного *снотворный*, а растворяется в одном и том же его значении с пометой «сущ.», а в «Большом толковом словаре русского

языка» [1] субстантиват *снотворное* занимает отдельную словарную статью. Сравним:

«*Снотворный*, -ая, -ое; -рен, -рна, -рно. 1. Вызывающий сон, усыпляющий. *Снотворное средство*. 2. в знач. сущ. *снотворное*, -ого, ср. *Лекарство, лекарственное средство, вызывающее сон*» [8, т. 4, с. 167];

«*Снотворный*, -ая, -ое; -рен, -рна. Вызывающий сон (в 1 знач.). *Снотворный порошок. Принять снотворное* (сущ.). *Снотворный рассказ* (перен.: очень скучный, разг.)» [4, с. 657];

«*Снотворное*, -ого; ср. *Лекарство, вызывающее сон. Принять на ночь снотворного*» [1, с. 1223].

Следует отметить, что 50-60-е годы XX столетия прилагательное *снотворный* в среднем роде употреблялось также в значении существительного, но не имело самостоятельного представления, поэтому оно по праву находилось внутри словарной статьи прилагательного; в 80-е годы XX века оно имело равноправное употребление и как прилагательное, и как существительное. Поэтому С.И.Ожегов в одной словарной статье дает *снотворный* как две разные части речи, но не решается выделить его в самостоятельное словосуществительное. Это противоречит лексико-грамматической характеристике частей речи. Поэтому авторы «Большого толкового словаря русского языка» в начале XXI века, когда практически все уже ассоциируют слово *снотворное* с лекарством, вызывающим сон, отводят ему отдельное место, как всем другим существительным.

Ко второй по степени лексикализации и субстантивации группе относятся такие, например, слова, как: *приезжий, нищие, богатые, взрослые, старшие, родные, близкие, вороной, гнедой, конечная, приписное, настоящее, прошедшее, молочное, хвойные, цитрусовые, сонорный, шипящий, гласный, согласный* и другие. Субстантиваты данной группы обладают более яркой семантикой, чем слова первой группы. Их звучание и форма уже предполагает тот предмет, с которым они сочетаются. Поэтому они легко отбрасывают определяемый ими предмет и употребляются и в значении существительных. Можно подчеркнуть, что это субстантиваты на 50% заключают в себе и значение прилагательного, и значение существительного. Их надо давать в одной словарной статье с пометой «в знач. сущ.», что и в основном делается в толковых словарях русского языка, однако встречаются иногда и некоторые неточности. Например, субстантиват *приезжий* функционирует и как прилагательное, и как существительное, хотя больше всего оно представляется как существительное. Тем не менее ни в одном из словарей *приезжий* как существительное не дается самостоятельно, а

объясняется в статье прилагательного с пометой «в знач. сущ». И это правильно. Сравним:

«*Приезжий*, -ая, -ее. Прибывший, приехавший откуда-л. < ... > в знач. сущ. *приезжий*, -его, м.; *приезжая*, -ей, ж. Тот (та), кто приехал откуда-л. *Раз пришел в ботанический сад приезжий из той жаркой страны, где выросла пальма. Гаршин, Attalea princeps...*» [8, т. 3, с. 407];

«*Приезжий*, -ая, -ее. Прибывший, приехавший откуда-л; не здешний *Приезжие актёры. Приезжий гость.* < *приезжий*, -его; м. *Толпа приезжих. Дом для приезжих. Приезжий из провинции. Приезжая*, -ей; ж.» [8, с. 976];

«*Приезжий*, -ая, ее. Приехавший откуда-н, не здешний. *Комната для приезжих* (сущ.)» [4, с. 523].

Как видим, 4-х томный академический словарь объясняет субстантиват *приезжий* с пометой «в знач. сущ.», «Большой толковый словарь русского языка» знаком <, который выражает переходные явления в системе частей речи, а С.И.Ожегов объясняет его как прилагательное, но приводит пример существительного. Однако во всех случаях: это прилагательное-существительное, т. е. прилагательное в одинаковой степени употребляющееся и как существительное, и как прилагательное. Доказательством этого является то, что в словарях эти слова даются то как прилагательное, то как существительное.

Из лингвистических терминов слова типа *гласный*, *согласный*, *шипящий*, *сонорный* и т. п. также можно отнести к этой (второй группе) субстантиватов с соотносительными прилагательными. Эти слова тоже употребляются и как прилагательные со словами *звук*, *буква*, и как существительные. Поэтому толковые словари русского языка представляют их как неполные субстантиваты. Например:

«*Гласный*¹, ая, ое (лингв.). 1. О звуках речи: образуемый с меньшим участием шумов в полости рта, чем согласный звук (ср. *согласный*). *Гласные звуки русского языка.* || То же в знач. сущ. *гласный*, *гласного*, м. (часто в этом знач. употр. *Гласная*, *ой*, ж.). *Гласные русского языка. Гласный под ударением.* 2. О буквах: изображающая на письме гласный звук. *Гласная буква.* || То же в знач. сущ. *гласная*, *ой*, ж. *Гласная "е"*» [10, с. 569];

«*Гласный*¹, -ая, -ое. Образуемый при свободном прохождении воздуха через полость рта (о звуках речи). *Гласный звук.* | в знач. сущ. *гласный*, -ого, м.; *гласная*, -ой, ж. *Гласные под ударением*» [7, т. 1, с. 315].

«*Гласный*² -ая, -ое. О звуках речи (а, о, е, и, у, ы), образуемых с меньшим участием шумов в полости рта, чем согласные звуки, а также

о буквах, изображающих такие звуки. *Безударные гласные* (сущ.)» [4, с. 119]. «*Гласный*², -ая, -ое. *Лингв.* Не встречающий в процессе своего образования препятствий со стороны органов речи и не образующий шума (о звуках речи и буквах, обозначающих их). <*Гласный*, -ого; м. *Гласный "о"*. - *Гласная*, -ой; ж. *Безударная гласная*» [1, с. 208].

Таким образом, толковые словари дают *гласный* как прилагательное с указанием других его родовых окончаний, однако в конце статьи каждый из этих словарей отмечает и его субстантивное употребление: первые два словаря с помощью пометы «в знач. сущ.», последние без этой пометы. Таким же способом представляются и другие термины – неполные субстантиваты.

В третью группу входят контекстуальные субстантиваты мужского и женского рода типа *умный, глупый, слепой, холостой, ленивый, храбрый, богатый, бедный, старый, хорошая, плохая, красивая, молодой, милый, стойкий* и другие, обозначающие разную характеристику личности: *Умному* свистни, а он уже смыслит; *Крепкий* духом не унывает; *Виноватый* обличается своим делом; *Хорошую* не отдают, а *плохую* взять не хочется; среднего рода: *новое, старое, смешное, горькое, сладкое, дареное, нужное, лишнее, великое, доброе, чужое, заветное, чистое* и другие, со значениями нечто вещественное, важное, оценочное. Например: *Лишнее* говорить – только себе вредит; *Чистое* к *поганому* не пристанет; *Чужим* богат не будешь и т. п.

Заслуживает внимания различие контекстуальных субстантиватов по употреблению их в формах числа: по нашим данным, доминируют субстантиваты единственного числа. Такие прилагательные утверждают личностный характер по специфическому для него признаку. Субстантивированные же (контекстуально) прилагательные множественного числа выражают более высокую степень типизации и обобщения. Например: *Дары* и *мудрых* ослепляют; *Стойким* и счастье помогает; *У молчаливых* дорога длиннее и т. п.

В толковых словарях данные слова отражаются как обычные прилагательные. Например:

«*Мудрый*, -ая, -ое; *мудр, мудра́, му́дро*. 1. Одарённый большим умом и обладающий знанием жизни, опытом. *Мудрый человек*. < ... > *Мудрая страница*. 2. Основанный на глубоком понимании, знании чего-л., на опыте. *Мудрые законы. Мудрое решение. Прислушаться к мудрым советам. Слушать мудрые речи*. <*Мудро*, нареч. (2 зн.). *Говорить мудро. Поступать мудро. Мудрость*» [1, с. 562];

«*Мудрый*, -ая, ое; *мудр, мудра́, му́дро*. 1. Обладающий большим умом. *Мудрый старец*. 2. Основанный на больших знаниях, опыте.

Мудрая политика. Мудрое решение. Мудро (нареч.) поступать. II сущ. *мудрость*, -и, ж.» [4, с. 322];

«*Мудрый*, -ая, -ое; *мудр, мудра, мудро*. 1. Одаренный большим умом и обладающий знанием жизни, опытом. *Мудрый человек. Мудрый полководец*. < ... >» [8, т. 2, с. 308].

Во всех трёх словарях *мудрый* представляется как обычное качественное прилагательное с указанием на формы других родов и краткую форму, на соответствующие лексические значения, на образованные от него наречие и существительное. Но ни в одном из словарей нет указания на его употребление в значении существительного.

Таким же образом отражаются значения и других контекстуальных субстантивов. Например:

«*Любимый*, -ая, -ое; им. Пользующийся наибольшей любовью. *Любимый писатель. Любимый цвет*» [4, с. 294].

«*Ленивый*, -ая, -ое; -н^{ив}, -а, -о. 1. Склонный к лени, к праздности; избегающий труда. *Ленивый ученик ...* || *только кратк. ф.*; к чему, на что и с неопр. Не желающий делать что-л., уклоняющийся от исполнения чего-л. < ... > || Выражающий лень. *Ленивая поза ...* || 2. Медлительный, неторопливый (о движениях, походке и т. п.) ... < ... > || *перен.* Медленно движущийся, медленный. < ... > 3. Приготовленный более быстрым способом (о кушаньях). *Ленивые голубцы. Ленивые вареники ...*» [8, т. 2, с. 174].

«*Женатый*, -ая, -ое; -нат. Имеющий жену; состоящий в браке (противоп.: холостой). *Женатый мужчина. Вы давно женаты? Он женат на моей сестре ...* // Свойственный человеку, состоящему в браке. *Женатая жизнь. Женатое положение. Быть на женатом положении*» [1, с. 302].

Если спросить у любого, на какой вопрос отвечают слова *хороший, плохой* и к какой части речи они относятся, то ответ будет один: какой? и прилагательное. Однако и эти классические примеры прилагательных могут субстантивироваться в речи: *Давайте не будем говорить о плохом, вспомним только хорошее. Сколько хорошего он мне сделал. Ты мой хороший. Пошли, моя хорошая!*

Субстантивное значение и употребление прилагательного *хороший* отмечено в «Словаре русского языка» [8]. «Большой толковый словарь русского языка» даже выделил *хорошее, хорошая* в самостоятельную статью ссылкой на *хороший* и в конце словарной статьи этого прилагательного разъясняет его значение [1, с. 1452], что это всё положительное с примерами; *плохое* же не выделено в отдельную статью, оно передается в конце словарной статьи прилагательного *плохой* [1, с. 844].

Все это свидетельствует, что любое прилагательное в том, или ином контексте может быть подвергнуто семантическому переосмыслению, т. е. Субстантивации.

Для наиболее достоверного отражения субстантивированных прилагательных, их лексико-грамматической характеристики в толковых словарях лексикографу необходимо знание особенностей субстантивации как исторического, морфолого-синтаксического процесса, приводящего к изменению семантики слова, его частеречного статуса. Это даст возможность для построения словарных статей, где учитывалась бы типология субстантивированных слов.

Литература

1. Большой толковый словарь русского языка. Российская Академия Наук. Институт лингвистических исследований. СПб.: Норинт, 2001.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. М. Русский язык, 1981..
3. Михалев Г. И. Субстантивация прилагательных русского языка как предмет лексикографического описания // Сборники конференций НИЦ Социосфера, 2014, № 62, с. 5-16.
4. Ожегов С. И. Словарь русского языка. М.; Русский языка, 1983.
5. Современный русский литературный язык. Под. ред. П. А. Леканта. М.: Высшая школа, 1988.
6. Словарь Академии Российской. Ч. I-VI. СПб., 1789-1794.
7. Словарь современного русского литературного языка. В 17 т. М – Л.: АН СССР, 1950-1965.
8. Словарь русского языка. В 4 т. М.: Русский язык, 1981-1984.
9. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. В 2 т. М.: Русский язык, 1985.
10. Толковый словарь русского языка. Под ред. Д.Н.Ушакова. М.: Астрель; АСТ; Хранитель, 2007.
11. Цой А.Г. Функционирование языка и явление субстантивации // Структура и функционирование единиц русского языка. Ташкент: Фан, 1986, с. 16-21.
12. Яцкевич Л.Г. О субстантивной транспозиции русских прилагательных в речи // Филологические науки, 1977, № 4, с. 101-106.

Müvafiq sifətli substantivlərin rus dilinin izahlı lüğətlərində əks olunma xüsusiyyətləri

Xülasə

Rus dilində söz yaradıcılığının əsas üsullarından biri substantivləşmədir, yəni digər nitq hissələrinin, o cümlədən sifətlərin ismə keçməsi, isim funksiyasını daşmasıdır. Bu məsələ maraqlı olmaqla yanaşı xeyli mübahisə doğurur. Sifətə olan münasibətinə görə bütün substantivlər iki qrupa bölünür: 1) müvafiq sifətləri olan substantivlər və 2) müvafiq sifətləri olmayan substantivlər.

Məqalədə müvafiq sifətləri olan substantivlərin rus dilinin izahlı lüğətlərində əks olunma xüsusiyyətləri öyrənilir. Müşahidələr göstərir ki, leksikalizasiya və substantivləşmə dərəcəsinə görə sifətlər üç qrupa bölünür: 1. Birinci qrupa yüksək dərəcədə leksikalizasiya və isimləşmiş sifətlər daxildir. Bunların izahlı lüğətlərdə müstəqil izah olunması və ayrıca söz məqaləsində verilməsi məqsədəuyğundur. 2. İkinci qrupa az dərəcədə leksikalizasiya və substantivləşmiş sifətlər daxildir. Bunların sifətin söz məqaləsində yerləşməsi, lakin *isim mənasında* işarəsi ilə qeyd olunması məqsədəuyğundur. 3. Üçüncü qrupa bu və ya digər kontekstdə isim mənasında işlənən sifətlər daxildir. Bunların izahlı lüğətlərdə adi sifətlər kimi izah olunması məqsədəuyğundur.

Substantivləşmiş sifətlərin struktur, semantik və funksional xüsusiyyətləri dil və nitq əlaqələri əsasında şərh edilir. Substantivlərin sistemli şəkildə öyrənilməsi azərbaycanlı tələbələrin rus dilində şifahi və yazılı nitq formalarının təkmilləşməsində vacib rol oynayır.

G.Ch.Mammadova

Features of the reflection of substantives with compatible adjustments in the russian language dictionary

Summary

One of the main methods of word-formation in Russian is the substantiation, ie the transfer of other speech parts, including attributes, to the name function. This issue is interesting, as well as a lot of controversy. For all sorts of attitudes, attributes are subdivided into two groups: 1) substantive titles with appropriate attributes; and 2) essentials that do not have the appropriate attributes.

The article examines the features of reflection in the explicit dictionaries of Russian-language dictionaries, which have the appropriate attributes.

Observations show that the adjectives are classified into three groups according to the degree of lexicalization and degree of substantiation: 1. The first group includes highly lexicalized and nominal adjectives. It is desirable for them to be explained in explanatory dictionaries and in separate article. 2. The second group includes less lexicalization and substantial adjectives. It is desirable for them to mark the title in the word article, but in the name of the name. 3. The third group includes adjective titles in one or another context. It is advisable to describe them as ordinary adjectives in explanatory dictionaries.

Structural, semantic and functional features of subtle features are interpreted on the basis of language and speech. Systematic study of subdivisions plays an important role in improving the verbal and written forms of Azerbaijani students in Russian.

Rəyçi: Tamilla Məmmədova
Filologiya üzrə əmlər doktoru, professor

GULNAR MAHARRAMZADE
Baku Business University
gulnar.meherremzade84@gmail.com

CLASSIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS

Açar sözlər: Frazeologiya, frazeoloji vahidlər, idiomlar, təsnifat

Key words: Phraseology, phraseological units, idioms, classification

Ключевые слова: фразеология, фразеологические единицы, идиомы, классификация

Phraseology (from Greek *phrasis*, “way of speaking” and *-logia*, “study of”) is a scholarly approach to language which developed in the twentieth century.[7]

Phraseological units, or idioms, as they are called by most western scholars, represent what can probably be described as the most picturesque, colourful and expressive part of the language’s vocabulary. If synonyms can be figuratively referred to as the tints and colours of the vocabulary, then phraseology is a kind of picture gallery in which vivid and amusing sketches of the nation’s customs, traditions and prejudices, recollections of its past history, scraps of folk songs and fairy-tales are collected. Quotations from great poets are preserved here alongside the dubious pearls of philistine wisdom and crude slang witticisms, for phraseology is not only the most colourful but probably the most democratic area of vocabulary and draws its resources mostly from the very depths of popular speech.

How to Distinguish Phraseological Units from Free Word-Groups

This is probably the most discussed — and the most controversial — problem in the field of phraseology. The task of distinguishing between free word-groups and phraseological units is further complicated by the existence of a great number of marginal cases, the so-called *semi-fixed* or *semi-free word-groups*, also called *non-phraseological word-groups* which share with phraseological units their structural stability but lack their semantic unity and figurativeness (e. g. *to go to school*, *to go by bus*, *to commit suicide*).

There are two major criteria for distinguishing between phraseological units and free word-groups: semantic and structural.

Compare the following examples:

“I’m told they’re inviting more American professors to this university. Isn’t it rather carrying coals to Newcastle?”

(To carry coals to Newcastle means “to take something to a place where it is already plentiful and not needed”.)

B. This cargo ship is carrying coal to Liverpool.

The first thing that captures the eye is the semantic difference of the two word-groups consisting of the same essential constituents. In the second sentence the free word-group is *carrying coal* is used in the direct sense, the word *coal* standing for real hard, black coal and *carry* for the plain process of taking something from one place to another. The first context quite obviously has nothing to do either with coal or with transporting it, and the meaning of the whole word-group is something entirely new and far removed from the current meanings of the constituents.[3]

Criteria exposing the degree of similarity/difference between phraseological units and free word groups, phraseological units and words:

1. Structural criterion
2. Semantic criterion
3. Syntactic criterion

The structural criterion brings forth pronounced features which on the one hand state a certain structural similarity between phraseological units and free word combinations at the same time opposing them to single words, and on the other hand specify their structural distinctions.

A feature proper both to free phrases and phraseological units is the divisibility of their structure, i.e. they consist of separate structural elements. This fact stands them in opposition to words as structurally integral units. The structural integrity of a word is defined by the presence of common grammatical form for all constituent elements of this word. The principal difference between phraseological units and free word-groups manifests itself in the structural invariability of the former. The structural invariability suggests no (or rather limited) substitutions of components. For example, to give somebody the cold shoulder means “to treat somebody coldly, to ignore or cut him”, but *a warm shoulder* or *a cold elbow* makes no sense. The semantic criterion is of great help in stating the semantic difference/similarity between free word groups and phraseological units, and between phraseological units and words. The meaning in phraseological units is created by mutual interaction of elements and conveys a single concept. The actual meaning of a phraseological unit is figurative and is opposed to the literal meaning of a word-combination from which it is derived. The transference of the initial word group can be based on simile, metaphor, metonymy, and synecdoche. The degree of transference varies and may affect either the whole unit or only one of its constituents, *to skate on thin ice* – *to take risks*. In a free phrase the semantic correlative ties are fundamentally different. The meaning in a word-group is based on the combined meaning of the words constituting its structure. Each element in a word-combination has a much greater semantic independence and stands for a separate concept, e.g. *to cut bread*, *to cut cheese*.

The semantic unity, however, makes phraseological units similar to words. The semantic similarity between the two is proved by the fact that, for instance, *kick the bucket* whose meaning is understood as a whole and not related to the meaning of individual words can be replaced within context by the word *to die*, the phraseological unit in *a brown study*-by the word *gloomy*. The syntactic criterion reveals the close ties between single words and phraseological units as well as free word-groups. Like words (as well as word-combinations), phraseological units may have different syntactic functions in the sentence, e.g. the subject (narrow escape), the predicate (to have a good mind), an attribute (high and mighty), an adverbial (in full swing). [10] In linguistic literature the term-phraseology is used for the expressions where the meaning of one element is dependent on the other, irrespective of the structure and properties of the unit (V.V. Vinogradov); with other authors it denotes only such set expressions which do not possess expressiveness or emotional colouring (A.I. Smirnitsky), and also vice versa: only those that are imaginative, expressive and emotional (I.V. Arnold). N.N. Amosova calls such expressions fixed context units, i.e. units in which it is impossible to substitute any of the components without changing the meaning not only of the whole unit but also of the elements that remain intact. O.S. Ahmanova insists on the semantic integrity of such phrases prevailing over the structural separateness of their elements. A.V. Koonin lays stress on the structural separateness of the elements in a phraseological unit, on the change of meaning in the whole as compared with its elements taken separately and on a certain minimum stability. In English and American linguistics no special branch of study exists, and the term "phraseology" has a stylistic meaning, according to Webster's dictionary 'mode of expression, peculiarities of diction, i.e. choice and arrangement of words and phrases characteristic of some author or some literary work'.

It would be interesting now to look at phraseological units from a different angle, namely: how are all these treasures of the language approached by the linguistic science? The very miscellaneous nature of these units suggests the first course of action: they must be sorted out and arranged in certain classes which possess identical characteristics.

But which characteristics should be chosen as the main criteria for such a classification system? The structural? The semantic? Those of degree of stability? Of origin? *The traditional and oldest principle* for classifying phraseological units is based on their original content and might be alluded to as "thematic" (although the term is not universally accepted). The approach is widely used in numerous English and American guides to idiom, phrase books, etc. On this principle, idioms are classified according to their sources of origin, "source" referring to the particular sphere of human

activity, of life of nature, of natural phenomena, etc So, L. P. Smith gives in his classification groups of idioms used by sailors, fishermen, soldiers, hunters and associated with the realia, phenomena and conditions of their occupations. In Smith's classification we also find groups of idioms associated with domestic and wild animals and birds, agriculture and cooking. There are also numerous idioms drawn from sports, arts, etc. This principle of classification is sometimes called "etymological". The term does not seem appropriate since we usually mean something different when we speak of the etymology of a word or word-group: whether the word (or word-group) is native or borrowed, and, if the latter, what is the source of borrowing. It is true that Smith makes a special study of idioms borrowed from other languages, but that is only a relatively small part of his classification system. The general principle is not etymological. [3] Taking into account mainly the degree of idiomaticity, Vinogradov V.V. divides phraseological units into:

1) Phraseological fusions: completely non-motivated word-groups. E.g.: to kick the bucket = to die.

2) Phraseological unities: partially non-motivated, the meaning can be perceived through the metaphoric meaning of the whole phraseological unit. E.g.: to show one's teeth = to show an intention to injure.

3) Phraseological collocations: motivated, but they are made up of words possessing specific lexical valence, which accounts for a certain degree of stability in such word-groups. For instance, bear a grudge may be changed into bear malice, but not into bear a fancy or liking. [5]

In his book on modern lexicology A.I. Smirnitsky suggests a classification of phraseological units based on an underlying semantic principle combined with structural peculiarities, dividing phraseological units into three groups:

a) one-member (or one-centre) collocation (combination which consists of several elements but only one element carries the lexical meaning): e.g. to make up;

b) two-member (or two-centre) collocation (having no central word which focuses the semantic and grammatical properties on the whole, = set expressions): e.g. for good or ill; c) poly-member (poly-centre) collocation: e.g. to burn the candle on both ends. [9]

Taking into account mainly the degree of idiomaticity phraseological units may be classified into three big groups: *phraseological fusions*, *phraseological unities* and *phraseological collocations*.

Phraseological fusions are completely non-motivated word-groups, such as red tape — 'bureaucratic methods'; heavy father —

'serious or solemn part in a theatrical play'; kick the bucket — 'die'; and the like. The meaning of the components has no connections whatsoever, at least synchronically, with the meaning of the whole group. Idiomaticity is, as a rule, combined with complete stability of the lexical components and the grammatical structure of the fusion.

P h r a s e o l o g i c a l u n i t i e s are partially non-motivated as their meaning can usually be perceived through the metaphoric meaning of the whole phraseological unit. For example, to show one's teeth, to wash one's dirty linen in public if interpreted as semantically motivated through the combined lexical meaning of the component words would naturally lead one to understand these in their literal meaning. The metaphoric meaning of the whole unit, however, readily suggests 'take a threatening tone' or 'show an intention to injure' for show one's teeth and 'discuss or make public one's quarrels' for wash one's dirty linen in public. Phraseological unities are as a rule marked by a comparatively high degree of stability of the lexical components.

P h r a s e o l o g i c a l c o l l o c a t i o n s are motivated but they are made up of words possessing specific lexical valency which accounts for a certain degree of stability in such word-groups. In phraseological collocations variability of member-words is strictly limited. For instance, bear a grudge may be changed into bear malice, but not into bear a fancy or liking. We can say take a liking (fancy) but not take hatred (disgust). These habitual collocations tend to become kind of clichés where the meaning of member-words is to some extent dominated by the meaning of the whole group. Due to this phraseological collocations are felt as possessing a certain degree of semantic inseparability. [6]

Phraseological units can be classified as parts of speech. This classification was introduced by I.V. Arnold

Set expressions functioning like nouns:

N+N: *maiden name* 'the surname of a woman before she was married'; *brains trust* 'a committee of experts' or 'a number of reputedly well informed persons chosen to answer questions of general interest without preparation', *family jewels* 'shameful secrets of the CIA' (Am. Slang).

N's+N: *cat's paw* 'one who is used for the convenience of a cleverer and stronger person' (the expression comes from a fable in which a monkey wanting to eat some chestnuts that were on a hot stove, but not wishing to burn himself while getting them, seized a cat and holding its paw in his own used it to knock the chestnuts to the ground); *Hobson's choice*, a set expression used when there is no choice at all, when a person has to take what is offered or nothing (Thomas Hobson, a 17th century London stableman, made every person hiring horses take the next in order).

Ns'+N: *ladies' man* 'one who makes special effort to charm or please women'. **N+prp+N:** *the arm of the law; skeleton in the cupboard*. **N+A:** *knight errant* (the phrase is today applied to any chivalrous man ready to help and protect oppressed and helpless people).

N+and+N: *lord and master* 'husband'; *all the world and his wife* (a more complicated form); *rank and file* 'the ordinary working members of an haracterize' (the origin of this expression is military life, it denotes common soldiers); *ways and means* 'methods of overcoming difficulties'. **A+N:** *green room* 'the general reception room of a theatre' (it is said that formerly such rooms had their walls coloured green to relieve the strain on the actors' eyes after the stage lights); *high tea* 'an evening meal which combines meat or some similar extra dish with the usual tea'; *forty winks* 'a short nap'. **N+subordinate clause:** *ships that pass in the night* 'chance acquaintances'.

Set expressions functioning like verbs:

V+N: *take advantage*

V+and+V: *pick and choose*

V+(one's)+N+(prp): *snap ones fingers at*

V+one+N: *give one the bird* 'to fire sb'

V+subordinate clause: *see how the land lies* 'to discover the state of affairs'.

Set expressions functioning like adjectives:

A+and+A: *high and mighty*

(as)+A+as+N: *as old as the hills, as mad as a hatter* Set expressions are often used as predicatives but not attributively. In the latter function they are replaced by compounds.

Set expressions functioning like adverbs:

A big group containing many different types of units, some of them with a high frequency index, neutral in style and devoid of expressiveness, others expressive.

N+N: *tooth and nail*

prp+N: *by heart, of course, against the grain*

adv+prp+N: *once in a blue moon*

prp+N+or+N: *by hook or by crook*

cj+clause: *before one can say Jack Robinson*

Set expressions functioning like prepositions:

prp+N+prp: *in consequence of*

It should be noted that the type is often but not always haracterized by the absence of article. Cf: *by reason of* : : *on the ground of*.

Set expressions functioning like interjections:

These are often structured as imperative sentences: *Bless (one's) soul!*

God bless me! Hang it (all)!

The list of types gives a clear notion of the contradictory nature of set expressions: structured like phrases they function like words. There is one more type of combinations, also rigid and introduced into discourse ready-made but differing from all the types given above in so far as it is impossible to find its equivalent among the parts of speech. These are formulas used as complete utterances and syntactically shaped like sentences, such as the well-known American maxim *Keep smiling!* Or the British *Keep Britain tidy. Take it easy.*[4]

Bibliography

1. Afanasyeva O.V., Morozova N.N. – 6th stereotype edition, Moscow: Drofa, 2006
2. Amosova, N.N. 1963. *Osnovi angliyskoy frazeologii*. Leningrad.
3. Антрушина, Г.Б. English Lexicology. Лексикология английского языка [Текст]: учебное пособие для студентов / Г.Б. Антрушина, О.В. Афанасьева, Н.Н. Морозова. – 3-е издание (на англ. яз.) – М.: Дрофа, 2000. – 288 с.
4. Арнольд, И.В. The English Word. Лексикология современного английского языка [Текст]: учебное пособие для студентов / И.В. Арнольд. - 3-е издание (на англ. яз.). – М., 1986.
5. В.В. Виноградов. ОБ ОСНОВНЫХ ТИПАХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ. (Виноградов В.В. Лексикология и лексикография: Избранные труды. М., 1977)
6. Гинзбург Р.С. и др. A Course in Modern English Lexicology. Лексикология английского языка. М., 1966. – 275с.
7. Knappe, Gabriele. (2004) *Idioms and Fixed Expressions in English Language Study before 1800*. Peter Lang.
8. Kunin A.V. *Phraseology course of the Modern English language: Textbook for institutes and departments of foreign languages*. – Moscow: Vysshaya shkola, 1986. – 336 p. – P.214-240.
9. Smirnitsky A.I. *Lexicology of the English language* / A.I. Smirnitsky. – Moscow: Foreign languages publishing house, 1956. – 322 p. – P.210-213.
10. Зыкова, И.В. Практический курс английской лексикологии. A Practical Course in English Lexicology [Текст]: учебное пособие для студентов лингв. вузов и фак. ин. яз. / И.В. Зыкова. – 2-ое изд., испр. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 288 с.

G.Məhərrəmzadə

Frazeoloji vahidlərin klassifikasiyası
Xülasə

Məqalədə frazeoloji vahidlərin təsnifatından bəhs olunur. Frazeologiya dildə mövcud olan sabit söz birləşmələrini öyrənən elm sahəsidir. Frazeologiya -yunan mənşəli sözdür. "Phrasis –danışiq üsulu", "danışiq vasitəsi" və "loqiya", "tədqiqat" mənasını verir. Ayrı-ayrı sözləri yaxud dilin lüğət tərkibini öyrənən leksikologiyadan fərqli olaraq, frazeologiya dildə mövcud olan sabit söz birləşmələrini öyrənən dilçilik sahəsidir. İstənilən bir dilin frazeologiyası, frazeoloji tərkibi özünəməxsus sistemə malikdir. Bu sistemin vahidləri –frazeologizmlər yaxud frazeoloji vahidlər müxtəlif formada təsnif oluna bilər. Bu təsnifata semantik, struktur-semantik, qrammatik (morfoloji və sintaktik), stilistik və.s. kimi təsnifat formaları aid edilə bilər.

Г.Магаррамзаде

Классификация фразеологических единиц
Резюме

В статье рассматривается классификации фразеологических единиц. Фразеология — раздел науки о языке, изучающий устойчивые сочетания слов. Фразеология (от греч. φράσις — выражение и греч.- λόγος — понятие, учение) — раздел теоретической лингвистики, изучающий устойчивые речевые обороты и выражения — фразеологические единицы, совокупность фразеологических единиц какого-либо языка также называется его фразеологией. В отличие от лексикологии, изучающей отдельные слова и словарную лексику, фразеология изучает неоднословные единицы языка: устойчивые несвободные словосочетания. Фразеология, фразеологический состав любого языка представляет собой своеобразную систему, или подсистему. Единицы этой системы, т.е. фразеологические единицы, или фразеологизмы, различаются и могут классифицироваться по разным признакам – семантическим, или структурно-семантическим, прежде всего по степени смысловой спаянности компонентов, грамматическим (морфологическим и синтаксическим), стилистическим и др.

Rəyçi: Aygün Məmmədova
filologiya elmləri doktoru, dosent

LEYLA SÜLEYMANOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
azerbaijanVIP@gmail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ “MUST” MODAL FEİLİNİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: kateqoriya, modallıq, modal feillər, məna xüsusiyyətləri, modal məna

Ключевые слова: категория, модальность, модальный глагол,-семантическая особенности, модальное значение

Key words: category, modality, modal verbs, semantic features, modal meaning

Modallıq latınca- modalis, rusca- модальность, azərbaycanca- modallıq danışıqın həqiqətə olan münasibətini, danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini göstərən kateqoriyadır (8, s.7). Belə ki, modallıq kateqoriyası həm fəəfi-məntiqi, həm psixoloji, həm də linqvistik mövqedən araşdırılmışdır. Kateqoriyanın mürəkkəb linqvistik xarakteri daim dilçilərin diqqətini cəlb edir.

Modallıq hər bir cümləyə xas olan bir kateqoriyadır və cümlədə öz əksini tapır. Hər bir cümlə xarici aləmdə baş verən hadisələr haqqında məlumat verməklə yanaşı, danışanın bu məlumatla münasibətini də ifadə edir. Modallıq cümlədə verilən məlumatla danışanın ona münasibəti arasında əlaqə yaradan bir kateqoriyadır.

“İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində modallıq belə izah edilir: “Modallıq danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini, ifadə olunan fikrin obyektiv varlığa münasibətini əks etdirən qrammatik-semantik kateqoriyadır. Fikir ya real, ya qeyri-real, ya arzu olunan, ya da arzu olunmayan şəkildə işlədilə bilər (1, s.164).

O.S.Axmanova özünün “Dilçilik terminləri” lüğətində modallığı danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirən bir kateqoriya kimi izah edir və qrammatik və leksik yolla ifadə edilməsindən bəhs edir. O.S.Axmanova qrammatik vasitələrə feilin şəkillərini, modal feilləri və intonasiyanı göstərir (2, s. 286-287).

Q.V.Kolşanski, V.V.Panfilov, L.V.Bondarko linqvistik modallığı məntiqi modallığın ifadə vasitəsi hesab edir (9, s. 12).

İ.P.Rospopova görə modallıq predikativliyin ifadə formasıdır (9, s.19). Bu fikir bir çox dilçilər tərəfindən inkar edilir, modallıq predikativlikdən daha geniş kateqoriya kimi səciyyələndirilir.

Beləliklə, modallıq kateqoriyası həm məntiqi, həm də linqvistik mövqedən kifayət qədər araşdırılmışdır. Modallığın məzmun və ifadə vasitələri baxımından araşdırılması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Danışan

şəxsin bu və ya digər hadisəyə münasibətinin ifadəsi bir dil daxilində rəngarəngdir.

İngilis dilində modallıq feilin şəkilləri, modal sözlər, modal feillər vasitəsilə ifadə olunur. İntonasiya, vurğu da modallığın yaranmasında mühüm rol oynayır.

F.R.Palmer “Mood and modality” əsərində İngilis dilində mövcud olan modal feillərdən bəhs edir. Can, may, must, should, ought to, will, shall, need kimi köməkçi feillər əsas feillərlə birləşmədə zaman və şəkil çaları ifadə etmək üçün işlədilir (13, 201).

İngilis dilində modallığın əsas ifadə vasitələrindən bir olan modal feillər bunlardır: can (could), may (might), must, ought to, should, shall, will, need, dare. Modal feillər məsdərlə işlənərək hərəkətin baş verməsinin mümkünlüyünü, qeyri-mümkünlüyünü, vacibliyini, ehtimallığını və s.bildirir.

Müasir İngilis dilində “must” modal feili birləşdiyi leksik mənalı feilin məsdəri ilə birlikdə hərəkətin icrasının vacibliyini, zəruriliyini, lazımlılığını bildirir. “Must” modal feilinin yalnız indiki zaman forması var. Bu modal feilin indiki zaman forması gələcəyə aid hərəkəti də ifadə edə bilir.

You can borrow my car, but you must bring it back before ten.

We must start a special diet tomorrow.

“Must” modal feili vasitəli nitqdə keçmiş mənada işlənir:

The doctor told me that I mustn't remain with her (11, s.132).

“Must” modal feili aşağıdakı mənalar ifadə edir:

1. Vaciblik, zərurilik, məcburiyyət, borc;

I must go to bed, Jo, he said (6, s. 60).

I must take medicine”, he thought, I can't be well (6, s.352).

If you want to get into movie theatre, you must buy a ticket.

I must see old Mrs.Smeech (6, s.222).

To enter the United States, you must have a valid passport.

We must go to him at once (11, s.99).

“I must be here when she needs me”, he replied (11, s.125).

All passengers must present their passports at custom upon arrival.

“Must” modal feili bu mənalar ifadə edərkən təstiq və sual cümlələrində işlənir.

2. Qadağan, əmr bildirir. Bu zaman “must” modal feili inkar cümlələrdə işlənir.

But you mustn't go without me (11, s.84).

You mustn't bring fireworks into the United States.

3. Emfatik məsləhət, tövsiyyə, vacib tələb, dəvət mənaları ifadə edərkən “must” modal feili həm təstiq, həm də inkar cümlələrdə işlənir.

You really must come and see us soon.

You must be here before eight o'clock tomorrow.

You mustn't take very seriously what women say when they're in a passion (11, s.113).

You must have your hair cut. It's much too long.

If you've made a fool of yourself, you must eat humble pie (11, s.113).

4. **Güman, ehtimal, fərziyyə, məntiqi mülahizə;**

“Must” modal feili bu mənalar ifadə edərkən təstiq cümlələrdə işlənir. Bu mənada “must” modal feilindən sonra məsdərin 4 forması – qeyri-müəyyən, davamedici, bitmiş və bitmiş davamedici işlənir. Azərbaycan dilinə gərək ki, yəqin ki, görünür, deyəsən kimi tərcümə olunur.

Mary keeps crying(fakt). She must have a problem (fərziyyə, əminlik dərəcəsi 95%).

“The hotel must be doing a tremendous business”, he thought (6, s.53).

Nancy is yawning. She must be sleepy.

You must be a woman of complicated character, and there was something dramatic in the contrast of that with her demure appearance (11, s.127).

He must be as mad as a hatter, exclaimed the Colonel (11, s.69).

All of the lights in Ann's room are turned off. She must be sleeping.

I felt she must be suffering (11, s.42).

Güman edilən hərəkət keçmişə aid olarsa “must” modal feilindən sonra məsdərin bitmiş forması işlədilir.

Edna isn't in her office. She must have gone to home.

At that time there must have been five hundred dining rooms in London decorated in exactly the same manner (11, s.33).

Joe wasn't at home last night. He has a lot of exams coming up soon. He must have been studying at the library.

I think he must have read the verse of these young men who were making so great a stir in the world, and I fancy he found it poor stuff (11, s.28).

Güman bildirən inkar cümlələrdə “must” modal feili əvəzinə “evidently” modal sözü işlənir.

Evidently, he hadn't heard the truth about your disease.

Ehtimal, güman edilən hərəkət gələcəyə aid olarsa “probably” modal sözü, “to be likely”, “to be unlikely”, to be not likely” modal ifadələri işlənir.

Probably, he will send the letter tomorrow.

It's likely to rain towards evening.

Güman mənasında inkarlıq müxtəlif vasitələrlə bildirilə bilər.

a) to “fail” feili ilə;

He must have failed to send the letter.

b) inkarlıq bildirən əvəzlilər: nobody, no one, nothing;

Nobody must have read this letter.

c) inkarlıq bildirən prefikslər: dis, mis, un, in;

We must be unaware of that.

“Must” modal feilinin atalar sözlərində işlənməsi;

Beggars must be no choosers(Kasıblar seçmək imkanına malik olmur. Bəy verən atın dişinə baxmazlar). (10, s.170).

“Must” modal feili ilə eyni mənaya malik olan “to have to”, “to be to”, “to be obliged to” modal mənə və çalarlıq ifadə edən modal birləşmələr kimi işlənir.

He was obliged to descend shivering under his fur, a chill at his heart (6, s.290).

“To have to” modal ifadəsi əsas feilə xas olan bir sıra əlamətlərə malikdir. Əsas feillərə xas olan əlamətlərdən biri onun müxtəlif zamanlarda işlənməsidir. Eyni zamanda “to have to” şəxsə görə də dəyişir.

It'll be an awful sell if at the end you have to acknowledge you have made a hash of it (11, s.62).

All applicants have to take an entrance exam.

I had to study last night.

He has to go a meeting tonight.

I will have to send the letter tomorrow.

Modal feil və birləşmələrdən fərqli olaraq “to have to” cərənd kimi də işlənir.

The prize money saved Barbara from having to find a job (12, s. 12).

Pul mükafatı Barbaranı iş tapmaq məcburiyyətindən xilas etdi.

Bu modal birləşmənin sual və inkarı əsas feillərdə olduğu kimi “to do” köməkçi feilinin köməyi ilə düzəldilir.

A person doesn't have to become rich and famous in order to live a successful life.

Məlumdur ki, əsas feillərdən sonra gələn feillər “to” hissəciyi ilə işlənir, “to have to”dan sonra gələn feillər də “to” hissəciyi ilə işlənir.

Modal feil kimi “to have to” özündən sonra gələn əsas feillə birlikdə danışanın hərəkətə olan münasibətini bildirir və “must” modal feilinin əvəzedicisi kimi işlənir. “Must” modal feilindən fərqli olaraq “to have to” şəraitdən və xarici amillərin təsirindən doğan məcburilik, zərurilik bildirir.

İnkar cümlələrində isə “mustn't” və “don't have to” arasında ciddi fərq vardır. “Must” modal feili inkar mənasında qadağan, “to have to” isə inkar mənasında lazımsızlıq, lüzumsuzluq bildirir.

John! You mustn't play with sharp knives. Put that knife down immediately!

I've already finished all my work, so, I don't have to study tonight.

Müasir İngilis dilində danışıda zərurilik, məcburilik "have (has) got to" modal birləşməsi ilə verilə bilər.

I've got to paint, he repeated (11, s. 62).

"To be to" modal birləşməsi iki zaman formasında – indiki və keçmiş zaman formasında işlənir.

If I am to go on with the business of decoration, which at your request I undertook, I should like to clearly understand that I must have a free hand (6, s.159).

We were to meet him at the station.

"To be to" əvvəlcədən planlaşdırılmış, şərtləndirilmiş məcburilik, zərurilik ifadə edir.

She was to arrive by train at half-past twelve and walk up, entering from the road past Gage's farm at the far end of the coppice (6, s. 341).

"To be to" modal birləşməsinin keçmiş zaman forması was (were) to" məsdərin bitmiş forması ilə işlənərək əvvəlcədən planlaşdırılmış işin yerinə yetirilmədiyini bildirir.

He was to have come to Moscow last week.

"To be to" modal birləşməsi əmr, təlimat, göstəriş, ciddi qadağan, mümkünlük, qaçılmaz fakt mənasında işlənir.

All junior officers are to report to the colonel at once (əmr).

This woman is to be my mother (qaçılmaz fakt).

You are not to smoke here (qadağan).

Nothing was to be done under the circumstances (mümkünlük).

Müxtəlif mənə çalarlığına malik olan "must" modal feili birləşdiyi leksik mənalı feilin məsdəri ilə birlikdə hərəkətin icrasının lazımlığını, zəruriliyini, vacibliyini bildirməklə modallığın əsas ifadə vasitələrindən biri kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, "Maarif nəşriyyatı", 1989.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, «Советская Энциклопедия», 1969.
3. Azar B.S. Understanding and Using English Grammar. Washington, Georgetown University Press, 1999.
4. Cahangirov F.F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın ifadə vasitələri. Bakı, "Elm nəşriyyatı", 2005.
5. Frodesen J. Eyring J. Grammar Dimensions IV. New York, Heinle&Heinle, 2000.

6. Galsworthy J. The Man of Property. The Forsyte Saga. Book I. Moscow, “Progress Publishers”, 1974.
7. Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of Present-day English. Moscow, 1986.
8. Gordon E.M., Krylova I.P. Modality in Modern English. Moscow, 1968.
9. Jahangirov F.F. Modality in English: Semantic, Pragmatic and Psycholinguistic Approaches. Tabriz, 2003.
10. Khalilova L.K. Analyzing English Modals. Baku, “Science and Education”, 2016
11. Maugham S. The Moon and Sixpence. Moscow, “Progress Publishers”, 1972.
12. Nuriyeva S.T. Cerund. Bakı. Təhsil, 2011.
13. Palmer F.R. Mood and Modality. Second edition. Cambridge University Press, 2001.
14. Swan M. Practical English Usage. Oxford University Press, 2005.
15. Thewlis S.H. Grammar Dimensions III. New York, Thomson Heinle, 2000.
16. Тураева З.Я. Модальные глаголы в устной речи. Москва, Ленинград Изд. «Просвещение», 1966.

L.Suleymanova

The features of using the modal verb “must” in Modern English

Summary

The article deals with the grammatical features of the modal verb “must” in the English language. The author tries to reveal the role of the category of modality in linguistics. The category of modality is considered a universal category. Theories, opinions related to this category are mentioned in this article.

Modal verbs refer to the grammatical means of modality. Modal verbs are used to show the speaker’s attitude toward the action or state indicated by the infinitive.

Different meanings of the modal verb “must” –obligation, necessity, prohibition, supposition, probability are analysed in the article. Quite a number of examples are given from the literary works. In the article, we also pay attention to the features of the modal verbs “to have to” and “to be to”. The modal verb “to have to” carries out both the features of the modal verbs

and notional verbs in the sentence level. “Must”, “to have to” and “to be to” are compared in the article.

Л.Сулейманова

Черты использования модального глагола “must” в современном английском языке

Резюме

В статье анализируются грамматические особенности модального глагола “must” в английском языке. Автор пытается раскрыть роль категории модальности в лингвистике. Категория модальности считается универсальной категорией. В статье упомянуты теории и мнения относительно этой категории.

Модальные глаголы относятся к грамматическим средствам модальности. Модальные глаголы используются, чтобы показать отношение говорящего к действию или состоянию выраженное инфинитивом.

В статье анализируются различные смысловые оттенки модального глагола “must”: обязательство, необходимость, запрет, предположение, вероятность. Множество примеров приведено из художественной литературы. В статье мы также уделяем внимание чертам модальных глаголов “to have to”, “to be to”. Модальный глагол “to have to” несёт в себе черты и смыслового и модального глагола на уровне предложения. В статье модальные глаголы “must”, “to have to”, “to be to” представлены в сравнении.

Рəyçи: **Leyla Cəfərova**
Filologiya üzrə elmlər doktoru

YEGANƏ RƏHİMOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Şəki filiali
rehimova.yegane.2018@mail.ru

ŞƏKİNİN BAŞ LAYISQI VƏ BAŞ GÖYNÜK KƏNDLƏRİNDƏ LƏQƏBLƏR VƏ ONLARIN LEKSİK- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: ləqəblər, köməkçi ad kateqoriyaları, Baş Göynük kəndi, Baş Layısqı kəndi, antroponimiya, dilçilik.

Ключевые слова: поименованные имена, имена помощников, деревня Баш-Гейнук, деревня Баш-Лайски, антропоним, лингвистика.

Key words: nicknamed names, helper names, Bash Goynuk village, Bash Laysqı village, anthroponyms, linguistics.

Azərbaycan antroponimiyasının ən geniş sahələrindən biri köməkçi ad kateqoriyalarıdır. Bəs köməkçi ad kateqoriyası nədir? Hansı adlar əsas, yaxud köməkçi adlar hesab olunur? Dilçi alimlərimizin fikrincə, şəxsin əsl adı, atasının adı və soyadı (familiyası) əsas ad kateqoriyasına daxildir. Köməkçi ad kateqoriyası isə dilçilikdə - Azərbaycan antroponimikasında hələ dəqiq işlənmişdir. Dilçi alim İ.Z.Hacıyev köməkçi ad kateqoriyasına ləqəbləri, titulları, rütbələri, fəxri adları, peşə adlarını aid edir. Alimlərimizin əksəriyyəti (A.Qurbanov, Z.Sadiqov, Z.Verdiyeva, Aydın Paşa və b.) ləqəbləri köməkçi ad kateqoriyalarının ən geniş yayılmış maraqlı növü hesab edir. Dilçilik ədəbiyyatında “ləqəb” sözünü “ayama” şəklində işlədirlər. “Dilçiliyə giriş” kitabında “ləqəb” ədəbi dildə, “ayama” isə dialektlərdə işlənən bir söz kimi işlənmişdir. [6,s.196] “Ləqəb” və “ayama” bəzən sinonim sözlər kimi işlənsə də, ərəb sözü olan “ləqəb” daha geniş yayılmış və ədəbi dildə hamı tərəfindən eyni dərəcədə başa düşülür. Biz də tədqiqatımızda bu termini “ləqəb” kimi işlədəcəyik. “Ayama” ifadəsi Şəki regionu, eləcə də Baş Laysqı və Baş Göynük ərazisi üçün xarakterik deyildir. Z.Sadiqov çox haqlı olaraq yazır ki, “Ləqəblər şəxsin adına, onun fərdi xüsusiyyətləri, bədəninin xarici görünüşündəki bu və yadigar əlamətləri,sənəti və peşəsi,yaşadığı yer, yaşayış və məişət, ictimai-iqtisadi vəziyyət, əsil – nəcabəti və s. ilə əlaqədar olaraq artırılan sözlərdir”[2, s. 39].

Araşdırma nəticəsində Baş Layısqı və Baş Göynük kəndində ləqəblərin yaranmasının əsas iki şərtlə bağlılığını müəyyən etdik: Birincisi, şəxsin özü ləqəbin meydana gəlməsi üçün əsas rol oynayır. Onun hər hansı xüsusiyyəti qabarıq şəkildə özünü göstərir və bu xüsusiyyət onu başqalarından fərqləndirir. Məs: Kişi Məmməd (BL), Xıx Bəsti (BG), Döş Səlim (BL),

Cırtı Cuma (BG), Daxdax Mirzə (BL), Şamada Kərim (BG), Es Muxtar (BL), Qızıl Həmid (BG), Dük Nəzir (BG) və s. Kənd sakinlərinə verilən bu cür ləqəblərdəndir. İkincisi, ləqəbin yaranması başqalarının həmin şəxsə münasibəti ilə bağlı olmuşdur. Ləqəb verən şəxs ləqəb veriləcək şəxsin diqqətini cəlb edən xüsusiyyətini kəşf edib müvafiq ifadələrlə onu əks etdirməyə çalışmışdır. Məs: Qoçu İsmayıl (BL), Universal Bənöş (BG), Süfüllü Sahib (BG), Qazel Tofik (BG), Uzunburun Yaqub (BL), Dekan Tofiq (BL), Yıxan Nəşif (BG), Yetim Allahyar (BG), Təftiş Əyyub (BG) və s.

Baş Layısqı və Baş Göynük kəndlərində digər ərazilərdən fərqli olaraq ləqəblərin verilməsində müəyyən məhdudiyət özünü göstərir. Belə ki, Şəkinin özü və digər kəndləri ilə müqayisədə bu kəndlərdə ləqəb daşıyıcıları çoxluq təşkil edir ki, bu həmin kəndlərin sakinlərinin qədim türklərin varisləri olmasını sübut edir. Sözügedən kəndlərdə ləqəblərdən istifadə iki formada həyata keçirilir:

1. Əsl adsız işlənən ləqəblər;
2. Əsl adla işlənən ləqəblər.

Əsl adsız işlənən ləqəblər adı əvəz edərək onun vəzifəsini yerinə yetirir. Məsələn: **Baş Layısqı kəndində** Mürşüd adını daşıyan şəxs “Ququl”(BL) kimi, Allahyar adını daşıyan şəxs “Alik”(BL) kimi, Şavəddin adını daşıyan şəxs “Şabix”(BL) kimi, Elşən adını daşıyan şəxs “Cıqı”(BL) kimi, Rövsən adını daşıyan şəxs “Röşü”(BL) kimi, İspəndiyar adını daşıyan şəxs “Əbi” (BL) kimi, Telman adını daşıyan şəxs “Makqı”(BL) kimi, Telman adını daşıyan şəxs “Dımı”(BL), **Baş Göynük kəndində** Şəfayət adını daşıyan şəxs “Şəfay” (BG) kimi, Qürbət adını daşıyan şəxs “İvə” (BG) kimi, Nəvai adını daşıyan şəxs “Lavaş” (BG) kimi, Güldənə adını daşıyan şəxs “Qıtıqız”(BG) kimi əsl adsız ləqəblərlə tanınırlar.

Əsl adla işlənən ləqəblər qrammatik cəhətcə adın təyinedicisi olduğu üçün addan əvvəl gəlir: Məs. Tır İsmayıl (BL), Dıqır Mustafa (BG), Sarı Rəsul (BL), Poçt Qurban (BL), Quzu Arif (BG), Şurik Knyaz (BL), Tıs Şakir (BG), Cücə Möhlüt (BL), Zaqa Rasim (BL), Cumbul Balı (BG), Kassir Rafik (BL), Mıqı Fikrət (BG), Qıllı Murad (BL), Duppa Həsən (BG), Hey-hey İlqar (BL), Başayaq bölən Həmid (BG), Külək Nazim (BL), Qaratel Əhəd (BL), Unuqay Mustafa (BG), Doğrama Abdulkərim (BG), Zeytun Rasim (BL), Daqqa Mazan (BG), Xallı Qədir (BL) və s. Baş Layısqı və Baş Göynük kəndlərindən topladığımız 600-dən çox ləqəb daşıyıcısının demək olar ki, 98%-nin ləqəbi əsl addan əvvəl işlənib. Bu da həmin kəndlərin sakinlərinin türk mənşəli olmasından xəbər verir.

Ləqəblər bir şəxsə aid olduğu kimi, bir neçə şəxsə, hətta ayrılıqda götürülmüş bir ailəyə, məhəlləyə, kəndə də aid ola bilər. Baş Layısqı və Baş Göynük kəndlərində olan ləqəbləri əsasən iki qrupa ayırmaq olar: 1. fərdi ləqəblər, 2. kollektiv ləqəblər.

Tədqiq olunan kəndlərdə fərdi ləqəblər daha geniş yayılmışdır. Fərdi ləqəblər ayrılıqda götürülmüş bir şəxsə aid olur və onu müxtəlif cəhətdən səciyyələndirir. Məs. Duxel Abbas (BL), Bombu Fərman (BG), Qoqur Fərman (BG), Yevrey Hacıbala (BL), Köpüh Nəzir (BG), Quşay Məmmədiyyə (BL), Körpə Mustafa (BG), Qafan Rasim (BG), Yaba Davud (BL), Dəllək Məmməd (BL), Uçitel Həsən (BG), Xırxır Bəxtiyar (BG) və s. Bir çox tədqiqatçılar kollektiv ləqəbləri: ailə-nəsil ləqəbləri və kollektiv ərazi ləqəblərinə bölürlər. Bu cür ləqəblərə də Baş Layısqı və Baş Göynük kəndlərində rast gəlmək mümkündür. Bu ləqəblər fərdi ləqəblərdən fərqli olaraq çox vaxt cəm şəkilçisi ilə qurtarır və düzəltmə, mürəkkəb söz və söz birləşmələri formasında olur. Məsələn, Əyrioğulları (C), Sofuoğulları (BL), Ballıoğulları (BL), Zakiroğulları (BL) və s.

Kollektiv-ərazi ləqəbləri də Baş Layısqıda azlıq təşkil edir: Lahışlar(BL), Muğallar (BL) və s. Baş Göynük kəndində bu cür ləqəblərə təsadüf etmədik.

Ləqəbləri ilk dəfə təsnif edən Z.Sadıqov onları yaranma üsulları, şəxsə verilən səbəbləri, leksik mənaları və formalaşma xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara ayırmışdır:

1. Xarici əlamət və xüsusiyyətlərinə görə verilən ləqəblər;
2. Şəxsin xarakterindəki tipik xüsusiyyətləri ifadə edən ləqəblər;
3. Şəxsin məşğuliyyəti, peşə və sənətini ifadə edən ləqəblər;
4. metaforik ləqəblər;
5. etnonim ləqəblər;
6. toponim ləqəblər;
7. qulluq və mənəb sahiblərinə verilən ləqəblər;
8. Əqidə və şəxsin ictimai-siyasi görüşlərini bildiren ləqəblər və s.

Məsələyə ümumi məzmun baxımdan yanaşdıqda görünür ki, ləqəblərinin əsas və başlıca vəzifəsi obyektə xarakterizə etməkdir. Eyni fikri Baş Layısqı və Baş Göynük kəndlərində işlənən ləqəblərə də aid etmək olar. Lakin unutmamaq olmasın ki, ləqəblər şəxsin həm müsbət, həm də mənfi xüsusiyyətlərini əks etdirə bilər. Kənd sakinləri içərisində elə ləqəb daşıyıcıları vardır ki, onların ləqəbləri təsviri xarakter daşıyıb sözün əsl mənasından uzaq mənanı ifadə edir. Məs. Dəli Eyvaz (BL), Göygöz Mahmud (BG), Göygöz Sahib (BL), Dəli Muxtar (BL) Dəli Zahid (BG) və s. kimi “dəli” , “göygöz” ləqəbini daşıyan şəxslər əslində ağılsız, bic, hiyləgər adamlar deyillər, mərd, qorxmaz, sözü üzə deyən insanlardır.

Baş Layısqı və Baş Göynük kəndlərində ləqəbləri şəxslə əlaqəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I – Şəxsin xarici görünüşü ilə əlaqədar olan ləqəblər

Bu ləqəblər “portret ləqəblər” də adlanır. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1.Şəxsin rəngi ilə əlaqədar olanlar – Qara Hikmət (BL), Qaraçı Məmmədali (BG), Sarı Rəsul (BL),Qara Məmməd (BG), Sarı Fikrət (BG), Rus Knyaz (BL), Andrey Muxtar (BL), Urus Əhəd (BL),Qara Kazım (BG). Qara İsrəfil (BL).

2.Şəxsin gözəlliyi, çirkinliyi, kobudluğu ilə əlaqədar olanlar – Çopur Eldar (BL), Şəkil İsmayıl (BL),

3.Şəxsin başı və saçı ilə əlaqədar olanlar – Qaratel Əhəd (BL), Pır-pır Əhəd (BL), Yekəbaş Məmməd (BL), Keçəl Zəkəriyyə (BL), Keçəl Bəxtiyar (BG),

4.Şəxsin gözü ilə əlaqədar olanlar – Kor Hüseyin(BL), Çəpgöz Sahib(BL), Göygöz Sahib(BL), Dolmagöz Süleyman (BL), Əyrigöz Hacıalı (BG),

5.Şəxsin üzü, saqqalı, bıığı, burnu, qulağı, ağızı, dişi, boğazı ilə əlaqəli olanlar – Uzunburun Yaqub (BL), Xallı Qədir (BL), Tayqulaq İbrahimxəlil (BG), Bığ Masayel (BL), Qıllı Murad (BL), Bığ Kərəm (BL), Bığ Rəsul (BG),Şələbiğ Elçin (BG),Mırx Sadəddin (BG),

6.Şəxsin əli, qıçı, qolu, bədəni və s.ilə əlaqədar olanlar – Çolax Vidadi (BL), Axsax Hümmət (BL), Sinə Muxtar (BL), Es Muxtar (BL), Dös Təmraz (BL).

7.Şəxsin köklüyü, arıqlığı və zəifliyi ilə əlaqədar olanlar: Külək Nazim (BL), Kosa Nəsir (BL), Öküz Şavəddin (BL), Cücə Möhlüt (BL), Çöp Əyyub (BL), Micir Tofik (BG), Quru Arif (BG), Ölü Vahid (BG), Zoğalqurusu Rahid (BG).

II Şəxsin fiziki və psixi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olanlar.

Bunları da Baş Göynük və Baş Layısqı kəndlərində mövcud olan ləqəblər üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Şəxsin danışığı, eşitmə üzvləri ilə əlaqədar olanlar – Tıntın Niymət (BL), Kar Yasin (BL), Kar Davud (BL), Kar Nazim (BL),

2.Tərslik, zalımlıq, xəsislik və s. vərdişlərlə əlaqədar olanlar – Qırıcam Veysəl (BL), Cinni İbrahim (BL), Zırıq Məmməd (BL), Yevrey Hacıbala (BL), Nemes Zabıt (BL), Nemes Qüdrət (BL), Yaba Davud (BL),

3.Biclik, hiyləgərlik, yalançılıq, xəbərçilik, lovğalıq, gopçuluq, böhtançılıq və s. vərdişlərlə əlaqədar olanlar – Tülkü İsmayıl (BL), Dekan Tofik (BL)

4.Şəxsin yerışı, çevikliyi və b. çəkməçilik, pinəçi hərəkət vərdişləri ilə əlaqədar olanlar – Midi Məmmədali (BL), Yorğa Tapdıq (BL).

III Şəxsin peşəsi, sənəti, məşğuliyyəti və vəzifəsi ilə əlaqədar olanlar.

Bu qəbildən olan ləqəbləri Baş Göynük və Baş Layısqı kəndləri üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1.Heyvandarlıq, quşçuluq, arıçılıq, ovçuluqda əlaqədar olanlar – Ovçu Soltan (BL), Keçi Əşrəf (BL), İnak Əhməd (BL), Arıçı Yaqub (BG), Keçi Usuf (BG), Toyuq İsfəndiyar (BG), Quş Əhməd (BG), Dovşan Qurban (BG)

2.Dəmirçilik, dərzilik, boyaqçılıq və s. sənət sahələri ilə əlaqədar olanlar - Dərzi Əşrəf (BL), Dəmirçi Mehralı (BL), Dəmirçi Hümmət (BL)

3.Çəkməçilik, pinəçi və s. sənətlərlə əlaqədar olanlar – Yamaqçı Hüseyin (BL), Yamaqçı Xaləddin (BL)

4.Aşpazlıq, çörəkçilik, çayçılıq, qənnadçılıq və s. ilə əlaqədar olan ləqəblər – Halvaçıoğlu Usuf (BL), Çayçı Mübariz (BL), Çayçı Xanlar (BL), Çayçı Şirvan (BL), Çayçı Azər (BL), Çayçı Heydər (BL), Çayçı Murad (BL), Çayçı Mürşüd (BL), Çayçı Azad (BL), Aşpaz Səlimi (BL), Aşpaz Şölə (BL), Aşpaz Rüksarə (BL), Aşpaz Limon (BL), Aşpaz Şükufə (BL), Aşpaz Nəzimə (BL), Aşpaz Tamara (BL) və s.

5.Bəna, dülgər, rəngsaz, suvaqçı və s. sənətlərlə əlaqədar olanlar. Bəna Kərəm (BL) , Suvaqçı Mirzalı (BL), Usta Ələsrəf (dülgər) (BI) , Usta Elşən (dülgər) (BL), Usta İlyas (bəna) (BL), Usta Şöyüf (bəna) (BL), Usta Şirin (bəna) (BL) və s.

6.Dəllək, hamam, yuyucu və s. ilə əlaqədar olanlar. Usta Qulu (dəllək) (BL), Usta Əlibala (dəllək) (BL) , Usta Məhəmməd (dəllək) (BL), Dəllək Muxtar (BL), Dəllək Rəhman (BL), Dəllək Mürsəl (BL), Dəllək Kərim (BL) və s.

7.At, eşşək, qatır ilə əlaqədar olanlar – At Əsrəf (BL).

8.Vəzifə və iş obyektinin adı ilə əlaqədar olan ləqəblər – Kassir Rafik (BL), Ekonomist Möhlüt (BL), Montyor Rafik (BL), Sığırçı Bayram (BL), Deputatoğlu (BG), Sədr Fərman (BG)

9.Qoçuluq, qumarbazlıq və s. ilə əlaqədar olanlar. Qoçu İsmayıl (BL), Çıqan Usuf (BL), Kart Kazım (BL) və s.

IV. Şəxsin milliyyəti, doğulduğu və yaşadığı yerlə əlaqədar olan ləqəblər.

Bu cür ləqəbləri Baş Göynük və Baş Layısqı kəndləri üzrə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1.Şəxsin milliyyəti ilə əlaqədar olan ləqəblər – Ləzgi Əziz (BL)

2.Şəxsin mənsub olduğu yerlə əlaqədar olanlar – Talalı Məmməd (BL).

V. Şəxslə əlaqəsi bəlli olmayan ləqəblər.

Yuxarıdakı nümunələrdən gördüyümüz kimi, qeyd etdiyimiz ləqəblər bilavasitə şəxsi konkret baxımdan izah edir. Bu cür ləqəbləri izah etmədən belə oxucu leksik baxımdan onun şəxslə hansı tərəfdən bağlılığını aranıqla təyin edə bilər. Lakin Baş Göynük kəndində digər regionlarda olduğu kimi elə ləqəblərə rast gəldik ki, onların şəxslə hansı tərəfdən bağlılığını aranıqla təyin edə bilər. Lakin Baş Göynük və Baş Layısqı kəndlərində digər regionlarda olduğu kimi şəxslə əlaqəli olmayan ləqəblər sistemi də çoxluq təşkil edir. Məsələn, Makçı (BL), Dımı (BL), Xotu Mürsəl (BL), Taxdax Mirzə (BL), Balas İspəndiyar (BL), Qaqalay Məmməd (BL), Moduş Aydın (BL), Sofu Mütüş (BL), Jarqon Fərasət (BL), Çıqqiyti Nəzir (BL), Mamay Abdulla (BL), Dünk Kərim (BL), Qaqayı Kamil (BL), Qəlyan İsmayıl (BL), Akqay Fazil (BL), Qoqal (BL), Doquş Məmməd (BL), Lapet Rafik (BL), Kişi Məmməd (BL), Çüy Davud (BL), Leyla itirən kişi – Kolya (BL), Cıyı

(BL), Ququl (BL), Sabıx(BL), Öhbülü (BL), Əbi (BL), Şaka Məmməd (BL), Hərifoğlu Ələsgər (BL), Quşay Məmmədiyyə (BL), Duxul Abbas (BL), Hey-hey İlqar (BL), Malış Abdulla (BL), Mədən Kamil (BL), Şaşka Səməd (BL), Fışdırıx Nadir (BL), Dədəş Hacıbala(BL), Nənəş Hacıbala (BL), Tırış Mürşüd (BL), Maqurqay Oktay (BL), Nüsür (BL), Şef Yaqub (BL), Dündəşoğlu Soltan (BL), Mamay Abdulla (BL) və s.

Baş Layısqı və Baş Göynük kəndlərində ləqəblərin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri eyni adlı adamların fərqləndirilməsidir.

Baş Layısqı və Baş Göynük kəndlərinin ləqəbləri sırasında metamorfik ləqəblər də mühüm yer tutur ki, bu ləqəblər də insanın xarici görünüşü, xasiyyəti, vərdişi, gücü, məşğuliyyəti və s. ilə əlaqədar olur. Metoforik ləqəblər zoonim, mifonim, xrematonim, fitonim, toponim və digər sahələrə ayrılır. Hər iki kənddə işlənən zoonim ləqəblərə ev və çöl heyvanlarının adları ilə düzələn Pişik Abbas (BL), İnek Əhməd (BL), İt Əli (BL), Porsux Cuma (BL), At Əfsər (BL), Qurd Əşrəf (BL), Keçi Əşrəf (BL), Öküz Şavəddin (BL) kimi ləqəblər mühüm yer tutur.

Baş Layısqı və Baş Göynük kəndində mövcud olan ləqəbləri alınma, dialekt sözlər üzrə də qruplaşdırıla bilər.

1.Rus mənşəli sözlərdən ibarət olan ləqəblər – Andrey Muxtar (BL), Rus Knyaz (BL), Çıqan Usuf (BL), Urus Akif (BL) və s.

2.Dialekt ləqəblərin işlənməsinə - Xotu Mürsəl (BL), Dudul Əhməd (BL), Sığırçı Bayram (BL), Sığırçı Yanvar (BL), Maqırqay Oktay (BL), Dündəşoğlu Soltan (BL) və s. göstərmək olar.

Baş Layısqı və Baş Göynük kəndlərində işlənən ləqəblər morfoloji xüsusiyyətlər baxımdan olduqca zəngindir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan şəxs adları (Soraq kitabı).- Bakı: İşıq, 1987, 84s.
2. Aydın Paşa. Azərbaycan şəxs adları.- Bakı: Maarif, 1996, 208s.
- 3.Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları.-Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991, 312 s.
- 4.İsrafilova R.D., Məşədiyev Q.İ., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin onomastikası.-Bakı: Elm, 1987, 188s.
- 5.Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: Dərslik.- Bakı: Maarif 1985, 408s.
6. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş.- Bakı: Maarif, 1966 s.

Е.Рагимова

Достижения прозвищей их лексическо-семантические черты деревень Баш Гейнук и Баш Лайски города Шеки

Резюме

В статье Егяна Рагимовой под названием «Достижения прозвищей их лексическо-семантические черты деревень Баш Гейнук и Баш Лайски города Шеки» изучаются лексико-семантические особенности прилагательных со вспомогательной категорией в главных слоях Шеки и деревнях Гейнук. Исследователь делает интересные замечания, опираясь на его различные прозвища для своих исследований по различным дисциплинам. По сравнению с самими Шеки и другими деревнями, большинство производителей никеля в этих деревнях более заметны в анализе автора. В отличие от других районов в деревнях Баш Лайски и Баш Гейнук, показан определенный набор прозвищ. Самый интересный аспект исследования - доказать, что жители этих деревень являются наследниками древних тюрков, исследуя имена прозвищ «Истинное имя, названное прозвищами» и «Реальные имена прозвища». Автор также анализирует лексические характеристики имен, прилагательных и псевдонимов, группируя прозвища с точки зрения морфологических особенностей. С другой стороны, исследование имеет важное значение для изучения с диалектологической точки зрения их деревень. Сигирси Байрам (BL), Маггей Октай (BL), Dundeshoglu Soltan (BL) и другие слова «Ник», «Хоту», «Дудул», «Дюндесоглу», «Маггей», используемые в начале имен диалектные слова.

Y.Rahimova

The nicknames and their lexical semantic features in the villages Bash Goynuk and Bash Laysqi of Sheki

Summary

In Yegana Rahimova's article titled «The nicknames and their lexical semantic features in the villages Bash Goynuk and Bash Laysqi of Sheki» the lexical-semantic features of the adjectives with the auxiliary category in Shaki's Bash Laysqi and Goynuk villages are investigated. The researcher makes interesting remarks by drawing on his various nicknames for his research on different disciplines. Unlike other areas in Bash Laysqi and Bash Goynuk villages, a certain set of nicknames is shown. In comparison with

Shaki itself and other villages, the majority of nicknames in these villages are more prominent in the author's analysis. The most interesting aspect of the research is to prove that the inhabitants of these villages are the heirs of the ancient Turks while investigating the names of the nicknames «The True Name Named Nicknames» and the «Real Name Nicknames». The author also draws a broad analysis of the lexical characteristics of names, adjectives, and nicknames by grouping nicknames from the point of view of morphological features. On the other hand, the research is important to learn from the dialectological point of view of their villages. (BL), Sigirci Bayram (BL), Cattle January (BL), Maggay Oktay (BL), Dundeshoglu Soltan (BL) and others. The words "Nicknamed", "Khotu", "Dudul", "Dündeshoglu", "Maggay" used in the beginning of the names are dialect words.

Rəyçi: Şərqiyyə Hübətova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜNAY ALİYEVƏ
ADPU
gunay@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZDÜZƏLTMƏ VASİTƏLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: söz, cəmiyyət, alınma, düzəltmə, sadə, mürəkkəb, vahid, məna

Key words: word, society, borrowing, derived, simple, complex, unit, meaning

Ключевые слова: слово, общество, заимствование, производное, простое, сложное, единица, значение

Cəmiyyətin dilə olan ehtiyacını ödəmək üçün dildə sözlər yaranır. Buna görə də dilin söz fondunda daimi olaraq dəyişikliklər baş verir. Sözlər bəzi hallarda dildə yaranır, bəzi hallarda da dildən-dilə keçir, bəziləri köhnəlir, yaxud arxaıqlaşır. Məsələn, ingilis dilində əsasən idiomların tərkibində işlənən *plough* feilinin mənalarını nəzərdən keçirdək. Dilin lüğət tərkibində elə sözlər var ki, onlar artıq bədii mənada işlədilmə hallarını itiriblər və ancaq məcazi mənada işlənilirlər. *To plough* “əkmək, biçmək” feili bu cür sözlərdəndir. Bu feil müasir ingilis dilində həqiqi mənada demək olar ki, istifadə olunmur. Biz ona ancaq idiomatik birləşmələrin tərkibində metaforik mənada rast gələ bilirik [4, s.1]. Nümunələrə baxaq:

1. *He has to plough to pass the exam.* “O, imtahanı vermək üçün yorulmadan çalışır”. Məcəzi məna: “O, imtahanı vermək üçün kağızların arasında itib-batır”.

2. *I could plough money into a business.* “Mən bu işə sərmayə yatıra bilərdim”. Məcəzi məna: “Mən bu işə pul buraxa bilərdim”.

3. *Profits can be ploughed back.* “Qoyulan sərmayə qazanc gətirə bilər”.

İndi isə *to rack* feilini nəzərdən keçirdək. *Rack* çoxmənalı qədim ingilis sözüdür; *to torture; to exhaust*, yəni “**əzab çəkmək, əziyyət (işgəncə) vermək**” mənalarında istifadə olunur. Müasir ingilis dilində isə *rack* bu mənalarda artıq öz istifadəsini itirib. Biz ona ancaq idiomatik birləşmələrin tərkibində rast gələ bilirik. Məsələn: *to rack your brain* məcazi məna “beynini qurdalamaq”, həqiqi məna: “yadına salmağa çalışmaq”. Bu idiomatik birləşmənin dilimizdə qarşılığı “bir şeyi xatırlamağa güclü səy göstərmək, yaddaşını eşələmək” kimi tərcümə olunur. Bu siyahını artırmaq mümkündür. Misalların təhlilindən belə nəticəyə gəlirik ki, sözlərin ədəbi istifadəsi ilə yanaşı, metaforik istifadəsini də öyrənilməlidir. Əks halda, cümlə tərkibində rast gəldiyimiz sözün metaforik istifadəsini bilmiriksə,

onun tərcüməsində çətinlik çəkəcəyik və tərcümə düzgün olmayacaqdır. Buna görə də idiomların və onları təşkil edən sözlərin həm ədəbi, həm də metaforik mənalarını öyrənmək lazımdır.

Sözsüz ünsiyyət mümkün deyil. O, insanın dünyagörüşünü müəyyənləşdirir. Sözlərin mənaları dildən kənara deyil, dilə aid hesab edilir. Ənənəvi dilçilikdə sözlərin mənalarını əsas götürərək onları sinonim, omonim, çoxmənalı sözlər və antonimlər kimi təsvir edirlər. Sözlərin mənalarının müəyyən olunmasında forma və mənanın bir-birilə münasibəti əsas götürülməlidir. L.Vitqenştayn yazır ki, adətən sözün mənası yox, onun necə işlədilməsi insanları düşündürməlidir. Belə olan halda söz nədir? sualı bizi düşündürür. Bu sualın cavabını tapmaq üçün aşağıdakıları yadda saxlamaq lazımdır: 1) söz semantik vahiddir. Onun konkret mənası olmalıdır; 2) söz fonetik cəhətdən formalaşmış bütöv olmalı və onun vahid vurğusu olmalıdır; 3) söz başqa vahidlərdən ayrılıb götürülə bilər. Sadaladığımız üçlükdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, bir söz bir deyil, birdən çox mənə ifadə edə bilər. Məsələn, ingilis dilində “draw” feilinin mənalarına nəzər salaq: 1) *to make a picture of something or someone with a pencil or a pen* “qələmlə, yaxud karandaşla kiminsə, yaxud nəyinsə şəklini çəkmək”; 2) *to attract attention or interest* “diqqət, yaxud maraq cəlb etmək”; 3) *make or show comparison between things* “əşyalar arasında müqayisə göstərmək”; 4) *to consider the facts of a situation and make a decision about what is true, correct, etc.* “hər hansı bir şeyin doğru, düz olması barədə qərar qəbul etmək, fikir yürütmək və s.”; 5) *to move in a particular direction* “hər hansı bir yerə hərəkət etmək”. İndi isə draw feili ilə işlənən bir neçə idiomu nəzərdən keçirdək: 1) *draw a bead on* “qətiyyətli addım atmaq”; 2) *draw horns* “kəmərləri sıxmaq, qənaət etmək və s.”

Sözlər o zaman dilə keçir ki, yeni yaranan məfhumu, əşyanı, predmet və ya denotatı bildirmək üçün bu dildə söz olmasın. Başqa dildən alınan sözlər üç qrupa bölünür:

1) beynəlmilərlər sözlər. Məsələn, *telephone* “telefon”, *bureau* “büro”, *company* “kompaniya” və s.

2) əcnəbi sözlər. Məsələn, *restaurant* “restoran” sözü fransız mənşəli söz hesab edilir.

3) kalka yolu ilə tərcümə sayəsində yaranmış sözlər. Məsələn, “göydələnlər” sözü ingilis dilindəki *sky scraper* sözündəndir. *Sky* sözü ingilis dilində “göy, səma” anlamını verir, *scraper* sözü isə “dəlmək, deşmək” mənasını verir [6, s.100].

Alınma sözlərin içərisində bir sıra prefiks və suffikslər var ki, onlar dildə yeni sözlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Nüminə verək: *mini-*, *macro-*, *neo-*, *anti-*, *pre* kimi prefikslər, *-ist*, *-ent*, *-ant* suffikslərini göstərə bilərik [1, s.57].

Müasir ingilis dilində şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə bölünür. Məhsuldar şəkilçilərə aşağıdakı nümunələri verə bilərik [2, s.90]:

- er: *reader* “oxucu”, *teacher* “müəllim”
- ist: *dramatist* “dramaturq”
- ess: *hostess* “sahibə”, *actress* “aktrisa”
- ness: *madness* “dəlilik”, *blackness* “qaranlıq, qaralığ”
- ism: *nationalism* “millətçilik”

Qeyri-məhsuldar şəkilçilərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik [3, s.101]:

- hood: *childhood* “uşaqlıq”, *manhood* “mərdanəlik”
- dom: *freedom* “azadlıq”
- ship: *friendship* “dostluq”, *relationship* “əlaqə”
- ment: *development* “inkişaf”
- ance: *importance* “əhəmiyyət”
- ence: *dependence* “asılılıq”
- ty: *cruelty* “qəddarlıq”
- ity: *generosity* “alicənablıq”

Sözün sadəcə vahid mənalar ifadə etməsi mümkün deyildir. Söz mənasının fərqləndirilməsi idiomların və bu kimi frazeoloji birləşmələrin tərkibində daha aydın əks oluna bilər. Məsələn, *fall behind* “geri qalmaq” və *fall behind* “arxaya yıxılmaq” mənalarını verir. Müqayisə edək: *He fell behind*. “O, geri yıxıldı”. *If you fall behind in your homework, your mother will punish you*. “Əgər tapşırıqlarından geri qalsan, anan səni cəzalandıracaqdır”.

Söz müstəqil, ən kiçin məna daşıyan dil vahidi kimi nəzərdə tutula bilər. Sözün cümlədə hərəkətliliyi, konkret funksiya daşması, sözdüzəltmə və sözdəyişmə modellərində iştirak etməsi, konkret semantik və ya qrammatik quruluşa malik olması onun əsas elementlərindən hesab edilir.

Sözlər strukturlarına görə sadə (*a book* “kitab”, *a table* “stol”, *a pen* “qələm” və s.), düzəltmə (*a heiress* “vərəsə”, *an actress* “aktrisa”, *a reader* “oxucu” və s.), mürəkkəb (*a copy-book* “dəftər”, *a blackboard* “lövhə”, *a blackbird* “qaraquş” və s.), qısaltma, məsələn, N.A.T.O. (*North Atlantic Treaty Organisation* “Şimali Amerika Əməkdaşlıq Təşkilatı”) və s. ola bilər [5, s.10].

Cümlədə işlədilən hər bir sözün öz mənası vardır. Sözün forması ilə mənası arasındakı əlaqə ixtiyaridir. F.de Sössürün təbirincə desək, işarələyənə işarələnən arasında birbaşa əlaqə müşahidə olunmur. Əks halda, eyni reallıqlar müxtəlif dillərdə müxtəlif cür səslənərdi. Yalnız səs təqlidi ilə yaranan sözlərdə bu bağlılıq müşahidə oluna bilər. Lakin omonim,

çoxmənalılıq, polisemiya kimi mənaları olan sözlər də müşahidə etmək mümkündür.

Dildə müxtəlif cür səslənib eyni və yaxud yaxın mənə verən sözlər sinonimlər adlanır. İngilis dilində müxtəlif nitq hissələrinin sinonim sıralanmasına nəzər salağ [3, s.55]:

<i>Noun</i> “İsim”	<i>Verb</i> “Feil”	<i>Adverb</i> “Zərf”	<i>Adjective</i> “Sifət”
<i>abstract</i> <i>summary</i> “xülasə”	= <i>to accomplish</i> = <i>to achieve</i> “nail olmaq, əldə etmək”	<i>almost</i> = <i>nearly</i> “təxminən”	<i>Animated</i> = <i>lively</i> “canlı”

Sinonim sözlər ayrı-ayrı sözlər kimi qəbul edilir. Bu hal çoxmənalı sözlərdə və omonimlərdə problem yarada bilər. Omonimləri müxtəlif sözlər kimi götürsələr də, çoxmənalılıqda bu hal qəbul edilmir. R.Klouz mütləq sinonimlərin yox dərəcəsində olduğunu yazır. Müəllifə görə, mütləq sinonimlər bir-birini əvəz edə bilsə də, onlarda bir aparıcı söz olur ki, ona da dominant söz deyilir.

Eyni cür səslənib müxtəlif mənalar ifadə edən sözlər omonim sözlər hesab edilir. İngilis dilində *bail* və *bale* sözləri omonim sözlər hesab edilir. Aşağıdakı nümunələrdə onların mənə fərqliliyinə nəzər salağ:

Bail:

1. *To scoop water out of a ship or a boat* “gəmidən, yaxud qayıqdan su çəkmək”;

2. *To make an emergency descent by parachute from an aircraft* “təyyarədən paraşütlə təcili enmək”;

3. *To rescue someone from a difficulty* “kimisə çətinlikdən xilas etmək”.

İndi isə *bale* sözünün mənasına baxaq:

A bundle of hay or dry grass “ot və ya saman tayası”.

Bir neçə sözdən ibarət olub, lakin birlikdə vahid mənə ifadə edən sözlər də var ki, bunlar da frazeoloji birləşmələr hesab edilir. Məsələn, *ask somebody out* birləşməsinin mənası *invite on a date* “kiminləsə görüşüə çıxmaq” mənasını verir. Yaxud *break down* frazeoloji birləşməsi *get upset* “kədərlənmək, məyus olmaq, ümitsizliyə düşmək” mənalarını verir. İdiomlara aid nümunə verə bilərik: *A hot potato* idiomatik birləşməsinin ingiliscə izahı *speak on an issue which many people are talking about and which is usually disputed*. Azərbaycan dilində mənası “bir çox insanların haqqında danışdığı və münaqişəli olan mövzu, gündəmdə olan və haqqında çox danışılan məsələ” [4, s.2].

Çoxmənalı sözlər də dilin lüğət tərkibində çoxluq təşkil edir. İngilis dilində bu qəbildən olan sözlərə çox sayda nümunə verə bilərik. Müasir ingilis dilində *dull* sifətinin çoxmənalı söz kimi mənalarını nəzərdən keçirdək:

1. *A dull book, a dull film* “maraqsız, darıxdırıcı”.
2. *A dull student* “anlamaqda çətinlik çəkən tələbə, ağılsız”.
3. *Dull weather, a dull day, a dull colour* “aydın olmayan hava, parlaq olmayan rəng”.
4. *A dull sound* “yüksək olmayan səs, uzaqdan gələn səs”.
5. *A dull knife* “iti olmayan bıçaq”.
6. *Trade is dull* “fəal olmayan”.
7. *Dull eyes (arch.)* “pis görmək, görmə qabiliyyətinin zəif olması”.
8. *Dull ears (arch.)* “pis eşitmək, eşitmə qabiliyyətinin zəif olması”.

Çoxmənalı sözlərdə sonrakı mənalar birinciyə əsaslanır. Yuxarıda yazdığımız *dull* sözü ilə olan nümunədə olduğu kimi. Sözlərin hər birinin mənasında əsas mənə dayanır və digər mənalar ona uyğun olaraq formalaşır. Göründüyü kimi, bəzi mənalarda funksiya, bəzi mənalarda isə forma əsas götürülür. Bir sözlə, metaforik əlaqə, bənzətmə həlledici rol oynayır.

Bəzən sözlərin mənasını açmaq çətinlik törədir. Bu zaman konkekstin rolu önə çəkilir. Məsələn, ədatların mənalarına nəzər salaq. İngilis dilində ədatlar qüvvətləndirici, məhdudlaşdırıcı, bağlayıcı və s. mənalara malikdir. İki nümunə verək: *I just think about our marriage.* “Mən sadəcə olaraq nigahımız barədə düşünürəm”. Bu cümlədə *just* ədatı qüvvətləndirici mənada işlədilir və danışanın yalnız nigahları barədə düşünməsi fikrini qüvvətli şəkildə oxucuya çatdırmağa xidmət edir. Digər nümunə: *This blouse is just my size.* “Bu köynək ancaq mənim ölçümdür”. Bu nümunədə işlədilən *just* ədatı isə məhdudlaşdırma mənasını ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Close R.A. A Reference Grammar for student of English. Moscow: Trade, 1979.
2. Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M. English Grammar. Moscow: Visshaya shkola, 1964.
3. Quirk R., Greenbaum S. and etal. A University Grammar of English. Moscow: Visshaya shkola, 1982.
4. Mustafayeva S. Everyday English Idioms with Azerbaijani Equivalents in Use. Baku: Letterpress, 2008.
5. Poutsma H. A Grammar of Late Modern English Cambridge: Cambridge University Press, 1914.
6. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013.

G.Aliyeva

**About the means of word-building in the English language
Summary**

The article deals with the means of word-building in the English language. It gives some information about words and the importance of its usage in the society. Words are formed in the language for providing the needs of the society. That is why some changings are observed in the word stock of the language regularly. Words are formed in the language, in some cases, words are borrowed from other languages, some becomes old, or archaic. The article states the reason of formation new words. It happens when there is not any word for naming some new objects, notions, etc. The article also touches upon the devision of borrowed words in the language. The author states that though there appear some difficulties while choosing the meanings of the borrowed words but there are always proper ways. The author uses a lot of examples relating to various sources. The linguistic sources used in the article cover both theoretical as well as practical opinions about the stated problem.

Г.Алиева

**О средствах словообразование на английском языке
Резюме**

Статья посвящена средствам построения словаря на английском языке. Он дает некоторую информацию о словах и важность их использования в обществе.

Слова формируются на языке для обеспечения потребностей общества. Вот почему некоторые изменения наблюдаются в слове «запас языка» на регулярной основе.

Слова формулируются на языке, в некоторых случаях слова заимствованы из других языков, некоторые становятся старыми или архаичными.

В статье изложена причина формирования новых слов. Это происходит, когда нет ни одного слова для обозначения некоторых новых объектов, понятий и т. д. В статье также затрагивается выбор заимствованных слов на языке.

Rəyçi: Şəfaqət Mahmudova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AİDƏ İBRAHİMOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADU-nun, dosenti
leyla.ruslan1983@mail.ru

AZƏRBAYCAN LÜĞƏTÇİLİYİNİN İNKİŞAFINDA XARICI LÜĞƏTLƏRİN ROLU

Açar sözlər: lüğət, dilçilik, filoloji və terminoloji lüğətlər, elmi və nəzəri məsələlər, ədəbi dil, leksikoqrafiya.

Ключевые слова: словарь, лингвистика, филологические и терминологические словари, научно-теоретические вопросы, литературный язык, лексикография.

Key words: dictionary, linguistics, philological and terminological dictionaries, scientific-theoretical issues, literary language, lexicography

Müasir dövr həyatın bütün sahələrini, o cümlədən dillərarası ünsiyyət sferasını da əhatə edən qloballaşma epoxası kimi əlamətdardır. Belə şəraitdə ortaya çıxan əsas problemlərdən biri ingilis dilinin dünyanın əsas dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə genişmiqyaslı təsiridir. Müasir dövrdə filoloji və terminoloji lüğətlərin tərtibi, onların sözlüyünün hazırlanması, lüğət məqalələrinin tərtibi, sözlərin mənalарının adekvat tərcümə ilə açıqlanması təkcə lingvistik cəhətdən deyil, eyni zamanda xarici dillərin tədrisi prosesi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızda bu günə qədər ingiliscə-Azərbaycanca, Azərbaycanca-ingiliscə filoloji və terminoloji lüğətlər tərtib edilmiş, bu iş indi də davam etdirilir. Həm orta və ali məktəblərdə, həm də geniş oxucu kütləsi tərəfindən həmin lüğətlər istifadə edilir. Azərbaycan lüğətçiliyinin inkişaf tarixinə, lüğətlərin tərtibi işinin nə vaxtdan başladığına nəzər yetirmək tədqiqat işimizin vəzifələrindən biri kimi qarşıda durur. Əlbəttə, bu, bir həqiqətdir ki, Azərbaycan lüğətçiliyi birdən-birə meydana gəlməmiş, xeyli inkişaf yolu keçmişdir. Lüğətçiliyimizin ilk rüşeymləri türk dillərinə dair ilkin leksikoqrafik mənbələrə əsaslanır. Belə mənbələrdən biri XI əsrdə yaranmış və indiyə qədər elmi-nəzəri dəyərini itirməmiş M. Kaşğarının “Divanilüğəti-it-türk” əsəridir. Bu lüğət, ümumiyyətlə, türkologiyada böyük rola malikdir. M. Kaşğarının lüğətində Azərbaycan dili sözləri də şərh olunmuşdur [1]. Tarix etibarilə daha erkən dövrlərdə yaranmış lüğətlərdən biri Hinduşah Naxçıvanının «Sihahul-əcəm» lüğətidir. XIII əsrdə yaranmış bu lüğətdə Azərbaycan sözləri də öz əksini tapmışdır. Burada 5117 söz və onun mənası verilmişdir [2, s.56].

XIV əsrdə “Töhfeyi-Hüsam” adlı əsər mədrəsələrdə farsca-Azərbaycanca lüğət kimi tədris edilmişdir [3, s. 3].

Sözügedən lüğətlərdən fərqli olaraq, XIV əsrdə meydana gəlmiş “İbn-Mühənnə lüğəti”ndə Azərbaycan sözləri daha geniş yer tuturdu. Ə.Orucov yazır ki, İbn-Mühənnə lüğəti bu cəhətdən çox maraqlıdır. Onun sözlüyünü təşkil edən sözlərin çoxu (cüzi dəyişikliklə və ya bunsuz) dilimizdə və ya onun ayrı-ayrı dialektlərində indi də işlənməkdədir [4, s. 9].

XV əsrdə tərtib olunmuş Lütfulla ibn-Yusif-Həliminin “Bəhrül-Qəraib” adlı farsca-türkcə ikidilli lüğətində də Azərbaycan sözləri üstünlük təşkil etmişdir. Bəzi mənbələrə görə, XVII əsrin əvvəllərində Pyetro Della Vallenin “İtalyanca-farsca-türkcə” lüğəti və XVIII əsrin sonlarında akademik S.M.Qmenanın “Rusca-Azərbaycanca-farsca-giləkcə” kiçik həcmli lüğəti mövcud olmuşdur [5, s. 197-198]. XIX əsrin dərsliklərində də Azərbaycan sözləri əksini tapmışdır [5, s. 198]. 1854-cü ildə M.Kazımbəyin “Учебная пособия для современного курса турецкого языка” adlı dərsliyinin 3-cü hissəsi bilavasitə ikidilli lüğətlərdən bəhs edirdi. 1864-cü ildə L.M.Lazarev “Турецко-татарско-русский словарь” adlı lüğət tərtib edib mətbəə üsulu ilə çap etdirmişdi. Ə.Orucovun qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin leksikansını özündə əks etdirən mühüm lüğətlərdən biri L.Budaqovun “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительнейших слов арабских и персидских” adlı lüğətdir [4, s. 9-10]. Lüğət 1869-70-ci illərdə Sankt-Peterburq şəhərində çap olunmuşdur. Bu lüğətdə bir çox Azərbaycan sözləri verilmişdir. XX əsrin əvvəllərində meydana gələn lüğətlərdən Hüseyn Kazım Qədirinin “Türk dillərinin intiqalı və müqayisəli lüğəti” xüsusi yer tutur. Lüğətdə Azərbaycan sözlərinə xeyli yer verilmişdir. Bu dövrdə Sultan Məcid Qənizadənin tərtib etdiyi «Русско-татарский словарь» əsəri 1922-ci ilə qədər 6 dəfə nəşr olunmuşdu.

XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan lüğətlərdən Ü.Hacıbəyovun «Rusi-türki və türki-rusi» lüğəti, Q.Qarabəyovun «Türki-rusi lüğət» (1912), Q.Rəşadın «Təfsirli xalq lüğəti» (1921), general Ə.Şıxlınskinin «Rusca-Azərbaycanca hərbi terminlər lüğəti» və s. göstərmək olar.

1928-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda lüğətçilik işi daha da inkişaf etməyə başladı. Müxtəlif sahələri əhatə edən terminoloji lüğətləri nəzərə alaraq, bir-birinin ardınca R.Axundovun redaktəsi ilə 1928-29-cu illərdə 2 cildlik «Rusca-Azərbaycanca» ikidilli lüğət, 1930-31-ci illərdə «Azərbaycan dilinin canlı şivələr lüğəti», 1941-ci ildə H.Hüseynovun redaktəsi ilə «Azərbaycanca-rusca lüğət», 1940-46-cı illərdə H.Hüseynovun 4-cildlik «Rusca-Azərbaycanca lüğət»i, 1-ci nəşri 1971-79-cu illəri əhatə edən və indiyə kimi 6 dəfə nəşr olunan 3-cildlik «Rusca-Azərbaycanca lüğət», 1964-1984-cü illərdə 4-cildlik «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» və s. irihəcmli lüğətləri göstərə bilərik. Bəzi lüğətlər haqqında yeri gəldikcə sonrakı paragraflarda da bəhs edəcəyik. Burada ingiliscə-Azərbaycanca və Azərbaycanca-ingiliscə mövcud olan lüğətlərin meydana gəlməsi haqqında

qısa məlumat verməyi məqsəduyğun hesab edirik. Azərbaycanca ingilis dilinə marağın olması XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Həmin dövrlərdə Azərbaycanca iqtisadiyyatın, xüsusən də neft sənayesinin artması dünya miqyasında böyük marağa səbəb olmuş və bu ölkəyə həm ingilislərin, həm də başqa millətlərin axını güclənmişdi. Bununla yanaşı, ingilislərin Azərbaycan dilinə, azərbaycanlıların isə ingilis dilinə maraqları artmaqda idi. Təbii olaraq hər iki dilə bələd olan mütəxəssislərə böyük ehtiyac var idi.

Rusiyada 1917-ci il inqilabı baş verdikdən sonra bütün sahələrlə bağlı xarici əlaqələr zəifləməyə başladı və bunun dil əlaqələrinə də mənfi təsiri oldu. Xaricilərin respublikamıza axınının qarşısı alındı və burada olan əcnəbilər də öz vətənlərinə qayıtdılar. Bu proses uzun sürmədi. SSRİ təşkil olunduqdan sonra beynəlxalq əlaqələr yenidən bərpa olundu, ölkələr həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən yenidən inkişaf etməyə başladı. İngilis dili dünyada beynəlxalq dil kimi qəbul edildikdən sonra keçmiş SSRİ-də də bu dilə qarşı böyük tələbat vardı. Bundan sonra əlaqələr genişləndikcə ingilis dili də yayılmağa başladı. Yuxarıda göstəriləni kimi, ingiliscə-rusca, rusca-ingiliscə müxtəliflipli lüğətlər tərtib olunub nəşr olunurdu. Bu vaxtlar Azərbaycanda bir çox dillərlə yanaşı ingilis dili də yayılmağa başladı.

Orta məktəblərdə alman, fransız dilləri ilə bərabər ingilis dili tədris olunmağa başladı. Rus dilində olan ingilisdilli dərsliklər və lüğətlərin respublikamızda nəşr olunan bu tipli vəsaitlərə təsiri gücləndi. Azərbaycan Respublikasında orta məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi geniş yayılmışdı. Buna görə də ingiliscə-Azərbaycanca və Azərbaycanca-ingiliscə lüğətlərə ehtiyac var idi və bu ehtiyac orta məktəb dərslikləri ilə bağlı yaranmışdır.

1948-ci ildə respublikamızda Xarici Dillər İnstitutu yarandıqdan sonra ingilis dilinin tədrisi daha geniş yayılmış və əyani vəsaitlərlə bərabər lüğətlər tərtib olunmağa başlanmışdır. Qeyd edək ki, ingiliscə-Azərbaycanca lüğətlərin tərtib olunmasında ingiliscə-rusca lüğətlərin böyük təsiri olmuşdur. İlk belə lüğətlərdən biri «İngiliscə-Azərbaycanca məktəb lüğəti» 1956-cı ildə nəşr olunmuşdu. Onun tərtibçisi Z.İbrahimovdur. Lüğətin həcmi kiçik olduğu üçün (62 səhifə) geniş oxucu tələbatını ödəmirdi, lakin onu ilk təcrübə kimi məqbul hesab etmək olar. 1962-ci ildə X.Əhmədova və İ.Rəhimovun həmmüəllifliyi ilə «Azərbaycanca-ingiliscə, ingiliscə-Azərbaycanca müxtəsər frazeoloji lüğət»[6] çapdan çıxdı. Bu vəsait ingilis dilini öyrənən Azərbaycanlı şagird və tələbələrin ehtiyacını az da olsa ödəmək məqsədi ilə yazılmışdı. İki hissədən ibarət olan lüğətin birinci hissəsində ingiliscə tərcüməsi çətin olan Azərbaycan ifadələri və məsəlləri verilmişdi. İkinci hissədə isə müasir ingilis dilində ən çox işlənən ifadələr toplanmışdı. Lüğətdə 2 minə yaxın ifadə və 400-ə qədər atalar sözü verilmişdi. 2006-cı ildə frazeologiyaya dair iki kitab – «İngiliscə-

Azərbaycanca frazeoloji lüğət» (Tərtibçilər Ə.H.Hacıyeva, A.K.Hacıyeva və V.V.Eyvazova) [7] və N.Vəliyevanın «Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət» nəşr olunmuşdur [8]. Birinci lüğət 30 min, ikinci lüğət isə 26 min ifadəni əhatə edir. Keçən əsrin 70-80-ci illərində ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər də tərtib olunmağa başladı. Məsələn, İngiliscə-Azərbaycanca tibb lüğəti hazırlanmış, onun birinci cildi 1979-cu ildə, II cildi isə 1983-cü ildə çap olunmuşdur. Həmin lüğəti Ş.C.Cəbrayilova, Ə.H.Salayeva və başqaları tərtib etmişdilər. 1987-ci ildə A.Ə.Əfəndizadə və G.B.Əlizadənin üçdilli «İngiliscə-rusca-Azərbaycanca elektromexanika terminləri lüğəti» çap edildi. T.Abasquliyevin 1981-ci ildə «İngilis atalar sözləri və onların Azərbaycanca, rusca qarşılıqları» kitabı çap edildi. Kitabda 1012 atalar sözü verilmişdir [9]. İngilis danışq dilini öyrənənlərə, eləcə də səyahət zamanı dilə ehtiyacı olanlara kömək məqsədi ilə 1990-cı ildə İ.Rəhimovun redaktəsi ilə «Azərbaycanca-İngiliscə lüğət» nəşr olunmuş, orada 7000-ə yaxın söz və ifadə verilmişdir [10]. Həmin lüğət təkmilləşdirilərək artırılmış halda 2000-ci ildə yenidən nəşr olunmuşdur. Bu dəfəki nəşrdə 12 minə yaxın söz və ifadə öz əksini tapmışdır [11].

1992-ci ildə İ.Rəhimovun redaktəsi ilə işıq üzü görən «İngiliscə-Azərbaycanca lüğət»də 8000-ə yaxın söz və ifadə verilmişdir. Lüğət İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə lüğəti kimi məqbul hesab olunur [12].

Həm Azərbaycanca-İngiliscə, həm də İngiliscə-Azərbaycanca lüğətlər arasında daha böyüyü O.Musayevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış lüğətlərdir. O.Musayevin redaktorluğu ilə birinci lüğət («Azərbaycanca-İngiliscə lüğət») 1996-cı ildə nəşr olunmuş və 40 min sözü əhatə edir. Həmin lüğət yenidən işlənərək artırılmış halda 1998-ci ildə çap olunmuş və 45000 sözü özündə əks etdirir [13]. İkincisi isə «İngiliscə-Azərbaycanca lüğət»dir. Lüğət 2003-cü ildə çapdan çıxmış, 130 min söz və ifadəni əhatə edir. Bu daha mükəmməl lüğətdir və ikidillik «İngiliscə-rusca lüğət», eləcə də İngilis dilinin mövcud müxtəliflipli lüğətləri əsasında hazırlanmışdır. Sözügedən lüğətlərin hər ikisi dəyərli vəsaitlərdir, ixtisasından və məşğuliyyətindən asılı olmayaraq xarici dillə maraqlanan azərbaycanlılar üçün çox gərəklidir [14].

İkidilli lüğətlərdən biri N.C.Mikayılzadənin «İngiliscə-Azərbaycanca tibb lüğəti»dir. Həmin Lüğət 1993-cü ildə nəşr olunmuş və 40 000-ə yaxın tibbi termini özündə əks etdirir [15]. Qeyd edək ki, bundan qabaq – 1979-cu ildə «Azərbaycanca-İngiliscə tibb lüğəti» işıq üzü görmüşdür.

Bütün bunlarla yanaşı, ayrı-ayrı terminoloji sahələrə dair ikidilli və çoxdilli lüğətlər də vardır. Onlardan aşağıdakıların adlarını çəkmək olar: Neft-mədən işlərinə dair İngiliscə-Azərbaycanca-rusca lüğət (1958), Zülfüqarov L. Kimya və neft emalına dair İngiliscə-Azərbaycanca-rusca lüğət (1967), Rusca-İngiliscə-Azərbaycanca-qırğızca-türkməncə-özbəkçə avtomatik idarəetmə üzrə terminologiya lüğəti (1977), Rusca-Azərbaycanca-

ingiliscə radioelektronika terminləri lüğəti (1978), Azərbaycanca-rusca-ingiliscə-latinca botanika terminləri və bitki adları lüğəti (1980), İngiliscə-rusca-Azərbaycanca elektronika terminləri lüğəti (1987), Yerin məsafədən zondlaşdırılmasına dair Azərbaycanca-rusca-ingiliscə-ərəbcə terminoloji lüğət (1986), Rusca-Azərbaycanca-ingiliscə texniki terminlər lüğəti (1996, 1997), Müasir ingiliscə-Azərbaycanca, Azərbaycanca-ingiliscə lüğət (Qrammatika) (2001), Marketing üzrə rusca-Azərbaycanca-ingiliscə-almanca qısa terminlər lüğəti (2002), Rusca-Azərbaycanca-ingiliscə astronomiya terminləri lüğəti (1989), İnformatika üzrə rusca-ingiliscə-Azərbaycanca-türkcə izahlı lüğət (I-II cildlər) (1996), İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ingiliscə-Azərbaycanca terminoloji lüğət (2004) və s.Göstərilənlərdən əlavə, müxtəlif tipli ingiliscə-Azərbaycanca, Azərbaycanca-ingiliscə danışiq kitabçaları da vardır [16; 70].

Bu məqamda dilçiliyimizdə lüğət tərtib etmək sənətinin elmi-nəzəri məsələləri ilə bağlı tədqiqatlar barədə də müəyyən məlumat vermək faydalı olardı. Əlbəttə, Azərbaycan dilçiliyində lüğətçiliyə dair bir çox tədqiqat işləri aparılmış, əsərlər yazılmışdır. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair ilk məlumatlara B.V.Çobanzadənin «Lüğət və onun təşkili: gənc Azərbaycan lüğətçilərinə bir neçə söz» və V.Xulufunun «Lüğət işi» məqalələrinə rast gəlirik. Hər iki məqalə 1928-ci ildə «Azərbaycanı öyrənmə yolu» məcmuəsinin 1-ci sayında dərc olunmuşdur. Həmin məcmuənin 1931-ci il 1-ci sayında «Türkcə (Azərbaycanca)-rusca lüğətin tərtibçiləri üçün düsturüləmə» adlı məqalə çap olunmuşdur.

1962-ci ildə Afad Qurbanov pedaqoji institutlar üçün “Azərbaycan lüğətçiliyinə dair” adlı vəsait nəşr etdirdi. [17]. Bu vəsaitin materialları «Leksikoqrafiya» başlığı ilə 1985-ci ildə nəşr olunmuş «Müasir Azərbaycan ədəbi dili» kitabına [18] və 2003-cü ildə «Müasir Azərbaycan ədəbi dili» kitabına I cildində [19] daxil edilmişdir. Alim bu əsərində lüğət haqqında, lüğətin quruluşu və tərtibi üsulları, lüğətlərin əsas tipləri, ensiklopedik lüğətlər, filoloji lüğətlər, tərcümə lüğətləri və digər lüğətlər haqqında geniş məlumat vermişdir. Bu əsəri lüğətçilik sahəsində yazılmış dəyərli vəsaitlərdən biri hesab etmək olar.

Azərbaycan lüğətçiliyinin inkişafında Ə.Orucovun tədqiqatları mühüm rola malikdir. O, “Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, dissertasiya 1965-ci ildə monoqrafiya şəklində çap edilmişdir. Həmin monoqrafiya Ə.Orucovun Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin yaradılması sahəsində uzun illərdən bəri apardığı işlərin ümumi nəzəri yekunu olaraq dəyərləndirilə bilər. Monoqrafiyada Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin tərtibi prinsipləri, lüğətin sözlüyü və s. əsas məsələləri öz əksini tapmışdır [4].

M.A.Paşayeva da rusca-Azərbaycanca lüğətlərin tərtibinə dair bir neçə məqalə yazmış, tədqiqat işi aparmışdır.

H.Həsənovun lüğətçiliklə bağlı elmi-tədqiqat fəaliyyəti 1974-cü ildə “Lüğət necə yaranır” kitabının nəşri ilə başlayır [20]. Müəllif 1988-ci ildə çap olunmuş “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” kitabında da lüğətçilik haqqında ayrıca başlıq altında məlumat vermişdir [21, s. 384-414]. Müəllif burada lüğətlərin tərtibi prinsiplərindən, lüğətlərin növlərindən bəhs etmiş, Azərbaycan lüğətçiliyinin inkişaf tarixi haqqında geniş məlumat vermişdir.

H.Həsənov Azərbaycan lüğətçiliyi haqqında yazdığı “Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları” adlı dərs vəsaiti 1999-cu ildə çapdan çıxmışdır. Bu kitabda müəllif lüğətçiliyin nəzəri və praktik əhəmiyyəti, lüğətlərin tərtibi prinsipləri, tipoloji təsnifi, növləri və lüğət məqaləsi haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Əsərdə leksikoqrafiyanın tarixindən, o cümlədən türkoqrafiya lüğətçilik tarixindən, Azərbaycan lüğətçiliyinin formalaşmasından geniş bəhs edilir [22]. Müasir dövrdə Azərbaycan lüğətçiliyi ilə bağlı bir çox işlər görülməkdədir. Tədqiqat ingilis və Azərbaycan dilçiliyində leksikoqrafik təcrübənin formalaşması və inkişaf tarixinin izlənilməsi, linqvistik lüğətlərin strukturunun, tipologiyasının üzə çıxarılması baxımından da aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Beləliklə, yuxarıda söylənənlər belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ingilis və Azərbaycan lüğətçiliyi xeyli dərəcədə inkişaf etmiş, mövcud leksikoqrafik mənbələr oxucuların tələbatını müəyyən qədər ödəmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. I-IV cildlər. Bakı, 2006.
2. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyi tarixi. Bakı, Universitet nəşriyyatı, 1996, 276 s.
3. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 2005, 452 s.
4. Orucov Ə. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: Elm, 1965, 124 s.
5. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə, Bakı: Elm, 1978, 234 s.
6. Rəhimov İ., Əhmədova X. Azərbaycanca-ingiliscə, ingiliscə-Azərbaycanca müxtəsər frazeoloji lüğət. Bakı: ATPƏN, 1962, 136 s.
7. Hacıyev Ə., Hacıyeva A., Eyvazova V. İngiliscə-Azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı: Nurlan, 2006, 368 s.
8. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca - ingiliscə - rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Nurlan, 2006, 863 s.
9. Abasquliyev T. İngilis atalar sözləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları. Bakı, 1981, 212 s.

10. Rəhimov İ. və b. Azərbaycanca-İngiliscə lüğət. Bakı:ADN,1990,263 s.
11. Rəhimov İ. və b. Azərbaycanca-İngiliscə lüğət. Bakı, 2000, 408 s.
12. Rəhimov İ. və b. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı, 1992, 352 s.
13. Azərbaycanca-İngiliscə lüğət (O.Musayevin redaktorluğu ilə). Bakı, ADDİ, 1998, 646 s.
14. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət (O.Musayevin redaktorluğu ilə). Bakı: Qismət, 2003, 1696 s.
15. Mikayılzadə N. İngiliscə-Azərbaycanca tibb lüğəti. Bakı, 1993, 663 s.
16. Azərbaycanca-İngiliscə danışmaq kitabı. Azerbaijan-English phrasebook (red. Ə. Əlirzaqızı). Bakı: Araz, 2005, 78 s.
17. Qurbanov A. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair. Bakı, 1962, 36 s.
18. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə, Bakı: Maarif, 1989, 568 s.
19. Mahmudov M., Fətullayev Ə. Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti. Bakı: Nurlan, 2004, 524 s.
20. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif,1988,308 s.
21. Həsənov H. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1999, 336s.
22. Həsənov H. Lüğət necə yaranır. Bakı, 1974

A.İbrahimova

**The role of foreign dictionaries in the development
of Azerbaijani dictionary
Summary**

The article deals with the role of foreign dictionaries in the development of Azerbaijani dictionary. Looking at the history of the Azerbaijani dictionary development, the way in which the dictionary is being compiled is one of the tasks of our research work. The English-Azerbaijani, Azerbaijani-English philological and terminological dictionaries have been developed in our republic so far, and this work is still going on. These dictionaries are used by both middle and high school students as well as by a wide range of readers. It can be concluded that the English and Azerbaijani vocabulary has been significantly improved, and the current lexicographical sources have paid for the readers' needs. The research draws attention to the lexicographic experience in English and Azerbaijani linguistics, as well as its relevance to the development of the history of the development, the structure of the linguistic dictionaries and their typology. In this scientific study, we have

also provided information about research on the scientific-theoretical issues of vocabulary in linguistics and also used extensive literature.

А.Ибраимова

**Роль иностранных словарей в развитии азербайджанского
словаря
Резюме**

В статье рассматривается роль иностранных словарей в развитии азербайджанского словаря. Рассматривая историю развития азербайджанского словаря, способ составления словаря является одной из задач нашей исследовательской работы. В нашей республике до сих пор разработаны англо-азербайджанские, азербайджанско-английские филологические и терминологические словари, и эта работа продолжается. Эти словари используются как средними, так и старшеклассниками, а также широким кругом читателей. Можно сделать вывод, что английский и азербайджанский словарный запас значительно улучшились, а текущие лексикографические источники оплатили потребности читателей. В исследовании обращается внимание на лексикографический опыт в лингвистике английского и азербайджанского языков, а также его актуальность для развития истории развития, структуры лингвистических словарей и их типологии. В этом научном исследовании мы также предоставили информацию о научно-теоретических вопросах лексики в лингвистике, а также использовали обширную литературу.

Rəyçi: Fazil Əhmədov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

VÜSALƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Təlimdə innovasiyalar kafedrası
vusala@mail.ru

KOMMUNİKATİV METOD PASSİV KONSTRUKSİYALARIN TƏDRİSİNDƏ ƏSAS VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: kommunikativ metod, reseptiv bacarıqlar, produktiv bacarıqlar, əvəzetmə cədvəlləri

Key words: communicative method, receptive skills, productive skills, substitution tables

Ключевые слова: коммуникативный метод, рецептивные навыки, продуктивные навыки, подстановочные таблицы

Müasir dövrümüzdə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq xarici dilin öyrənilməsinə də maraq artmışdır. Xarici dili tez və səmərəli öyrətmək üçün dilçi və metodistlər bir çox metodlardan istifadə etməyə çalışırlar. Bu metodlardan biri də kommunikativ metoddur. Kommunikativ metodun əsas prinsipləri məşhur ingilis tədqiqatçısı və metodisti H.Palmer tərəfindən irəli sürülmüşdür. H.Palmer öz metodunu “xarici dilin öyrədilməsinin şifahi metodu” adlandırmışdır [3, səh.7]. Bu metod ötən əsrin 60-cı illərindən tətbiq edilməyə başlasa da, Azərbaycanda 2000-ci illərdən tətbiq edilməyə başlamışdır. Əvvəllər ingilis dilinin tədrisində ənənəvi metoddan istifadə edilirdi: tələbələrə yeni sözlər mexaniki şəkildə əzbərlədilir, qrammatik, fonetik material öyrədilir və üstünlük çalışmalara verilirdi. Bəzən tələbələr lazımı qədər söz ehtiyatına və qrammatik biliklərə malik olduqları halda öz fikirlərini sərbəst və səlis ifadə etməkdə çətinlik çəkirdilər. Kommunikativ metod tətbiq edildikdən sonra tələbələrdəki “danışma fobiyası” aradan qaldırıldı, “müəllim-mentor” “müəllim-rəhbər” ilə əvəz edildi. H.Palmer xarici dilin tədrisini bir qədər rasionallaşdırdı. O, birinci növbədə öyrədiləcək dil materialının linqvistik və pedaqoji prinsiplər əsasında seçilməsi ideyasını irəli sürdü. Bu yeni seçiləcək sözlər, söz birləşmələri və ifadələri o, *erqonlar* adlandırdı. Erqonlar aşağıdakı prinsiplər əsasında seçilirdi:

- a) sözlər çox işlək olmalı, digər sözlərlə işləmə bilməlidir;
- b) konkret olmalıdır, yəni onu əyani vəsait kimi göstərmək mümkün olsun;
- c) proporsionallıq gözlənilməlidir, yəni öyrədiləcək sözlər müxtəlif nitq hissələrindən ehtiva etməlidir ki, tələbə onu şifahi nitqdə işlədə bilsin;
- ç) məqsədyönlülük olmalıdır [8, səh. 9].

H.Palmerin fikrincə, xarici dilin öyrədilməsi ana dilin öyrədilməsi kimi olmalıdır, yəni xarici dil şifahi ünsiyyət prosesində öyrədilməlidir. Onun fikrincə, kom-munikativ metodun əsas məqsədi aşağıdakılardır:

1. xarici dildə dinlədiyini anlamaq;
2. xarici dildə oxuduğunu anlamaq;
3. xarici dildə danışmağı bacarmaq;
4. xarici dildə yazmağı bacarmaq;

H.Palmer belə hesab edirdi ki, reseptiv bacarıq və vərdişlərə yiyələnmək produktiv bacarıqların sayəsində mümkün olur. Buna görə də o, produktiv bacarıq və vərdişlərin inkişafına xüsusi önəm verirdi [8, səh. 10].

Qeyd etdiyimiz kimi, kommunikativ metod xarici dilin ünsiyyət prosesində öyrədilməsinə xidmət edir. Kommunikativ metodla xarici dilin öyrədilməsi üçün bir sıra şərtlərə əməl edilməlidir:

1. Tələbələrin fərdilik prinsipin nəzərə alınmalıdır. Heç kəsə sirr deyil ki, hər bir insanın öz fərdi keyfiyyətləri vardır.

2. Şifahi nitq üçün tapşırıqlar elə seçilməlidir ki, onlar tələbələrin ünsiyyət prosesinə kömək etsin.

3. Tələbələr fonetik və qrammatik qaydalara ünsiyyət prosesində yiyələnməlidirlər.

4. Kommunikativlik situativlik tələb edir, yəni hər hansı sözün və yaxud qrammatik qaydanın öyrədilməsi konkret bir situasiya şəraitində həyata keçirilməlidir..

5. Xarici dilin tədrisində seçilən dərslik və dərs vəsaitləri yüksək səviyyəli olub bütün tələblərə cavab verməlidir [4, səh. 7].

Kommunikativ metodun əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Xarici dilin öyrədilməsi ana dilin öyrədilməsi kimi olmalıdır. Bu o deməkdir ki, şagird və ya tələbə tədrisin ilk mərhələsində şifahi nitqə çox qulaq asmalıdır və qulaq asdığı söz, ifadə və cümlələri təkrar etməlidir.

2. Tələbələr kifayət qədər leksik bazaya malik olduqdan sonra onlara fonetik və qrammatik material öyrəndikləri leksik material və konkret cədvəllər əsasında öyrədilir.

3. Tələbələrə düzgün dil vərdişləri öyrədilir. Buna aşağıdakıları etməklə nail olunur:

- a) çox qulaq asaraq fəal danışmaq;
- b) imitativ tapşırıqların yerinə yetirilməsi;
- c) əzbər öyrənmək;
- ç) əvəz etmə cədvəllərindəki çalışmaları yerinə yetirmək;

4. Xarici dilin tədrisində mümkün qədər ana dilindən az istifadə etmək tələb edilir. Lakin H.Palmer xarici dilin tədrisində lazım olanda ana dilindən istifadənin qaçılmaz olduğunu da qeyd etmişdir. Bu fikri L.V.Şerba, L.Helviq kimi dilçilər də bölüşürlər. L.V.Şerba bununla əlaqədar deyirdi ki,

ana dilini tədris prosesindən çıxarmaq olar, lakin onu tələbənin beynindən çıxarmaq mümkün deyildir [8, səh. 6]. H.Palmer tərəfindən işlənib hazırlanmış əvəzətmə cədvəlləri şifahi yolla xarici dilin öyrədilməsində böyük rol oynayır. Bu cədvəllərin köməyi ilə tələbələrə yeni sözlər, qrammatika və fonetika sahəsində biliklər rasional şəkildə öyrədilir. Tələbələrə artıq evdə sözləri, qrammatik qaydaları əzbərləmək lazım gəlmir. Dərs prosesində bu yeni söz və ifadələr o qədər işlədilir ki, istər onun tərcüməsi, istərsə də onun üslubi xüsusiyyətləri tələbəyə aydın olur. Qrammatik qaydalara gəlinə, bu qaydalar ənənəvi metodda olduğu kimi, tələbələrə əvvəlcədən izah edilmir. Şifahi ünsiyyət prosesində tələbə qrammatik qaydanı öyrənir və özünün leksik bazası əsasında tətbiq edərək mənimsəyir. Beləliklə, dərs prosesi üç mərhələdən ibarət olur: ünsiyyətə cəlb etmə (engagement), öyrətmə - öyrənmə (study), istifadə -fəallaşdırma (activation). Birinci mərhələdə müəllim yeni materialın izahı üçün zəmin hazırlayır. Bunun üçün o, tələbələrə müxtəlif suallar verərək onları ünsiyyətə cəlb edir və yeni qrammatik materialın formulu mexaniki olaraq ünsiyyət prosesində işlədilir. Dərsin ikinci mərhələsində yeni materialın izahı müxtəlif vasitələrlə: mətnin oxunulub suallara cavab verilməsi, verilmiş cədvələ əsasən cümlələrin qurulması, tələbələrin səviyyəsinə uyğun mətnlərin dinlənilib yeni qrammatik qaydaya uyğun cümlələrin seçilməsi və s. ilə həyata keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, dərsin bu mərhələsində qrammatik qaydanın necə öyrədilməsi zamanı qrup tələbələrinin səviyyəsi, yaşları, maraq dairəsi və mövzu mütləq nəzərə alınmalıdır. Dərsin üçüncü mərhələsində tələbələrə öyrədilən qrammatik qaydanın möhkəmlənməsi prosesi həyata keçirilir. Bu zaman əvəzətmə cədvəlləri, tələbələrə verilən suallar əsasında qısa hekayələrin qurulması və s.-dən səmərəli istifadə etmək olar.

İngilis dilində passiv konstruksiyaların tədrisi zamanı bir sıra problemlər yaranır. Bu problemlərdən biri ingilis və Azərbaycan dillərindəki söz sırasının fərqli olmasıdır. Belə ki, ingilis dili üçün sabit söz sırası xarakterik olduğu halda, Azərbaycan dilində söz sırası sərbəstdir. İngilis dilində passiv konstruksiya analitik yolla düzəlir. Ana dili ilə müqayisədə söz sırasının fərqli olması və passiv konstruksiyanın analitik vasitə ilə düzəlməsi tələbələr üçün bir qədər çətinlik törədir. Yeni qrammatik materialın - passiv konstruksiyanın tədrisi tələbələrə eyni mətnin həm məlum, həm də məchul formasında oxunuşu ilə başlanmalıdır. Mətnin çətinlik səviyyəsi tələbələrin səviyyəsindən asılıdır. Mətni oxuyarkən tələbələr feillərin necə dəyişməsinə göracəklər. Bu zaman lazım gələrsə tərcümədən də istifadə etmək olar. Nümunə kimi aşağıdakı mətni göstərə bilərik:

a) *What is your favourite colour?*

*Colours do not exist. When your eye **receives** light, it **sends** messages to your mind. And your mind **translates** these messages into colours which*

vary according to the wavelengths of the light. You are all aware of the strange tricks your mind can play on you. It's not surprising that when it **translates** your eyes' messages into colours, it **adds** other messages. Colours become linked with memories, associations, emotions and natural body reactions. Green begins to mean trees and leaves; red subconsciously reminds you of fire.

b) What is your favourite colour?

Colours do not exist. When light **is received** by your eye, messages **are sent** to your mind. And these messages **are translated** into colours which vary according to the wavelengths of the light. You are all aware of the strange tricks your mind can play on you. It's not surprising that when your eyes' messages **are translated** into colours, other messages **are added**. Colours become linked with memories, associations, emotions and natural body reactions. Green begins to mean trees and leaves; red subconsciously reminds you of fire [8, səh. 4].

Tələbələr artıq İndiki qeyri-müəyyən zaman forması (Simple Present) ilə tanışdırlar. Onlar bu zaman formasının necə düzəlməsi haqda məlumatlıdırlar. Mətni oxuyarkən feillərin müvafiq olaraq dəyişməsi artıq yeni qrammatik qaydanın olmasını göstərir. Bu zaman tələbələrə bunun passiv konstruksiya olması izah edilir. Tələbələr feilin bu növünün necə düzəlməsi ilə tanış olduqdan sonra onlara H.Palmerin irəli sürdüyü əvəzetmə cədvəllərindən istifadə edərək müxtəlif tipli çalışmalar vermək olar. Bu çalışmalarda əsas məqsəd passiv konstruksiyanın formulunun (to be + P II) tələbələr tərəfindən necə mənimsənilməsini yoxlamaq, yeni öyrədilmiş qrammatik materialın möhkəmləndirilməsidir. Aşağıdakı cədvəl nəzər salaq:

Make interrogative sentences using the Passive Voice:

What	Is, was, has been sent;	the letter, the furniture,
Who	Is, was, has been carried;	the doctor/doctors,
When	Is, was, will be, has been	he/they, talking to the
Where	sold;	secretary, a life sentence;
Why	Was /were allowed;	
How	Was/were seen	
	Was / were given	

Bu tapşırığı yerinə yetirərkən tələbə sadəcə olaraq yeni öyrənilmiş qrammatik qaydanı tətbiq etmir. Burada zaman formaları, söz sırası, ismin kəmiyyət kateqoriyası kimi qrammatik qaydalar da təkrar edilir.

Tələbələr artıq passiv konstruksiya ilə tanış olduqdan sonra mətnlərə qulaq asırlar. Məsələn: *Lord Manners was a rich and famous banker. When he (die) recently, he (give) a magnificent funeral which(attend)*

by hundreds of famous people. The funeral was going (hold) in Westminster Abbey. Many ordinary people ... (line) the streets to watch the procession. The wonderful black and gold carriage ... (draw) by six black horses. The mourners ... (follow) in silence. Lord Manners (give) a royal farewell. Two tramps were among the crowd. They ... (watch) the procession with amazement. As solemn music ... (could hear) in the distance, one of them... (turn) to the other and (whisper) in admiration, 'Now that's what I call really living!'[5, səh. 183]. Bu mətnə qulaq asdıqdan sonra tələbələr onlara verilmiş vərəqlərdə feilləri müvafiq zaman və növdə işlədirlər. Burada müəllim onlara məntəli bağlı müxtəlif suallar verə bilər və yaxud tələbələr passiv konstruksiyanı tətbiq etməklə həmin mətni nəql edə bilərlər. Ev tapşırığı olaraq müxtəlif mövzuda 150-200 sözü əhatə edən inşa verilə bilər. Bu inşada əsas diqqət məchul növün işlədilməsinə verilməlidir.

Beləliklə, kommunikativ metodu tətbiq edərək qrammatik qaydaların öyrədil-məsi tez bir zamanda tələbələrin oxu (reading), danışiq (speaking), yazı (writing) və qulaq asma (listening) kimi bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası, B., Qismət, 2007, 587 səh.
2. Методика преподавания иностранных языков:общийкурс[учеб.пособие] / отв. ред. А.Н. Шамов. М.: АСТ: АСТ-Москва: Восток — Запад, 2008.
3. Пальмер Г. Устный метод обучения иностранным языкам. М., 1960.
- 4.Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М.: Просвещение, 1991. 223 с.
5. Alexander L.G. Longman English Grammar, New-York, Longman, 2003, 295 pp.
6. Palmer H. Colloquial English, 100 Substitution Tables. — London, 1916
7. Stories for discussion, М.,ВысшаяШкола, 1986, 204 pp.
- 8.<https://englex.ru/what-is-communicative-approach/>

V.Mammadova

The communicative method as a means of teaching the passive constructions

Sammary

This article has been dedicated to the problem of teaching passive constructions by using the communicative method.

Main principles of the communicative method was given by a famous English scientist and methodologist H.Palmer. H.Palmer called his method “oral method of teaching a foreign language”. In order to teach a foreign language, there are several conditions. Besides, the communicative method has 4 principles. One of the problems in teaching passive constructions is connected with the difference between the word order in English and Azerbaijani. So, though the word order in Russian is stable, in Azerbaijani it is free. In this article we tried to show what the communicative method is, to reveal its main principles and functions. Since the main aim of this method is teaching the foreign language in communication, we tried to find out the ways how we can teach passive constructions successfully.

So, the teaching grammar rules through the communicative method develops students’ reading, speaking, writing and listening skills, as well.

В.Мамедова

Коммуникативный метод как средство обучения пассивным конструкциям

Эта статья посвящена проблеме преподавания пассивных конструкций с использованием коммуникативного метода.

Основные принципы коммуникативного метода были воздвигнуты известным английским ученым и методистом Г.Пальмером. Г.Пальмер назвал свой метод «устный метод преподавания иностранного языка». Для того чтобы учить иностранный язык, существует несколько условий. Кроме того коммуникативный метод имеет 4 принципов. Одной из проблем в обучении пассивных конструкции связано с разницей между порядком слов на английском и азербайджанском. Таким образом, хотя порядок слов в русском языке является стабильным, в азербайджанском он является свободным.

В этой статье мы попытались показать, что такое коммуникативный метод, раскрывать его основные принципы и функции. Поскольку основная цель этого метода - преподавание иностранного языка в общении, мы попытались выяснить способы успешного обучения пассивным конструкциям.

Таким образом, преподавание грамматических правил через коммуникативный метод также развивает у студентов навыки чтения, говорения, писания, слушания.

Rəyçi: Aftab Hacızadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ METAFORLARIN PRAQMATİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: praqmatika, semantika, fərqlilik, metafor, dil, vasitə

Key words: pragmatic, semantic, difference, metaphor, language, means

Ключевые слова: прагматика, семантика, различие, метафора, язык, средства

“Praqmatika” termini yunan mənşəlidir, lüğəvi mənası “iş, hərəkət, təsir” anlamını verir. Praqmatika “hər hansı bir işarə sistemini mənimsəyən və onu tədqiq edən subyektlə həmin sistem arasındakı əlaqəni öyrənir”. Hər hansı bir mətnin praqmatik aspektdə öyrənilməsi zamanı mətni formalaşdıran bütün elementlərin, məntədxilindəki dil vasitələri, danışq formaları və s.-n dinləyəne, yaxud oxuyana təsiri anlaşılır. Məlumatın ötürülməsi zamanı danışqın təsiri və kommunikasiyanın məqsədi birləşir və bunların birləşməsi nəticəsində danışq öz kommunikativ funksiyasını reallaşdırır. İstənilən mətndə informasiyanın ötürülməsi vacib amil hesab olunur. Məlumatın ötürülməsində həm yazılı, həm də şifahi dil vahidlərinin rolu vacidir. Xüsusilə də hər bir şifahi diskursda məlumatın ötürülməsi əsas funksiya daşıyır. Mətnlərdə məlumatın ötürülməsinin öyrənilməsi Praqa Dilçilik məktəbinin alimləri tərəfindən irəli sürülmüşdür (2, s.56).

Yazıda və danışqda işlədilən cümlələrin implisit və eksplisit praqmatikasının üzə çıxarılmasında rol oynayan üslubi fiqurlardan olan metafor yunan mənşəlidir “köçürmək” mənasını ifadə edir, məcazi mənada işlənən söz və yaxud ifadəni əks etdirir. Yazıda və ya şifahi nitqdə metaforların işlədilməsi fikirlərin, düşüncələrin fərqli şəkildə reallaşması ilə müşahidə olunur. Məcəzi mənanın gücü ilə fikirlər oxucuya, yaxud dinləyəne dolayısı ilə ötürülür və asanlıqla mənimsənilir. Cümlədə işlədilən metaforlar mənanı genişləndirir və düşüncənin yeni yollarını yaradır.

Fərqli mətnlərdə işlədilən metaforlar çox zaman açar rolunu oynayır. Cümlənin mənasının fərqləndirilməsində metaforların işlədilməsinin rolu mənanın açılmasına səbəb ola bilər. C.Syörl yazır: Səm deyir: /Sally is a block of ice// “Səlli olduqca soyuqdur, yəni soyuq qəlbidir”. Danışqda danışanın məqsədi Səllinin “soyuq adam” olmasını nəzərə çatdırmaqdır. Metaforun işlədilməsi cümlə mənasını aydınlaşdırdığı halda, metaforun mənasının açıqlanması ilə danışanın məqsədinin mənası anlaşılır. Danışqda metaforların işlədilməsinə diqqəti cəlb etməklə C.Syörl sübut etməyə çalışır

ki, danışmaq nəinki standart qaydaların işlədilməsilə, həmçinin dilin fərqli növlərinin işlədilməsi ilə də müşahidə oluna bilər. Bununla da C.Syörl dilin hərtərəfli nəzəriyyəsinin inkişafına diqqət cəlb etməyə çalışır (5, s.90).

Ünsiyyət zamanı işlədilən cümlələrin mənasının aydınlaşdırılmasında C.Syörl ədəbi məna ilə məcazi mənanın fərqləndirilməsini təklif edir. Bu mənalara fərqləndirilməsində kontekstə diqqət vermək lazımdır. Hər iki mənanın düzgün anlaşılması üçün kontekstin rolu mühimdir. C.Syörl də iddia edir ki, kontekstlə yanaşı ünsiyyət iştirakçılarının fon bilikləri də nəzərə alınmalıdır (5, s.78). C.Syörl yazır: “Bir mənalı olan danışmaq zamanı cümləsinin ədəbi mənası yalnız fon biliklərinə aid olan tətbiqi əlaqə ilə ifadə oluna bilər. Cümlənin real situasiya ilə şərtləndirilməsi, həmin cümlənin fon gümanlarındakı fərqli variantlarla ifadə oluna bilər. Əgər cümlədə fon biliyi yoxdursa, o halda real şərtlərdən danışmaq mümkün deyildir. Bu variantların indekstlə, məna dəyişikliyiylə, ambiqyutivliklə, konvensional implikaturla, presuppozisiya ilə heç bir əlaqəsi müşahidə oluna bilməz” (5, s.65).

C.Syörl danışmada, fərq yoxdur, bədii ədəbiyyatda, yaxud gündəlik danışmada metaforların işlədilməsinin heç bir ikimənalılıq yaratmadığını iddia edir. Metaforların pragmatikasının öyrənilməsi qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Qədim Yunanıstanda Aristotelin “Ritorika” əsərində dilin ictimai proseslərdə rolu və əhəmiyyəti olduqca aktual idi (1, s.5). Mətnlərin müxtəlif növlərinin dinləyənlə, yaxud oxuyana çatdırılmasında ritorikanın əhəmiyyəti danılmaz idi. Hər hansı bir mətni göndərən şəxs və mətni qəbul edən şəxs qarşılıqlı olaraq bir-birinin ideoloji və mədəni səviyyəsi haqqında düşünür. Mətnlərdə onu göndərənlə qəbul edən arasında koqnitiv sistem eyni cür qurulmalıdır, mətni qəbul edənlər eyni bilik konstruksiyalarına yiyələnmişlər onda qarşılıqlı anlama baş verməyəcəkdir.

Məlumatı qəbul edənlər çox zaman onu öz məqsəd və maraqlarına uyğun olaraq anlayırlar. C.Lakoff məlumatı qəbul edənin koqnitiv biliklər sistemini belə izah edir: “Koqnitiv biliklər sistemi özünün fiziki, sosial və digər təcrübə növlərinə əsaslanır və onlar vasitəsilə başa düşülür, qəbul edilir (3, s.54). A.Çenki yazır ki, koqnitiv biliklər koqnitiv dilçilik qarşısında dil strukturları ilə bilik strukturları arasında müşahidə olunan əlaqənin izahı kimi çox mürəkkəb məsələnin həlli durur (6, s.7). Bu əlaqələrin həlli üçün ritorik vasitələrin rolunu müşahidə olunur. Ritorik fiqurlardan hesab edilən metaforlar koqnitiv biliyin çatdırılmasında, yaxud açılmasında aşağıdakı rolları yerinə yetirir: məqsədə bağlılıq, işlənmə tezliyindən asılı olmaq və s. Ümumiyyətlə, metaforlar fərdin psixoloji, mədəni, ideoloji səviyyələri ilə bağlı olur və bütün mətn və diskurs növlərində müşahidə olunur. Ritorik fiqur hesab edilən metaforların əsas üstünlüyü ondadır ki, onlar məlumatı qəbul edənlərdə fərqli implikasiyalar yaradır. Bu cür implikasiyalar mətni qəbul edənlərin fon biliyinə və kultural freymlərinə uyğun olaraq inferensiya

və şərf oluna bilər. Mətnlərində metafor işlədənlər məlumatı qəbul edənən mədəni dəyərlərini və üstünlüklərini nəzərə alır və onun dünya görüşlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Metaforun icrası və qurulması təbii ki, sözlə bağlıdır. Dildə işlənən sözlər insanların ünsiyyətinə xidmət edir. Sözlün insanların ünsiyyətinə xidmət etməsi üçün onların fərqli cümlə tərkibində işlənməsini müşahidə etmək lazımdır. Ünsiyyət zamanı söz öz denotatına təsir edir və bu təsirin əsasında həmin sözlə ifadə olunan metafor dayanır. Demək olar ki, kontekstdən asılı olaraq bütün sözlərin metaforik dəyəri olduğunu müşahidə etmək olar. Elə bu səbəbdən də C.Lakof iddia edir ki, metaforlar yalnız bəddi üsluba aid edilə bilməz. Onun iddiasına əsasən bütün üslublarda metaforların işlədilməsi mümkündür. C.Lakof yazır ki, insanlar real həyatda da metafor istifadə edə bilərlər (3, s.56). Biz bu məsələdə C.Lakofla razılaşıırıq. Belə ki, əgər metafor insanların müxtəlif psixoloji, ideoloji, mədəni vəziyyətlərlə bağlıdırsa, o halda gündəlik həyatda onlardan istifadə etmək mümkündür. Hazırkı zəmanəmiz o haldadır ki, elə metaforların istifadəsi indi gərəkli hesab edilə bilər.

Metaforlar müxtəlif konkretlik səviyyəsində funksiya daşıyır. Eə qrup metaforlar var ki, onlar ümumi səviyyədə müşahidə olunur, elələri də var ki, konkret səviyyədə. Səbəb-nəticə, zaman, sevgi kimi metaforlar ümumi səviyyəyə aid, qəm-qüssə kimi emosional hisslərlə bağlı olanlar isə konkretlik səviyyəsinə aid və konkret fiziki təcrübəyə aid semantik əlamətləri əks etdirir. Məsələn, *Life is hard* "Həyat ağırdır, keşməkeşlidir", metaforu konkretidir və buradan daha ümumi səviyyə keçid ala bilər. Qeyd edək ki, konkret səviyyədə ümumi səviyyəyə yola alınan münasibətlərdə iyerarxiyə əlaqə nəzərə çarpır. Belə ki, konkret səviyyədə müşahidə olunan metaforlar daha yüksək səviyyəyə aid olan metaforların xüsusiyyətlərini mənimsəyir və beləliklə də onların işləmə biləcəyi kontekst yaranır. Bu konseptual metafordur, yenə də kontekstə uyğun olaraq mənfi vəziyyəti ifadə edərək konkret səviyyəyə aid hesab edilir. Bu metafor bizə həyatın bir sahəsi haqqında məlumat verir və sanki insanları düşünməyə vadar edir. Verdiyimiz nümunədə olduğu kimi, metaforun işlədilməsilə idraki qabiliyyət meydana çıxır. A.Çenki yazır ki, konseptual metafor bəzi hallarda koqnitiv metafor kimi də istifadə oluna bilər (6, s.8). Bu zaman metafor vasitəsilə dil və koqnitiv proseslər qarşılaşdırılır və dil fəaliyyətinin bütün sahələrində, o cümlədən gündəlik həyatda da müşahidə oluna bilər. Koqnitiv metafora aid bir nümunə verək:

Metaforların təşbehdən (ingilis dilində *simile*) fərqləndirilməsi də vacibdir. Metafor lazım olan terminlə əlaqəsi olmayana bir anlamı, məfhumu, məcaz dili ilə ifadə etdiyi halda, təşbehdə bu predmet müəyyən əlamətlərə görə özündən daha qüvvətli başqa predmetə oxşayır, yaxud bənzədilir.

Ədəbiyyat

1. Aristotle. Rhetoric. Cosimo, Inc., Jan 1, 2010.
2. Kukharaenko V.A. A Book of Practice in Stylistics. Moscow: Moscow Publishing Press, 1986.
3. Lakoff G. The contemporary theory of metaphor. In Metaphor and thought. Chapter 2. Ed. Andrew O. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, pp.202-251.
4. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010.
5. Searle J.R. Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
6. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике в лн.: Фундаментальные направления современной американской лингвистики Москва: МГУ, с.340-369.

A.Mamedova

The pragmatic-semantic features of metaphors in modern English Summary

The article deals with the pragmatic-semantic features of metaphors in modern English. Firstly, it gives some brief information about the origin of the term “pragmatics”.

The article states that when learning any text from a pragmatic point of view, all elements that form a text such as the language means in a text, speech forms and so on can be observed to affect the listener or the reader. The transmission of information and the purpose of communication are combined while communicating, and as a result of their combination, the conversation performs its communicative function.

The article touches upon the pragmatic-semantic features of the metaphors in modern English. The author states that the usage and the structure of metaphors is related to the word. A lot of opinions of many linguists have been referred to in the article as well.

А .Мамедова.

Прагматические семантические особенности метафоров в современном Английском

Резюме

В статье рассматриваются прагматико-семантические особенности метафоров современного английского языка.

Во-первых, он дает краткую информацию о происхождении термина «прагматика». В статье говорится, что при изучении любого текста с прагматической точки зрения все элементы, которые формируют текст, такой как языковые средства в тексте, формах речи и т. д., Могут наблюдаться, чтобы повлиять на слушателя или читателя.

Передача информации и назначение связи объединяются при общении, и в результате их комбинации разговор выполняет свою коммуникативную функцию.

В статье затрагиваются прагматико-семантические особенности метафоров современного английского языка. Автор утверждает, что использование и структура метафоров связаны со словом. В статье также упоминалось много мнений многих лингвистов.

Rəyçi: Şəfaqət Mahmudova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MƏRYAM FAZİLZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: fazilzadeh@mail.ru

GOOD LISTENING SKILLS IN INTERPERSONAL COMMUNICATION

Açar sözlər: anlaşılmazlıq, anlamaq, əyləndirici, əhəmiyyətli, cavab reaksiyası, qiymətləndirmək, sözlərdə ilişmək

Ключевые слова: недоразумение, понимать, развлекательный, существенный, ответная реакция, оценивать, спотыкаться на словах.

Key words: misconception, to comprehend, recreational, significant, feedback, to evaluate, to stumble over words

When considering communication, people sometimes think of sending a message, and forget that receiving the message is equally important. Although we spend more of our time listening than speaking, we are more likely to take listening for granted.

We listen more than we speak.

We speak more than we read.

We read more than we write.

We learned the four skills in the same order. We listened before we could speak; we spoke before we could read; and we read before we could write. There is a general misconception that listening is a process that comes naturally. The truth is, few of us are really good listeners, and most people confuse listening with hearing, although they are not the same. Hearing is the physical process of receiving sound from the environment. It happens without effort if the ears and brain function normally. On the other hand, listening is a part of the perceiving process and requires concentrated effort. It is the mental process of focusing attention, interpreting, and understanding what is heard. In addition to the ability to hear, there are other basic requirements for listening. Physical and emotional factors influence attentiveness. If you are tired, or not feeling well, you will need to make a greater effort to listen effectively. You need adequate sleep and good health to do your best at listening and remembering.

Another factor that separates listening from the physical hearing process involves the need for language skill. Listening requires comprehension, so listeners need to understand the code or language the speaker uses. Also the listener and the speaker must have similar vocabularies. Since limited vocabulary can interfere with the ability to think with a speaker, good listeners work continually to enlarge their vocabularies. Vocabulary building

and listening skill are two of the best ways to improve study habits and listening ability.

Researchers have measured listeners' abilities to comprehend messages at different speeds. They have found that human beings can hear and understand messages at the rate of 400 to 500 words per minute.

Listening requires focusing attention on one message and ignoring others. This is a process of overcoming noise and barriers. You will recall that we defined noise as any temporary interference in the communication process. Barriers may also be external(such as an uncomfortable cold room or the sound of a truck outside the window). A barrier may occur in the message itself, as when a speaker does not speak clearly or when words are confused.

Four kinds of listening – recreational listening, informational listening, emphatic listening,, and critical listening – are useful in a variety of situations .Unlike hearing quiet background music, recreational listening requires you attention, and any intellectual task attempted at the same time will suffer in quality. For example, you cannot divide your attention between television and reading a textbook without lowering your reading concentration considerably. You probably would not remember much of either the television show or the textbook material. The attention required for lectures , on- the- job instructions , assignments, or directions to a place across town reflects informational listening. At this level you must “tune out” noise. You will know you have listened well at this level when you recall major facts or details in their proper sequence, repeat a message in your own words without distorting it .The next listening level is listening for interpersonal understanding, and another ingredient must be added to your focused attention at this point The addition is empathy. Empathy is the process of feeling with others and of seeing the world as they do. Emphatic listening requires mental physical, and emotional alertness. You will know you have been successful when you have listened attentively without permitting interruptions, making judgments, or offering advice, and when you can restate the feeling expressed and have understood how it feels The highest level of skill is required for critical listening, or listening to evaluate ideas and make decisions . This is the focused attention needed to evaluate persuasive speech. At this level you must consider the idea or claim the persuader wants you to accept, but you must also test the evidence or factual information used to support the claim for its believability.

Good listening requires preparation. It is important for you, the listener , to be physically, mentally and emotionally ready to listen. There exist the following guidelines for listening.

Rule 1 for good listening is do not prejudge. It is a common mistake to decide a subject is dull before you listen to a presentation. Keep an open mind, and work for a positive attitude about what you will hear. Tell yourself the information will be interesting, important, or useful. Be alert and enthusiastic.

Rule 2 is set a goal for yourself. Goal setting is really a part of getting ready to listen positively. Establish what you want from the listening experience, such as, "I want to learn everything about conflicts".

Rule 3 is identify the kind of listening that is needed as quickly as possible, and adapt to it. Once you have decided which kind of listening is required for the situation at hand, don't forget it. For example, an entertaining class lecture sometimes makes it easy to forget that active steps must be taken to organize and remember important information. Be careful not to apply critical thinking skills to every situation, or accept everything you hear as fact without applying critical listening skills at all.

Rule 4 for good listening situation is focus attention on the content of the message. You are capable of opening some message channels and closing others at will. Focus on the message, not the speaker, and try not to let the speaker's mannerisms or poor delivery habits take your attention away from the central message.

Rule 5 is use your extra time productively while listening. Real listening is an active process and it is hard work. Since you only use a third or less of your listening time for receiving the spoken message, what you do with the rest of the time is very important. When you listen for recreation, you probably use much of your extra time for daydreaming, and that is fine. When your purpose changes to listening for recreation of facts and ideas that must be remembered, listening emphatically in an interpersonal situation, or listening critically to make a decision, the use of time becomes more important.

If you are listening for ideas and information to be remembered, first try to listen to main points or central ideas and index the subpoints or details under them. Main headings are often phrased with "signal words". Be alert for words or phrases such as "first point", "next," "most important," "in summary," finally" as signals that can help you organize the message into a mental outline.

Some listening behaviors are desirable and some are undesirable. They are listed in the "Checklist of Listening Habits" as things good listeners and poor listeners do.

A Checklist of Listening Habits

A Good Listener
Sets goals

A Poor Listener
Wants to be entertained

Gets set, prepares	Avoids difficulties
Expects the subject to be interesting	Expects the subject to be boring
distracted	Pays attention to noise and is easily
Keeps an open mind	Plans a response while listening
Tunes out internal and or speaking	Criticizes the speaker's appearance
external noise	Lets his or her mind wander
Tunes in to find useful information	Listens only for facts
Is aware of his or her uninteresting	Tries to outline everything
own feedback	Blocks out the unpleasant or
phrases sway him	Lets emotion -laden words and
Divides information into significant and insignificant points	Daydreams during spare time
Tries to punish a speaker by "tuning out" until later	Avoids evaluating the speaker

Responding is a natural part of listening, and it is important part of the entire communication process. A response is the receiver's reaction to the message. The response is based on the receiver's interpretation of the message. When the receiver's response is seen, heard or perceived by the sender of the message in some way, it is called feedback. Feedback is a necessary ingredient of communication, because the process of communication is circular. The only way you, the sender of a message, can know your message has been received by the person you intended it for is by feedback. Feedback tells whether the receiver's interpretation of your message matches your intended meaning.

Feedback is always occurring, but it is most important in informative, persuasive, and interpersonal sharing situations. Feedback tells you, the speaker, if your message has been received and gives you clues about whether it has been understood. It can also tell you whether your persuasion or interpersonal sharing has been accepted. Feedback lets you know what to expect of a listener as you continue, and influences you to continue speaking as planned or to alter your message or communication style in some way.

As a listener, your attentive feedback can encourage a public speaker to do his or her best; your interest can inspire a teacher to teach better and to be more energetic; and your look of boredom can discourage speakers or cause them to stumble over words nervously. Regardless of its form,

feedback influences the speakers, the continuing message, and the relationship between the communicators.

One of the best ways an audience member can give feedback is through eye contact. In our culture, an active listener is expected to look at the speaker. When a classmate or your teacher addresses your class, remember that your direct eye contact and your active listening can be helpful.

Your eye contact and energy that accompanies it will improve your concentration and retention of information as well. You will understand more of what you hear because you are receiving messages through the visual channel as well as through your ears. You are even less likely to be bored when you contribute the energy of eye contact to active listening.

SOME BASIC RULES

The following are some very basic rules for giving feedback in interpersonal situations that involve informing, persuading, or sharing emphatically.

1. Give feedback as quickly as possible. Be sure that the other person is ready to receive feedback.
2. Be honest and accurate in giving feedback.
3. Give positive feedback whenever it is appropriate.
4. Send the clearest possible message in giving feedback.
5. Try to take responsibility for your own thoughts and feelings in giving feedback.

Bibliography

1. Norman Lewis, Words Power Made Easy
2. John E. Warrier, English Grammar and Composition
3. Myers Herndon, Dynamics of Speech
4. L. Swan, Practical English Usage
5. A. J. Beeler and Donald Emery, Classroom Activities in Teaching English
6. June K. Phillips, Foreign Language Standards

М.Фазильзаде

Навыки правильного слушания в межличностном общении

Резюме

Данная статья посвящена проблеме слушания как одной из самых используемых видов речевой деятельности. В статье подробно описана разница между двумя понятиями как слушание и слышание.

Являясь неотъемлемой частью коммуникационного процесса, слушание в отличие от слышания требует больше энергии и подготовки. В статье также отмечено, что говорящий и слушатель должны иметь почти одинаковый словарный запас, т. е. еще раз подчеркнута необходимость увеличения лексического состава языка. Дано подробное описание видов слушания. В статье изложены основные правила для выработки навыков хорошего слушания, а именно такие как не составлять преждевременного мнения, правильно установить цель прослушивания, сосредоточить внимание на содержание сообщения, а также в процессе слушания использовать продуктивно дополнительное время. В статье дан подробный перечень навыков слушания как для хорошего, так и для плохого слушателя. Конец статьи посвящен проблеме получения обратной связи, как необходимой части коммуникационного процесса. Также подчеркнута важность умения слушать и использовать обратную связь с целью развития навыков эффективного общения.

M.Fazilzadə

Şəxslər arası ünsiyyətdə düzgün dinləmə bacarıqları

Xülasə

Məqalə danışıq fəaliyyətinin əsas və çox istifadə olunan forması kimi dinləmə probleminə həsr edilmişdir. Məqalədə dinləmə və eşitmə anlayışları arasındakı fərq diqqətlə araşdırılmışdır.

Ünsiyyət prosesinin ayrılmaz hissəsi kimi dinləmə eşitmədən fərqli olaraq daha çox enerji və hazırlıq tələb edir. Məqalədə qeyd edilir ki, danışan ilə dinləyən demək olar ki, eyni miqdarda lüğəti söz ehtiyatına malik olmalıdır. Yəni dil leksikasının artırılmasının zəruriliyi qabardılmışdır. Məqalədə dinləmə vərdişinin aşağıdakı əsas qaydaları bəyan edilmişdir:

- Vaxtından əvvəl fikir yürütmək;
- Dinləmənin məqsədini düzgün təyin etmək;
- Məlumatın məzmun və mahiyyətinə diqqəti cəmləmək;
- Dinləmə prosesində əlavə vaxtın effektiv istifadəsi.

Məqalədə həm diqqətçil və qeyri-diqqətçil dinləyici üçün dinləmə təcürübəsi və vərdişinin tam açıqlaması verilmişdir. Məqalənin sonunda ünsiyyət prosesinin ayrılmaz hissəsi kimi əks əlaqənin əldə edilməsi problemi araşdırılmışdır. Ünsiyyət yaratmağın effektivliyini artırmaq məqsədi ilə dinləmə və əks əlaqə yaratmağın vəhdətinin vacibliyi qeyd edilmişdir.

Rəyçi:

Möminat Öməröva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏNA MUSTAFAYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
rena2213m@gmail.com

ЭФФЕКТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Açar sözlər: təlim texnologiyaları, qısamüddətli kurslar, səmərəli üsullar, pedaqoji fəaliyyət.

Ключевые слова: технологии обучения, краткосрочные курсы, эффективные методы, педагогическая деятельность.

Keywords: technology training, short courses, effective methods, teaching activities.

Данная статья представляет собой описание технологии обучения русскому языку иностранных студентов, приезжающих на краткосрочные курсы в Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности. Понятие «технология» трактуется в нашем случае как модель педагогической деятельности, включающая алгоритм образовательного процесса, цели и задачи обучения, содержание и методы процесса преподавания. Любая образовательная технология включает также систему действий преподавателя и учащегося, результат образовательной деятельности и критерии его оценки. Актуальность исследования обусловлена характерным для педагогики последних десятилетий стремлением определить и описать эффективные образовательные технологии. В центре статьи – технологии формирования знаний, умений, навыков у студентов, приезжающих из разных стран мира в Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности на небольшой период обучения (3–4 месяца). Короткий срок образовательных программ, в том числе и по русскому языку как иностранному, диктует определенный подход к педагогическому процессу и использованию технологий обучения.

Цель исследования. Найти наиболее эффективные методы и технологии обучения русскому языку как иностранному, описать процесс обучения с точки зрения его эффективности и результативности.

Как правило, одной из основных задач студентов-иностранцев является изучение русского языка. Целью курса русского языка является формирование умений учащихся владеть тактиками решения типовых задач в актуальных сферах общения, умений строить, анализировать предложения на изучаемом языке, а также навыков владения

основными видами речевой деятельности.

Содержание программ по русскому языку дифференцировано и ориентировано на студентов с различным уровнем владения русским языком (от нулевого до продвинутого), а также на профессиональную специализацию (студенты-филологи, студенты технических специальностей и др.). Определение уровня владения РКИ осуществляется на основе результатов проведенного тестирования. В результате проведенного тестирования студенты распределяются на 4 группы разных уровней: нулевой, элементарный, базовый, продвинутый. Таким образом, диагностика уровня и отбор обучаемых в группы с однородным уровнем уже имеющихся знаний на первом этапе становится базисным компонентом в структуре эффективных технологий обучения.

В реализации результативных технологий выделяются еще 3 важных компонента:

1. Мотивация и организация учебной деятельности учащихся.
2. Действие средств обучения (собственно процесс обучения).
3. Контроль качества усвоения материала. Рассмотрим подробнее каждый компонент, влияющий на эффективность образовательного процесса.

Мотивация и организация учебной деятельности учащихся. Следует отметить особую мотивацию студентов, приезжающих на краткосрочные курсы, к изучению русского языка, а также регулярное посещение занятий, ответственное выполнение домашних заданий. Особые трудности вызывает организация учебной деятельности студентов в связи с тем, что учащиеся хотят за 150–180 часов занятий по русскому языку изучить огромный объем материала (то, что студенты-иностранцы, обучающиеся по основным программам, изучают за 1–2 года, то есть за 800–900 часов). Задача преподавателя стоит в систематизации и правильном отборе материала, в активизации самостоятельной познавательной деятельности студентов, в минимизации письменной деятельности непосредственно на занятии.

Средства обучения являются одной из важнейших категорий методики обучения русскому языку как иностранному. В это понятие входит комплекс учебных пособий и технических приспособлений, с помощью которых осуществляется управление

- 1) деятельностью преподавателя по обучению языку;
- 2) деятельностью учащихся по овладению языком.

К средствам обучения для учащихся относятся учебник, а также дополняющие его пособия: сборник упражнений, книга для чтения, справочник, словарь и др. Перечисленные средства могут входить в типовой учебный комплекс. Следует отметить, что одного

полностью подходящего учебника для групп академического обмена не существует. Преподаватели используют материалы разных учебных пособий в зависимости от уровня и интересов учащихся.

На занятиях со студентами активно используются аудитивные и аудиовизуальные средства обучения, поскольку особое внимание на занятиях уделяется такому виду речевой деятельности, как аудирование. Практика показывает, что студенты-иностранцы сталкиваются со значительными трудностями, слушая звучащую русскую речь, особенно новости, телепередачи, лекции, что свидетельствует о недостаточной сформированности у них навыков и умений аудирования. Целесообразным и эффективным представляется обучение аудированию на каждом занятии по РКИ независимо от уровня знаний студента.

Одним из ключевых факторов реализации эффективных технологий в преподавании русского языка является использование ресурсов интернета, которые могут помочь в презентации нового обучающего материала, его экспликации и семантизации. Использование ресурсов интернета для обучения РКИ имеет важное значение, так как с их помощью обеспечивается возможность реального общения на изучаемом языке, предоставляется доступ к аутентичным материалам и огромному числу учебных ресурсов в текстовом, аудио- и видеоформатах.

Контроль. Важнейшим элементом современных технологий обучения русскому языку как иностранному является организация эффективной системы контроля. Эффективный контроль позволяет не только оценить деятельность иностранных учащихся в учебном процессе, установить соответствие между поставленной целью и достигнутыми результатами, но и определить степень эффективности базовых обучающих технологий и, в случае необходимости, существенно видоизменить их в сторону улучшения и оптимизации. В современной методике преподавания русского языка как иностранного различают три типа контроля: текущий, промежуточный и итоговый. Текущий контроль осуществляется на каждом занятии по мере изучения лексико-грамматического материала. Промежуточный контроль, как правило, ставит целью проверку знаний и умений в конце цикла занятий, связанных между собой единой учебной темой. Итоговый контроль проводится в конце курса по РКИ, включает в себя задания по всем видам речевой деятельности, а также по лексике и грамматике. Многие студенты выражают желание сдать экзамен по русскому языку и получить Сертификат государственного образца, свидетельствующий о достижении учащимся определенного уровня (I, II, III или IV сертификационных уровней). Кроме того, сравнение результатов диагностирующего тестирования в начале курса и итогового контроля в конце демонстрирует повышение уровня Владе-

ния русским языком во всех видах речевой деятельности и в грамматике: в основном студенты достигают следующего уровня владения русским языком.

Таким образом, реализация четырехкомпонентной модели современных технологий обучения русскому языку как иностранному **ДИАГНОСТИКА – ОРГАНИЗАЦИЯ ОБУЧЕНИЯ – ВЫБОР СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ – КОНТРОЛЬ** позволяет говорить об успешном и эффективном педагогическом процессе в группах студентов, приезжающих на краткосрочные курсы в Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности.

Литература

1. Акишина А.А., Каган О.Е. Учить учиться: Что надо знать о преподавании русского языка. – М., 1997. – 218 с.
2. Азимов А.Г. Теория и практика использования компьютерных программ в преподавании русского языка как иностранного. – М., 2000. – 84 с.
3. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 254 с.
4. Шукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: учебное пособие для вузов. – М.: Высшая школа, 2003. – 334 с.
5. Шукин А.Н. Интенсивные методы обучения иностранным языкам: учеб. пособие. – М., 2000. – 268 с.

R.Mustafayeva

Rus dilinin xarici dil kimi tədrisində effektiv texnologiyalar

Xülasə

Bu məqalə qısamüddətli kurslara gələn xarici tələbələrə rus dilinin xarici dil kimi tədrisi texnologiyasının təsvirini özündə əks etdirir. "Texnologiya" anlayışı bizim halda pedaqoji fəaliyyətinin modeli kimi bəhs edilir, o cümlədən tədris prosesinin metodları, məzmunu və tədrisin məqsəd və vəzifələri, təhsil prosesinin alqoritmlərinə baxılır. İstənilən təhsil texnologiyası müəllim və şagirdin fəaliyyət sistemini, təhsil fəaliyyətinin və onun qiymətləndirmə meyarları nəticələrini göstərir. Tədqiqatın aktuallığı səmərəli təhsil texnologiyaları və təsvir etmək cəhdi son onilliklərin pedaqogika üçün səciyyəvi olmaqından irəli gəlir. Məqalənin mərkəzində

müxtəlif ölkələrdən qısa dövr kurslarına (3-4 ay) gələn tələbələrə bilik, bacarıq, vərdişlərinin öyrədilməsi və formalaşması texnologiyalarına baxılır. Qısa müddətli təhsil proqramları, o cümlədən rus dilinin xarici dil kimi tədrisində pedaqoji prosesə və təlim texnologiyalarının istifadə etməsində müəyyən yanaşma tələb olunur.

R.Mustafayeva

Efficient technologies of training russian language as foreign

Summary

This article is a description of the technology of teaching the Russian language as foreign for students coming to short-term courses. The term "technology" is interpreted in our case as a model of pedagogical activity, including the algorithm of the educational process, the goals and objectives of the teaching, the content and methods of the teaching process. Any educational technology includes also the system of actions of the teacher and student, the result of educational activity and the criteria for its evaluation. The relevance of the study is determined by the desire for pedagogy of the last decades to define and describe effective educational technologies. At the center of the article are technologies of formation of knowledge, skills of students coming from different countries of the world for a short period of study (3-4 months). Short term of educational programs, including Russian as a foreign language, dictates a certain approach to the pedagogical process and the use of teaching technologies.

Rəyçi:

Bəyimxanim Əliyeva
Filologiya uzrə fəlsəfə doktoru, dosent

HEYVAN KOMPONENTLİ FİTONİMLƏRİN TEMATİK MƏNA QRUPLARI

Açar sözlər: fitonimlər, zoonimlər, bitki adları, tematik qruplar, ot bitkiləri, kol bitkiləri, ağac adları

Ключевые слова: имена растений, фитонимы, зоонимы, тематические группы, имена трав, имена кустарников, имена деревьев

Key words: plant names, phytonyms, zoonyms, thematic groups, names of grasses, names of shrubs, names of trees

Dilin leksikasının öyrənilməsi metodlarından biri də o dilin lüğət tərkibinin tematik qruplar üzrə araşdırılmasıdır. Bitkilər ayrı-ayrı fəsilələrə və cinslərə bölündüyü üçün dildə onları adlandırmaq üçün xüsusi sözlər mövcuddur. Bu baxımdan bitki fəsilələrinə uyğun olaraq dildə mövcud olan fitonimləri müxtəlif tematik qruplara bölmək olar.

Hesablamalara görə, dünyada dörd mindən artıq bitki növü vardır. Onların adlandırılması üçün istifadə olunan fitonimlər də təbii ki, dildə zəngin leksik lay təşkil etməkdədir. Azərbaycanın bitkilər aləmi zəngin olduğundan bitki adları da çox və rəngarəngdir. Bu adları semantik və tematik baxımdan, şərti olaraq, aşağıdakı qrupda təsnif etmək olar:

1) Ağac bitkilərinin adları; 2) Kol bitkilərinin adları; 3) Ot bitkilərinin adları

Azərbaycan dilində olan fitonimlərin bir qismi tədqiqat obyektimiz olan heyvan komponentli fitonimlərdir. Bu məqalədə ümümlikdə deyil, yalnız bu qəbildən olan fitonimlər yuxarıdakı bölgü əsasında tematik bitki qrupları üzərində təhlil ediləcəkdir.

Verilən tematik qrupda ot, kol və ağac bitkilərinin adları cəmlənir. Əvvəlcə ağac adlarını təhlil edək. Heyvan komponentli ağac adları sırasında kiçik ölçülüsündən ən nəhənginə qədər həm ölkəmizin coğrafi ərazisində müşahidə olunan, həm də digər coğrafi ərazilərdə mövcud olan ağac adlarına rast gəlinir. Məsələn: *at şabalıdı, ayıağacı, ayıfındığı, çaqqalqozu, dovşanağacı, əjdaha ağacı, filbahar, keçiağacı, keçibuynuzu, keçisöyüdü, qarğabükən, mamontağacı, maral fındığı meymunağacı və s.*

Topladığımız 300-ə qədər heyvan komponentli fitonimlərin içində ən az rast gəlinəni ağac adlarıdır (14 fitonim). Bunlardan at şabalıdı və çaqqalqozu öz cinsindən olan kol və ağac növlərinə malikdir. Əjdaha ağacı və mamontağacı Azərbaycan ərazisində bitmir, digər ağaclara isə, ölkəmizin

müxtəlif bölgələrində yabanı meşələrdə və ya süni yaşıllasdırma sahələrində bitir.

Fitonimlərin leksik-semantik və formal qrammatik təhlilinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, 14 fitonimdən üçü: at şabalıdı, maral fındığı və əjdaha ağacı Beynəlxalq botaniki nomenklaturaya əsaslanaraq, iki sözdən ibarət olub, II növ təyini söz birləşməsi şəklindədir. Onomastik ədəbiyyatlarda belə vahidlərə fitonimik birləşmə deyilir. “Fitonimik birləşmə: Müxtəlif onomastik birləşmələr formasında olan fitonimlər” [1, 183]. Digərləri isə mürəkkəb söz formasındadır. Qarğabükən feili sifət tərkibli, filbahar I növ, digərləri isə bu qəbildən olan fitonimlərin əksəriyyəti kimi II növ təyini söz birləşməsi formasında olan mürəkkəb sözdür. Hər birinin I komponenti zoonimdir. II komponenti təşkil edən sözlərdən biri feili sifətdir, bük(mək)feilinə -an² indiki zaman mənalı feili sifət şəkilçisinin qoşulması ilə düzəlib, hərəkət bildirir. Əksər fitonimlərin II komponenti ağac ismidir. Bu da bitkinin aid olduğu tematik qrupa birbaşa işarədir. Bu zaman mürəkkəb söz təyinedici + nüvə söz şəklində işlənir və bitki haqqında daha çox məlumat almağa kömək edir. Məsələn, “Söyüd (lat. Salix) -söyüdkimilər fəsiləsinə aid bitki cinsidir. 600-dən artıq növü məlumdur. Qafqazda təqribən 25, Azərbaycanada isə 15 növü bitir. Çox qədim cinsdir və onun qazıntı halında tapılmış nümunələri üçüncü dövrə aiddir.” [6]. **Keçisöyüdü** isə söyüd cinsinə məxsus bitki növüdür. Belə adlandırma zamanı birinci tərəf definitiv səciyyəyə daşıyır və növ haqqında əlavə məlumat verir. Bəzi hallarda xarici görkəminə, bəzi hallarda istifadə məqamına işıq salır. Məhs bu misalda I komponent -- keçi sözü bitkinin istifadəsini səciyyələndirir. Belə ki, keçisöyüdünün yarpaqları keçilər üçün yaxşı yem hesab olunur və keçilər tərəfindən yaxşı yeyilir. Buna görə də ağaca keçisöyüdü adı verilib. Bu qaydada adlandırılmış fitonimlərə məqalənin gedişində kifayət qədər rast gələcəyik.

Əjdahaağacı fitonimində də II komponent nüvədir, bitkinin ağac olmasına işarə edir. I komponent olan əjdaha sözü mifonimdir. “ağızdan od puskürən, insan və heyvanları udan, qanadlı nəhəng, ya ilan şəklində təsəvvür olunan mövhum bir heyvan” [2, 76] İzahlı lüğətdən də görürük ki, əjdaha heyvan deyil, daha doğrusu, real heyvan deyil, mifik varlıqdır. Elmi adı *Dracaena draco* olan bu ağac Sokotra adasında bitir. “Gövdələri zədələndiyi zaman sızan qırmızı qan rəngi suya görə bu ad ona verilib. Son illərdə aparılan elmi araşdırmalar zamanı isə daha bir maraqlı fakt aşkarlanıb. Belə ki, ağacın şirəsinə qırmızı rəngi verən maddə insan və heyvanların qanındakı hemoqlobinlə eyniyyət təşkil edir” [7]. Bu nümunədə əjdaha definitivi ağacdən axan qətranın qana (əjdaha qanına) bənzədilməsi səbəbi ilə verilib.

Mamontağacı (*Sequoia giganteum*) Digər adı həmişəyaşıl sekvoya. Dünyada ən hündür, yoğun və uzunömürlü ağacdır. İynəyarpaqlıların zəhərli

növündəndir. Həmişəyaşıl, nəhəng ağacdır. Hündürlüyü 10 metrədən çox, diametri 10 metrədək olur. Üç-dörd min il yaşayır. Öz adını ya mamont dişlərini xatırladan asılı və yuxarı əyilmiş zoğlarının olmasına görə, ya da olduqca nəhəng görkəmin olmasına görə alşımdır. B.N.Qolovkin “Bitki adları nədən bəhs edir” əsərində mamont ağacı barədə belə məlumat verir: “Dünyanın ən nəhəng ağaclarından biri yer üzərində yaşamış ən nəhəng məməli heyvanla assosiasiya yaradır. Digər tərəfdən də ağacın uzunömürlülüyü onu 1850-ci ildə Syer-Nevada dağlarında kəşf etmiş ilk avropalılara bu ağacı mamontun müasiri hesab etməyə imkan verdi. Daha sonrakı dövrlərdə botaniklər Şimali Amerika meşələrinin patriarxının həqiqi yaşını müəyyənləşdirdilər. Məlum oldu ki, “General Şerman” adını daşıyan ən qədim mamont ağacının yaşı 3,5 mil ildən yuxarıdır. Deməli, bu uzunömürlü ağac yer üzündə heç bir mamontla rastlaşmayıb”[4, 79].

Digər ağac adlarında olan şabalıd, qoz və fındıq isimləri də həmçinin bitkinin müvafiq olaraq, şabalıd, qoz və fındıq ağacına bənzədiyinə işarə edir. Məsələn, **ayfındığı** tozağacı fəsiləsindən olan fındıq ağacına oxşar ağac və onun sərt qabıqlı yeməli fındığına deyilir.

Kol bitkiləri öz quruluşuna görə ağaclardan fərqlənir. Kol bitkilərinin boyu ağaclara nisbətən alçaq olur. Heyvan komponentli fitonimlərə aid edilən kol bitkilərinin adları aşağıdakılardır: *at şabalıdı, ayıqulağı, canavargəzdirən, canavargiləsi, çaqqalqozu, dəvəayağı, dəvəqulağı, dəvətikani, dovşanalması, filgiləsi, ilanüzümü, itburnu, itdirsəyi, ittikani, itüzümü, keçialacı, kəklükotu, qarğaotu, qurdbağrı, quşüzümü, leyləkotu, maralyosunu, maralmamırı, mərcangilə, mərcanı, dəvəqıran, qatırquyruğuyabənzər acılıqotu və s.*

Bu siyahıdan olan ayı şabalıdı və çaqqalqozu cinslərinin ağac və kol növləri olduğundan, fitonim də hər hansı bir növün deyil, ümünilikdə cinsin adı olduğundan hər iki fitonim həm ağac, həm də kol bitkilərinin adları olan siyahıda verilmişdir. Siyahıda verilmiş fitonimlərdən biri –mərcanı quruluşca düzəlmədir. İki fitonimik birləşmə şəklində, at şabalıdı II növ, qatırquyruğuyabənzər acılıqotu I növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Canavargəzdirən və dəvəqıran feili sifət tərkibi əsasında yaranmış mürəkkəb sözə, mərcangilə I növ təyini söz birləşməsi şəkilli mürəkkəb sözə, digərləri isə II növ təyini söz birləşməsi şəkilli mürəkkəb sözə uyğun gəlir.

Mərcanı(*lat.Oxycoccus*) yeməli qırmızı meyvələri olan bataqlıq kol bitkisinin adıdır. Quruluşca mürəkkəb olan bu söz mərcan (kök)+ -i⁴(leksik şəkilçi) morfemlərindən ibarətdir. Maraqlı cəhəti odur ki, -i⁴ şəkilçisi isim deyil, sifət yaradan leksik şəkilçidir, “bənzər” mənasını daşıyan sifətlər yaradır. Məsələn, qızılı-qızıl rəngində olan, armudu—armud formasında olan və s. Mərcanı da burada “mərcan rəngində olan” mənasındadır. Kolun meyvələrinin al qırmızı rəngli olmasını göstərir. Mərcan sözünün izahlı lüğətdə mənalarına baxaq: “1) zool. Dənizin dibində qayalara yapışaraq

dəstələr şəklində hərəkətsiz yaşayan dəniz heyvanı. Süngər, polip. 2) Daşlaşmış halda olan həmin heyvanınbəzi növlərinin işləndikdən sonra bəzək şeyləriqayıрмаq üçün istifadə edilən al-qırmızı,çəhrayı və ya ağ rəngli əhəng çöküntüsü.// Həmin daşdan hazırlanan bəzək şeyi. Mərcantaxmaq. // məc.Obrazlı təşbehlərdə al-qırmızı mənasında” [3, 343]. Deməli, mərcan sözünün ilkin mənası dəniz heyvanının adıdır. Həmin məna genişlənərək, daşlaşmış mərcanlardan alınan əhəng çöküntüsünün rənginə uyğun olaraq al-qırmızı mənasında işlənməkdədir. Mərcanı fitonimi də mərcan komponentinin sırf zoonimdən deyil, onun qazandığı yeni rəng mənasında əmələ gəlmişdir. Amma sözün denotat mənasını nəzərə alaraq bu fitonimi də heyvan komponentli hesab etməyi məqsədəuyğun sayırıq. Apelyativ olaraq sifət olan mərcanı sözü onim olaraq bitki adına uyğun gəlir. Ağac adlarını bildirən mürəkkəb fitonimlərin nüvə komponentində *ağac*, ot adlarında isə *ot* sözünə rast gəlinirdi halda kol bitkilərinin adlarında *kol* komponentinə rast gəlinmir.

Azərbaycan dilinin müxtəlif lüğətlərindən toplanmış heyvan komponentli fitonimlərin böyük əksəriyyəti də Azərbaycan florasında olan ot bitkilərini adlandırır. Onların bəzilərinə nəzər salaq: *arıotu*, *aslanquyruğu*, *atqaytaran*, *ayı baldırğanı*, *ayı döşəyi*, *ayı pəncəsi*, *balıqotu*, *birəotu*, *bitotu*, *bülbülotu*, *bülbülotuca*, *canavarpəncəsi*, *ceyranotu*, *cüyürotu*, *danaayağı*, *çəpişotu*, *dəvəboynu*, *dəvədabanı*, *dəvətikani*, *donuzayağı*, *donuzotu*, *dovşan topalı*, *dovşanalması*, *dovşandodaq*, *dovşanqulağı*, *dovşanotu*, *keçisədəfi*, *köpəkdili* (*köpəkdiliotu*), *qaranquşotu*, *qarğaayağı*, *qarğaotu*, *qaz qaytarması*, *qırğıotu*, *qulungül*, *qurbağaotu*, *qurdayağı*, *qurdotu*, *quşqonmaz*, *quşotu*, *quşyemişi*, *quzukökəldən*, *quzuotu*, *maralotu*, *mərcanotu*, *öküzotu*, *ördəkçöpü*, *pişikcaynağı*, *pişikquyruğu*, *pişikotu*, *sərçəotu*, *siçanqulağı*, *siçanotu*, *siçovulqulağı*, *sığırdili*, *sığırquyruğu*, *dəvəotu*, *təkə saqqalı* (*keci yemliyi*), *təkəsaqqal*, *turacotu*, *tülküquyruğu*(1), *ulaq qanqalı*, *kirpibaş*, *kəpənəkgülü*, *kəpənəkçiçək vəs.*

Ot adları kəmiyyətə çox olduğu kimi keyfiyyətə də müxtəlifdir. Qrammatik quruluşca həm fitonimik birləşmə (ulaq qanqalı, keçi yemliyi və s.), həm də müxtəlif formatlı mürəkkəb sözlərə təsadüf edilir. Onlardan kirpibaş, qulungül və s. kimiləri Inöv,dəvəotu, pişikcaynağı və s. kimilər II növ, quzucuqan, itboğan və s. kimiləri feili sifət tərkibinin mürəkkəb sözə çevrilməsi şəklindədir. Fitonimlərin I komponenti heyvan, quş və həşərat adlarıdır. II komponent hər hansı fitonimdən, əsasən ot fitonimi, bəzilərinə gül, çiçək, meyvə və tərəvəz adları, somatizmdən və ya mənfi çalar bildirən feili sifətdən ibarətdir. Bu quruluşları düstur şəklində də yazıla bilər:

• Zoonim+ fitonim quruluşunda olan bitki adları, əsasən, bitkinin istifadəsinə uyğun belə adlandırılır. Məsələn, II komponenti “ot” sözündən ibarət olan maralotu, quzuotu, öküzotu bitkiləri müvafiq olaraq marallar,

quzular və öküzlər üçün yaxşı yem sayılır. Və ya bitotu və birəotu bitkiləri qurudulub bit-birələrlə mübarizədə istifadə olunan ot bitkilərinə deyilir.

• Zoonim+somatizm quruluşunda olanlar, əsasən I komponentdə istifadə olunan heyvanın bədən üzvünün bitkiyə metaforik köçürülməsi nəticəsində yaranmışdır. Bitki xarici görünüşünə görə heyvanın hər hansı bir hissəsinə bənzədilir. Tülküquyruğu ot bitkisi tülkünün quyruğuna, ilanbaşıotu ilanin kəlləsinə, ilandili ilanının dilinə bənzəyir.

• Zoonim+tərəvəz adı quruluşunda olan fitonimlər adı çəkilən tərəvəz cinsindən olan yabanı, çöl, faydasız növünü göstərir. İtsarımsağı, eşşəksoğanı, itxiyarı bu qəbildəndir.

• Zoonim+feili sifət quruluşunda olan fitonimlər bitkinin xarakterinə görə belə adlandırılmışdır. Məsələn, quzukökəldən quzular üçün yaxşı yem olması ilə bərabər çəkilərinin sürətlə artmasına xidmət edir. Keçiqıran bitkisinin zəhərli olması səbəbi ilə maldarlıqda istifadə oluna bilməməsinə işarə edir. Quş-qonmaz bitkisinin budaqları o qədər zərif və nazikdir ki, üstünə quş belə qona bilməz.

Qrammatik quruluşuna görə yalnız bir fitonim—**giləmərcan**(lat. - *Astrāntia*)fitonimi digərlərindən seçilir. Çünki bu bitkinin adında zoonim mürəkkəb sözün, adətən olduğu kimi birinci deyil, ikinci komponentidir. Bitkiyə titrəmərcan da deyilir. Çətirçiçəklilər fəsiləsinə aid çoxillik ot cinsidir. Dekorativ çiçəkdir. Uzaqdan çiçəkləri mərcan poliplərini xatırladır. Kasa içində tək-tək açan xırdaca çiçəkləri gilə-gilə göründüyü üçün giləmərcan, külək əsən zaman həmin çiçəklər titrədiyi üçün titrəmərcan adlanır. Bu hal bir də **xarıbülbül** bitkisinin adında müşahidə edilir. Şuşa dağlarında xarıbülbül adlanan qeyri-adi bir gül yetişir. Gülə bu ad bülbülə bənzədiyinə görə verilib. “Xar” sözü isə tikan mənasını verir, yəni “tikanlı bülbül”.Xarıbülbül Şuşanın rəmzi sayılır. Haqqında bir çox əfsanələr dolaşır.

İstər leksik-semantik xüsusiyyətlərinə, istərsə də qrammatik strukturuna görə azərbaycan onomastikasının zoonimik fitonimikası zəngin və rəngarəngdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M., Paşayev A., Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğət), Bakı, Nurlan, 2005, 488 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild (EFGHXİJK). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III cild (QLMNOÖPR). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
4. Головкин Б.Н.,О чем говорят названия растений, Москва:-Агропромиздат, 1986, 160 стр.

5. <https://az.wikipedia.org/wiki/acılıqotu>
6. <https://az.wikipedia.org/wiki/söyüd>
7. http://big.az/166697-Bu_agaci_kesmeye_urek_isteyir.html

Н.Абасова

Семантическая и тематическая классификация зоонимических фитонимов

Резюме

Одним из методов изучения лексики языка является изучение состава языка в тематических группах. Названия растений в Азербайджанском языке разнообразные, так как азербайджанская флора богата растениями. С семантической и тематической точки зрения эти фитонимы могут быть классифицированы в группах имен трав, кустарников и деревьев.

В этой статье анализируются лексико-семантические особенности и структурно-морфологические формы только зоонимических фитонимов по этой тематической классификации. Имя деревьев встречаются по меньшей мере из 300 фитонимов которых мы собрали. Среди всех фитонимов только 14 из имен деревьев. Среди этих названий с меньшего до гигантского размера есть и растущие в нашей стране, и имена тех которые не растут в нашей стране. Среди фитонимов не мало и имен кустарников.

Мы нашли около 30-и названий кустарников с зоонимическим компонентом. Имена трав встречаются на много раз больше чем имена кустарников и деревьев. они разнообразны семантической и грамматической структурой, точно так же как и богаты по количеству.

The semantic and thematic classification of zoonimic phytonyms

Summary

One of the methods of studying the vocabulary of the language is to study the composition of the language in the thematic groups. The names of plants in the Azerbaijan language are diverse, as the Azerbaijani flora is rich in plants. From the semantic and thematic point of view, these phytonomes can be classified in the names of herbs, shrubs and trees. In this article, lexico-semantic features and structural morphological forms of zoonimic phytonyms in this thematic classification are analyzed.

At least 300 phytonyms that we collect are the name of the tree. There are 14 names of tree. These names have smaller sizes of trees that are ending in our country and have not been found in the country. There are many branch plants in their names. There are nearly 30 names of branch plants. Grass names is many times more than the name of the bush and tree. It is rich in quantities and quality as well as countless.

Rəyçi: Zemfira Şahbazova
Filologiya üzrə elmlər doktoru

ARİFƏ YUSİFOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Arifə.@mail.ru

DÜNYA DILLƏRİNİN TƏSNİFATI VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN BU TƏSNİFATDA YERİ

Açar sözlər: təsnifat, morfologiya, geneoloji, Azərbaycan dili

Ключевые слова: классификация, морфология, генелогия, Азерб. язык

Key words: classification, morfoloji, geneoloji, Azerbaijan language

Dil xalqların və ya etnik birliklərin ən mühüm əlamətlərindən biridir. Hazırda yer kürəsində dialektlər nəzərə alınmazsa iki mindən artıq dil mövcuddur. Dillərin bir neçə təsnifat növü vardır. Bunların içərisində ən qiymətli **geneoloji** və **morfoloji** təsnifatlardır. Geneoloji təsnifat dilləri maddi qohumluq prinsipi üzrə qruplaşdırır. Bu təsnifata görə qonum dillər elmi cəhətdən yüksək qiymətləndirilən tarixi-müqayisə metodu vasitəsilə öyrənilir. Dillər arsındaki qohumluq, həmin dillərin qrammatik və fonetik quruluşlarının yaxın olmasında özünü göstərir. Dil ailəsinin bütün dilləri əsas dil adlanan dilindialektlərindən yaranmışdır. Qohum dillərin məcmusu dilailəsinə əmələ gətirir. Bəzən müxtəlif tarixi şəraitə düşdükdə əsas dilin dialektləri bir-birilə öz əlaqəsini itirir və inkişaf prosesi zamanı müstəqil, lakin öz aralarında qohum dillərə çevrilirlər. Əsas dilin dialektlərindən əmələ gələn dillər öznövbəsində inkişafın sonrakı mərhələsində müstəqil dillərə çevrilə bilən dialektlərə bölünürlər. Dilin inkişafındakı diferensasiya prosesi ilə, yəni dilin gələcəkdə yeni dillər əmələgətirən dillərə parçalanması ilə yanaşı əks proses, inteqrasiya və ya birləşməsi prosesi də, yəni qohum dillərin vahid bir diləmələ gətirməsi prosesi də mövcud ola bilər. İnteqrasiya prosesi, yəni dillərin vahid bir dildə birləşməsi millətlərin formalaşması dövrü üçün xarakterikdir. Bir ailəyə daxil olan dillər öz aralarındakı müxtəlif dərəcəli qohumluqlarını saxlayırlar. Bununla əlaqədar olaraq dil ailələri budaqlara, onlar da öz növbəsində qrup və yarımqruplara ayrılırlar. Dünyanın bir çox dillərinin hələ lazımsəviyyədə öyrənilməməsi göstərir ki, hələ indiyə kimi Amerika, Afrika və Avstraliyanın bit çox dilləri arasındakı qohumluq münasibətləri kifayət qədər üzə çıxarılmayıb. Buna görə də dil təsnifatının bir çox mühüm məsələləri üzrə, o cümlədən yer kürəsində dil ailələrinin sayı məsələsi üzrə inqvisitlər arasında həmrəylik yoxdur. Ən başlıca dil ailələri aşağıdakılardan ibarətdir

Hind-Avropa dil ailəsi – Hind-Avropa dil ailəsi 13 budağa ayrılır: hind, iran, slavyan, baltik, alman, kelt, italyan, roman, alban, yunan, erməni,

anadolu və toxar. Hind vəyahind-ari budağı qədim, orta və yeni hind dillərinə ayrılır. Qədim Hind dillərinə, e.ə. II minilliyin ortalarında Şimali Hindistana soxulmuş ari qəbilələrinin -veddaların veda dilidaxildir. E.ə. I minillikdə yaranmış sanskrit dili veda dilinə çox yaxındır. Sanskritin iki ardıcıl müxtəlifliyi vardır. Məşhur

“Mahabxaraat” və “Ramayana” poemalarının dili olan epiksanskrit və bizim eramın I minilliyinin ortalarında ədəbi dil kimi çiçəklənən klassik sanskrit. Bu dilin ölü dilə çevrilməsinə baxmayaraq indiyədək hindistanda ənənəvi elm dili kimi öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Qədim hind dialektlərindən yaranan praktik adlanan orta hind dilləri sonralar hindistanda danışq dillərinə çevrildi. Prakrit dillərin də sonralar bədii ədəbiyyat da yaranmağa başladı. Sanskritlə yanaşı mövcud olan bu dillərin bəziləri əhali tərəfindən anlaşılmaz olub xalis ədəbi dilə çevrildi. Erkən dini budda ədəbiyyatının dili olan pali dili prakrit dillərdən ən geniş yayılanı idi. Birma, Şri-Lanka, Tailand və Kampuçiyada milli dillərlə yanaşı pali dili və ədəbi dil kimi öz əhəmiyyətini indiyə qədər saxlayır. Eramızın X əsrinin sonlarından ədəbiyyatda da istifadə edilməyə başlayan yeni hind dili prakritdən törəmişdir. İki ədəbi formaya malik olan hindistan dili (urdu və hindi) yeni hind dillərinin ən geniş yayılanıdır.

1. Hindustan dili Hindistan və Pakistanın dövlət dili sayılır. Bundan başqa **ən böyük** yeni **hind** dillərinə misal olaraq benqal, bihar, maratx, pəncab, racastxan, qucerat, oriya nepal, sinqx və s. göstərmək olar. Bizim eramın V-X əsrlərində digər hind dillərindən ayrılan və hindistandan kənarında mövcud olan **qaraçı dili** də yeni hind dillərinə aiddir. Hind Avropa dillərinin hind budağı əsasən Şimali Hindistanda yayılmışdır.

2. İran dilləri budağı Qərb və Şərq qruplarına ayrılır. Lakin bu qruplaşma onların müasir coğrafi bölgüsünə uyğun gəlmir. Qərbi İran dillərinə Əhəmənilər sülaləsinin dilləri ilə təqdim olunan qədim fars və “Avesta” dilləri aiddir. “Avesta” məcmuəsinin dili daha arxaik olub qədim veda dilinə çox yaxındır. Belə fərz edirlər ki, avesta və veda dilləri ari adlanan eyni bir hind-İran dilindən yaranmışdır. XIX əsrdə Hind –Avropa dilləri əvəzində çox vaxt “ari dilləri” termini işlənilirdi. Bundan başqa Midiya, parfiya, orta fars tacik, tat, kürd və bəluç dilləri də İran dillərinin Qərb qoluna aiddir. İran dillərinin şərq qoluna isə Soqdiya və ona yaxın olan Xarəzm,

sak, skif, sarmat, alan, osetin, əfqan, yaqnobs və Pamir dilləri daxildir.

3. Slavyan budağı Şərq, Qərb və Cənub slavyanlar qrupuna bölünür. Bütün slavyan dilləri bir-birinə çox yaxındır. Bu onu göstərir ki, ümumi slavyan dilinin dialektlərə ayrılması prosesi yaxın vaxtlarda – eramızın I minilliyinin ortalarında baş vermişdir. Bu dialektlərdən biri VIII-IX əsrlərdə inkişaf edib X-XII əsrlərdə artıq formalaşan Şərqi slavyan dilləri olmuşdur. Məhz bu dildə bədii ədəbiyyatın ən gözəl nümunəsi “İqor polku haqqında dastan”

yaradılmışdır. XIV-XV əsrlərdə Şərqi slavyan dilləri bir-birindən ayrıldı və Engelsin göstərdiyi kimi “yaşayan dillərin ən varlı və ən güclülərindən biri olan” rus dili, habelə ukrayna və belarus dilləri formalaşdı. Qərbi slavyan dillərinə: polyak, çex, slovak, kaşub və polab dilləri daxildir. Almaniya ərazisində də iki Qərbi slavyan dili inkişaf etməkdədir: Aşağı və yuxarı Lujitsk. Cənubi slavyan dillərinə: bolqar, makedon, sloven, serb-xorvat dilləri daxildir. IX əsrdə kilsə və ədəbi dil kimi staroslavyan dilindən istifadə olunurdu.

4. Baltik dilləri budağı iki qrupa ayrılır. Şərqi Baltik qrupuna litva, latış və ölü kur dili daxildir. İkinci qrupa isə XVII əsrin sonunda artıq ölü dilə çevrilən prus dili daxildir.

5. Alman dilləri Hind-Avropa dillərinin ən yaxşı öyrənilmiş budaqlarından sayılır. Bu dillər şimal, şərq və qərb qruplarına ayrılır. Şimal alman dillərinə: isveç, norveç, daniya, island və farer dilləri daxildir. Şərqi alman dilləri: osqot, vesqot, vandal və burqund dilləri ilə təmsil olunan ölü dillərdir. Bu dillərdən ən uzun yaşayanı – **osqot** dili Kırmda XVI əsrə qədər davam etmişdir. Qərbi alman dilləri daha çox saylıdır. Erkən orta əsrlərdə əmələ gəlmiş qədim ingilis, qədim aşağı

frank, qədim sakson və qədim yuxarı alman dilləri həmin qrupa aiddir. Qədim ingilis dili V əsrdə İngiltərə adalarında məskən salmış ingilis və saks alman qəbilələrinin dialektləri əsasında yaranmışdır. Qədim ingilis dilindən (XI-XV) yeni ingilis dili inkişaf etdi. Qədim aşağı frank dillərindən holland, flamand və friz dilləri yarandı. Qədim sakson dilindən Aşağı alman

dialektləri təşəkkül tapdı. Qədim Yuxarı alman dilindən (XIII-XV) Orta Yuxarı alman dilləri (XI-XV), XVI əsrdən sonra isə Yeni Yuxarı alman dilləri inkişaf etdi. Müasir ədəbi alman dili yeni yuxarı alman dili əsasında meydana çıxmışdır. Qərbi alman dillərinə XI-XII əsrlərdə orta yuxarı alman dialektlərindən yaranmış idiş yəhudi dili də daxildir.

6. Kelt budağı qall, brit və kell dil qruplarına ayrılır. Birinci qrupa fransız və belçikalıların əcdadlarının dili olan qall dili daxildir. Bu dil bizim eramın ilk əsrlərində yox olmuşdur. Brit qrupuna V-VI əsrlərdə Britaniya adalarından köçüb gəlmiş və Bretan yarımadasında yaşayan əhalinin dili daxildir. Uels və kornuel dilləri də bu qrupa aiddir. Kelt dillərinə: irland, men və şotland dilləri daxildir

.7. İtalik budağı Apenin yarımadasının qədim ölü dillərindən olub iki qrupa ayrılır: birinci qrupa latın dili, ikinci qrupa osk və umbr dilləri daxildir.

8. Roman dilləri budağı Roma imperiyasının dağılmasından sonra latın dilinin danışdığı dialektlərindən əmələ gəlmişdir. Bunlar: ispan, portuqaliya, katalon, fransız, pravansal, italiyan, sardin və retoroman (fransız, italiyan və alman dilləri ilə yanaşı İsveçrənin dövlət dili), rumın, moldav və XIX əsrdə ölmüş dalmat dilindən ibarətdir. Bəzi alimlər 7-8-ci budaqları vahid roman budağında birləşdirirlər.

9. Hind Avropa dillərinin alban budağı vahid bir dildən –alban dilindən ibarətdir. Bu dil ailəsinin yunan budağı da yeganə bir yunan dili ilə təmsil olunur. Bu dil sinfi cəmiyyət şəraitində üç minillik bir inkişaf yolu keçmişdir. Yunan dili tarixi üç dövrə ayrılır: qədim; orta və yeni yunan dilləri. Qədim yunan dili latın dili kimi beynəlxalq terminologiyanın əsas mənbəsidir.

10. Anadolu budağına Kiçik Asiyanın qədim ölü dilləri: xett-mixi, xett-heroqlif, luviya və palay dilləri daxildir. Alimlərin çoxu Anadolu yarımadasının Qərb hissəsində yerləşən likiya, lidiya və kariya dillərini də bu budağa aid edirlər.

11. Bir-birinə yaxın olan toxar A (qaraşar) və toxar B (kuçan) dilləri toxar budağını təşkil edir. Bu dillərdəki yazılı mənbələr V-VIII əsrlərə aid edilir. Hind-Avropa dillərinin bu müxtəlif budaqları arasında qohumluq münasibətləri nəzərə çarpır. Bu mənada hind və İran dilləri arasında daha çox yaxınlıq vardır. Bu baxımdan ikinci yeri slavyan dilləri tutur. Müasir Hind-Avropa dillərinə nisbətən qədim Hind-Avropa dilləri bir-birinə daha yaxındır. Məs, rus, veda və latın dillərində oxşar səslənən bu növ ifadələr düzəltmək olar. Belə ki, “daite mne oqnə” ifadəsi veda dilində “data maxə aqnim” kimi, latın dilində isə “date mihi iqnem” kimi səslənir.

Ural dil ailəsi –üç budağa: fin, uqor və samodiy budaqlarına bölünür. Fin budağı Pribaltika, Perm və Volqa qruplarına ayrılır. Pribaltika qrupuna fin (suomi), saam (lopar), eston, karel, iyor, veps və liv dilləri daxildir. Perm qrupuna –komi-zıryan, komi-permyak və udmurt dilləri daxildir. Volqa qrupuna: dağ və düzən marilər, erzya-mordva, mokşa-mordvadilləri daxildir. Uqor budağı macar, uqor, mansi (voqul) və xanti (ostyak) dillərinə ayrılır. İndiki Dunay çayı boyunca yaşayan macarlar bu yerlərə IX əsrdə Cənubi Ural çöllərindən gəlmişlər. Ural dillərinin Samodiy budağı nen, en, nqanasan və selkun dillərindən təşkil olunmuşdur.

Altay dil ailəsi –türk, monqol və tunqus-mancur budaqlarına şaxələnir. Türk dillərinin çoxlu təsnifatı mövcuddur. Onlardan biri türk dillərini beş qrupa ayırır: bolqar, cənub-qərb, şimal-qərb, cənub-şərq və şimal-şərq. Bu qrupun bütün dilləri hazırda da bir-birinə çox yaxındır. Hazırda ölü dil olan bulqar və xəzər dilləri, habelə müasir çuvaş dili Bulqar qrupuna daxildir. Cənub-qərb budağı ölü oğuz dilindən, türkmən, truxmen, azərbaycan, qaqaüz və türk dillərindən təşkil olunmuşdur. Tatar, başqırd, qazax, qırğız, altay, kumık, noqay, qaraqalpaq, qaraçay-balkar, qaraim, habelə ölü poloves və peçeneq dilləri; cənub-şərq qrupu özbək, uyğur və ölü caqatay dilləri Şimal-qərb qrupuna aiddir. Buraya yakut, tuva, xakas, şor, qaraqas, orxon habelə qədim uyğur ölü dili şimal-şərq dilinə aiddir. Çingiz xanın imperiyasının dağılmasından sonra bir

vaxtlar vahid olan monqol dili dialektləri sonralar inkişaf edib müstəqil dillərə çevrildi. Hazırda monqol dillərinə: monqol, buryat, kalmık, moğal, monqor və daxur dilləri daxil edilir.

Tunqus-mancur dil budağı iki qrupa: tunqus və mancur qruplarına bölünür. Tunqus qrupu Sibir və Aşağı Amur yarım qruplarına ayrılır. Sibir yarımqrupuna evenk (tunqus), even (lamut) və negidal dilləri daxildir. Aşağı Amur yarımqrupuna isə nanay (qold), udey, ulç, orok, oroç dilləri daxildir. Mancur qrupu: mancur, sibo və ölü çjur-çjen dillərinə ayrılır. Bir çox alimlər türk, monqol və tunqus-mancur dil budaqlarının hər birini ayrı-ayrılıqda müstəqil dil ailələri kimi səciyyələndirirlər.

Semit-hamit dil ailəsi –semit, Misir (hamit), liviyabərbər,kuş və çad budaqları ilə təqdim olunur. Semit budağı şimal və cənub qruplarına ayrılır. Onlardan birincisi akkat(babil-assur) dilindən ibarət olan şərq yarımqrupuna vəxananey, finikiya, uqarit, moavit, qədim yəhudi və arameydillərindən ibarət olan qərb yarımqruplarına ayrılır. İsraildə hal-hazırda süni sürətdə qədim yəhudi dilini bərpa etməyə çalışırlar. Aramey dili b.e.ə VI əsrdən başlayaraq eramızın VI əsrinə qədər yaxın Şərqdə ən geniş yayılan dil olmuşdur. Onun qalıqlarına hazırda Livanda təsadüf edilir. Arameyin bir hissəsi aysor dili kimi bu günə qədər Rusiya, İraq, İran və Türkiyədə

saxlanılır. Semit dillərinin cənub qrupu ərəb və efiofiya dilləri ilə: amxar, tiqre, tiqrinye ilə təmsil olunmuşdur. Köhnə həbəşdili – gez hazırda kilsə dili kimi saxlanılır.Qədim, orta və yeni Misir dilləri Misir budağına aiddir.Ərəb dili yayılana qədər Misir əhalisi əsasən kopt dilindədanışırdılar.Liviya-bərbər budağına: liviya (ölü), bərbər, numidiya və quanc (Kanar adalarında), tuareq, kabil, rif və zenaq dilləri daxildir.Kuş dillərində şimal-şərqi Afrikanın əhalisi danışır.

Onlardan ən çox yayılanı: qalla, somali, afar və bedauedir.Çad budağının ən böyük dili hausadır.

Semit-hamit dillərinin hamı tərəfindən qəbul edilən vahid bir təsnifatı yoxdur. Bir çox alimlər bu dil ailəsini beş deyil, iki budağa semit və hamit budaqlarına ayırır və liviya-bərbər, kuş və çad budaqlarını da axırıncıya birləşdirirlər.

Dravid dil ailəsi – özündə 16 dili birləşdirərək 4 budağa ayrılır. Bunlar: dravid, andxra, Mərkəzi hind və Şimal-qərb budaqlarıdır. Dravidin ən böyük dilləri: tamil, malayyalı və kannaradır. Andxra budağına: teluqu dili daxildir. Mərkəzi hind dillərindən ən böyüyü qonda dilidir. Şimal-qərb budağı braqui dilidir ki, bu dildə əsasən şimal-qərbi hindistanda və Pakistanda danışılır.

Malay-Polineziya dil ailəsi – 4 budağa ayrılır:indoneziya, polineziya, meloneziya və mikroneziya. Bu dillər arasında indoneziya dilləri daha yaxşı öyrənilmişdir. Bunlardan ən geniş yayılanı yava, malqaş, taqal və malay

dilləridir. İndoneziya və malay dilləri arasında fərq çox deyil, bu özünü yalnız orfoqrafiya və leksikada göstərir.

Çin-Tibet dil ailəsi – beş budağa ayrılır: çin, çjuan-tai, tibet-birma, myao-yao və vyetnam. Çin budağı çin və dunqan dillərinə ayrılır. Çjuan-tai budağına çjuan, tai, siam, laos, şavnə b. dillər daxildir. Tibet-birma budağı: tibet, birma, himalay və assam dillərinə ayrılır. Ayrıca vyetnam dilindən ibarət. Vyetnam budağı da vardır. Çin-Tibet dil ailəsi kifayət qədər öyrənilməmişdir. Elmi ədəbiyyatda dilləri gah 2, gah 4, gah da 3 budağa ayırırlar. **Avstroasiya dil ailəsi** – də beş budağa ayrılır: monkxmer, munda, malaqqa, Mərkəz və Cənub-şərq. Mon-kxmer budağına: mon, kxmer və b. dillər aiddir. Munda budağı dilləri hindistanda yayılmışdır. Malaqqa budağına – semanq və senoy dilləri daxildir. Mərkəz budağı kxzazi və nikobars dillərinə bölünür. Cənub-şərq budağına çan və s. dillər aiddir.

Paleoasiya dil ailəsi beş budağa ayrılır: 1. eskimos və aleut dilləri; 2. çukot, koryak və kamçadal dilləri; 3. ket və ölü arin, asan dilləri; 4. yukagir və çuvan dilləri; 5. nivx dili. Bu dillər arasında dərin qohumluq münasibətləri yoxdur. Onların bəzilərinin arasında genetik əlaqələr hiss olunur. **Qafqaz dil ailəsi.** Qafqaz dillərinin təsnifatı məsələsi də elmdə tam şəkildə həll olunmamışdır. Bəzi alimlər bu dilləri 4 müstəqil ailəyə, başqaları isə 4 budağa bölür: abxaz-adıgey, nax, Dağıstan və kartvel. Abxaz-adıgey budağı iki qrupa ayrılır. Abxaz və abazin dilləri .Abxaz qrupuna daxildir. Adıgey qrupu kabardin və adıgey dillərindən ibarətdir. Bunların dili ümumi adıq dilidir. Çeçen, inquş və batsbi dilləri Nax budağına daxildir. Kartvel dilləri: gürcü, zan və svan dillərindən ibarətdir. Dağıstan dilləri avar, dargin, lak və ləzgi qruplarına ayrılır. Linqvistlər bu dil ailələrindən əlavə Konqo-Kordofan, saxara-nil, Koysan, bantu dil ailələri ilə yanaşı papuas, Tai,

hindu və s. dillərin daxil olduğu dil ailələrinin də mövcud olduğunu söyləyirlər. Lakin dünya dillərinin heç də hamısı dil ailələrində birləşməyiblər. Yapon, koreya, bask, qədim şumer, elam, xurrit, urartu, proto-xet dilləri təcrid dillər hesab olunur və dünyada heç bir dil ailəsi ilə qohum deyildir. Dilçilikdə tarixi-müqayisə metodunun məhdudluğundan asılı olaraq geneoloji təsnifatın bir sıra çatışmaz cəhətləri vardır. Özünün bütün ləyaqətli cəhətləri ilə yanaşı bu metodun aşağıdakı mənfi cəhətləri mövcuddur ki, heç də həmişə onun vasitəsilə qohum dillər arasındakı tarixi inkişafı bərpa etmək olmur. Həm də təcrid olunmuş dillərin öyrənilməsində tarixi müqayisə metodu kimi keyfiyyətli rol oynayır. Odur ki, dilləri nəinki onların maddi qohumluğuna görə, habelə qrammatik quruluşuna görə də təsnif etmək olar. Qrammatikanın əsas

bölməsi morfolojiya və sintaksis olduğundan bu təsnifat növündə morfoloji və sintaksis əlamətlər onun əsas zəmnini təşkil edir. Morfoloji təsnifatın əhəmiyyəti daha böyükdür. Şlegel-Humbolt tərəfindən işlənib

hazırlanmış morfoloji dil təsnifatı daha geniş yayılmışdır. Bu təsnifat üzrə dünya dilləri dörd tipə bölünür:

1. Köklü və yaxud təcrid olunan dillər;
2. Aqlyutinativ (iltisəqi) dillər;
3. Flektiv dillər;
4. İnkorpor edilənlər.

Birinci tipin xüsusiyyəti ondadır ki, sözlər morfoloji cəhətcə dəyişməz vəziyyətdə olur. Sözlərdə qramatik məna verən affikslər yoxdur. Cümlədə sözlər bir-birindən təcrid olunmuş vəziyyətdə yerləşir. Burada sözlər arasında əlaqə sintaksis olaraq, yəni sözlərin ardıcılığı köməkçi sözlər, ritm və intonasiya vasitəsilə müəyyən olunur. Məs. qədim çin, yapon və koreya dilləri təcrid dillərdir. Məs. çin dilində sözlər cümlədəki yerlərindən asılı olaraq müxtəlif məna daşıyır. “xaojen” – yaxşı adam mənasını verirsə “jen-xao” – sevən insan mənasını verir.

Aqlyunativ dil tipi və yaxud “yapışdırılan” dillər qramatik məna daşıyan çoxsaylı affikslərin, kökləri dəyişməz olan sözlərlə birləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Affikslər sözlərin kökləri ilə asanlıqla birləşdikləri kimi, asanlıqla da onlardan ayrılırlar. Affikslərin sözlərə hansı tərəfdən

birləşməsindən asılı olaraq prefiks və ya suffiks kimi çıxış edirlər. Türk, uqro-fin, dravid, bantu və b. dillər aqlyutinativ dillərə aiddir.

3. Flektiv və ya çevik tip müxtəlif sonluqların istifadə edilməsi və sözlərdə bütün qramatik mənalı hissəciklərin (affikslərin) möhkəm birləşməsi ilə fərqlənir. Aqlyutinativ dillərdən fərqli olaraq flektiv dillərdə affikslərin sözün kökü ilə fonetik cəhətdən qaynayıb qarışması və yaxud birləşməsi baş verir. Flektiv dillərdə yeni sözlər sözdüzəldici affikslər vasitəsilə yaranır. Hind-Avropa və semit-hamit dilləri flektiv dillərə aiddir.

4. İnkorpor edilən dillər üçün kompleks sözlər xarakterikdir. Hind və bir sıra paleoasiya dillərində bizim cümləmizə onların söz cümləsi uyğun gəlir. İnkorpor edən dillər başqa dillərdən cümlələrin analiz əsasına görə, yəni sintaksis əlamətlərə görə fərqlənir. Məhz bu da morfoloji

təsnifatın ardıcılığına mane olur. Təsadüfi deyildir ki, bir çox linqvistlər inkorpor edilən dilləri aqlyutinativ dillərə əlavə tip kimi daxil edərək dünya dillərini dörd deyil, üç tip kimi təsnifləşdirirlər. Flektiv tipə aid etdiyimiz semit-hamit dilləri bir çox aqlyutinativ əlamətlərə malikdir..

Ədəbiyyat

1. Коонин А. Енэлисц Лехиьолоэй. Москва, 2007.
2. Нестфиелд Ж. Щисториьал Енэлисц анд Дериватион. Лондон, 2001.
3. Смитц Р. – Тще Енэлисц Ланэуазе. Нью-Йорк, 2002.
4. Стewart Р. – Американ Плаье Намес. Нью-Йорк, 1970.

5. Стерн Э. – Меанинэ и Щанэе оф Меанинэ. Эеттеборэ, 1999.

A.Yusifova

The classification of the world languages and the place of the
Azerbaijani language in this classification

Summary

The article deals with the formation of American variant of English language. As we mentioned, the development of American English on the American continent has a comparatively short history. The conditions under which it developed were peculiar quite unlike those under which the English language developed in Great Britain. It is generally assumed that American English, in its spoken form, is essentially Southern English Standard of the seventeenth and eighteenth centuries as modified locally in the course of the last century or two. Some dialect features come to be considered non-standard in their new environment. If a dialect is different from the new regional standard and if those who use that feature are not members of the upper and middle class, any differences in their speech are interpreted as non-standard.

A.Юсибова

Классификация мировых языков и место азербайджанского
языка в этой классификации

Резюме

В данной статье повествуется о формировании Американского варианта английского языка. Американский английский сформировался на Американском континенте за короткий срок. Условия для его формирования были благоприятными в отличие от тех условий, в которых сформировался Английский язык в Великобритании. Разговорный Американский Английский является Южным Английским стандартом XVII-XVIII веков, так как он установился локально в течении последних одного или двух веков. Некоторые особенности диалекта считаются нестандартными в новой атмосфере. Если диалект отличается от нового регионального стандарта и если те, кто использует те особенности, не являются членами высшего или среднего класса, любые отличия в их речи считаются нестандартными.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

LALƏ ƏLİZADƏ

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
filologiya elmləri doktoru, dosent
lala@mail.ru

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ VƏ KLASSİK ƏDƏBİ İRSİMİZ

Açar sözlər: Klassik, Poeziya, Yaradıcılıq, Məqalə, Ədəbiyyat, Elmi

Ключевые слова: классический, поэзия, деятельность, статья, литература, научный

Key words: classical, poetry, activity, article, literature, scientific

Görkəmli ictimai xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bütövlükdə yaradıcılığında, ədəbi-nəzəri görüşləri sırasında xüsusi yer tutan klassik irsimizlə bağlı araşdırmaları bu gün baxımından da əhəmiyyətli və müasirdir. Onun “Azərbaycan kultür gələnləri” (1949), “Azərbaycan şairi Nizami” (1951) adlı sambalı tədqiqat əsərləri klassik ədəbiyyatımızın özəlliklərinin, həm də Azərbaycan xalqının məfkurə və düşüncə tərzinin, milli-mənəvi sərvətlərinin təbliği, təfsiri baxımından da böyük dəyər kəsb edir. Bu əsərləri oxuduqca gözlərimiz qarşısında müəllifin elmi, tarixi, fikir və qənaətləri arxasından böyük bir azərbaycançı ürəyinin təəssübkeşliyi canlanır. Müəllif söz açdığı hər hansı mövzuyla əlaqədar, onun daşdığı bədii-fəlsəfi mənaya verdiyi yozuma, tarixi informasiyaya, həm də bir ictimaiyyətçi, vətəndaş mövqeyindən yanaşır. Düşünürük ki, min illik ədəbiyyatımız tarixindən danışan yüzlərlə araşdırıcıların içində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bu baxımdan mövqeyi xüsusilə fərqlidir. Təbii ki, milli istiqlal hərəkatının qüdrətli şəxsiyyətlərindən, Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin təməlini qoyanlardan olan M.Ə.Rəsulzadə istedadlı siyasi xadim olaraq türk tarixini və türk təfəkkürünü mükəmməl bilməsinə rəğmən özünün elmi – nəzəri, bədii – estetik düşüncələrində də ilk növbədə millətçi, həm də dünyagörüşünə görə müasir, uzaqgörən humanist bir insan idi. İrəli sürdüyü ideya, araşdırdığı mövzular son nəticədə insanların ruhi, mənəvi, əxlaqi – didaktik yöndən tərbiyələnməsinə, tarixi keçmişə, milli-mənəvi köklərə bağlanmasına xidmət edirdi. Bu tədqiqlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin keçib gəldiyi yol, onun formalaşması, Azərbaycan Şərq və

dünya elmi kontekstində bir araya gətirilirdi. Bu baxımdan bir məsələyə diqqət yönəltmək yerinə düşərdi. M.Ə.Rəsulzadə ayrı-ayrı müəlliflər haqqında fikir söyləyərkən yaradıcılığını geniş şəkildə təhlil etməyə ehtiyac duymur, daha çox xarakterik cizgiləri qabartmağa çalışır və hər bir ədəbi şəxsiyyətin Azərbaycan istiqal məfkurəsi fikrinə xidmətlərini açıqlayır. Bu, M.Ə.Rəsulzadənin yalnız “Azərbaycan kultür gələnləri” əsərinə deyil, bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatla bağlı digər tədqiqatlarına da xas olan cəhətdir.

Tədqiqatçı hələ “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində qeyd edirdi ki, “milli poeziyamız son zamanlara qədər Füzulini tənzirdən ibarət” olmuş və Azərbaycan türk ədəbiyyatının müstəqil bir cərəyan şəkli almasında Füzulinin türkcə yazması mühüm rol oynamışdır (1,).

Görkəmli türk alimi Əbdülqadir Qaraxanın “Füzuli: həyatı, mühiti və şəxsiyyəti” kitabı haqqında yazdığı məqaləsində göstərirdi ki, əsərlərini ana dilində yazmış Füzulinin türk olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Bu gün diqqət mərkəzində Füzulinin türklüyü deyil, türkçülüğü, milliyəti deyil, millətçiliyi dayanmalıdır.

M.Ə.Rəsulzadə Füzuli istedadının bənzərsizliyini, poetikliyinə sübut etmək üçün yalnız öz qənaətlərini verməklə kifayətlənmişdi, Mister Kibb, A.Krımiski, M.F.Köprülü kimi dünya şöhrətli alim və ədəbiyyatşünasların fikir və mülahizələrinə isnad edir. füzuli yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatına nüfuz və təsirini açıqlayaraq yazır:

“Füzuli ilk öncə farsca yazmış, sonra türkcəyə başlamış, türkcə yazarkən də ibtidai Azərbaycan şivəsi ilə yazmış, Bağdad Osmanlılara keçidindən sonra Füzuli lisanı getdikcə osmanlılaşmış, Şərq şivəsindən təbəüdlə Qərb şivəsinə yaxınlaşmışdır”. (Bax: Rəsulzadə Mehmet Emin. Azərbaycan Cümhuriyyəti (Keyfiyyəti – təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti), İstanbul, Azərbaycan Türkləri Kültür və Dayanışma Derneği Yayınları, 1990, (1, s. 15–16). Bu meyarlara milli ədəbiyyat tarixinə yanaşan müəllifə görə, Azərbaycan ədəbiyyatı da özünün ilk mərhələsində farsca yaranmış, sonra sırf Azərbaycan dilində əsərlər yazılmış (Qövsü, Nəbati, Vaqif, Seyid Əzim, Ləli, Raci və b.), sonrakı dövrdə isə Qərb təsirinə girən ədəbiyyat Osmanlı türkcəsinə meydan vermişdir (M.Hadi, M.Ə.Sabir, H.Cavid, Ə.Cavad, A.Səhhət, Ə.Müznib və b.).

Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadə Nizami ideallarının da daima yaşarı, aktual olmasını qiymətləndirərək onu “soyunun, yetişmiş olduğu mədəni mühitin oğlu” kimi səciyyələndirmiş, “yunanlar dünyaya Homeri, farslar Firdovsini, italyanlar Vergilini vermişlərsə, biz də Nizamini vermişik”, – deyərək azərbaycanlıların bu dahi şairlə öyünməyə haqlı olduğunu qeyd etmişdir.

“Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasında “Leyli və Məcnun” poemasının müfəssəl məzmununu verir və onun Füzuli “Leyli – Məcnun”u ilə qarşılaşdırır. Təəssüf ki, monoqrafiyada bu qarşılaşdırma öz əksini tapmır. Nizami ilə Füzuli arasındakı uyğunluq və fərq Rəsulzadənin tədqiqatında xüsusi şəkildə araşdırılır. Biz hazırkı məqalənin üzərində çalışarkən “İki Leyli – Məcnun” adlanan təhlili araşdırmanın internet versiyasından yararlandıq. M.Rəsulzadənin iki möhtəşəm məhəbbət dastanı üzərində apardığı müqayisəli – tipoloji təqdimatını müxtəsər təfsir şəklində təqdimə çalışdıq. Qeyd edək ki, Nizami ilə Füzuli “Leyli – Məcnun”larının fərqli cəhətləri hər zaman tələbələr, müəllimlər, ümumən ədəbi – elmi ictimaiyyət üçün maraq doğurmuşdur. Ona görə də həmin yazıdan önəmli məqamları olduğu kimi vermişik.

Nizami və Füzuli irsini tədqiq edənlərin əksəriyyəti bu və ya başqa aspektdə həmin məsələyə toxunmuş, Azərbaycanın iki böyük sənətkarının yaradıcılığını qarşılaşdıraraq onların poetik qüdrətini şərqin bu əfsanəvi mövzusunə münasibətdə dəyərləndirməyə çalışmışlar. Məhəmməd Əmin bəyin tədqiqatı isə özünəqədərki araşdırmalardan ədəbi faktlara həssas münasibəti, mühakimələrinin inandırıcılığı və məntiqiliyi, təfərrüat zənginliyi ilə fərqlənir. Ədib müqayisəli təhlil müstəvisində sübuta yetirdiyi fikir və qənaətlərini aşağıdakı kimi yekunlaşdırır:

“İkisi də kəndi növlərində orijinal birər şair, hekayələri də orijinal birər əsərdir. Burada bənzətmədən bəhs olunamaz; hələ tərcümə ağla belə gəlməz.

Bu iki orijinal əsərdən əcəba hankisi daha yüksəkdir? – deyə bir soru qarşısında qala bilirik. Etiraf edəriz ki, böylə bir soruya cavab verməkdən kəndimizi aciz sayarız. Çünki hər iki əsər kəndi növündə orijinal, kəndi növündə böyük və kəndi növündə yüksəkdir.

Nizami də, Füzuli də klassik Şərq ədəbiyyatının ölçüləməz birər varlığıdır. Ölçüləməyənləri qarşılaşdırmaq dəxi bəhs mövzusu olamaz.

Böyüklük, kiçiklik kibi nisbət anlamı dışında, iki şah əsərin özəlliklərinə işarət etmək lazım gəlirsə, ancaq bunu söyləyə bilirik: Nizami – Məcnunu şeirləşdirmiş isə, Füzuli şeiri məcnunlaşdırmışdır” (Bax: 3, 318 – 319). İki “Leyli və Məcnun”dan söz açan müəllif fikirlərini çox aydın və sadə təhkiyə ilə elmi, tarixi, ədəbi–estetik yöndən təhlilə gətirir və aşağıdakı şəkildə səjiyələndirir:

İlk növbədə bu əsərləri iki şairi Azərbaycan adı ilə sıx bağlayan amil kimi dəyərləndirir. Nizami Gəncəvinin fars dilində ərsəyə gətirərək klassik İran ədəbiyyatının yayıldığı bütün yerlərə apardığını, 400 ildən sonra isə türk klassizminin çiçəkləndiyi dövrdə Azərbaycan mühitindən qidalanan böyük türk şairi Füzulinin sayəsində başda azərilər olmaqla bütün türk arifləri, ədəbiyyat həvəskarları arasında məşhurlaşdıqdan sonra çağdaş Azərbaycan bəstəkarı Uzeyir Hacıbəylinin 1908–ci ildə opera şəklinə salınmasından söz

açaraq “Leyli və Məcnun”un artıq bir ərəb hekayəti olmaqdan daha çox Azərbaycana məxsusluğunu böyük bir qürurla dilə gətirir. Düşünürük ki, sözü gedən araşdırmanın ən yüksək məziyyəti, məhz M.Rəsulzadənin əsil vətəndaş mövqeyindən, həmçinin ayıq siyasi baxışlarından irəli gələn azərbaycançılıq ideologiyası ilə səsləşən elmi–tarixi qənaəti ilə bağlıdır.

Müəllif – hər iki şairi, eyni zamanda bəstəkarı bir–birindən əsrlərlə ayır–ayrı vaxtlarda, müxtəlif ictimai–siyasi formasiyalar şəraitində yaşamaqlarına baxmayaraq ruhi – mənəvi, milli düşüncə və təəssübkeşlik yönündən vəhdətdə görür. Elə tədqiqatını da həmin istiqamətdə aparır. “Leyli və Məcnun”un opera versiyasının ortaya çıxması həmin əsərin daha da şöhrətlənməsini, xalq arasında yayılmasını türk və Azərbaycan ədəbiyyatı, sənət adamlarının, ziyalarının marağına səbəb olmasını xüsusilə dəyərləndirir. Füzuli “Leyli və Məcnun”unun Nizamidən tərcümə və ya iqtibas olduğunu söyləyən bəzi təzkirələrin, eləcə də Avropa şərqşünasların fikirlərini əsaslı faktlarla təkzib edən M.Rəsulzadə bu əsərlərin arasındakı fərqləri bütün incəlikləri ilə ortaya çəkir, mövzu baxımından uyğunluğu isə təbii, ədəbi hadisə qismində məqbul sayır. İlk növbədə Nizami əsərinin 4.600, Füzulinin isə 3.200 beytə yaxın olduğunu diqqətə çatdırır, hər ikisinin məsnəvi şəklində eyni vəzndə yazılmasına baxmayaraq, Füzulidə həsbi – hallara aid parçaların, dördlüklərin ayır–ayrı vəznlərdə yazıldığını bildirir. Müəllif konkret şəkildə bildirir ki, Nizamidə Məcnunun dayısı, Bağdadlı Səlmən adlı bir şer həvəskarı rol alır ki, bunların Füzulidə olmadığı bəllidir. Nizamidəki bəzi digər şəxslər də Füzulidə yoxdur. Zeydlə bağlı macərə Füzulidə qısa, yığcam təsvirə gətirilir. Maraqlı olan incə bir bədii detalı yada salaraq yazır: “Nizami əsərində İbni Səlamın ölüm xəbərini gətirən Zeyd “düşmənin ömrünü sənə bağışladı” deyir və Məcnun cavabında “Sənə deyil, Leyliyə – deyəcəkdin” söyləməklə Zeydin səhvini düzəldir. Füzulidə isə eyni əhvalatın başqa bir məntiqlə təqdimini görürük: Zeyd Məcnuna “Gözün aydın, düşmənin öldü” – deyir. Məcnun isə cavabında İbni Səlamın ona dost olduğunu bildirir. Çünki Leyliyə həm o, həm də İbni Səlam aşıq idi. Üstəlik burada Məcnun İbni Səlamı özündən daha böyük, sədaqətli aşıq bilir:

Ol canını verdi vasil oldu,

Öz mərtəbəsində kamil oldu – deyir.

Müqayisəli təhlillər əsasında M.Rəsulzadənin hər iki şairin eyni əsərdəki müxtəlif yaradıcılıq üslubuna xas cəhətləri xırdalayarkən Nizami poemasında təmsilçiliyin, hekayə içindən hekayələrin doğduğunu Nizami qələmindən çıxan “Leyli və Məcnun”dan aldığı sitatla diqqətə çatdırır.

Leyli İbni Səlama verildikdən sonra Məcnunla əlaqələri də hər iki şairdə fərqli təqdim olunur. Nizamiyə görə Leylinin ərə getməsi xəbərini alan Məcnun onu vəfasızlıqda günahlandırır. Leyli isə Məcnunun anasının vəfatından kədərləndiyini, həm də özünün əhvalını məktub vastəsi ilə xəbər

verir. Bu məsələ Füsulidə tam başqa cürdür. Məcnunun Leyliyə qarşı ittihamlarını Leyli yüksək bir obrazlılığına cavablandıraraq, ərə verilməsində özünün ixtiyarsız olduğunu bildirir. Müəllif hər iki əsərdən bəlli olan epizodları dəqiqliyi ilə xatırladaraq, Nofəl obrazında da müxtəlif məntiqi təqdimləri məsnəvidən aldığı uyğun sitatlarla diqqətə çatdırır. Nizamidəki Məcnun Nofəlin döyüşündən sonra çöllərə düşürsə, Füzuli Məcnunu Məkkədən dönəndə atasından ayrılmış, səhraneşin olmuşdu. Bu zaman Məcnun Nofəllə rastlaşır, Leylini ona verəcəyinə inandırır. Nizami versiyasında Leylinin təşəbbüsü ilə Məcnunla iki görüşün təsviri verilsə, Füzulidə aşıqlər bir dəfə qarşılaşır. Məcnunun atası ilə görüşü də fərqli təqdim olunur. Füzulidə Məcnunun hələ qundaqda ikən aşıqliyi anladılır, Nizamidə bu cəhət yoxdur. Məcnunun təbiətlə təmas və münasibətləri də iki şairin hekayələrində bəzi ayrılıqlarla verilir. Belə ki, Füzulidə Məcnunun dağ və ırmaqla həsbə – halı, Nizamidə Məcnunun ağaqla danışıqı, Füzulidə göyərçinlə dərədləşmə, Nizamidə qarğa ilə həmsöhbət təmsalında verilir ki, müəllif bu cəhətin də şairlərin eyni halı, hadisəni müxtəlif poetik obrazlarla təqdim etmələrinə nümunə kimi diqqətə çəkir.

Daha bir cəhəti M.Rəsulzadə çox dəqiq tutur, yazır ki, Füzulinin Nizamidəki bəzi təsvirləri, təfərrüatları atması əvəzində orada olmayan bir sıra cəhətləri, əksinə, artırması, şübhəsiz, gəlişi gözəl əməliyyatı əsərin deyildir. Bütün bunlar dərin düşünülmüş bir tablonun əsil göstərmək istədiyi ana fikri tamamlamaq və bildirmək üçün bir sənətkar fırçasının şüurla qurduğu və ya sildiği boyalardır. Nizami Məcnunu ərəb qəbilələrindən olan Amirilər şeyxinin oğludur. Leyli də yerli ərəb adət və üsullarla hesablaşan surət kimi təqdim olunur. Nizami surətlərində, Rəsulzadəyə görə zaman və məkan damğaları vardır. Füzuli Məcnunu isə bu kimi qeydlərdən azaddır. Məcnun bir ərəb əmirinin oğludur, buradakı ərəbilik qeydi, bəlkə də əfsanənin mənşəyinə hörmət üçündür, müəllifin fikrincə Füzuliyə görə həmin aşıq – Məcnun ola bilərdi. Necə ki, Nofəl “Rumlu bir igid” olaraq hekayədə bir “Türk ordusu”nun başçısı kimi çıxış edir. Müəllif bu surətlə hekayənin müəyyən bir reallıq deyil, mücərrəd bir xəyal məhsulunu rəzmləndirdiyi fikrinə gəlir. Tamamilə razılaşıyıq ki, M.Rəsulzadə Füzuli əsərinin məğzində reallıq çox romantik, xəyali motivin durduğunu iddia edir. Elə bu cəhətdən də, görünür M.Rəsulzadə eşq fəlsəfəsində şeirlərin nisbətən fərqli mövqə tutduqlarını bildirir. Füzuli eşqinin daha mistik bir üslubla ifadə edildiyini, Nizaminin eşq fəlsəfəsindən fərqliliyini aşağıdakı sitatlar əsasında aşkarlayır.

Eşqidi ki, oldu hüsnə mail,

Hüsnü nə bilirdi tifli – qafil

– deyən Füzuli “Leyli və Məcnun”dan əvvəlki qəzəllərinin birində:

Vadiyi – eşqdə sevda ilə sərgəştə idim,
Gəlmədən gərmişə bu günbədi – dəvvar hənuz
– deyən şairin özünü Məcnun timsalında gördüyü bəlli olur.

Burada elmi–ədəbi aləmdə tez–tez eşitdiyimiz bir qarşılaşdırmanı xatırlatmaq yerinə düşərdi. Belə ki, Məcnun Füzulinin prototipi – yəni özüdür, yoxsa şairin yaratdığı bir bədii surət M.Rəsulzadənin irəlində gətirdiyi arqument birinci fikri təsdiqləyir. Əlbət ki, yenə də bədii ədəbiyyatın təxəyyül məhsulu olduğunu nəzərə alsaq, konkret olaraq Məcnun obrazının Füzulinin özünün birbaşa təcəssümü olması məsələsi açıq qalır.

M.Rəsulzadə bu istiqamətdə mülahizələrini davam etdirərkən yazır: “Eşqin qədimliyinə qane olan sənətkar qəhrəmanlarındakı eşq mərtəbəsində rastlaşacağı Leylisini görmədən ona vurulmasıyla eşq fəlsəfəsini Nizamidən daha mistik bir üslubla ifadə etməkdədir. Nizami də Füzuli kimi eşqi kainatın səbəbi olaraq alır. Lakin Nizaminin sənətindəki növünə məxsus realizm ilə o, Amiri şeyxinin oğlundakı eşqi onun məktəbdə Leyli ilə görüşdürmədən üzə çıxarmamışdı”.

M.Rəsulzadə bu iki önəmli faktı üz – üzə qoyarkən belə bir qənaətə gəlir ki, Qeysin atasının Leyli ailəsindən rədd cavabı almasından sonra qəhrəmanın çöllərə düşməsi, məhz bu hadisənin nəticəsində Məcnuna çevrilməsi Füzuli tərəfindən simvolik bir hadisə olaraq anladılır. Səhrada oğlunun atadan imtina etməsinə sonra atanın Leylinin gəlişi haqqında uydurmasını da müəllif Füzuliyə məxsus mistik tərz sayır. Bu mistik nöqtənin Nofəlin müdaxiləsindən sonra baş verməsində xüsusi hal görünür. Müəllif yazır ki, buraya qədər hər iki şairin hekayələri aşağı – yuxarı bir – birinə bənzəməkdədir. Fəqət Füzuli davam edir: Danışdığı yerdə Məcnunun qolundan qan açılır, atası təlaş içində və heyrətdə ikən tövrünü belə pozmadan Məcnun, “Ata, fikir eləmə” deyir və “fəssadın qan almaq üçün Leylinin qolunu neştərlədiyini” anladaraq bildirir:

“Ol dəxi əsəri göründü məndə,
Biz bir ruhuz iki bədəndə”

İki canda bir ruh məsələsinin təqdimində, təfsir və yozumunda Nizamidə də olduğunu xatırladan müəllif iki şairin hərəsinin özünəməxsus təşbehlər və bədiilik baxımından fərqli yanaşmalarını poemalardan gətirdiyi sitatlar əsasında izaha çalışır.

M.Rəsulzadə bu müqayisəni belə ifadə edir ki, Nizamidə Leyli adına söylənilən monoloqlar bu fikri ifadə edən şah beytlərlə doludur, fəqət incə tapıntılı bu beytlərdən heç biri Füzuli Məcnunun qolundan açılan qan qədər inandırıcı deyildi.

Müəllif daha başqa bir önəmli fikir söyləyir ki, hər iki əsərdə şəkil və metod fərqi göz qarşısındadır. Belə ki, Leylinin məzarı başında ölən Məcnun haqqındakı təsvirlər fərqli təqdim olunur. Nizaminin təqdimində Məcnun

Leylinin məzarı başında günlərlə çırpınır, nərə çəkir, təsirli mərsiyələr söyləyir, bağdadlı ədəbiyyatçı Səlmanla danışır, son sözünü ona söyləyir, nəhayət məzar üstündə yuxulayaraq jan təslim edir. Füzulidə bu jəhətin səssiz, hay – küysüz verilməsi Məcnunun keçirdiyi iztirabların dəruni, hiss və həyəcanların sükut və kədər içində keçməsi daha təsirli görünür. Rəsulzadə bu məqamı da Məcnunun səciyyəvi xüsusiyyəti kimi dəyərləndirir. Füzuli Məcnununun hüzn və sükunət içində:

İlahi, mana cismi, can gərəkməz,
Canan yox isə cahan gərəkməz

– deyərək can verməsi təsvir edilir.

Bu iki əsərin şəkil və metod fərqlərin nəzərə alınaraq, onların material baxımından müxtəliflik təşkil etməsinə binaən Nizami ilə Füzuli “Leyli – Məcnun”larının arasında meydana çıxan özəllikləri M.Rəsulzadə hər iki şairin böyük məhəbbət abidəsi olan “Leyli və Məcnun” əsərinin təhlilində dəqiq və inandırıcı şərhələrlə ortaya çıxarır. Bu məqamda Rəsulzadənin daha bir mülahizəsini xatırlatmaq yeri vardır: “Nizami “Leyli Məcnun”u yazarkən material olaraq ərəb əfsanəsinə aid dürlü kitablarda tapılan rəvayətlərlə “Məcnun” deyə tanınmış ərəb şairi Qeysin eşq nəşidələrini qələmə almışdır. Demək olar ki, şair işlədiyi mənsumənin materialını da maddi halda tapmışdır. Bu materialdan bir eşq dastanının ədəbi binasını qurarkən şair əfsanənin rəvayət edildiyi şəklə az – çox bağlı qalmışdır. Buna görədir ki, biz Nizaminin əsərində mövzunu zaman və məkana bağlayan coğrafi və tərcümeyi – hal faktları tapırıq. Eyni zamanda Nizaminin əsəri surətlərlə hadisələrin təsvirində normal həyat gerçəkləri ilə şeylərin hər kəsə bəlli təbiətlərinə sadıq qalmışdır. Bir tərəfdən, belə olmaqla bərabər, Nizami, digər tərəfdən də bu ərəb hekayəsini özünə xas fantaziya və dastanlarla süsləyə bildiyi qədər süsləmişdir”. Ardınca Füzuli “Leyli–Məcnun”u haqqında yazır: “Füzulinin “Leyli–Məcnun”u isə başqadır”. Nizamidən fərqli olaraq Füzulinin ərəb əfsanəsinin əslinə çox da sadıq qalmamış, müstəqil təxəyyülün nəticəsi olaraq mistik xəyallarının əksini təsvirə gətirdiyini bildirir. Elə buna uyğun olaraq da belə izah olunur ki, Nizaminin Məcnunu adı bəşəri duyğu və əlaqələrdən tamamilə ayrılmamış görünsə də Füzuli Məcnunu “bəşəriyyətdən” tamamilə ayrılmış bir şəxsiyyət halındadır.

Beləliklə, sözü gedən araşdırmada iki əsər arasındakı fərqin yalnız dörd yüz illik zaman ayrılığı ilə deyil, iki şairin şəxsiyyətində və yaradıcılıq ruhlarında aramaq lazım gəlmişdi ortaya qoyulur.

M.Rəsulzadə iki şairin bu əsəri yazarkən fizioloji cəhətdən mövzunun tələbinə rəğmən nəşəli, güclü, ehtirasa malik olmadıqlarını oxucularına xatırladır. Lakin müəllif Füzulinin “Leyli və Məcnun”u yazmazdan əvvəl formalaşan ədəbi şəxsiyyətinin məhz belə bir mövzuya girişməsinə təbii sayır. Belə ki, hələ “Leyli və Məcnun”– dan qabaq yazdığı lirik – aşiqanə

qəzəllərində öz ədəbi mənliliyini artıq təqdim etmişdi. Qəzəllərinin əksəriyyətində Məcnun obrazında tərənnüm etdiyi eşqin örnəklərini görürük. Müəllifə görə Füzuli Məcnunu yazarkən bədəvi şairi Qeyri deyil, şəxsiz özünü yazmışdır.

Bu elmi-bədii qarşılaşdırmanın ən ali məqamı, düşünürük ki, M.Rəsulzadənin “Nizami Məcnunu şeirləşdirdi, Füzuli isə şairi Məcnunlaşdırdı” frazasında özünün fəlsəfi – estetik ifadəsini tapdı.

M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyası klassiklər haqqındakı tədqiqatlarının və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin zirvəsi hesab edilir. Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyi münasibətilə yazılmış və 1941-ci ildə tamamlanmış bu tədqiqat əsərinin nəşri müəllifin özünün qeyd elədiyi kimi, müharibənin doğurduğu çətinliklər üzündən gecikmişdir (Bax: M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami”. Türkcədən çevirəni, professor Rüstəm Əliyevdir. Bakı, Azərneşr, 1991, 2, s. 3). “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyası indiyədək Nizami haqqında yazılan tədqiqatlar arasında özünəməxsus yer tutur, zamanı üçün orijinal olduğu kimi, bu gün də əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Elmi sanbalına və siqlətinə görə seçilir. Nizami dünyasının poetik bənzərsizliyi, ümumtürk, ümumşərq-ümumislam kontekstində təqdim edilərək qiymətləndirilmiş, şairin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi müəyyənləşdirilərkən milli-bəşəri mövqedən təhlilə cəlb olunmuşdur.

Başlanğıc, dörd hissə və son sözdən ibarət olan bu monoqrafiya əslində bir azərbaycanlı alimin vətəndaş missiyasının ifadəsidir, desək yanılmırıq.

M.Rəsulzadə Nizaminin fars dilində yazmağının səbəbini dövr və zamanın tələbi ilə əsaslandırarkən dünya ədəbiyyatındakı məlum faktlara dayanır. Professor Vaqif Sultanlının göstərdiyi kimi öz doğma dilində deyil, başqa dillərdə yazan və müxtəlif millətlərə aid edilən müəlliflərin – yalnız Şərqdə deyil, Qərbdə də mövcud olduğunu – fənlərin bir çox vətənpərvər şairlərinin İsveç dilində, ingilis ağalığına qarşı azadlıq mübarizəsini tərənnüm edən irlənd ədəbiyyatının, habelə Hindistan klassiklərindən Rabindranat Taqonun hind milli ruhunu müdafiə edən əsərlərinin ingiliscə yazıldığını – qeyd edən tədqiqatçı bunun səbəblərini (Şərq – Qərb kontekstində almaqla) qənaətlərini inandırıcı faktlarla əsaslandırır.

Qeyd olunmalıdır ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Nizami əsərlərini orijinalında araşdırmış, tədqiqata cəlb etdiyi parçaların isə farscası ilə yanaşı şəxsi tərcüməsində türkcə vermişdir ki, bu da öz növbəsində Nizaminin Şərq və Qərb şairləri ilə analogi təhlili baxımından tədqiqatın elmi yeniliyini göstərən bir fakt kimi dəyərləndirilə bilər.

M.Rəsulzadənin ədəbi irsinin ardıcıl araşdırıcılarından olan görkəmli alimimiz professor Vaqif Sultanlının fikirlərinə bir daha diqqət yönəltmək istərdik. Müəllif qeyd edir ki, tədqiqatın diqqətəlayiq cəhətlərindən biri də

burada şairin Azərbaycan hökmdarları ilə münasibətləri üzərində xüsusi dayanılması, poemaların ithaf olduğu Fəxrəddin Bəhrəmşah Mənküçək, Sultan Toğrul, Şəmsəddin Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Osman Qızıl Arslan, Axsitan, Ələəddin Körp Arslan və Atabəy Nüsrətəddin Əbu – Bəkrin kim olduğu haqqında ətraflı bəhs edilməsidir.

Nizaminin adları çəkilən hökmdarlara münasibətini tərcümeyi – hal faktı kimi əhəmiyyətli sayan müəllif və şairin bir çox məqamları qaranlıq olan bioqrafiyasının öyrənilməsində bunların mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alır, eyni zamanda, nizamişünasların diqqət yetirmədiyi bir faktı – həmin hökmdarların türk olduqlarını xüsusi vurğu ilə qeyd edir (Bax: 2, s. 35 – 68).

M.Rəsulzadənin tədqiqatda Nizaminin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi ətraflı şərh olunmuşdur. Müəllif bu məsələdən bəhs edərkən bir tərəfdən Nizaminin Şərq ədəbiyyatına təsiri və Nizami mövzularına nəzirə yazan sənətkarları – Əmir Xosrov Dəhləvi (1253–1325), Xacu Kirmani (1290–1352), Əbdürrəhman Cami (1419–1492), Fəridəddin Əttar (1136–1221), Sədi Şirazi (1184–1291), Hafiz Şirazi (1326–1390), Əlişir Nəvai (1441–1406), Hatifi (1454–1521), Məhəmməd Füzuli (1494–1556) və başqa qələm ustalarının yaradıcılığını diqqət mərkəzində saxlamış, o biri tərəfdən şairin Qərb ədəbiyyatının covanni Bokkaçço (1313–1375), İohann Folfqanq Höte (1749–1832) kimi dahi sənətkarların yaradıcılığına nüfuzu, əsərlərinin Avropa dillərinə çevrilib yayılması və Avropa şərqşünaslarının ona verdiyi qiyməti geniş izah etmişdir. Tədqiqatçının qəti qənaəti belədir ki, Nizami Firdovsidən sonra məsnəvi yazan ən böyük sənətkar sayılır və hətta epik janra gətirdiyi lirik səciyyə ilə özünəxas bir əfsanə üslubu yaradaraq Firdovsini də keçmiş, onun yaratmış olduğu sənət növü bütün Şərqdə fars və türk ədəbiyyatının ən məşhur nümayəndələri tərəfindən təqlid olunmuş, həm “Xəmsə”sinə, həm də “Xəmsə”sini təşkil edən beş kitabından hər birinə yüzlərlə nəzirlər, bənzətmələr yazılmışdır (Bax: 2, 68).

M.Rəsulzadənin sözügedən monoqrafiyası özünün tədqiqat obyektinin zənginliyi, tarixi elmi məlumatlarının geniş coğrafiyası, təhlil və təfsirləri baxımından fundamentallığı ilə dahi şair haqqında xeyli dəyərli informasiya almağa imkan verir. Bu əsərdən istifadə etməklə Nizami ətrafında müxtəlif istiqamətlərdə söz açmaq mümkündür. Kitabın başlığında Şərq İslam mədəniyyətinin üç ortağı, bu mədəniyyətdə Azərbaycanın rolu, türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatının yaranması, bu ədəbiyyatın milliyyət baxımından forma və məzmun məsələlərinə Azərbaycan ədəbiyyatının XII əsrdə Nizami zirvəsi haqqında ətraflı məlumat özünə yer alır. Birinci hissədə şairin tərcümeyi – halı, hökmdarlara öz əsərləri daxilində münasibəti araşdırılır, bu istiqamətdə də Nizaminin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi müəyyənləşdirilir. İkinci hissədə “Xəmsə”dəki poemalar ayrı – ayrılıqda

təhlilə gətirilir. Üçüncü hissədə Nizamidəki fərqli, türklük, qafqaz ruhu, ruslara münasibəti və digər məsələlər konkret nümunələr əsasında çözlənir. “Nizami şeirinin özünəməxsusluğu və Nizami sənətinin başlıca mənbəyi və ideologiyası təhlil olunan fəsillərdə irəlində söylənilənlərin hamısına bir növ yekun vurulur.

Monoqrafiyada sənətkarlıq məsələsinə xüsusi diqqət yetirilib. M.Ə.Rəsulzadə Nizami şeirinin özünəməxsusluğunu tarixi faktlara yaradıcı, məqsədinə müvafiq şəkildə yanaşmasında, məsnəvi formasını klassik səviyyəyə qaldırılmasında və onu didaktik və lirik mövzuları tətbiq etməklə təkmilləşdirməsində, Şərq fantaziyası ilə Qərb təfəkkürünü çulğışdırma bilməsində, peyzaj yaratmaqda misilsizliyində, təbiətin insan kimi canlı təsvirində, müasir impressionistlərin də yetmədikləri bir yüksəklikdə olan rəmzçilikdə, dilinin canlılığı və obrazlılığında, elmi təfəkkürlə bədii təxəyyülün uzlaşdırılmasında, yüksək poetik forma daxilində böyük sosial ideyalar təlqin edən və ali siyasi məqsədlər güdən ölməz əsərlər yaratmasında, şeir ilə hikməti, sənətkarlıqla ideyalılığı uğurlu bir şəkildə birləşdirməsində görür. Müəllif Nizami sənətinin başlıca qaynağının sevinc olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçının fikrincə, “Nizaminin gerçək sənət qaynağı olmaq üzərə nəşəyə önəm və dəyər verışı, onun həyat haqqındakı telakkisiylə tam bir ahəngdədir. Daha doğrusu, şairin sənət haqqındakı telakkisi həyat haqqındakı telakkisindən doğmuşdur” (2, 190).

Beləliklə, Nizami dühasının məhsulu olan yüksək sənətkarlıq məziyyətləri üzərində söhbəti müvafiq olaraq davam etdiririk. Bəllidir ki, Nizaminin 800 ildən yuxarı bir müddətdə yaşadan poeziyası məcazi – metaforik, mətnaltı deyimləri, bədii təsvir və ifadə vasitələri, simvolizmi ilə seçilmişdir. Bu barədə M.Rəsulzadə yazır: “Nizami avropalıların “metafora” adlandırdıqları istiarənin misilsiz ustasıdır. Şair fikirlərini bol – bol işlətdiyi məcazi deyimlər və nadir təşbəhlərlə ifadə edir ki, H.Ritter bunu “təmsil” və ya “təsvir dili” mənasında alır. Daha sonra şairin istiarələrindən bədii təsvirlərlə müzəyyən beytlərindən örnəklər təqdim edir. Məsələn, gecənin düşdüyün bildirmək istərkən, şair “günəşin camı daşa dəydikdə, dünya xalq üçün bir şüşəyə döndü” – deyir. İstiarə vasitəsilə günəşin doğmasını yüksək poetik formada verdiyini bildirir: “Sübh tezdən fələyin çıraqı dünyanın gözəl üzünü işıqlandırdı” söyləyir”. Müəllif bildirir ki, Nizami yalnız şairanə təsvirlərində deyil, fəlsəfi hökmlərində də eyni istiarə və məcaz sənətindən faydalanır. Hər hansı cəmiyyətdə yüksək məqam tutanların məsuliyyətini anlatmaq üçün Nizaminin əsən şiddətli küləkdən otların asudə olduqları halda, sərvlərinə əziyyət verdiklərini göstərir. Əşyaların canlı təcəssümündə cazibəli təşbəhlərin yaradıldığını qeyd edir ki, bütün bunlar orijinaldan verilən nümunələrlə bəhəm azərbaycanca da göstərilir (bax 2, s. 182, 184).

Kitabın sonunda gedən şərh və izahlar Rəsulzadənin dərin elmi biliklərini qabarıq şəkildə nümayiş etdirir. Alim Nizami şeirinin özünəməxsusluğu, başlıca mənbəyi, onun eşq fəlsəfəsi, dinə münasibəti, ictimai ideali, dövlət və hökmdar – (İsgəndər) haqqında fikir və mülahizələrinin hərəsini bir fundamental tədqiqat mövzusu hesab edir. Bütün bunlar əslində Nizami sözünün poetik vüsəti, onun milli təfəkkür və elmi məlumatları əsasında meydana çıxmışdır. Deyilənləri kitab müəllifi uyğun misallar əsasında diqqətə çatdırır. Bu baxımdan “türk” sözünə verdiyi məna fərqlərinə diqqət yetirək. Klassik İran ədəbiyyatında “türk” sözünün gözəl mənasında işlədildiyini Hafiz Şirazinin bir beyti əsasında diqqətə çatdırır. Daha sonra gözəllik məfhumu olaraq işlədilən bu sözün həqiqi və ya məcazi mənalarda digər şair və yazıçıların da işlətdiyini bildirir. Rəsulzadə yazır: “Amma yəqin ki, heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir əsərdə “türk” məfhumu Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edilməmişdir. Şairin təhlil etməkdə olduğumuz “Xəmsə”sində bu müddəanın 80 – dən artıq müxtəlif dəlil və əsaslarını tapmışıq” (2, s. 140).

Beləliklə, M.Rəsulzadə böyük təəssübkeşliklə, türk sevgisi ilə yanaşdığı dahi Nizamini böyük İran şairi Firdovsi, gürcü şairi Şoto Rustavelli ilə paralel olaraq əlaqələndirməklə onun nəticə etibarlı ilə əsl Azərbaycan şairi olduğunu qürurla səsləndirir. “Təkrar edirik: əsərlərinin farsca yazdığına baxmayaraq Nizaminin, qeyd etdiyimiz kimi, məzmun və hissiyyat nöqtəyi – nəzərindən azərbaycanlı bir türk təfəkkürünə malik olduğunu aşağıdakı səhifələri çevirdikcə açıqca görə bilərsiniz” (2, s. 28).

“Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” poemalarının da monoqrafiyada məzmunu müəllif təhkiyəsində özünəməxsus şəkildə elmi araşdırmaya gətirildiyini görürük.

M.Ə.Rəsulzadə hər bir əsərin yazılış tarixini dəqiqləşdirməyə çalışmış, Nizami mövzularının hansı mənbələrdən alındığını və ona qədər hansı səpkidə işləndiyini göstərmiş, habelə neçə min beytdən ibarət olduğunu da qeyd etmişdir.

Bütün tədqiqat boyu Nizaminin fars şairi olması fikrini qəti inkar edən M.Ə.Rəsulzadə onun yaradıcılığının türk ruhunu şərtləndirən məqamlarına daha çox diqqət yetirir. Öz qənaətlərini konkret dəlillərlə tamamlayaraq məsələni bu şəkildə yekunlaşdırır: “... Türk məfhumuna xüsusi yer verən bir Azərbaycan övladına, gözəl və ucaya – “türk”, gözəllik və ucalığa – “türklük”, gözəllik və ucalıq diyarına – “Türküstan” deyən bir şairə, yalnız farsca yazdığı üçün türk deməmək mümkündürmü?

Əsla!!!

Əsərlərini ərəbcə yazdıqları halda, türklük haqqındakı duyğuları ilə, türk mədəniyyəti və vətənpərvərliyi tarixində müstəsna yer tutan Kaşqarlı

Mahmudlar, Qurcu Fəxrəddin Mübarəkşahlar, Zəməxşərli Mahmudlar nə qədər türkdülərsə, Nizami də onlar qədər türkdür!” (2, 187).

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin yer üzünün əsrəfi insanın ən böyük, ən ulu fəlsəfəsinin eşq olduğunu iddia edən fikirlərinə diqqət yönəltməklə böyük şairin yaradıcılığının ruhunu, mahiyyətini aşkarlayır. Bu zaman şairin bədii düşüncəsindəki eşq fəlsəfəsini açıqlayır, bunun üçün görkəmli rus şərqşünası Y.E.Bertelsin fikirlərinə istinad edir. “Bertelsin qənaətinə, poemaların yazılışında Nizaminin qoyduğu yeni əsas, eşq dastanının müəyyən tiplərini, demək olar ki, qanunlaşdırmasıdır. Nizami üç növ eşq müəyyənləşdirir: a) qəhrəmancasına eşq; b) faciəli və ya fəlakətli eşq; v) kef çəkmək üçün əyləncə və ya oyuncaq olan eşq” (2, s. 93).

M.Ə.Rəsulzadənin bu baxımdan ən nümunəvi əsəri hesab edilən “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyası nizamişünaslığın bu gün də gerçək problemləri kimi qarşıda duran məsələlərin, onun poetik dünyasının təhlil və izahına həsr olunmuşdur. Müəllif həmin əsərdə Nizami Gəncəvi haqqında çap olunmuş azərbaycanlı və digər millətlərin nümayəndələrinin elmi əsərlərini, şərqşünas alimlərin fikirlərini tədqiqata cəlb edərək şəxsi mövqeyini və münasibətini bildirmişdir ki, bu da çox önəmli məsələdir.

Professor Vaqif Sultanlının “İstiqlal sevgisi” adlı monoqrafiyasında oxuyuruq: “Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin keçib gəlmiş olduğu yolun spesifik xüsusiyyətlərini, onun formalaşmasına təsir edən komponentləri öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatın əsasında Azərbaycan Şərq və dünya elmi və bədii fikrinin bir çox dəyərli mənbələri dayanır. Dərin ümumiləşdirmə vüsətinə malik olan bu araşdırma klassik ədəbi irsin tədqiqində də ən dəyərli mənbələrdən biri rolunu oynaya bilər” (3, s. 176).

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin 100 illiyi ərəfəsində yazılan çoxsaylı məqalələr və elmi əsərlər sırasında bizim hazırkı yazımızın da müəyyən qədər əhəmiyyət kəsb edəcəyini düşünərək Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ictimai – siyasi xidmətləri ilə yanaşı Azərbaycan xalqının milli – mənəvi düşüncəsində xüsusi yer tutan, klassik irsimizin tədqiqi ilə bağlı araşdırmaları haqqında müəyyən fikir və mülahizələrimizi çatdırmağı müəyyən mənada gərəkli saymışıq.

Nəhayət, böyük alim, görkəmli şərqşünas, əsil azərbaycanlı vətəndaş Məmmədəmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasının sonunda yazdığı təvazökarlıqla dolu yekun sözünü məqaləmizin sonunda xatırlatmaq istərdik: “Azərbaycan şairi Nizami” barəsində nəzərdə tutduğumuz plan sona yetdi. Lakin Nizamini tamamilə aldada bildikmi? – güman etmirəm!

Böyük və dahi şair olan Nizami təbiətin bir fenomenidir” (2, s. 220).

Ədəbiyyat

1. Resulzade Mehmet Emin. Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti – teşekkülü və şimdiki vaziyeti), İstanbul, Azərbaycan Türkləri Kültür və Dayanışma Derneği Yayınları, 1990.
2. Məmməd Əmin Rəsulzadə. “Azərbaycan şairi Nizami”. Bakı, 1991, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
3. Vaqif Sultanlı. “İstiqlal sevgisi”. Bakı, 2015.

L. Alizade

Mahammadamin Rasulzadə and classical literature

Summary

One of the founders of the Azerbaijan Democratic Republic M. Rasulzadeh, along with his political activities, served as a great patriotic intellectual in our statehood, nationally, in the field of scientifically-philosophical, literary, publicity and enlightenment. In our present article, our goal is to express the views and ideas of M. Rasulzadeh about classical literature specifically found among scientific-literary trials of national ideology, philosophy, historical-traditional thought. Let's note that M. Rasulzadeh's artistic creativity, as well as a literary scholar, is characterized by nationalism, Azerbaijaniism ideology. While studying the ancient and medieval samples of Azerbaijani literature in the context of modernity, as well as attitudes in the context of the West and the East, M. Rasulzadeh managed to unleash his work in two directions, and has gained valuable scientific, literary and historical results.

In each section of the monograph entitled "Azerbaijani poet Nizami", consisting of 4 parts, M. Rasulzadeh described the Eastern Islamic culture, the position of the great poet at the level of famous personalities based on this culture, the general features of Persian literature under Turkish leadership, the honor, fame and pride that came to the Azerbaijani people thanks to him, have been reflected in the thought of the great scientist. The position of the poet in world literature was also analyzed by reference to reliable sources. The essence of our essay is to draw attention to the fact that the main source of analysis is to shed light on this problems in the present, and the scientific heritage of our great patriot is still necessary as a literary-historical source. One of researched aspect is that M. Rasulzadeh has a special literary perspective on the analysis of artistic works. That is, he explained and interpreted Nizami's comments from Persian origin to the Azerbaijani language based on his own translations. We also sensitively address the those scientific research problems and have taken examples. We

observed that M.Rasulzadeh was an objective scientist in comparison with the same work of two Azerbaijani poets, and we have included this issue in the article.

In the mentioned article, we also observed appreciation of M.Resultzade to Nizami who wrote in Persian according historical, political, ideological point of view, and Fuzuli, who although being born in Iraq-Arab, besides the Persian-Arabic languages writing great creativity in Azerbaijani language.

As a result, M.Rasulzadeh's assessment of the world literature and the ideas and opinions of prominent people in this area, the word of the scientist is solved by the demands of our present day and is presented to us according to its value. In the monograph which dedicated to the entire work of the Nizami, M.Rasulzade's special emphasis on Azerbaijaniism and Turkic language is investigated in our article. Nizami gives short, compact content of the poem "Leyli and Majnun" and Persian translations among the works of "Khamisa". Opinions related to M.Fuzuli's poem are compared to others. When confronting these two works, Rasulzadeh nominates very interesting ideas. In our turn, in this article, we estimate this confrontation as an original investigation and it was appropriate to present two "Leyli - Majnun" to readers. In general, the article provides for the presentation and promotion of M. Rasulzade's scientific ideas on our classical heritage.

Лала Ализаде

Махаммадамин Расулзаде и классическая литература

Резюме

Один из основателей Азербайджанской Демократической Республики М. Расулзаде, наряду с его политической деятельностью, в национальном масштабе нашей государственности являлся великим патриотическим интеллектуалом в научно-философской и литературной области, а также в области гласности и просвещения. Цель данной статьи состоит в том, чтобы выразить взгляды и идеи М. Расулзаде о классической литературе, специально найденной среди научно-литературных исследований национальной идеологии, философии, историко-традиционной мысли. Отметим, что художественное творчество М. Расулзаде, как литературоведа, характеризуется идеологией национализма, азербайджанства. Изучая древние и средневековые образцы азербайджанской литературы в контексте современности, а также отношения в контексте Запада и Востока, М. Расулзаде осуществлял свою работу в двух направлениях и приобрел ценные научные, литературные и исторические результаты.

В каждом разделе монографии «Азербайджанский поэт Низами», состоящей из 4 частей, М. Расулзаде описал восточно-ис-

ламскую культуру, положение великого поэта на уровне известных личностей этой культуры, общие черты персидской литературы под руководством Турции; честь, слава и гордость, пришедшие к азербайджанскому народу благодаря ему, были отражены в мысли великого ученого. Позиция поэта в мировой литературе также анализировалась с помощью надежных источников. Суть нашего эссе заключается в том, чтобы обратить внимание на то, что основным источником анализа является освещение этих проблем в настоящем, и научное наследие нашего великого патриота по-прежнему необходимо как литературно-исторический источник. Одним из исследованных аспектов является то, что М. Расулзаде имеет особую литературную перспективу в анализе художественных произведений. То есть он объяснил и интерпретировал комментарии Низами от персидского происхождения к азербайджанскому языку на основе его собственных переводов. Мы также внимательно обращаемся к этим проблемам научных исследований и приводим примеры. Мы заметили, что М. Расулзаде был объективным ученым по сравнению с той же работой двух азербайджанских поэтов, и мы включили этот вопрос в статью.

В упомянутой статье мы также отметили оценку М. Расулзаде Низами, который писал на персидском языке в соответствии с исторической, политической, идеологической точки зрения, и Физули, которые, хотя и родились в арабском Ираке, помимо персидско-арабских языков, писали и на азербайджанском языке.

В результате оценка М. Расулзаде мировой литературы, идей и мнений видных людей в этой области, слово ученого представляет несомненный интерес и в настоящее время. В нашей статье исследуется особый акцент М. Расулзаде на азербайджанском и тюркском языках в монографии, посвященной творчеству Низами. Низами дает короткое, компактное содержание стихотворения «Лейли и Меджнун» и персидские переводы произведений «Хамсы». Мнения, связанные со стихотворением М. Физули, сравниваются с другими. Столкнувшись с этими двумя работами, М. Расулзаде выдвигает очень интересные идеи. В свою очередь, в данной статье мы оцениваем это противостояние как оригинальное исследование, и было бы целесообразно представить читателям два «Лейли и Меджнуна». В целом в статье представлена презентация и продвижение научных идей М. Расулзаде в отношении нашего классического наследия.

**Rəyçi: Teymur Kərimli
Akademik**

FƏRİDƏ VƏLİYEVƏ
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
feridehicran60@mail.ru

XIII-XV ƏSRLƏR ANADİLLİ TÜRK ŞEİRİNDƏ EŞQ MOTİVİ

Açar sözlər: şeir, eşq, təsəvvüf, bəşəri sevgi, ilahi məhəbbət, rəmz və simvollar, bədii və fəlsəfi fikir.

Key words: poem, love, Tasawwuf, human love, Platonic love, symbols, literary and philosophical thoughts

Ключевые слова: стих, любовь, суфизм, общечеловеческая любовь, божественная любовь, знаки и символы, художественная и философская мысль

Giriş. Bütün dövrlərdə dünya ədəbiyyatının ən cəlbedici və heç zaman tərəvətdən düşməyən əbədi mövzusu olan eşq XIII-XV əsrlər anadilli türk şeirinin də əsas leytmotivini təşkil edir. İstər lirik, istərsə də epik əsərlərdə aparıcı ideyanın xarakter və xüsusiyyətindən asılı olmayaraq bütün əsərlərin məzmun özəyində eşq motivinin ayrıca yeri vardır. Onu da qeyd edək ki, Şərq ədəbiyyatında eşq mövzunun işlənməsinin çox incə məqamları özünü göstərir. Belə ki, orta əsrlər Şərq ədəbiyyatı və onun aparıcı qollarından olan türk ədəbiyyatı təkcə bədii düşüncənin deyil, həm də fəlsəfi fikrin əsas təzahür və ifadə vasitəsi olmuşdur. Yəni Şərq xalqları ədəbiyyatında, o cümlədən də türk ədəbiyyatında şairlər bu mövzuya yalnız sevgi hisslərini bildirmək üçün müraciət etməyiblər. “Ayrı-ayrı zaman kəsirlərində dövrün və mühitin, şairin fəlsəfi təfəkkürünün süzgəcindən keçib bəzən çox geniş – ilahi, irfani, bəzən isə olduqca real və həyati anlamda işlənsə də, mahiyyətə dəyişməyən və bəşəri əhəmiyyət kəsb edən eşq məfhumu şairin bir çox mətləblərə münasibətini bildirmək üçün ən güclü silah olmuşdur” (1. s. 63). Türk ədəbiyyatının keçib gəldiyi uzun əsrlik tarixin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, xüsusilə orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış söz sənətkarları çox vaxt birbaşa, açıq deyə bilmədiklərini bu mövzunun cazibədar pərdəsi altında, incə, zərif duyğular və poetik obrazlarla ifadə etmiş, haqsızlıq və ədalətsizliyə qarşı etiraz səslərini ucaltmış, azadlıq arzularını rəmzlər və simvolik obrazlar vasitəsilə ifadə etmişlər. Belə ki, klassik türk şeirinin lirik qəhrəmanı, Ş. Alışanovun da qeyd etdiyi kimi, “həyat və cəmiyyət haqqında aşiq simasında danışır” və alim bunu, yəni “məhəbbətin dili ilə böyük həqiqətlərin şərh edilməsini”, haqlı olaraq, “təfəkkürümüzün ümumi inkişaf qanunauyğunluğu ilə əlaqədar hadisə hesab” edir (2. s. 42). Odur ki, klassik ədəbiyyatda eşq motivini araşdırarkən müəllifin məqsəd və

qayəsindən, çatdırmq istədiyi ideya və fikirlərin ayrı-ayrı məna çalarlarından asılı olaraq mövzunun təhlilinə bir neçə baxımdan yanaşmaq lazımdır.

XIII-XV əsrlər anadilli türk şeirində məhəbbət lirikasını öyrənərkən ilk növbədə məhz bu əsrlərdə yaranan poeziyada eşq məfhumunun mahiyyətini açmaq gərəkdir. Türk ədəbiyyatının ideya qaynaqları içərisində türk mifik təfəkkürü, qədim türk inancları, adət-ənənələri ilə yanaşı, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında dərin köklərə malik təsəvvüfün də çox böyük yeri vardır. Bədii və fəlsəfi sözlün, daha dəqiq ifadə edilsə, təsəvvüf və bədii ədəbiyyatın bir-birinə bu qədər nüfuz etməsinin, qaynayıb-qarışmasının səbəbləri istər ədəbiyyatşünaslıq elmində, istərsə də fəlsəfi fikir tarixində döndönə araşdırılmış mövzudur. Ona görə də, sadəcə, bunu deməklə kifayətlənəcəyik ki, sufizmin nümayəndələri elmi-fəlsəfi fikirlərini çatdırmaq üçün fəlsəfi traktatlardan daha çox poeziyaya, onun təsir gücünə və kütləviliyinə üstünlük verirdilər. Dövrün elmi bilik və nəzəriyyələrinə dərinlənən söz sənətkarları isə əxz etdikləri bu biliklərdən bədii yaradıcılıqlarında istər-istəməz bəhrələndirdilər. Nəsim Göyüşov qarşılıqlı surətdə gedən bu prosesi belə şərh edir: “Данный процесс был взаимным, т.е. мистики для передачи сокровенных настроений воспользовались возможностями тайного поэтического языка, а поэты для расширения тематики идейно-эстетического содержания своего творчество использовали суфийские ценности” (3. s. 345). Şübhəsiz ki, özündən əvvəlki irsdən bəhrələnen, qədim və zəngin ədəbi ənənələr üzərində yetişən, yetkinləşən XIII-XV əsrlər türk ədəbiyyatı mənsub olduğu, daha dəqiq ifadə etsək, varisi olduğu bu xəzinədən qidalandığı kimi, ona öz töhfəsini də vermişdir. Əlbəttə, bu dövrdə sırf sufi-fəlsəfi istiqamətdə yazıb yaradan sənətkarlarla yanaşı, dünyəvi ruhlu, bəşəri məhəbbəti tərənnüm edən söz ustaları da yetişmişdir. Lakin təbii ki, hətta ən real gerçəkliklərin bədii ifadəsinə örnək ola biləcək poeziya nümunələrində də dövrün, zamanın ədəbi-bədii və estetik tələblərinə uyğun olaraq, təsəvvüfün təsiri hiss olunur. Bu şairlərin yar, hal, saqi, meyi-nab, canan, qəlb, könül, qəriblik, təvəkkül və s. kimi sufi rəmz və simvollarından istifadə etdikləri açıq-aydın görünür. A.Dadaşzadənin çox doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, “bir cəhət şübhəsizdir ki, keçmişdə yaşamış azsavadlı oxucu, habelə xüsusi filoloji, yaxud fəlsəfi təhsili olmayan müasir oxucu üçün həmin şeirlər adi məhəbbət lirikasından başqa bir şey deyildir; aşiq adı məhəbbət vurğunu, məşuqə adicə sevilən qız, vüsala yetmək arzusu da sevgililərin təbii qovuşmaq ehtirasıdır” (4. s. 56.). Başqa sözlə, şair yazır və artıq onların hansı anlamda qəbul və dərk edilməsi isə oxucunun zövqü, idrakı və dünyaya fəlsəfi baxışından asılıdır.

Bədii ədəbiyyatda eşqin təsəvvüfi mahiyyəti. Təsəvvüf alimləri Haqqa qovuşma yolu, onun nəzəri və əməli yönləri barədə müxtəlif fikirlər söyləsələr də bu düşüncələr bütün hallarda bir nöqtədə birləşir: xəlv edilmiş hər bir canlı-cansız varlıq İlahinin mövcudluğundan başqa bir şey deyildir və

nəhayətdə Ona da qovuşmalıdır. “Arif” və “sufi”ni müqayisə edən N.Fətəliyeva yazır: “Arif öz-özünə, özünü dərk etməyə çalışırsa, sufi özünü tərk edir, özündən Allaha doğru səfər edir, daxili təmizlənmə, əzab, Eşq yolu ilə Allaha doğru yönəlir” (5. s. 35).

“Ana dilində yazdığı əsərlər bütün türkdilli xalqlar üçün nümunə ola biləcək yüksək poetik bir üslubda qələmə” (6. s. 8) alınan XIII əsr şairi İmadəddin Nəsimi də aşiqliyi özünüdərk, idrakın, Tanrını tanımağın elə bir yüksək mərtəbəsi hesab edir ki, bu halı, onun dəyər və qiymətini “nəfsini bilməzlər” anlamazlar.

Aşiqin əsrarını, həqqi bilən arif bilir,
Aşına halın nə bilsin nəfsini bilməz qərib. (7. s. 26)

XIII əsr türk ədəbiyyatında təsəvvüf şeirinin ən böyük nümayəndəsi hesab olunan Yunus Əmrə yaradıcılığının da əsas qayəsi insanın daxili aləmindəki sevgi duyğusunun səmtini, yönəmini tapmaq, yaşam eşqinin səbəbini aramaqdır.

İşksuz adem dünyədə bellü bilün ki, yokdur,
Her birisi bir nesneye sevgüsü var aşıkdur. (8. s. 56)

- deyən şairin bu misraları iç dünyasının, mənəvi aləminin axtarışına çıxan bir araşdırıcının tamamlanmış əsərinin sərlövhəsi kimi səslənir. İnsan mənəviyyatının mayasında sevgi duyğusunun olduğunu vurğulayan şair hətta bəşər övladını başqa canlılardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən birinin məhz eşq olduğunu söyləyir:

İşksuzlara virmə ögüt, ögüdündən alur degül,
İşksuz adem hayvan olur, hayvan ögüt bilür degül. (8. s. 83).

Yunus Əmrə yaradıcılığında eşqin insanın bütün hissələrini cılaladığını, onda müqəddəs, ülvi duyğular oyatdığını daha qabarıq müşahidə edirik. Şairin əsərlərində eşq - sanki bəsit şüurdan rəşional düşüncəyə doğru keçid körpüsüdür. Sufi şair eşqi daxili dünya ilə maddi aləm arasındakı vəhdətdə görür, məhəbbəti paklığın təntənəsi, möhtəşəmliyin qələbəsi kimi qəbul edir.

“Təsəvvüf fəlsəfəsi yaradılışın sirrini, səbəbini, Yaradanın yaradılmışa münasibətini, yalnız ali varlıq insanın deyil, bütün yaradılmışların Yaradana, öz əslinə doğru qayıdış istəyini eşqlə izah edir” (9. s. 226). Sufilərə görə, Allah insanda, təbiətdə və əşyada təcəssüm edir və insanı daxili təkamülə, yəni Allaha doğru aparan yeganə yol məhəbbətdir, eşqdır. XIII əsr şairi İmadəddin Nəsimi də bəşər övladının simasında Yaradanın təzahürünü gördüyündən onu bütün varlıqdan uca tutur və ona sonsuz sevgi bəsləyir.

Kim ki, həqqi pərdəsiz üzündə, ey can, görmədi,
Bibəsirətdir, gər ana bibəsər dersəm, nola? (7. s.14)

Şair kamil insanın surətində Haqqı görə bilməyənlərin bəsirət gözünün kor olduğunu, hətta gözsüz (bibəsər) olduğunu söyləyir. “Yaradan – Tanrı “mütləq gözəl”dir, bütün aləmdə, o cümlədən insanda olan gözəlliklər də haqqın təzahürüdür və haqqın təcəllası kimi sevilməyə, məhəbbətə layiqdir” (9. s. 395).

Çünki Məcnun gördü ol üzündə həqqin surətini,
Aşiqin mə’şuqəsi Leyli olur didarına. (7. s. 55)

Eşq hər şeyin başlanğıcı və mənasıdır. “Allaha ulaşmaq üçün nice yollar vardır. Ancak bu yolların en kestirme olanı aşk yoludur” (10). Çünki kamil aşiq (insan) eşqinin atəşindən məhv olur və sevgilisində bəqaya qovuşur. Hətta təkcə insan deyil, bütün yaradılmışlar da bu “vəhdəti-vücut”a can atırlar. Lakin İlahi qüdrətin möcüzəsi olan eşq yalnız Tanrının seçilmiş bəndələrinin, kamil insanın qəlbində yuva sala bilər.

Sana olan şevkindən dolayı bütün felekler ve yıldızların başı döndü.
Seni aramaktan su her köşede akmakta. (10)

Yunus Əmrə düşüncəsində aşqlıq həm insanın xislətində ola biləcək bütün qüsurlardan arınmaq və özünü, dünyanı dərk etmək olduğundan həm də ən böyük alimlikdir. Şairin yaradıcılığında bir çoxlarından fərqli olaraq aşıqlər şaxələnir, bir neçə sferaya bölünür. Yəni şair eşqi dar mənada qəbul etmir. Əgər eşqin bir timsalını məcnunluqda görürsə, axtarırsa, digər tərəfini batindəki həqiqətdə, dünyəvi aləmin məftunluğunda, ölüm sevgisində, Tanrı eşqində, “mən”in müqəddəs anlamında arayır. O, saf, təmiz məhəbbətin mə-nəvi qələbəsinə şərh etməyə can atmaqla xəyanəti, vəfasızlığı, mərhəmətsizliyi, dünya nemətlərinə hərisliyi pisləmək, insanları ruhən sağlamlığa çağırmaq istəmişdir. Xuraman Hümmətova da araşdırmalarında təsdiqləyir ki, şairin sufi görüşlərinə görə, ilahi eşq insanı hiylədən məkr və paxıllıqdan qoruyur (11. s. 31). Çünki böyük sevgisi olan insanın qəlbində mənfəi işartılara yer qalmaz və bu baxımdan fəzilətin ən birinci yaradıcısı eşqdır. “Muhabbet; kalbin, birşeydə kamil idrak eylemesinden ötürü, o şeye meyiletmesidir” (10). Məhəbbət mövzusunda yazılmış əsərlərdə aşiqin ən çox müraciət etdiyi ünvan onun qəlbi və könlüdür. Çox qəribədir, aşiq sevgidən duyduğu sevinci deyil, daha çox kədər hislərini qəlbiylə bölüşür. Yunus Əmrə yaradıcılığında da eyni motivləri görürük. Şairin fəlsəfi düşüncələri sevgi mənbəyinin nəticəsi olaraq tamamlanır. Bu mənbə isə könlüdür. Ədalət, insana hörmət, qəlb qırmamaq və nəhayət, eşq kimi məziyyətləri könullərdə axtaran şair, təsadüfi deyil ki, Tanrını da insanın könlündə görür.

Eşqinə düşünlərin yürəyi yanar olar,
Kənduyu sana verən düğəli eşdən keçər. (12. s. 158)

XIV əsr şairi Qazi Bürhanəddin lirikasında eşq fəlsəfəsinin şairin özünə məxsus şəkildə şərhini görürük. “Aşiqü məşuqənin eşq ilədir varlığı”, - deyən şairin də ən yaxın könül sirdaşı, dərdlərinin məhrəmi “ruhun gözü olan qəlb”dir. Şair eşq bəlasının intəhasızlığı, məşuqənin laqeydliyi və bu dərddin çarəsizliyi haqqında fikir və düşüncələrini bölüşmək üçün ən yaxın həmdəm, müsahib kimi qəlbinə, ürəyinə müraciət edir. Zatən bu pünhan dərdi başqasına açmaq da olmaz. Çünki eşq neçə-neçə aşıqları “zar etsə” də, dərdə düçar olmuş “suxtə” könüllərin həmdəmi, qonşusudur.

Suxtə könüllərə qıldı yenə car eşq,
Ey neçə aşıqları qıldı yenə zar eşq. (13. s. 18)

Şairə görə, eşq dərddinə “əql ilə dəva bulmaq” mümkün deyil, bu dərddin məskəni ancaq könüldür, qəlbdir. Şübhəsiz ki, şair - “neçə aşıqları” - deyərkən, qəlbində Rəbbinə qarşı eşq nuru olan, daxili aləmini, iç dünyasını əxlaqi təkamül, özünü idrak yolu ilə paklaşdıran və varlığını (mövcudluğunu) Yaradana sonsuz sevgidə tapan kamil insanı zənn etmişdir.

Təsəvvüfdə Allaha qovuşmağın – vəhdəti-vücudun mərtəbələrindən biri də hal, məqamdır. İ.Nəsimi deyir:

İçdim qədəhi-pürmeyi mə’suqə əlindən,
Cismim qamu can olduvü can uğradı halə. (7. s. 46)

Bu parçadakı “hal” sözünü adi mənasında izah etsək, beytdə ifadə edilən fikir yarımçıq və mənasız görünə bilər. Şübhəsiz ki, şair burada “hal” sözünü təsəvvüfdə başa düşülən anlamda işlətmişdir. Yəni insanın daxili aləmində, mənəvi dünyasında, qəlbində oyanan, hər şeyin zahiri deyil, batini keyfiyyətlərini, gerçək qaynağını pərdəsiz görməyə və duymağa imkan verən hiss və şüurdur, başqa sözlə, hal hər şeyin mahiyyətinin dərk edilməsidir. “Allahın mövcud olduğu hər şeyin mahiyyətinin dərk edilməsi ilk növbədə Allaha eşq, məhəbbət bəsləməklə mümkündür – bu prinsip sufilik fəlsəfəsinin əsas, mühüm müddəsidir” (4. s. 54).

Elə Nəsimidən gətirdiyimiz beytdən də anlaşıldığı kimi, sufizmin fəna-fillah yolundakı addımlardan biri də saqidən şərab istəyib “qəflətə dalmaqdır”. Təsəvvüfdə şərab “vücudi-mütləqə”, Allaha cəzb olunma zövqüdür. Bu isə real, maddi aləmdən cismən olmasa da, ruhən uzaqlaşmaq yolu ilə mümkün idi.

F.Qasımzadə Füzulinin fəlsəfi dünyabaxışından bəhs edərkən “sufizmdə şərab” məsələsinə də toxunur və XIII əsrin böyük mütəsəvvüfü Mövlana Cəlaləddin Rumidən sitat gətirir: “Ruha, qəlbə təmizlik verən o şərab hara? Üzüm şərabı hara? Təmizlik verən şərab abi-həyatdır, o birisi pis. O, səni donuz kimi yapar, bəzən meymuna çevirər. Qırmızı su ilə axırda üzüqara olursan. Allah şərabının isə küpü könüldür...” (14. s. 84). Klassik liriklər

şərabdan bəhs edərkən daha şox “mey-nab” - təmiz şərab, saf şərab ifadəsini işlədirlər. Bəs “təmiz, saf şərab” ifadəsi ilə ustadlar məhz nəyi nəzərdə tutmuşlar? Bu məqamda “Qurani-Kərim”in “Əs-səffaf” (“Səf-səf düzülənlər”) surəsinin 45, 46 və 47-ci ayələrini xatırlatmaq istərdim. “Onlar (Allahın müxlis (səmimi, xalis – F.V.) bəndələri) üçün [cənnət saqiləri tərəfindən adamı kefləndirməyən, behiştə çay kimi axan] şərab dolu piyalələr dolandırılacaqdır. Ağappaq, özü də içənlərə ləzzət verən bir şərab. Onun içində [dünyadakı şərabdan fərqli olaraq] ağı başdan çıxaran, başağrısı, süstlük verən heç bir şey yoxdur. Onlar ondan məst də olmazlar” (15. s. 445). Şərqdə yayılıb intişar tapan bütün fəlsəfi cərəyanlar, o cümlədən də sufizm dinə əsaslanmış, ondan qidalanmışdır. Müqəddəs Kitabımızdan gətirilən bu sitatdan da aydın olur ki, müdriklik və kamilliyin zirvəsinə can atan, maddi həyatdan daha çox mənəvi yüksəlişə ucalmaq amalı ilə yaşayan filosof sənətkarlar “şərab” sözünü birbaşa lüğəvi mənasında işlətməmişlər. A.Rüstəмова Füzulinin sufi görüşlərindən bəhs edərkən bu mətləbə toxunaraq yazır ki, şairin “...əsərlərində gedonik cazibələri, deyək ki, şərabı-meyi, “insana nöqsan gətirən”, “əqli zail”, “könlü qafil” edib, “peyğəmbər şəriətinə zəval vuran” müstəqim içki kimi deyil, “əqli nurlandıran”, “insana mərifət qapılarını açan”, onda “ilahi vəcd oyadan cövhər” mənasında işlətdiyini dönə-dönə qeyd etdiyinin şahidi” (9. s. 402) olur.

Lakin, təbii ki, ədəbi əsərlərdə rast gəldiyimiz hər saqi və şərab sözlərini təsəvvüfə bağlamaq doğru deyildir.

Məhəbbət lirikasında tez-tez rast gəldiyimiz məqamlardan biri də aşıqın sevgilinin vəfasızlığından diyari-qürbətə üz tutması, qərblilik həyatı keçirməsidir. Əslində diqqət etsək, görürük ki, bu qürbət el, qərblilik heç də birbaşa mənalarda işlənməyib (əlbəttə, “mey, şərab” kimi “qərib” sözünün də müasir dildə anlaşılan mənalarda işləndiyi hallara da yetərincə rast gəlirik). Yəni bu məqamlarda “qürbət”, “qərblilik” kəlmələri yad yer, məkan anlamında izah edilə bilməz. “Evliyaya görə asıl garib; ya hâl itibariyle veya örf itibariyle olan gariblerdir.

Şeyhu`l-islâm hazretləri bunları ayrı ayrı şöyle tarif ediyor: “Hâlen garib olan kimsələr, fəsid olan və günahların bolca işləndiyi bir zamanda sâlih olan kimsələrdir, ilmen garib olan kimsələr; cəhaletin diz boyu olduğu zamanda, âlim olan kimsələrdir” (10).

Hədəslərdən birində deyilir ki, Məhəmməd Peyğəmbər (s) söyləyirmiş ki, qərblilər Allahın ən çox sevdiyi bəndələrdir. Ondan soruşanda ki, “qərblilər kimlərdir?”, cavab vermişdir ki, “qərblilər dini yaşatmaq üçün evini tərk edən kəslərdir”. İmadəddin Nəsimidən bir beytə nəzər salaq.

Rəvamıdır, rəvamıdır, həbib

Ki, oda yandırasan mən qərbi? (7. s. 93)

Sufilərə görə, biz insanlar dünyaya gəlmədən öncə Rəbbimizlə görüşmüş və onun Rəbbiliyini və hökmranlığını qəbul etmişik. Bu müsahibə əsnasında ruhumuz Onun cəmalını müşahidə etmişdir. Ancaq ruhumuz dünyada bəşəri örtüyə girdiyi üçün Allahı görməz olmuşuq. Fəqət onun xeyallarımızda qalan gözəllikləri bizi aşıq etmişdir. Təsəvvüfə görə, Allaha “şövq duyma”nın izahı da məhz budur. “Şövq” sözünün lüğəvi mənası nəfsin bir şeyi həddən artıq dərəcədə istəməsi və onu arzu etməsidir. “Şiddətli arzu, aşırı istek, marifet kaynaklı neş’ə, sevinc və hasret ma’nalarını ihtiva eden şevk; sofiyece, tam idrak və ihâta edilməyən veya müşâhədə edilib de sonra kaybolan mahbuba “sevgiliye” qarşı, kalbin arzu ilə coşması şeklinde ta’rif edilmiştir” (10). Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, Allaha şövq duymaq bir növ ona qovuşmağı arzulamaqdır. Eşqin sonsuz qüdrəti və gücü, qarşısızalmaz bir duyğu olduğu XV əsr türk şairi Necati bəyin aşağıdakı beytində də maraqlı bənzətmə və müqayisələr fonunda əksini tapmışdır. Şair göstərir ki, həqiqi aşıqın qəlbinə düşən eşq atəşinin alovlanmasına heç kəs və heç nə - hətta nasehin kəlamı da mane ola bilməz, dəryalar təsinə axsa belə, heç nə onu durduramaz.

Aşka mâni olamaz nâsîh kelâm-ı hûş-mend
Kimsene qarşı duramaz aksa deryâ bir yana. (16. s. 152)

Yunus Əmrənin də yaradıcılığını araşdırarkən aydın olur ki, şair Tanrıya şövq düymək yolu ilə ideallaşmağın mümkünliyünü bütün varlığı ilə duyur.

Eşq və məhəbbət səhralarında dolaşan hər yolçu, zaman-zaman eşqin atəşindən yandıqca yanıb Sevgilinin verdiyi ölməzlik şərəbindən içən hər aşıq heyrətin doğurduğu dəhşətə məruz qalır. Aşıq hüsn qarşısında “lal olur”. “Heyrətin doğurduğu dəhşət” deyildikdə də məhz bu anlaşılır. Elə məcnunluq özü də heyrətin ən yüksək pilləsidir. Heyrət insanın Allahın yaratmış olduğu şeylərin nizam və intizamındakı qənirsizliyin qarşısında duyduğu çaşqınlıqdır. “Kişi sahib olduğu bilgilerin bu eşsiz nizam qarşısında ne kadar kifayetsiz və kıt olduğunu gördüğü an, Allah’ın sanatına olan hayranlığından hayrete düşər” (10). Başqa sözlə desək, şair sevgilinin simasında Haqqın təzahürünü, Tanrı sirrinin əsrarəngiz ifadəsini görür və onun qüdrətinin böyüklüyünə heyranlığını belə ifadə edir:

Səkkiz uçmaq aşıqlərə köşkü saraydır bilənə,
Musiləyin heyran olub Tur dağında qalan bənəm. (12. s. 73)

Yuxarıdakı misralarda Yunis Əmrə də eşqdəki heyranlıq məqamına işarə etmişdir.

Sufizmin ən önəm verilən məqamlarından biri qəlbin Allaha tam etimad bəsləməsi, güvənməsi, yəni təvəkkül etməsidir. “Qurani-Kərim”in Əl-Maidə surəsinin 23-cü ayəsində deyilir ki, “əgər möminsinizsə, Allaha təvəkkül edin”. Bir hədisi-şərifdə isə qeyd edilir ki, cənnətə sorğu-sualsız girəcək şəxslərdən bir qismi də Rəbblərinə təvəkkül edənlərdir.

Sufilər hər işdə sadəcə və sadəcə Allaha təvəkkül edər, yəni heç nədə səbəb axtarmaz, Ona etimad edər, Onun hökmlərinə səbr edər və “tədbiri tərək edərək” Allahın hər şeyi daha doğru, daha düzgün yoluna qoyacağına böyük inam bəsləyərdilər. Başqa sözlə, təvəkkül və onun ən yüksək mərtəbəsi olan tefviz bütün olacaqların hakimiyyətini və tədbiri Xaliqin ixtiyarına, Allahın iradəsinə, Tanrı qüdrətinin əlinə buraxmaqdır. Təvəkkül yoluna girmək üçün öncə hər şeydə bir səbəb axtarmaqdan vaz keçmək gərəkdir. Çünki təsəvvüfə görə, səbəb bir alətdir. Səbəblərə meyil etmək nəfsdəndir və qəlbi korlayır. Allaha həqiqi mənada təvəkkül edənlərin qəlbi isə tamamilə Xaliqin hökmündədir. Necə ki, İmadəddin Nəsimi deyir:

Aşiq bəla yolunda gərək kim, həmul ola,
Mə’şuqədən ana nə gəlürsə, qəbul ola. (7. s. 16)

Eşq qəminin, məhəbbət bəlasının məmnunluqla qəbul edilməsi, sevgilinin xəyalı ilə “ünsiyyət tutmaq” da sufizmdən gələn bir imandır.

Yunus Əmrənin eşq fəlsəfəsində hər şeydən təcrid olunmaq dərəcəsi də var və artıq bu dərəcədə ehtizaz səviyyəsi yaranır. Bu möhtəşəmlik zamana belə sığmır. Artıq burada şairin fikri ilə desək, ilahiləşmə, təmizlənilib müqəddəsləşmə mərhələsi başlayır.

XIII-XV əsrlər türk poeziyasında dünyəvi eşqin bədii ifadəsi. XIII-XV əsrlər türk şeirinin araşdırılması göstərir ki, bu dövrdə “dünyəvilik bir sistem halında” formalaşmasa da, əldə olan bədii nümunələr bəşəri, dünyəvi eşqin də tərənnümünün yer aldığını söyləməyə imkan verir. Hətta türk ədəbiyyatı tarixində sufi şair kimi tanınan Yunus Əmrə yaradıcılığında da iki real aşiq arasındakı səmimi hisslərin ifadəsinə rast gəlirik. Şair şeirlərində tez-tez klassik aşiq-məşuq obrazlarına – Məcnun-Leyli, Fərhad-Şirin, Xosrov-Şirin - , eşqin simvoluna çevrilmiş rəmzi obrazlara da – gül-bülbül – müraciət edir.

Fərhad bu eşq yolunda başın külüngə tutdu,
Xosrov Şirin dərdindən dosta verdi canını. (12. s. 225)

Dünyəvi eşqin məziyyətlərinin ifadəsi baxımından Yunus Əmrənin gül-bülbül eşqini mənalandırması maraqlı doğurur. Şair təmiz məhəbbətin

mənəvi qələbəsini bəşəri ideyaların şərhilə açmağa çalışır, insanı alçalmağa vadar edən hərisliyi, tanahkarlığı pisləyir, vədinə, vəfasına xilaf çıxanların, sədaqətdən, ədalətdən və mərhəmətdən uzaq olanların mənəviyyatsızlığını göstərib şərh edə bilir.

XIII-XV əsrlər türk poeziyasında dünyəvi eşq motivinin işlənməsindən danışarkən Qazi Bürhanəddin yaradıcılığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Şairin poeziyasındakı bu nikbinlik və həyatsevərliyi, çox doğru olaraq, onun həyat tərzi, cəmiyyətdə tutduğu mövqe və hərbi-siyasi fəaliyyətindəki uğurları ilə bağlayırlar. Ə.Səfərlinin yazdığı kimi, “şair eşq fəlsəfəsini gerçək məqamlarda üzə çıxarır” (17. s. 9). Qazi Bürhanəddinin sevgilisi real varlıqdır, gözəlliyi, naz-qəmzələri, ciltvəsi, əğyara meyil etməsi və s. həyatı xarakter və münasibəti ilə seçilən, yadda qalan obrazdır.

Ləbün meyilə bir dəm dimağ əgər tər ola,
Gərək ki, sözlərümdən cahən müəttər ola. (13. s. 19)

Müəllifin cahana ətir saçan (cahanı müəttər edən) edən bu sözlərindən də görüldüyü kimi, yar ilə real görüşdən zövq alan şair qəzəllərinin əksəriyyətində “gözəlin saçını, qaşını, üzünü, dodaqlarını, boyunu, belini vəsf edərək, insan gözəlliyini təbiət gözəlliyindən mənəvi və cazibədar sayırdı” (17. s. 8). Aşağıdakı beytə diqqət yetirək:

Belün kibi xilal oldux, ağızın tək xəyal oldux,
Xəyal olalı, şaha, bu dəm mehmanı üşşaqun. (13. s. 18)

Real sevgilinin zahiri gözəlliyinin təsvirini verən bu parçada şair “xəyal olmaq” ifadəsini beytin birinci misrasının sonu və ikinci misrasının əvvəlində işlətməklə rəddüləciz ələssədr sənəti - “uc-uca calanma” yolu ilə təkrir yaradaraq şeirin poetik təsir gücünün artırılmasına nail olmuşdur.

XIII əsr poeziyasında insana, insan ləyaqətinə, onun qüdrətinə olan yüksək inamını tərənnüm edərək şeirlərində insanı həyatın yaradıcısı, həyatı gözəlliklərin əsl mənbəyi kimi vəsf edən İmadəddin Nəsiminin qəzəllərində hürufi-fəlsəfi şeirin ən yüksək zirvələrini fəht etməklə yanaşı, qəzəllərində “şəkərləb”, “mələk surətli dilbər”, “xırdadəhan”, “günəş təl`ətli ay”, “xeyrül-bəşər” və s. kimi epitetlərlə vəsf edilən gözələ bəslədiyi məhəbbətin tərənnümü də yer almışdır. Bu baxımdan şairin “Mərhəba, xoş gəldin, ey ruhi-rəvanım, mərhəba” misrası ilə başlayan “Mərhəba” rədifli qəzəli dünyəvi eşqin ifadəsinə həsr olunmuş şeirin ən gözəl nümunəsidir.

Gəldi yarım naz ilə, sordu, Nəsimi, necəsən?
Mərhəba, xoş gəldin, ey xırdadəhanım, mərhəba! (7. s. 13)

XV əsr şairi Necati bəy də sevgilinin gözəlliyini vəsf edərəkən təşbih və mübaliğədən məharətlə istifadə yol ilə maraqlı və mənalı bədii nümunələr yaratmışdır. Günəş də onun sevdiyi gözələ aşıqdır. Şair “Günəşin dünyanı dolanmasının” (bildiyimiz kimi, əslində Yer Günəş ətrafında fırlanır) da səbəbini məhz onun sevdiyi gözələ tay axtarmaqla izah edərək maraqlı hüsni-təlil (səbəbin gözəlliyi) yaratmışdır.

Aşık olmuşdur güneş, ey dilber-i ra'nâ sana,
Dolanır dünyâyı hergiz bulamaz hem-tâ sana. (16. s. 155)

Nəticə. Şərq ədəbiyyatı həmişə mənəvi-əxlaqi kamilləşmə məktəbi olmuşdur. Yaranışından bütün insanlığı düşündürən və daima ədəbi-bədii, ictimai fikrin diqqət mərkəzində dayanan, “yüzlərlə sənət əsərinin leytmotivinə çevrilən” kamil insan və bu zirvəyə doğru aparən “özünüdərk” mövzusunun çözülməsində eşq mövzusu həmişə söz sənətkarlarının ən çox müraciət etdikləri istinad nöqtəsi olmuşdur. Hər bir qələm sahibi bu mövzuya öz düşüncəsi, dünyabaxışı, elmi və nəzəri səviyyəsi və s.-dən asılı olaraq ən müxtəlif səviyyələrdə yanaşmış və bu da müvafiq olaraq bir-birindən həm poetik sənətkarlıq, həm bədii dəyər və həm də digər kriteriyalarına görə fərqlənən bədii yaradıcılıqlarda təzahürünü tapmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Xəlil Yusifli, Təhminə Bədəlova. Məhcur Şirvani yeni təfəkkür işığında. Bakı, Elmin İnkişafı Fondu, 2012, 366 səh.
2. Alışanov Şirindil. Sözü estetik yaddaşı. Bakı, “Elm”, 1994. 228 səh.
3. Göyüşov Nəsim. Müsəlman mistisizmi və orta əsrlər ədəbiyyatı. // Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, “Elm”, 2010. səh. 335-369.
4. Dadaşzadə Araz. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1980. 228 səh.
5. Fətəliyeva N. Sufizm – mənəvi yüksəliş və təmizlik fəlsəfidir. // Azərbaycan filologiyası məsələləri. (Məruzələrin tezisləri). Bakı, Azərənəşr, 1995. Səh. 35-36.
6. Həmid Araslı, Teymur Kərimli. Ön söz. // İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I c. Bakı, “Lider” nəşriyyatı. 2004. Səh. 4-10.
7. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I c. Bakı, “Lider” nəşriyyatı. 2004. 336 səh.
8. Yunus Əmrə. Risalat al-Nushiye: Selim Yağmur. İstanbul, Dergah yayınları, 2008. 428 səh.

9. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. III c. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2009. 736 səh.
10. İsmayıl Ankaî Dede. Merâtib-i sülûk (Sülûkun mertebeleri) ve Yüz Mertebe. http://umutrehberi.tassavvufi.com/yazmalar/yuz_mertebe.pdf
11. Hümətova Xuraman. Yunus Əmrə. Məqalələr toplusu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012. 240 s.
12. Yunus Əmrə. Əsərləri. Təribçi Cəlal Bəydili. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004. 326 səh.
13. Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı, Azərənşr, 1988. 656 səh.
14. Qasımzadə Fuad. “Qəm karvanı”, yaxud zülmətdə nur. (Füzulinin dünyagörüşü). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968. 360 səh.
15. Qurani-Kərim. Tərcümə edənlər Ziya Bünyadov, Vasim Məmmədəliyev. Bakı, Azərənşr, 1992. 720 səh.
16. Necâti beg Divanı. Hazırlayan Pro. Dr. Ali Nihat Tarlan. Ankara, Akçağ yayınları, 1992. 440 səh.
17. Əlyar Səfərli. Ön söz. // Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı, Azərənşr, 1988. Səh. 3-16

F.Valiyeva

**The motive “love” in the 13-15-th century’s poetry
written in the mother language**

Summary

The Middle Ages Oriental, as well as Turkish literature, being its leading branches, was the main manifestation and expressing means not only of literary thoughts, but also the philosophical ideas. The masters of words living in these period have expressed their ideas which they couldn’t declare directly behind the tempting curtain of love having recourse to exquisite and extremely original poetic characters, thus they raised their voices against injustice, expressed their wishes of freedom through symbols. The Turkish literature of 13-15-th centuries, benefiting from previous literary heritage, formed on ancient and very rich traditions was both fed from this literature, and made contribution to its development. Certainly, during this period, along with the poets, creating namely on the philosophical direction, there were those who have glorified the human love. Whenever, even in the poetic samples, which would be model to the artistic expression of real events we can feel the influence of Tasawwuf as per the literary and aesthetic requirements of the time. In this article we have strived to analyze the

directions of research of the theme of “love” in the Turkish poetry of 13-15-th century based on the most characteristic works of the period.

Ф.Велиева

Любовные мотивы в турецкой поэзии XIII-XV веков

Резюме

В средние века Восточная литература, турецкая в том числе, являющаяся одной из основных ее составляющих, была не только отражением художественного мировоззрения, но и основным проявлением и способом выражения философской мысли. Мастера пера, творящие в тот период, часто пользовались заманчивым прикрытием любовной тематики, ее тонкими поэтическими образами для завуалированного бичевания несправедливости и неравенства. Для выражения своих чаяний, связанных со стремлением к свободе, они обращались также к соответствующим знакам и символам. Турецкая литература XIII-XV веков, пользующаяся художественными дарами предыдущих поколений и достигшая совершенства благодаря древним и богатым литературным традициям, не только питалась ими, но и сама обогащала их. Несомненно, что в ту эпоху наряду с поэтами, отдающими предпочтение в своем творчестве суфийско-философским стихам, творили и мастера пера светского характера, воспевающие общечеловеческую любовь. Однако, совершенно естественно, что даже в поэтических образцах указанных столетий, художественно отображающих самые острые моменты реальной жизни, чувствовалось, в соответствии с литературно-художественными и эстетическими требованиями времени, влияние суфизма. В статье была предпринята попытка дать смысловую оценку отношению к любви в турецкой поэзии XIII-XV веков, а также способам отображения данной тематики в творчестве наиболее известных поэтов эпохи.

Rəyçi: Xuraman Hümətova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NURANƏ NURİYEVA
ADU, dosent
nurananuri@mail.ru

ORİYENTALİZMİN ƏDƏBİ – ESTETİK FİKİRDƏ YERİ

Açar sözlər: Ədəbi tənqid, Oriyentalizm, , Edvard Said, post-kolonializm

Keywords: Literary criticism, Orientalism, Edvard Said, Post-colonialism

Ключевые слова: Литературная критика, Ориентализм, Эдвард Саид, ПОСТ- КОЛОНИАЛИЗМ

1978-ci ildə yazdığı “Oriyentalizm” adlı monoqrafiyasında oriyentalizmi ilk dəfə olaraq elmi və sistemli şəkildə tədqiq edən Edvard Saidə görə Şərqlə Qərbin tarixi boyunca antik dövrdən başlayaraq Qərb həmişə Şərqlə bağlı müəyyən qərəzli mövqə tutmuşdur. Qərb heç vaxt Şərqi sevməmiş və hər zaman ona qarşı çıxmışdır. Edvard Said bu qarşıdurmanın əsasını Qədim Yunan-Fars müharibələri sayır. Bu müharibələrin mühüm nəticələrindən biri təxminən 40 il sürmüş (492-449), farslara qarşı çıxan yunanların özünüdərkində güclü təkamül olmuşdur. Herodot və Fukidid Yunanıstanı əks siyasi və ekzistensial dəyərlərin daşıyıcısı kimi Şərqə qarşı qoyurdu.

Edvard Saidə görə oriyentalizm, Şərq ilə məşğul olan kollektiv müəssisədir; yəni Şərq haqqında qərar verir, Şərq haqqındakı qənaətləri təsdiq edir, tədris edir, qıscacası, bu yanaşma üsulu “Şərqə hakim olmaq, onu yenidən qurmaq və onun rəhbəri olmaq üçün” Qərbin icad etdiyi bir vasitədir [4, 5].

Edvard Said “oriyentalizmi” kolonial və post-kolonial epoxanın bir dünyagörüşü kimi başa düşür. O, öz əsərində avropalıların Şərq və “şərqli”ni necə təsəvvür etdiklərini araşdırır və təhlil edir. Öz təhlillərində o belletristika ilə yanaşı elmə (sonuncuya daha çox üstünlük verir) xüsusilə də linqvistikaya (qədim şərq dillərinin öyrənilməsi) əsaslanır.

“Oriyentalizm” əsərinin giriş hissəsində Said yazır: “*The Orient is an integral of European material civilization and culture. Orientalism expresses and represents that part culturally and even ideologically as a mode of discourse with supporting institutions, vocabulary, scholarship, imagery, doctrines, even colonial bureaucracies and colonial styles*” [4, 10]. (Şərq Qərbin “maddi” sivilizasiya və mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsidir. Oriyentalizm bu hissəni mədəni və hətta ideoloji cəhətdən diskursun bir növü kimi müvafiq qurumlarla, lüğət, elmi ənənə, təsvirlər, doktrinalar və hətta kolonial bürokratiyalar və müstəmləkəçilik üslubları ilə ifadə və təmsil edir.)

Edvard Saidin əsas tezi ondan ibarətdir ki, Oriyentalizm – yalnız Qərb mədəniyyətinin nümayəndələri tərəfindən Şərq dilləri və mədə-

niyyətinin öyrənilməsi deyildir. Bu hər şeydən əvvəl ideoloji, siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrin müqayisəli dünyagörüşü planında kompleks şəkildə öyrənilməsidir. Oriyentalizmin bu mövqeyi Saidə görə müxtəlif vasitələrlə təmin olunan (həmçinin akademik elmlər vasitələri: incəsənət, musiqi və ədəbiyyat) Qərb Şərq üzərində öz hökmranlığını sürdürür [14].

Edvard Said hər hansı bir oriyentalist diskursun əsaslandığı, dörd tezisi ayırd edir:

1) *Şərq - Qərbə əksdir*. Qərbin müsbət xarakteristikası var və ona görə də biz aşağıdakı “Şərq-Qərb” dixotomiyasını əldə edirik: qəddarlıq - humanistlik, qabalıq – mədənilik, natəmizlik– təmizlik.

2) *Şərq ruhu dini mətnlərdə daha yaxşı verilmişdir*. Məhz Avropa tədqiqatçıları tərəfindən həmin mətnlərin tədqiqi və təhlili əsasında Şərq mədəniyyətlərinin mahiyyətini anlamaq olar.

3) *Şərq passiv və ətalətli bir məkandır*. Buna görə də məhz Avropa tədqiqatçılarının vəzifəsi - onu təsvir və tədqiq etməkdir. Şərqi passivliyi Qərb tərəqqisinə qarşı qoyulur. Qərb Şərqə münasibətdə fəal və yüksək bir yer olaraq təqdim olunur.

4) *Şərq həmişə nə isə bir təhlükə mənbəyidir*. Nə isə bir “şərq təhlükəsi” fikri mövcuddur: “sarı” (Çin, panmonqolizm), “qara” (Afrika ölkələri), “yaşıl” (islam dövlətləri)...

Edvard Said Şərq haqqında mövcud olan bu təsəvvürü elmi şəkildə əsaslandırır və bu təsəvvürün siyasətə təsirindən danışır. Söhbət kolonial elmi tədqiqlərdən və biliklərdən gedir. İncəsənətdə Şərqlə münaqişədən sonra o nə isə dağdıçı bir şey kimi təsvir olunur.

Edvard Said oriyentalizmi iki qismə ayırır: gizli və aşkar. Aşkar oriyentalizm əsasən siyasət, ideologiya və kütləvi şüur üçün xarakterikdir. Bu üzdə olan məsələdir və bu mənada heç bir böyük problem yaratmır. Onun tendensiyası başa düşüləndir və çox asan müəyyən olunur. Bu səbəbdən də rəşional tənqidə məruz qalır [4].

Gizli oriyentalizm – Şərqi qəbul olunmasında onun ümumi ənənəsini, düşüncə və hisslərini müəyyən edən dərin və dərkolunan şərtlərin birləşməsidir ki, belə oriyentalizmin diqqətlə araşdırılması labüddür.

Edvard Saidin “Oriyentalizm” əsəri şərqşünaslar haqqındadır və şərqşünaslar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onu da qeyd edək ki, bu kitab Şərq insanı üçün deyil, Qərb insanı üçün yazılmışdır. Qərb insanı onların bu gün yaxşı yaşaması üçün babalarının nə etdiyini bilməlidir.

Ümumiyyətlə, oriyentalizm ideyasının gənəzisi hardan gəlir və Edvard Saidin oriyentalizm ideyası olubmu? Britaniyanın Mançester universitetinin professoru Vera Toltsun “Rusiyanın şəxsi Şərqi” adlı kitabına (Vera Tolz, *Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*, Oxford University Press: Oxford

and New York: 2011, 224 p.) nəzər salsaq görürük ki, Tolts oriyentalizm ideyalarının genezisini sxem halında təqdim edir (Baron Viktor Romanoviç Rozen məktəbi = Sergey Oldenburq / məqalə «Востоковедение» 2-ое изд. «Большая Советская энциклопедия = Ənvər Əbdül Malik = Edvard Said) [5].

Vera Toltsa görə Edvard Saidin birdən-birə oriyentalizmin məğzini dərk etməsi mümkün deyil. Ona görə də o, qeyd etdiyimiz sxemə əsasən göstərir ki, Edvard Said Şərqlə bağlı ideyası haqqında da məlumat əldə etmişdi və ən nəhayət etnik qibtə kökənli Misir – Fransız siyasi alimi, pan-ərəbist və marksist olan Ənvər Əbdül Malikin fəlsəfəsi ilə tanış olduqdan sonra bu ideyanı irəli sürmüşdü. Edvard Said özü solçu intellektual olmuşdur.

Edvard Said oriyentalizm konsepsiyası üçün Mişel Fuko, Antonio Qramşi və Jak Derridanın ideyalarını əsas götürür. Belə ki, Said Mişel Fukodan diskurs anlayışını və epistemayı (məlumatların yığılması, saxlanması və təkrarlanması haqqında bir sıra fikirlər) götürmüşdür. Başqa sözlə, bilik-güc quruluşunu götürmüş və onu bir qədər sadələşdirmişdir. Edvard Saidə görə bilik hakimiyyətə xidmət edir və buna görə də bilik insanları sıxmaq və özünə tabe etmək üçün bir vasitədir. Antonio Qramşidən o, hegemoniya nəzəriyyəsini götürmüşdür. Jak Derridadan isə Said, mətnin dekonstruksiyasını götürmüşdür.

Edvard Said oriyentalizmin konstruksiyasını da bir qədər sadələşdirmiş və belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, bilik olan yerdə hakimiyyət var – harda hakimiyyət var – orda ancaq diktə edir və itaət etdirirlər. Belə ki, Şərq haqqındakı biliklər Qərbin əlində olduğu üçün Qərb diktə edir, Şərq itaət edir.

Edvard Saidə görə oriyentalizmin əsas anlayışları aşağıdakılardır:

Reprezentasiya (*Representation*)

Essensializasiya (*Essentialization*)

Generalizasiya (*Generalization*)

İmaginativ (*İmaginary*)

Özgə (*Other*)

Diskurs (*Discourse*)

East / Orient / Asiya

Edvard Said kitabına epigraf olaraq Karl Marksın “Lui Bonapartin on səkkizinci bryumeri” adlı əsərindən sitat götürmüşdür. “Onlar özlərini təmsil edə bilməz, onları başqaları təmsil etməlidir” [4]. Oriyentalizmin ən mühüm anlayışları Reprezentasiya və Essensializasiyadır. Edvard Saidə görə Essensializasiya mahiyyətə yanaşmadır. Məsələn, Şərq xarakteri, Şərq düşüncəsi, Şərq despotizmi, duyğusallıq, qəddarlıq, nifrət və s.

Edvard Saidə görə oriyentalizm – siyasi, sosioloji, ideoloji, hərbi və elmi representasiyadır. O, qeyd edir ki, representasiya konsepsiyası müasir

Avropa ənənəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Prezentsiyadan fərqli olaraq representasiya tədqiqat obyektini sıxışdırır və subyekt özü onu obrazlı konstruksiyalarla əvəz edir. Oriyentalizmə əsasən Şərqi özünü təqdim edə bilməz, mütləq onun əvəzinə kimsə representasiya şəklində çıxış etməlidir və bunu da yalnız Avropa elmi edə bilər. Şərqi Avropanın tarixi, filoloji, bədii, imaginativ mətnlərində və siyasi sazişlərində representasiya olunur.

Oriyentalizm, Napoleonun Misirdəki əsgəri kampanyasının, Süveyş kanalının inşasının və s. əsas şərtlərindən biri idi. Saidə görə “Oriyentalizm – müvafiq institutlarla, lüğətlə, elmi ənənə ilə, formalı seriyalarla, doktrinalarla, müstəmləkə bürokratiyası ilə olan mədəni və ideoloji representasiya, diskursdur” [4]. Representasiya mahiyyətin dərk olunma imkanını azaldır. Said belə bir metodun və ideoloji mövqeyin tutarsızlığını göstərir və tənqid edir. Bununla yanaşı oriyentalizm – yalnız Şərqi (*Orient*) haqqında representasiyalar kombinasiyası deyildir. Oriyentalizm Qərbin mədəniyyət hegemonyasının nəticəsidir və onun mahiyyəti Avropanın qeyri-Avropa xalqları üzərindəki üstünlüyü ideyasında əks olunmuşdur. Bu mədəni hökmranlıq oriyentalizmə güc və sarsılmazlıq verir və üstünlük isə Şərqi qarşı müəyyən bir münasibət formalaşmasına təməl qoyur [4].

XIX əsrdə, yazıçı tərəfindən “şərqi” kəliməsinin işlədilməsiylə oxucunun təsəvvüründə qəfil duyğusalılıqla, geridə qalmışlıqla, mədəniyyətsizliklə, despotizmə meyilliliklə və sairəylə bağlı assosiasiya yarandı. XX yüzillikdə də Şərqi və ərəblərə baxış dəyişmədi. Belə ki, Şərqi xatırlarkən ya qorxu hissi yaranır (“sarı təhdit”, “monqol orduları”, “əsmər dominionlar”), ya da onu passivləşdirmək, tədqiq etmək, inkişaf etdirmək və işğal etməklə nəzarət altında saxlamaq fikri meydana çıxır. Belə klişə və inanclar silsiləsi, təbii ki, mümkün ola biləcəklər kimi qəbul olundu [10].

Şərqi öyrənilməsi neokolonial mövqə sahibi olan Qərbin şüuruna əsaslanırdı. Edvard Said oriyentalizmin ədəbiyyatda əks olunmasına xüsusi diqqət yetirir. Ədəbi reprezentasiyalarda Şərqi qurtuluş, fentezi, erotik arzuların azadlıq yeri olaraq parlaq bir xətt ilə keçir. Öz əsərində Edvard Said Antuan İsaak Silvester de Sasi, Ernest Renan, Lui Massinyon, Edvard Uilyam Leyn, Qustav Flober, Fransua Rene de Şatobrian, Riçard Berton kimi elm və ədəbiyyat adamlarının adını çəkir.

Generalizasiya da isə istənilən yanaşma fərd tərəfindən inkar edilə bilər. Edvard Said Şərqi coğrafi anlamda *East*, kulturaloji anlamda isə *Orient* olaraq görürdü. Bu baxımdan da Şərqi Qərbin güzgüdəki əksidir və bu üsulla Qərbi özünü yenidən yaradır. Əslində Edvard Said Qərbi mühakimə və məhv etmək məqsədi güdmür. Çünki Şərqi dəyişməyib. Qərbi Şərqi olan münasibətini dəyişib və o artıq baxmağa heç bir güzgü axtarmır. Bu səbəbdən də o, Qərbin Şərqi münasibətini dəyişməsini irəli sürür və onun əsas ideyası multikulturalizmdir.

Ümumiyyətlə, Edvard Saidə görə Qərbin Şərq ölkələrinə olan münasibəti:

1) özünü “Şərqə” qarşı qoyan, (klassik mətnlər ilə hazırlanmış və zənginləşdirilmiş “neqativ eynilik” və dolayısı ilə “oriyantalizm” ilə yaxından əlaqəsi olmayan) bir bütün olaraq konstruksiya etmək;

2) “Şərqi” essensialzasiya etmək və bununla ona bir obyekt statusu vermək;

3) Qərbin müstəmləkəçi və ya yarı kolonial dominantlığının vahid mümkünlüyü üçün “Şərqi” obyektləşdirmək (Qərbə zidd olan, inhisar statusunu əldə edən subyektin) və bununla da legitimləşdirməkdir.

Edvard Saidin fikrincə, ideoloji münasibətdə “təmiz” bir mövqe yoxdur. Saidə görə yazıçı və ya alimə istər-istəməz həyat şəraiti, dəyərlər sistemi, müəyyən bir sinifə aid olma kimi faktorlar təsir edir. Buna görə də ideologiyanın ədəbiyyata olan təsiri qaçılmazdır. İmperiyada yaşamağın müstəmləkəçiliyə, irqçiliyə və bu kimi şeylərə münasibətdə müəyyən fikirlərin formalaşmasına necə təsir göstərdiyini təsdiq etmək məqsədi ilə Edvard Said Con Stüart Mill, Arnold Bennet, Tomas Karlayl, Con Henri Nyumen, Tomas Babinqton Makoley, Con Raskin, Corc Eliot, Çarlz Dikkens kimi məşhurların adını çəkir. Buna görə də oriyentalizm yalnız mədəniyyət, humanitar elmlər və ya institutlarla passiv şəkildə əks etdirilən siyasi təhsil və ya mühit deyildir. O eyni zamanda Şərqlə bağlı böyük və xaotik mətnlərin toplusu və “şərq” dünyasını itaətdə saxlamaq üçün “qərb” imperialist işbirliyinin ifadəsi və təzahürü də deyildir. Əksinə, bu, geosiyasi şüurun estetik, humanitar, iqtisadi, sosioloji, tarixi və filoloji mətnlərə yansımasıdır. Həmçinin oriyentalizmə böyük ədəbi elmi tədqiqat irsi xarakterikdir ki, oriyentalizmlə bağlı yaranacaq sonrakı mətnlərin əsasını qoyur. Bu “tekstual” mədəniyyət Şərqlə bağlı müxtəlif etiketlərin, klişelərin və təlqinlərin daha da yayılmasına yardım edir. Misirin fəthinə hazırlaşan Napoleon, Şərq haqqında miflər əsasında tərtib edilmiş, oxuduğu mətnlər əsasında bir təsəvvürə malik idi, lakin bu təsəvvür reallıqla toqquşan empirik şəkildə əldə edilən faktlarla dəstəklənmirdi.

Edvard Said, oriyentalizmin İslam dini baxımından Avropanın dünyagörüşünə necə təsir etdiyini də göstərir. İslam dövlətləri tərəfindən Avropaya edilən çox saylı hücum səbəbindən İslam təhlükə olaraq qəbul edilir. Yazıçı qeyd edir ki, məhz bu səbəbdən də, İslam dini terror, barbarlıq kimi dağıdıcı qüvvəni simvollaşdırmışdır. Avropalı xristian alimləri o gündən İslamı hədyan kimi qəbul etmiş, Məhəmməd peyğəmbərə isə “yalançı” damğası vurmuşlar: “Orta əsrlərdə Məhəmmədin şəxsiyyətinə, Avropada həqiqətən də ortaya çıxan və özlərinə etibar olunmasını tələb edən və ardıcılarını toplayan “azad ruhun” (*Free Spirit*, XII əsr) müjdəçilərinin xarakterinə uyğun olan, bir sıra xüsusiyyətlər əlavə etmişdilər” [4].

Orta əsrlərdə və erkən İntibah dövründə, islamın müəyyən bir xristian obrazının yaradılması, elmi mühitdə müxtəlif müzakirələrdə, xalq arasında kök salmış xurafatda və poeziya sahəsində əsərlərin yaranması ilə möhkəmləndi. Orta əsrlər epoxası üçün İslam bir obraz idi və Orta çağ xristianlığının ehtiyacları üçün təfsir edilmişdir. Edvard Said qeyd edir ki, XX əsrdə də İslam nadir hallarda ciddi elmi araşdırmaların obyektinə çevrilir və artıq bu mövzuya həsr olunmuş əsərlər də tendensiyalı nəzəri, ideoloji cəhətdən yönləndirilmiş, doqmatik xarakter daşıyır.

Edvard Saidi tənqid edən Robert Irvin “Edvard Saidin kölgə mirası” *“Edward Said’s Shadowy Legacy”* (2008) adlı məqaləsində, Saidin müxtəlif çağlarda və janrlarda yazan Şərq ədəbiyyatı yazıçıları arasında o qədər də əhəmiyyət kəsb etmədiyini söyləyir. Bunlar təcrid edilmiş nümunələrdir, belə ki, İohann Volfhanq fon Göte (1749-1832) heç vaxt Şərqə səyahət etməmişdir; fransız yazıçısı Qustav Flober (1821-1880) qısa müddətə Misirə səyahət etmişdir; antisemitizmin əsərini ləğv etdiyi fransız şərqşünas Ernest Renan (1823-1892) və “Ərəbcə-İngiliscə lüğət” (*Arabic-English Lexicon*, 1863–93) kitabını tərtib edən britaniyalı ərəbşünas Edvard Vilyam Leyn (1801-1876) əsl tarixi-mədəni mənzərəni öz gözləri ilə görməmişlər.

İbn Vərraq da bu səpgidə yazdığı “Qərbin Müdafiəsi: “Edvard Said oriyentalizminin tənqidi” (*Defending the West: A Critique of Edward Said’s Orientalism*, 2007) əsərində yazır ki, “Orientalizm”(1978) kitabında Said şərq stereotipinə qarşı çıxacaq uydurma Avropa stereotipinin binar-əks representasiyasını yaratmışdır. Avropalı olmaq, bu cür gəldi-gedər və üslubca fərqli ədəbi şərqşünaslar qrupunun yeganə ümumi cəhətidir [7].

Edvard Saidin “Orientalizm” əsərini əsas götürən Harvard universitetinin İngilis dili və Amerika ədəbiyyatı üzrə professoru Homi Bhabha Şərqə münasibətdə özünün nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. O, postkolonializm nəzəriyyəsində ambivalentlik (*ambivalence*), stereotip (*stereotype*), mimikriya (*mimicry*), fətişləşdirmə, mədəni dəyişmə və hibridlik (*hybridity*) kimi anlayışların müəllifidir. O, psixoanalizin və biologiyanın nəticələrindən yararlanaraq bu sahəni daha da genişləndirmişdir [2].

Homi Bhabha müasir postkolonial nəzəriyyənin əsas açar fikirləri olan mimikriya, hibridlik və ambivalentliyi yaradarkən Frans Fanon, Jak Derrida, Mişel Fuko və Edvard Saidə əsaslanmış və disiplinlərarası yanaşma metodundan istifadə etmişdir.

Postkolonial nəzəriyyəni işləyib hazırlayan Homi Bhabhanın əsas fikirlərindən biri “hibridizasiya”dır. Edvard Saidin əsərindən götürülmüş bu ideya, multikulturalizmdən meydana gələn yeni mədəniyyət formasını təsvir edir. Bhabha bildirir ki, kolonializmi keçmişdə qalmış bir şey olaraq görmək lazım deyil. Çünki onun tarixi və mədəniyyətləri daim bu günümüze müdaxilə etməklə tələb edir ki, biz mədəniyyətlərarası əlaqələr haqqında

anlayışımızı dəyişək. Onun əsəri kolonial mətnlərə post-strukturalist metodologiyayı tətbiq edərək kolonializmin tədqiqatını dəyişmişdir [3].

Ambivalentlik ideyası mədəniyyəti əks qavrayış və ölçülərdən ibarət olaraq gözdən keçirir. Bhabha iddia edir ki, bu ambivalentlik – ikiləşmədir və bu müstəmləkələşdirilmiş özgənin şəxsiyyətində parçalanma yaradır, çünki bu varlıqlar öz mədəniyyətləri ilə onları müstəmləkəyə çevirənin mədəniyyəti arasında hibrid olur.

Ambivalentlik müstəmləkə hakimiyyətinin gecikmə ilə xarakterizə olmasının səbəbini açır. İqtidarın ən mühüm müstəmləkəsi o zaman əhəmiyyət kəsb edir ki, “müstəmləkə fərqlini travmatik bir ssenari” kimi mədəni və ya irqi olmasından asılı olmayaraq, iqtidarın gözündə keçmiş arxaik obraz və ya şəxsiyyət olaraq canlandırır. Lakin belə bir obrazın “orijinal” ola bilməməsi paradoksaldır [2].

Müvafiq olaraq, müstəmləkə mövcudluğu ambivalent olaraq qalır, amma orijinal zahiri görünüşü və nüfuz baxımından parçalanır, artikulyasiyası isə təkrarlama və fərqlənmə ilə ifadə edilir. Bu da kolonial diskursun ixtira və bacarıq ilə yanaşı, həmçinin yerdəyişmə və fantaziya ilə də xarakterizə olunan iki aspektini açır [13].

Bhabhanın hibridləşmə konsepsiyası kimi, mimikriya da mövcudluğun metonimidir. Mimikriya müstəmləkə cəmiyyətinin üzvlərinin müstəmləkəçililərin mədəniyyətini təqlid və qəbul etdikləri zaman meydana çıxır. Psixanalit Jak Lakan iddia edir ki, “Mimikriyanın effekti kamuflyajdır... Söhbət fonla harmoniya təşkil etməsi deyil, ləkəli fona qarşı harmoniyada olmasıdır” [8, 17]. Müstəmləkə mimikriyası, müstəmləkəçinin Özgəni fərqli subyekt olaraq tanımaq istəyinə bağlı islahat aparmasından asılıdır. Bhabhanın qeyd etdiyi kimi, “təqribən eynidir, lakin tamamilə deyil” [2]. Beləliklə, mimikriya ikiqat artikulyasiya əlamətidir; hakimiyyətə işarə edən Özgəni özümsəyən bir strategiyadır.

Qəribə olsa da, müstəmləkəçilər yazma və təkrarlanma prosesi vasitəsilə - bu cüzi representasiya, yəni mimikriya vasitəsilə “dürüst” olmaq istəyirlər. Digər tərəfdən, Bhabha mimikriyanı müstəmləkəçiliyə aid bir narsistik təsnifat kimi şərh etməmişdir, burada müstəmləkəyə çevrilən, müstəmləkəçisiz kimliyi olmyan şəxsdir. O mimikriyanı “kolonial diskursun ambivalentliyini aşkara çıxaran və etibarını pozan ikili baxış kimi” görür [6, 159].

Milləti bir narrativ model olaraq təhlil edən Homi Bhabha “öz” və “özgə” arasındakı əlaqəyə yoğunlaşaraq “sərhəd” məkanının əhəmiyyətini vurğulayır. Üçüncü dünya xalqlarının mədəni kimlik ideyasını rədd edən Homi Bhabha, sübut etməyə çalışır ki, millət müxtəlif cinsli və hibrid olmaqdan, narrativ bir model olaraq daha maraqlıdır. Homi Bhabhaya görə, “tekstuallıq” postkolonial tədqiqlərin əsas konsepsiyasıdır. “Millət və

narrativ” (*Nation and Narrative*) kitabında o, ideologiya və dil arasında paralellik yaradır və elementlərin ambivalent təbiətinin (“Yanusun iki üzünü”) onlara aid olduğunu göstərir və “millətin ikili diskursunu qurmaqda Yanusun iki üzünü ilə dilin özünün ambivalentliyini araşdırmaq” məqsəd olaraq qarşısına qoyur [1, 57]. Belə ki, bu yanaşma bir mədəniyyətin digəri üzərində üstünlüyünü inkar etməyə imkan verir.

Hind əsilli Kolumbiya Universitetinin professoru, alim, ədəbi nəzəriyyəçi və feminist tənqidçi Qayatri Çakravorti Spivak (1942-) (Gayatri Chakravorty Spivak) isə Qərb düşüncəsinin dekonstruksiyası ilə məşğul olmuşdur. O, Hegelin, Marksın, Haydeqqerin və Derridanın fəlsəfi irsini təhlil etmişdir. Bu araşdırmada əsas yeri isə onun 1988-ci ildə yazdığı “Mütillər danışa bilərlərmi?” (*Can a Subaltern Speak?*) essesi tutur. Spivak daha çox dominant Qərb mədəniyyətini marginallaşdıran mətnləri öyrənir: mühacirlər, fəhlə sinfi, qadınlar və digər “asılı olanlar” [12, 651].

Qayatri Ç. Spivakın postkolonial araşdırmaları, müstəmləkə ərazisində yaşayan qadınların problemlərinin təhlilinə əsaslanır. Tədqiqatçı müstəmləkə dövlətinin qadınına öz mədəni ənənəsinə uyğun olmayan davranış modelinin zorla qəbul etdirilməsini rədd edir. Müvafiq olaraq, müstəmləkəçi ilə müstəmləkə əsarətində qalan arasında cinsi münasibət, onu təcavüzün müxtəlif növlərinə imkan verən qadın kimi qəbul etdikdə inkar edilir. Müstəmləkəçiyə “üçüncü dünyanın” qadınlarının bədənində sahib olmaq hüququ verilməməsi, daha çox qara dərililərdən qorunmaq üçün bir maskadır və bu cür qorunmaya ehtiyacın duyulması öz zəifliyini şübhə altında qoymaqdır [9]. Qayatri Ç. Spivak, “Mütillər danışa bilərlərmi?” adlı araşdırmasında qadın nitqi problemini qaldırır. Onun mülahizələri, asılılıqda olan qadının şüurunu təhlilə gətirib çıxarır, belə ki, postkolonial məkanında olan qadını ya dinləyir və ya əvəzindən danışirlar, lakin onunla ünsiyyət qurmurlar [12]. Tədqiqatçı milli modelin müstəqillik qazanmaqla gerçəkləşdiyini və ən çox kişi xarakterinə sahib olduğunu sübut edir. Qadının hakimiyyət arzusunun həyata keçməsinin qeyri-mümkün edən də budur.

Qayatri Ç. Spivak qadın səsinə öyrənmək, bir qadının öz çıxışını, müxalifətin imperial patriarxiyasını və öz millətini öyrənmək ehtiyacı olduğunu vacibliyini irəli sürür. Beləliklə, postkolonial tədqiqatlar ümumiləşdirilmiş nəzəri matrisinin olmaması ilə xarakterizə olunur. Bunun əvəzinə, postkolonializm anlayışının, postkolonial tənqid, postkolonial nəzəriyyə kimi geniş izahı verilir və kolonializmin təzahürünü şərh edən antikolonializm, postkolonializm kimi müəllif modelləri irəli sürülür.

Ədəbiyyat

1. Bhabha, Homi. "Nation and Narration", Routledge, 1990.
2. Bhabha, Homi K. "Of mimicry and man: the ambivalence of colonial discourse." Modern literary theory: a reader. Ed. Philip; Waugh Rice, Patricia. 2nd ed. London; New York: E. Arnold, 1992.
3. Huddart, David. "Homi K. Bhabha", Routledge Critical Thinkers, 2006
4. Said, Edward Orientalism, New York: Vintage Books, 2003, p. 5, 40, 87, 121
5. Tolz, Vera. *Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*, Oxford University Press: Oxford and New York: 2011, 224 p.
6. Брюбейкер, Р. Переобращенный национализм. Статус нации и национальный вопрос в новой Европе / Р. Брюбейкер. – Львов : Кальвария, 2006. – 280 с.
7. Крылов, К. Итоги Саида: жизнь и книга // Саид, Э.В. Ориентализм. Западные концепции Востока / Пер. с англ. А.В. Говорунова. – СПб.: Русский Мир, 2006. – с. 598-635.
8. Лакан, Жак. Четыре основные понятия психоанализа. Семинары: Книга XI (1964). Кн.11
9. Мукгерджи, Арун П. Чей постколониализм и чей постмодернизм? / Арун П. Мукгерджи // Антология мировой литературно-критической мысли XX в. ; под ред. М. Зубрицкой. – Львов : Летопись, 1996. – С. 562–565.
10. Саид, Э. Культура и империализм / Э. Саид. – Киев : Критика, 2007. – 608 с.
11. Саид, Э.В. Ориентализм. Западные концепции Востока / Пер. с англ. Говорунова А.В.– СПб.: Русский Мир, 2006. – 640 с.
12. Спивак, Г.Ч Могут ли угнетенные говорить? Введение в гендерные исследования. Часть II. Хрестоматия. СПб. – ХЦГИ. 2001, Сс.649 – 670.
13. Томпсон, Ева М. Трубадуры империи: Русская литература и колониализм / Ева М. Томпсон. – Киев : Издательство Соломии Павлычко «Основы», 2008. – 368 с.

İnternet

14. Никитин М.Д., «Ориентализм Э. Саида, Теория колониального дискурса и взаимодействие Востока и Запада: к выработке нового понимания проблемы, Саратовский Государственный Университет, <http://www.sgu.ru/faculties/historical/sc.publication/historynewtime/nin/docs/14.pdf>

N. Nuriyeva

The Place of Orientalism in literary-aesthetic view

Summary

The article is devoted to a critical examination of E. Said's famous concept of Orientalism. The concept of "Orientalism" is mainly associated with a common reproach in the bias of the entire Western tradition of oriental studies, which in various ways forms the image of the East in such a way as to substantiate and justify the domination of the West over it (as well as over the entire non-Western world). E. Said proposes a number of methodological claims to the Western tradition of representing the East.

In the 1970s and 1980s, formed the circle of the main problems of "postcolonial research". Proceedings of E. Said, G. Spivak and H. Bhabha defined the basic provisions of the new trend of intellectual thought, became programmatic in "postcolonial studies."

The theory of the "mirror stage" of J. Lacan influenced many postcolonial authors who consider relationships and oppositions within the colonial world by defining "oneself" through "the other." The concepts of "discourse", "power-knowledge", "decentralization" were borrowed from post-structuralism and deconstructionism and were actively used in the works of E. Said, G. Spivak, H. Bhabha and others. In the works of such postcolonial authors as G. Spivak and H. Bhabha nation is perceived as an artificially created concept, emphasis is placed on its constant variability, its ability to transform (like any speech and thought construct, narrative), its hybridity.

Н.М.Нуриева

Место ориентализма в литературно-эстетической мысли

Резюме

Статья посвящена критическому рассмотрению известной концепции ориентализма Э. Саида. Концепцию «ориентализма» преимущественно связывают с общим упреком в ангажированности всей западной традиции востоковедения, которая различными способами формирует образ Востока таким образом, чтобы обосновать и оправдать доминирование над ним Запада (равно как и над всем незападным миром). Э. Саид выдвигает ряд методологических претензий к западной традиции представления Востока.

В 1970–1980-е гг. сформировался круг основных проблем «постколониальных исследований». Труды Э. Саида, Г. Спивак и Х. Бхабхи определили базовые положения нового направления интеллектуальной мысли, стали программными в «постколониальных исследованиях».

Теория «стадии зеркала» Ж. Лакана оказала влияние на многих постколониальных авторов, рассматривающих взаимоотношения и оппозиции внутри колониального мира посредством определения «себя» через «другого». Концепты «дискурса», «власти-знания», «децентрализации» были заимствованы из постструктурализма и деконструктивизма и активно использовались в работах Э. Саида, Г. Спивак, Х. Бхабхи и др. В работах таких постколониальных авторов как Г. Спивак и Х. Бхабха нация воспринимается как искусственно созданный концепт, делается упор на ее постоянной изменчивости, способности к трансформации (как у любой речевой и мыслительной конструкции, нарратива), ее гибридность.

Рəyçи: **Aynur Sabitova**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞAKİR CƏFƏROV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ceferov.shakir@yandex.ru

MİR CƏLAL YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ QƏHRƏMANLIQ MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: Böyük Vətən müharibəsi, vətənpərvərlik, əsgər paltarında, cəbhə, satirik hekayələr

Keywords: Great Patriotic War, patriotism, soldier's clothes, front, satirical stories

Ключевые слова: Великая Отечественная война, патриотизм, солдатская одежда, фронт, сатирические истории

Böyük Vətən müharibəsində «hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün!» şüarı ədəbiyyatın da yolunu, istiqamətini, pafosunu müəyyənləşdirən xarakterik əlamət olmuşdur. Spesifik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən yeni tarixi dövr sənətin, sənətkarın qarşısında böyük vəzifələr qoymuş, həmin vəzifələrin xüsusi fəallıq, operativlik və çevikliklə yerinə yetirilməsini, zamanın tələbinə uyğun dəyərli əsərlər yaradılmasını irəli sürmüş və tələb etmişdir. Müxtəlif ədəbi janrlarda, xatirə, qeyd, gündəlik, oçerk, hekayə, povest kimi nəsr formalarında meydana çıxan nümunələri birləşdirən ümumi cəhət, hər şeydən əvvəl, vətənpərvərlik hisslərinin coşğunluğu, zənginliyi, tarixi-ictimai şəraitdən asılı olaraq aldığı məna və məzmun olmuşdur. Sovet dövrü Azərbaycan nəsrində, onun Ə.Əlülhəsən, M.Hüseyn, Mir Cəlal, S.Rəhimov, Ə.Məmməd-xanlı, İ.Əfəndiyev, S.Rəhman, Y.Əzimzadə kimi nümayəndələrinin yaradıcılığında bu cəhət özünü qabarıq göstərmişdir. Mir Cəlal «Yollar» (1941) hekayəsində ana torpağı düşmən tapdağından qorumağa gedən Vətən övladlarından, bu övladların qabaqcıl bir nümayəndəsi kimi Ədhəmdən söz açmış, onun öz borcunu ödəmək əzmini, yaşadığı hisslərin böyüklüyünü qələmə almış; konkret bir fərdin vətənpərvərlik duyğularını, hərəkət və sözlərini adamlarımızın ümumi əhvali-ruhiyyəsi, hərəkət və sözləri ilə birləşdirib vəhdət halına salmışdır.«Anaların üsyanı» (1941) hekayəsində hadisələr daha da dərinləşmişdir. Hekayə ona görə güclü intibah oyardmışdır ki, burada həm həyat hadisəsi, həm də bədii təcəssüm çox təsirli və real olmuşdur. Sinəsinə övlad dağı çəkilməmiş Mariyanın daxili həyəcanları, yrək çırpıntıları, qisas duyğuları mənalı boyalarla ifadə olunmuş, hadisənin konkret təsvirindən geniş bədii ümumiləşdirməyə keçilmişdir(**Mir Cəlal. Vətən. Bakı, Azər nəşr, 1944, s.4.- 38**).Mir Cəlalin «Qan qardaşı» (1941) hekayəsi, hər şeydən əvvəl, ona görə diqqətəlayiqdri ki, mübarizə şəraitini, cəbhə həyatının mürəkkəbliyini bir neçə səciyyəvi cizgi ilə düzgün, obrazlı əks etdirmişdir. «Toplar nərildəyir,

pulemyotlar tələsir, təkər səsləri dəmirçi bazarını xatırladır. Göy-yer bir-birinə qarışmışdır. Üfüqləri kəşif və bulanlıq bir hava örtmüşdür. Adam çox eşidir, az görür. Güman edirsən ki, sənin sağında, solunda, arxanda, qarşında, başın üstündə və ayağın altında, hətta qəlbində, beynində alovlanan çarpışmaları, bütün bu gurultu və dəhşətləri müəyyən bir pərdə örtmüşdür» (**Mir Cəlalin «Qan qardaşı» -1941**).

Mir Cəlalin yaratdığı müxtəlif əsərlərdəki romantik qəhrəman Vətənin müqəddəsliyini uca tutan, ədalət və şəxsi azadlığı uğrunda mübariz, bərabərliyə və sosial tarazlığa üstünlük verən, Vətən yolunda, xalq yolunda canından keçməyə hazır olan fəal ziyalı, vətəndaşdır, öz məsləkində, yolunda möhkəm və mətanətlidir. Mir Cəlal eyni zamanda «Boz adam» (1941), «Axşam səfəri» (1942), «Snayper» (1942) və başqa hekayələrinin mövzusunun da cəbhə həyatından, müharibə səhnələrindən götürmüş və səciyyəsi fəaliyyət prosesində açılan döyüşü surəti yaratmışdır. «Vətən yaraları» (1942) hekayəsində əsgərin vətənpərvərlik duyğularını dərin səmimiyyət və bədii hərarətlə canlandırma bilmişdir. Yazıçı hərbi-vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı əsərlərində tez-tez arxadakı adamları yada salmış, əsgərin ailəsini, sevgilisini, ata-anasını, bacı-qardaşını, dost və tanışını xatırlamış, bəzən məqsədə müvafiq olaraq hadisənin inkişaf və həllini də o həyatla bağlamışdır. Yaxud, əksinə, arxadakı adamlardan söhbət açarkən od-alov içinə atılıb fədakarlıqla çarpışan döyüşçünü xatırlamış, ya onun bir neçə real cizgi ilə surətini çəkməyi, ya da haqqında heç olmazsa ümumi şəkildə məlumat verməyi lazım bilməmiş, bəlkə bunu yaradıcılıq qayəsindən irəli gələn zərurət hesab etmişdir. Mərcan nənə düşməne lənət yağdırmaqla kifayətlənməyib, konkret bir işdən yapışmağa, şəhəri yangından mühafizə dəstəsinə yaxından kömək göstərməyə can atmışdır. («Mərcan nənə» - 1942); Havva xala əsgər paltarında arxaya kəşfiyyətə gəlmiş cəsusun «xəstəliyi»ni başa düşmüş, onu ifşa etməkdə sayıqlıq göstərmişdir. («Havalı adam» - 1941); Tutu arvad cəbhəyə getmiş oğlunu əvəz edərək bol yanacaq uğrunda fədakarlıqla mübarizə aparmışdır («Ananın yarışı» - 1943). Ümumiyyətlə, cəbhə - arxa vəhdəti, müharibənin insan psixologiyasında əmələ gətirdiyi dəyişiklik obrazları səmimiyyətlə yaradılan bu cür adamların da simasında öz bədii təcəssümü tapmışdır. Qeyd etməliyik ki, Mir Cəlalin Böyük Vətən müharibəsi dövründə yazdığı bir sıra hekayələrini Məmməd Arif «qəzəbli hekayələr» adlandırmış, qəzəb hissini onların əsas ruhunu, pafosunu təşkil edən yeni xüsusiyyət kimi yüksək qiymətləndirmişdir (**Y.İsmayılov. Mir Cəlalin yaradıcılığı. Bakı, "Elm", 2010, səh.37-53**). Mir Cəlalin yaradıcılığında sovet əsgərinin təsvirini hələ Böyük Vətən müharibəsindən əvvəl yazdığı «Səfər» və «Vətən oğlu» hekayələrində görürük. Bu hekayələr də Sovet Ordusu həyatının böyük bir məktəb olması haqqında aydın bir təsəvvür vermişdir. Mir Cəlalin müharibə dövründə yazdığı hekayələrdə vətənpərvərlik əsas amillərdəndir. Həm də döyüş səhnələrinə həsr olunmuş

hekayələrdə sədaqət və fədakarlıq döyüşçüləri birləşdirən ən nəcib sifətlərdir. Mir Cəlal bu illərdə bir sıra satirik hekayələr də yazmışdır. Satirik əsərlərdə gülüş əsas mübarizə silahı olmuşdur. Gülüş mənəli, ictimai məzmunlu olduqda, vəziyyət və təbiətlərin mahiyyətindən doğduqda güclü təsir və tərbiyə vasitəsinə çevrilərək əsərin ideya-bədii ləyaqətini artırmışdır. Bu xüsusiyyət «Çupçik» (1942), «Çəkmə» (1942), «Ər və arvad» (1943) hekayələri üçün də xarakterik olmuşdur. «Çupçik» əsərində gəzməyə çıxmış «alman səyyahı»nın başına gələn «qəribə» əhvalat vasitəsilə «yüksək» cəmiyyətin mənəvi eybəcərliyi, yaltaqlıq, qorxaqlıq və qulluqbazlıq kimi çirkin sifətləri aşkara çıxarılıb kəskin ifşa edilirsə, «Ər və arvad»da orijinal bədii formada Hitler əsgərlərinin qarətçi təbiəti göstərilmiş, Vaqnerin simasında onlar gülüş obyektinə çevrilmişdir. İctimai məzmun və bədii ümumiləşdirmə «Çəkmə» hekayəsində daha qüvvətli olmuşdur. Mir Cəlal canlı ifşa obyektlərini düzgün seçərək hədəfə sərrast atəş açmış, Almaniyaya qaçmış varlı mühacirlərin müharibə dövrü miskin vəziyyətini, «vətənə» dönmək niyyət və təşəbbüsünü əks etdirmiş, İsrafil bəy və Mirzə Xəyal kimi tipik surətlər yaratmışdır. Niyyət ilə qismət, arzu ilə vəziyyət arasındakı təzad gülüşün mahiyyətini müəyyənləşdirmişdir. Bir sözlə, bədii nəsrin müxtəlif formalarında yazıb-yaradan Mir Cəlal müharibə illərində məhsuldar işləmiş, dövrün tələbləri ilə yaşamış, ədəbiyyatı mübarizə duyğusu və qələbə pafosu, nikbinlik və vətənpərvərlik hissi ilə zənginləşdirməyə, ideya-estetik cəhətdən dolğunlaşdırmağa çalışmışdır. Məsələn, «Anaların üsyanı» hekayəsində sevimli balası düşmənlər tərəfindən öldürülmüş Mariyanın fəryadları faşizmin fəlakətlərini görmüş minlərlə anaların dəridir, desək yanılmazıq (**Ə. Hüseynov. Mir Cəlaln bədii nəsri. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, s.196**). Bir də arxa cəbhə adamlarının, xüsusən yaşlı nəslin, ata-anaların fərdiləşmiş və ümumiləşmiş surətlərini canlandırmaqda Mir Cəlal gözəl yaradıcılıq təcrübəsinə və ənənəsinə malik sənətkar idi. Yeni tarixi şəraitdə də ədib bu ənənəni davam və inkişaf etdirib milli koloritə, milli-ictimai keyfiyyətlərə, təmiz mənəvi-əxlaqi sifətlərə malik obrazlar, xarakterlər yaratmağa təşəbbüs göstərmişdir. bu təşəbbüs bu minvalla da çox vaxt müvəffəqiyyətlə nəticələnmişdir. Bunun da sirri həmin adamların həyatına, psixologiyasına, ruhuna müəllifin dərinədən bələd olması, məsələyə səmimiyyət və həssaslıqla yanaşmasından irəli gəlmişdir. Odur ki, qoca Ostapenkolar, Mərcan nənələr, Tutu, Havva xalalar, Salman dayılar və başqaları canlı surətlər, xarakterlər təsiri bağışlayırdılar. Ümumiyyətlə, cəbhə - arxa vəhdəti, müharibənin insan psixologiyasında əmələ gətirdiyi dəyişiklik obrazları səmimiyyətlə yaradılan bu cür adamların da simasında öz bədii təcəssümü tapmışdır. Mir Cəlal həyatın ayrı-ayrı sahələrinə müraciət etmiş, dəyərli mövzular tapmış, müxtəlif yaş, peşə, vəzifə sahibi olan adamların surətini yaratmağa, nəcib məqsədlərini, təşəbbüslərini, arzu və əməllərini göstərməyə çalışmışdır. O cümlədən, adamlarımızın sevinci ilə bərabər,

kədərini də səmimiyyətlə qələmə almışdır. Bu müqəddəs kədər in səciyyəsi və səbəbləri üzərində dayanmışdır. Həmin kədər in şəxsi və ümumi məqsəd birliyindən yarandığını, real ictimai məzmun daşdığını, adamda bədbinlik yox, mübarizə ruhu, düşməne nifrət və qəzəb duyğusu oyatdığını əks etdirmişdir. Yaradıcılıq qayəsinə uyğun olaraq ədib hekayələrində konkret lövhə də çəkmiş, ümumi təsvirə də keçmiş, kəskin-odlu publisistikaya, incə və həzin lirikaya da müraciət etmiş; həyatla ölümün təzadından doğan mənalı səhnələr də yaratmışdır. Beləliklə, Mir Cəlalin bu dövr yaradıcılığı qüvvətlə səslənmiş, müxtəlif surətlərin, konkret hadisə və vəziyyətlərin təsviri ilə getdikcə dərinləşmişdir. Hərərətli, etiraslı, mənalı təsvir dilinə, digər ideya-bədii məziyyətlərinə görə onun çox əsərlərini həyacansız oxumaq, orada göstərilən hadisə və insanlara laqeyd qalmaq qeyri-mümkün olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Mir Cəlal. Vətən: hekayələr. Bakı, Azər nəşr, 1944, 152 s.
2. Mir Cəlalin «Qan qardaşı» (1941)
3. Y.İsmayılov. Mir Cəlalin yaradıcılığı. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Elm, 2010, 292 s.
4. M.Arif. Seçilmiş əsərləri.Üç cild.1-ci cild.Bakı, Azərb.SSR EA nəşr.1967.
- 5.N.Cəfərov. Mir Cəlalin milli ideyaları. Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2018, 112 s.
6. Ə.Hüseynov. Mir Cəlalin nəsr i. Bakı, «Elm və təhsil», 2011, 196 s..
- 7.Salamoğlu T. Mir Cəlalin nəsr i və müasirlik. Bakı, «Orxan», 2018,136 s.

Ш. Джафаров

Патриотизм и героизм в творчестве Мир Джалала

Reziyue

Лозунг «Все для фронта, все для победы!» В Великой Отечественной войне был характерным признаком для определения пути, направления и темпа литературы. Бабушка Марджан не только была удовлетворена проклинанием врага, но и могла цепляться за конкретную работу и тесно сотрудничать с городской пожарной командой. («Бабушка Марджан » - 1942); Тетя Хавва узнала «болезнь» шпиона, который пришел на разведку в солдатской одежде, она проявила бдительность в его разоблачении. («Сумашедший человек» - 1941); Женщина по имени Туту заменила своего сына, который сражался на фронте, изо всех сил пыталась пожертвовать собой за топливо («Соревнование матери» - 1943 год). В общем, фронт - единство, изменение человеческой психологии вызванные войной,

нашли свое художественное воплощение на лице созданных таких искренних человеческих фигур. В эти годы Мир Джалал также написал ряд сатирических историй. Когда смех имеет смысл, социальное содержание, зависима ситуация и от сущности характеров, стал мощным инструментом влияния и образования, и усилил идею и художественное достоинство работы. Эта особенность также характерна для рассказов «Чупчик» (1942), «Сапоги» (1942), «Муж и жена» (1943). Следует отметить, что серия рассказов Мир Джалала, написанных во время Великой Отечественной войны, Мамед Ариф называл «яростными историями» и оценивал чувство гнева, как новую черту их основного духа - псевдонима. Таким образом, в этот период творчество Мир Джалала сильно прозвучало, все больше и больше углубляются описания конкретных событий и ситуаций.

Sh.Jafarov

Patriotism and Heroism in Mir Jalal's creativity

Summary

The slogan "Everything for the front, everything for victory!" In the Great Patriotic War was a characteristic sign for determining the path, direction and tempo of literature. Grandma Marjan was not only satisfied with the damnation of the enemy, but she could also cling to concrete work and work closely with the city fire brigade. ("Grandma Marjan" - 1942); Aunt Havva found out the "illness" of a spy who came on reconnaissance in soldier's clothes, she showed vigilance in his exposure. ("The Mad Man" - 1941); A woman named Tutu replaced her son, who fought at the front, struggled to sacrifice herself for fuel ("Mother's Competition" - 1943).

In general, the front-unity, the change in human psychology caused by the war, found their artistic embodiment on the face of such sincere human figures created. During these years, Mir Jalal also wrote a number of satirical stories. When laughter makes sense, social content, the situation is dependent on the nature of the characters, has become a powerful instrument of influence and education, and has strengthened the idea and artistic merit of the work. This feature is also characteristic of the stories "Chupchik" (1942), "Boots" (1942), "Husband and wife" (1943). It should be noted that Mamed Arif called the Mir Jalal's series of stories written during the Great Patriotic War "furious stories" and estimated the feeling of anger as a new feature of their main spirit - a pseudonym. Thus, during this period the creativity of Mir Jalal was strongly pronounced, more and more detailed the descriptions of specific events and situations.

Rəyçi: Məhərrəm Qasımlı
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Н.А.СУЛТАНЛЫ
БГУ, Доктор философских наук
sultanli@mail.ru

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ИДЕИ В ТВОРЧЕСТВЕ ИРАКСКОГО НОВЕЛЛИСТА ШАКИРА ХУСБАКА

Açar sözlər: Azərbaycan dilində: Şakir Xusbak, maarifçilik, despotizm, "Qəddar həyat", incəsənət xalq üçün

Ключевые слова: Шакир Хусбак, просветительство, деспотизм, "Жестокая жизнь", искусство для народа

Key words: Shakir Khusbak, enlightenment, despotism, "Cruel life", art for the people

Видный иракский новеллист и литературовед Шакир Хусбак родился в 1930 году в городе Хилле, который находится в центре Ирака (Вавилон) в курдской семье торговца тканями. В семье было 9 детей, Шакир был пятым. Начальное и среднее образование он получил в родном городе и окончил его с высокими баллами, что позволило Шакиру Хусбаку поступить в Каирский университет.

В 1951 году Шакир оканчивает университет, получив ученую степень магистра в области географии. Возвратившись в Ирак, он работает преподавателем в одной из багдадских школ.

В 1954 году Хусбак едет в Англию и поступает в один из английских университетов, по окончании, которого получает докторскую степень. В 1958 году возвратившись в Багдад, работает преподавателем филологического факультета багдадского университета. О начале своей литературной деятельности Шакир Хусбак пишет: "Склонность к литературе появилось у меня с малых лет, читая я много, и в основном арабскую литературу и переводы на арабский язык западноевропейскую литературу. В 14 лет я стал писать литературные статьи и новеллы, которые печатал в журналах и газетах Ирака, Ливана и Египта. С самого начала своей литературной деятельности я питал склонность к реалистическому направлению, потому и восхищался новеллами Антона Чехова, Горького считая, что литература должна служить народу" (из письма писателя автору статьи). Кроме сборников новелл, Хусбаку также принадлежат труды по истории, географии и этнографии. Из крупных произведений Хусбака по географии и этнографии это: "Курды и курдская проблема", "Арабские племена в арабском государстве".

"Я считаю, что доктор Шакир Хусбак самый знаменитый из всех учёных арабских стран в области географии. Он один из выдающихся арабских новеллистов и драматургов Ирака", сказал в своем выступлении Абд ал-Азиз ал-Магалих на торжестве, проведенном в 2008 году в Багдаде по поводу 60-ти летия творческой деятельности Шакира Хусбака. (7,11)

Одной из знаменитых книг Шакира Хусбака - "Развитие географической мысли" (تطور الفكر الجغرافي). Далее Хусбак пишет книгу о знаменитом арабском мореплавателе Ибн Батуте "Ибн Батута и его путешествия". "Рассказы о нашей стране" (حكايات من بلدتنا), "География арабов" (جغرافيا عند العرب), где автор описывает географию, народы, обычаи, культуру населяющих эти местности, начиная с возникновения Ислама.

Шакир Хусбак восхищался русской литературой. Он очень любил творчество М.Горького, А.П.Чехова и в особенности книгу Чехова "Остров Сахалин". Большой интерес к творчеству Чехова побудил Хусбака посвятить ему книгу "Антон Чехов", которую в 1954 году напечатало издательство журнала "ас-Сакафа ал-Джадида".

Наряду с географической наукой Шакир Хусбак считается одним из знаменитых иракских прозаиков-шестидесятников. Политические и общественные взгляды писателя, сформировавшиеся в дни "черного режима" в Ираке отличались прогрессивностью, что особенно ярко выразилось в его новеллистическом творчестве. В 1959 году выходит его сборник новелл "Жестокая жизнь" (حياة قاسية), опубликованный издательством журнала "ас-Сакафа ал-Джадида".

В сборник вошло десять рассказов. События в рассказах происходят во времена деспотического режима Нури Саида. Хусбак в рассказах коснулся самых злободневных проблем - нищеты и безработицы, невежества, тяжкого положения женщины на Востоке.

Шакир Хусбак как и во всех своих произведениях выступил как истинный просветитель, как борец против деспотизма, последователь дела таких просветителей как Касим Амина, Абд ар-Рахман ал-Кавакиби и других. Политический деспотизм на востоке был весьма красноречиво охарактеризован арабским публицистом-просветителем Абд ар-Рахманом ал-Кавакиби (1849 – 1902).

В книге "Природа деспотизма" деспотизм, хвастаясь, говорит: "Я – зло, мой отец – несправедливость, мать – обида, брат мой – вероломство, а сестра – бедствие, мой дед по отцу – вред, дядя по матери – унижение, сын – нищета, дочь – безработица, родина – разруха, а род - невежество". (1,40)

Проблемы безработицы автор коснулся в рассказе "Черная ночь" и "Два друга". Тяжкая судьба и деспотизм в семье описывается в рассказах "Жестокая жизнь", "Девушка из данцига", и "Амина", проблемы искусства в Ираке и творчества молодых художников в рассказе "Спор". В рассказах "Учитель Мухйи" и "Возлюбленная" автор пытается указать пути борьбы с деспотизмом, с существующим строем, который породил деспотизм. (2,10)

В новелле, дающей название сборнику "Жестокая жизнь", Хусбак выступает против деспотизма в семье и бесправия женщины.

Героиня новеллы Халима – девушка из мелкобуржуазной семьи – своего рода "Золушка", с утра до вечера обслуживающая всех членов семьи. Жизнь среди родных ей кажется сущим адом. Каждое утро её будит голос бабушки: "Халима, Халима вставай. Уже утро!", "Неужели этот голос будет преследовать её всю жизнь? – думает девушка. Она выросла в семье, где с детства была свидетельницей постоянных скандалов матери с бабушкой, видела, как спивался отец. Самое большое несчастье Халимы – это её брат Омар; злой, грубый и развращенный человек, который, следуя старым обычаям, лишает сестру права распоряжаться собой, запрещает даже посещать гробницы святых". (4,7)

Халима ненавидит Омара всей душой, хотя очень любила его в детстве. Единственным избавлением из этого ада Халима видит в замужестве. Девушка мечтает быть любящей женой, хозяйкой своего дома. Однако торговец лавки Фаттах, в которого она влюбилась, оказался таким же деспотом, как и её злодей, брат Омар. Соблазнив девушку, Фаттах бросает её, опозорив среди своих друзей.

Потерпев крушение всех своих чистых мечтаний, Халима помышляет о самоубийстве, решает броситься с моста в реку. "Она стоит на мосту, подняв голову к темному, мрачному небу; перед её глазами проходит вся её жизнь, полная страданий и невзгод. Вдруг ей показалось, что вселенная сбросила с себя свои темные и мрачные одеяния, и она увидела, что небо просветлело". (4,46)

Это принесло ей какую-то надежду, что её жизнь изменится к лучшему. Такая оптимистическая нотка была присуще всем представителям литературного течения "новый реализм", представителем которого был Шакир Хусбак, Эдмон Сабри, Гаиб Ту'на Фарман и другие. На протяжении всего рассказа Хусбак описывает "сильный мороз, пронизывающий тело Халимы, как бы отмечая её трагическую судьбу". (4,46)

На примере горькой судьбы Халимы Хусбак бичует отсталость и предрассудки, царящие в иракских мелкобуржуазных семьях,

уродующие семейные отношения и людские души. Автор с горечью описывает, как при столкновении с реальной действительностью разрушаются чистые девичьи идеалы Халимы. Несмотря на затхлую, консервативную обстановку, в которой выросла Халима, она обладает чертами, присущими современной девушке. Она с уважением относится к учебе и знаниям. "Заветной мечтой её было, чтобы брат Омар учился и стал образованным человеком". (4,8)

Однако Омар был бездельником, который и не помышлял об учёбе и бросил школу. Кроме того, наперекор старым традициям, Халима считала, что выходить замуж надо по любви. Однако героиня Хусбака пассивна, она плывет по течению и протестует лишь в душе.

В этом слабость её сильной натуры. В этом сказалось воспитание Халимы в традиционной восточной семье. Таких девушек в Ираке немало. Как правильно отмечает арабский просветитель Касим Амин: "существует тесная взаимосвязь между политическим деспотизмом и отсталым домашним укладом". (4,72)

Униженное положение женщины в семье делает невозможным правильное воспитание молодого поколения и уродует семейные отношения. В такой семье не может быть подходящей среды для формирования настоящего человека, честного, доброго, с сильным характером, который может добиться успехов в жизни.

Примером этому может служить образ Омара брата Халимы. Это – грубый, невежественный и развращенный молодой человек, который воспитан в семье, где унижают женщину, обращаются с ней как с рабыней. Привилегированное положение мальчика в мусульманской семье, слепое повиновение матери перед сыном является фактором испорченности Омара.

Рассказ "Жестокая жизнь" – самый большой из всех рассказов сборника состоит из шести глав, то есть шесть этапов печальной судьбы Халимы.

Отмечая в своих рассказах социальную несправедливость и порочные нравы, Хусбак в других новеллах пытается указать пути и средства борьбы с ними.

Ещё передовыми арабскими просветителями, такими, как Мухаммед Абдо, Адиб Исхак, Касим Амин и другие, на первый план были выдвинуты "задачи просвещения широких народных масс, как историческая необходимость и надежное средство победы новых идей". (3,72)

Они считали, что просвещение главный путь к прогрессу, и что без него невозможно какое бы то ни было движение вперед.

В новелле "Возлюбленная" Хусбак выступает как просветитель. Герой новеллы Салах заставляет свою невесту серьезно заняться учебой. Салву же интересуют лишь развлечения и наряды. Её не интересуют ни наука, ни искусство, ни политика. Читает лишь любовные и приключенческие романы. Осуждая девушек типа Салвы Салах задается вопросом "Какую пользу такие девушки могут принести стране? Какое воспитание они могут дать своим детям? Стране нужны образованные девушки, которые смогут принести пользу своему обществу". (4,103)

Но не только в просвещении видит Хусбак путь к лучшей жизни. Он сочувственно относился и к революционной борьбе, о чём свидетельствует его новелла "Учитель Мухьи". Герой рассказа – молодой преподаватель истории в школе, ещё один герой, оказавшийся в семейной кабале. Жена Мухьи, не считаясь с его затруднительным материальным положением, требует от него роскошной жизни. Из-за этого ему приходится брать дополнительную работу, унижаясь просить в долг деньги. Очень часто этот слабохарактерный человек даёт себе слово, что уйдет от жены. Но любовь к Анисе удерживает его от этого шага. В прошлом смелый, прогрессивный, свободолюбивый молодой человек - участник митингов и демонстраций против режима Нури Саида, постепенно превращается в ничтожество.

Неожиданно в школе происходят события – исключаются 5 учеников за участие в демонстрации против кровавого террора Нури Саида. Однако Мухьи боясь потерять работу, не заступает за своих учеников. Некогда любимый учениками Мухьи превращается в изгоя. Ученики увидели в своем любимом учителе труса и предателя.

Мухьи теряет любовь и доверие своих учеников. Очень интересен диалог Мухьи с учеником Фадылем.

" – Была ли необходимость создать народный трибунал, чтобы защитить принципы французской революции? – спрашивает Фадыль.

- Когда я проходил эту тему, я уже объяснил вам, что он был необходим для защиты страны от тех, кто сотрудничал с врагами, – ответил Мухьи.

- А разве Ираку не нужен такой же народный трибунал, который осудил бы всех предателей, служащих в различных государственных органах Ирака, а также в школах?" (5,70)

Мухьи всё понял. Он понял, что потерял навсегда любовь и уважение своих учеников. И всё ради жены, которая с издевкой называет его "несчастливым учителяшкой". "В душе он чувствует глубокое отвращение к себе, зная, что его поведение противоречит его совести". (4,70)

Изображая трагедию учителя Мухьи, Хусбак показал деградацию человека, не нашедшего в себе сил противостоять укладу, в котором главное – материальная выгода, показал губительное влияние деспотизма на человека.

В рассказе "Спор" Хусбак показал себя сторонником лозунга "искусство для народа", коснулся задач, которые должен ставить перед собой каждый художник. В рассказе "Спор" отсутствует острый новеллистический сюжет. Основу его составляют раздумья, искания и вопросы, возникающие в сознании художника Низара, который постоянно конфликтует со своей женой и коллегами из-за своих взглядов на творчество.

Низар – молодой художник, работающий в современной манере. Объектом его картин является народ и его жизнь. Однако окружающие его люди не воспринимают его картины. Трагедия Низара – это трагедия художника, опередившего своё время. Народу, долгое время, находящемуся под гнётом не понятно искусство Низара. Его картины не имеют успеха, несмотря на то, что он любит свой народ, "день и ночь работает в бедных кварталах, среди голодных ребятишек, одетых в рваное тряпье". (4,146)

Порой ему кажется, что он совершенно одинок, печальная обстановка, окружающая его "давит на него, на лица детей и изможденных стариков, на эти низкие убогие жилища. Дома он изображает тёмными ущельями, похожими на могилы; а детей и стариков изображает необыкновенными существами, с истощенными телами, выпуклыми глазами и длинными конечностями". (4,146)

Низар мечтает об освобождении иракского народа. Он считает, что посвящая свои картины жизни трудящихся, он приносит какую-то пользу им. Те, ради которых он прилагал свои усилия, к сожалению не способны были понять его. Надо отметить, что классики новоарабской литературы, такие как М.Теймур, Т.Хусейн, Т.Ал-Хаким, М.Нуайме, Зу-н-Нун Аййуб и другие всегда боролись против лозунга в литературе и искусстве "искусство для искусства", создавая свои произведения о народе и для народа.

Вспомним сборник статей Тауфига ал-Хакима "Из башни слоновой кости" (من برج العاجي), в которой он подробно описал задачи арабской литературы и искусства. "Как можно освободить народ твоими непонятными картинами? - упрекает Низара жена". (4,143)

Симпатия автора в рассказе "Спор" на стороне Низара, художника, быть может, заблуждающегося, но честного, любящего свой народ, а не на стороне тех, кто приносит свой талант в жертву богатству, легкому успеху и пишет приукрашенные портреты.

В сборник "Жестокая жизнь" вошел также рассказ, посвященный детям Ирака. В рассказе "Два друга" (صديقان) затронута тема формирования психологии детей под влиянием деспотического воспитания.

В сборнике "Жестокая жизнь" Хусбак создал образы, новые для иракской литературы 50-60 годов. Самый удачный на наш взгляд сборник Шакира Хусбака "Жестокая жизнь" не раз подвергался критике литературоведов Ирака. Например, литературоведы Давуд Салум, Али Джавад ат-Тахир обвиняли Хусбака в том, что он "слишком сгустил краски в образах Халимы ("Жестокая жизнь") и Сахилы ("Спор"). (6,114)

А.Д.Тахир пишет, останавливаясь на рассказе "Амина", который был написан по заказу журнала "ас-Сакафа ал-Джадида". Когда читаешь рассказ "Амина", то чувствуешь преувеличение, будто автор внес в него очень многое от себя, в угоду журналу и вкусу его читателей. (6,57)

После такой резкой критики Хусбак перестал печатать свои новеллы. А.Д.Тахир в своей книге задает вопрос по этому поводу "Почему перестали появляться новеллы доктора Хусбака? Разве у него нет материала? Или это разочарование писателя, который ожидал, что народ будет рукоплескать ему?" (5,68)

И тут можно выразить только лишь сожаление, что такой прогрессивный и талантливый новеллист, представитель литературного течения "новый реализм" прекратил свою новеллистическую деятельность.

Шакир Хусбак один из немногих иракских новеллистов, представителей литературного течения "новый реализм", который, несмотря на тяжелое политическое положение Ирака, продолжает творить на благо своего народа.

Литература:

1. Абд ар-Рахман ал-Кавакби "Природа деспотизма и гибельность порабощения", Москва, 1964г.
2. Г.Фарман "Ирак в годы чёрного режима", Москва, 1968г.
3. Долинина А.А "Очерки истории арабской литературы нового времени", Москва, 1968г.

4. شاكر خصباك "حياة قاسية"

5. داوود سالوم "الأدب المعاصر في العراق"، بغداد، ١٩٦٢

6. علي جواد الطاهر "في القصص العراقي المعاصر"، بيروت، ١٩٦٨

7. <http://www.almadasupplements.net/news>

İraq novellisti Şakir Xusbəginin yaradıcılığında maarifçilik fikirləri

Xülasə

Məqalə İraq yazıçısı Ş.Xusbəginin "Qəddar həyat" hekayə məcmuəsini ərəb maarifçilərin Qasım Əminin, Əbdülrəhman əl-Kavakibinin və başqalarının despotizm haqqında baxışlarına istinad edərək yazmışdır. Məcmuənin hekayələrində despotizmin insan həyatına olan mənfi təsirindən bəhs edilir. Xüsusilə məcmuənin "Qəddar həyat" hekayəsindəki Həlimənin acı həyatı, despotik ailədə böyüyən qızın iztirablarından bəhs edilir. Hekayədə analarına və bacılarına hörmət etməyən ailə üzvləri təsvir olunur. Onların kiçik burjua ailədə xüsusi yerindən bəhs edilir. "Muhyi müəllim" hekayəsində var dövlətə görə öz inqilabi ideyalarını heçə sayan cavan tarix müəllimi təsvir olunur. Muhyi müəllim Nuri Səidin despotizmindən zəhərlənən cavan tarix müəllimidir.

Öz vəzifəsinə görə bu rejimə baş eyilməsindən müəllim tələbələrin gözündən düşür və hörmətini itirir. Şakir Xusbəgin "Mübahisə" hekayəsində gənc rəssamların həyatına toxunur. Xalq tərəfindən qəbul edilməyən rəssamın əzablarından bəhs olunur.

Bu hekayədə Ş.Xusbəgin "İncəsənət incəsənət üçün və ya incəsənət xalq üçün" prinsiplərinə riayət edən rəssam Nizarın həyatını təsvir edir. Və bütün bu bələlər Nuri Səidin qanlı terroru və despotizmi üzündən xalqın və İraqın başına gəlir. Bu hekayə məcmuəsi ilə Şakir Xusbəginin yaradıcılığına görə "yeni realizm" cərəyanına aid olmasını sübut edir.

Enlightenment ideas in the work of Iraqi novelist Shakir Khusbak

Summary

The article touched on the views of the Iraqi writer Shakir Khusbak in the story collection "Cruel life" by referring to the views of Arab educators Qasim Amin, Abdulrahman al-Kawakibi and others on despotism. The novels of this collection describe the negative impact of despotism on people's lives. Especially describes the life of Halima, her suffering in a despotic family. The story describes family members who do not respect their mothers and brothers and sisters. It also describes about their special place in the small bourgeois family.

The story of "Muhyi teacher" depicts the life of a young history teacher and how he, for the sake of money, abandons his revolutionary ideas. Muhyi teacher is a young history teacher who is poisoned by despotism of Nuri Said. From his position he is served this regime and loses respect students. Shakir Khusbak depicts the life of young artists in the story of "The controversy".

The suffering of an artist not accepted by the public is mentioned. In this story Shakir Khusbak describes the life of the artist Nizar and how he lives on the principle of "art for art or art for the people". And all these troubles in the people and in Iraq are due to the bloody terror and despotism of Nuri Said. This story collection shows that Shakir Khusbak is a representative of the literary trend of "new realism".

Rəyçi:

Aida Qasimova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ƏRKİNAZ RƏSULZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
arkinaz.rasulzadehh@mail.ru

1960-70 CI İLLƏR ƏDƏBİ PROSESİNDƏ SOSIALİST REALİZMİ PROBLEMI

Açar sözlər: sosialist realizm, partiyalılıq, realizm, müsbət qəhrəman.

Key words: socialist realism, realism, positive hero, Principle of partisanship

Ключевые слова: социалистический реализм, реализм Принцип партийности, положительном герое

Yeni ədəbi prosesin məhsulu olan poetik nümunələr sosialist realizminin daşlaşmış qəliblərinə sığmırdı. Forma və məzmun cəhətdən yeniliyə məcbur olan bu lirikanın bədii-estetik quruluşu, mövzusu, strukturu, ahəngi, harmoniyası dəyişilirdi. Bu fərqlilik getdikcə bariz şəkildə özünü büruzə verir, ədəbiyyat, poeziya “Böyük İmperiya”nın təşvişinə səbəb olurdu. Süqut yolunda irəliləyən sosialist realizminin əvvəlki qüdrətini artırmağa, mənasını dərinləşdirməyə, onun mənşəyini daha da qədim köklərə calamağa çalışılır, tez-tez sosialist realizminin “bətn dövrü” adı altında müzakirələr aparılır, “qnsəoloji kökləri” gah maarifçi, gah da tənqidi realizmdə axtarıldı. Sosialist realizminin təşəkkül tapdığı bir dövəndə həm aktual problemlər ortaya çıxır, onun həlli üçün yollar araşdırılır, həm də nəzəri məsələlər ön planda dururdu. Bu səbəbdən 1972 - ci ilin oktyabr ayında “Sovet Şərqi ədəbiyyatlarında realizm problemləri”nə həsr edilmiş ümumittifaq müşavirəsi keçirilmiş və sosialist realizminin “tarixi” kökləri araşdırılmışdır. Müşavirədə səslənən və müzakirə edilən məsələlər içərisində sosialist realizminin inkişaf mərhələsi ilə bağlı fikirlər maraq doğurmuşdur. A.İ.İezuitova, A.İ. Ovçarekonko isə sosialist realizminin inkişaf mərhələsini mərhələlərə ayırmış, birinci mərhələnin 1917- 1934- cü illəri əhatə etdiyini qeyd etmişlər. K.Quliyev də “Ədəbiyyatımızda sosialist realizmi” adlı kitabında bölgünü bu formada aparmışdır. “Birinci mərhələ- Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizminin başlanğıc mərhələsi 1920 ci ilin aprelinədək davam edir. Bu dövrdə M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, S.Musəvi, S.Səlməsi kimi yazıçıların yaradıcılığında sosialist realizminin təməl daşları qoyulur” (2, 23). Lakin daha sonra müəllif 1989-cu ildə çap edilən "Sosialist realizmi tematik elmi məcmuəsi"ndəki “Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizminin mənşəyi adlı” məqaləsində də 1917-1920 - ci illər aralığını “Azərbaycan inqilabi proletar ədəbiyyatı” kimi

dəyərləndirir”. Burada diqqət çəkən məqam isə sosialist realizminin ilk mərhələsinin məhz 1917- ci ilə qədər aparılması, həmin vaxtdan 1920- ci ilin aprel ayınadək olan dövrü “inqilabi proletar” ədəbiyyat kimi təqdim edilməsi idi. Əslində, bu zaman kəsiyi Azərbaycan tarixində özünəlayiq ad qazanmış müstəqillik dövrü ədəbiyyatı idi. Sosializm bu şəkildə tarixi pərdələməklə milli ədəbiyyat irsini silməyə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünü xalq milli şüurundan, müstəqilliyi milli ruhdan qoparmağa çalışırdı. İlk cəhd tarixi silmək idisə, ikinci addım Azərbaycan xalqının milli ideya ruhunu bütünlükdə özündə cəmləyən “milli poeziyanın simvolu” M.Ə.Sabirdən istifadə edərək sosialist ideologiyasının xalqın milli şüurunun dərinliklərində olduğunu sübuta yetirmək idi. Totalitar rejim bir tərəfdən əlindəki silgiylə ADR tarixini silməyə, digər tərəfdən isə Sabir vasitəsilə xalqa təsir etməyə, xalqın milli şüurunu sosialist realizmi ilə əlaqləndirməyə çalışırdı. Sabirin sosialist realizmi ilə əlaqəsi isə “fəhlə” mövzusu üzərindən yaradılırdı. Y.Qarayev yazır: “Sabir realizminin müsbət qəhrəman konsepsiyasında novatorluq və sosialist realizminə doğru istiqamətlənmə baxımından ən mühüm amil isə Sabirin fəhlə surəti ilə yaxından bağlılığıdır”(5, 224). M.Ə.Sabirin şeirlərinin qəhrəmanı olan fəhlə obrazı “inqilabi pafosa” fokuslanır, onun ideyalı ilə “sosialist fəhlə”si bərabər tutulur, hər ikisinin də sinfi mübarizəsi göstərilir, inqilabçı ruha sahib olduqları vurğulanırdı. “Sabir realizminin bu xüsusiyyəti, daxili tendensiyası onu Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizminin səlafi hesab etməyə tam əsas verirdi” (4, 25). Ancaq Sabirin mübarizə apardığı fəhləsi "qara kütlə"dən idi, onun düşüncələri, emosiyaları, həyatı tamamilə sosialist fəhlədən fərqlənirdi. Böyük şair fəhlə vasitəsi ilə yaşadığı dövrün tragik vəziyyətini poetik lövhələrlə təsvir, ictimai- siyasi vəziyyəti isə tənqid edirdi. Bunlar arasındakı ən önəmli fərq onda idi ki, Sabir sahibkarları nə mədh, nə də onlara pərəstiş edirdi, sosialist realizminin yazarları isə "sosialist gerçəklər"i müsbət şəkildə qələmə alır, bununla da xalq arasında sosializmə olan sevginin yayılmasına çalışırdılar. Bəs necə oldu ki, sosialist realizmi yarandı? Doğurdanmı, 60-70 ci illərdə, deyildiyi kimi, onun “qnseoloji köklər”i maarifçi və tənqidi realizmlə bağlıdır? Hər bir zaman, dövr öz gəlişi ilə ədəbiyyata, fəlsəfəyə yeni bir cərəyan hədiyyə edir. Əgər bir cərəyan fəlsəfədə özünü göstərə bilsə, fəlsəfə tarixinə yazılmağı bacarsa, bu, həmin cərəyanın aktuallığının, zamanın tələbatının ifadəsidir. Belə ki, öncəki metod xələfi (gələcək metod) üçün məhək daşı rolunu oynayır. Tənqidi realizmin yaranması üçün maarifçi realizmin mövcud olması əsas şərt idi. Çünki tənqidi realizmin düşüncə rüşeymi maarifçi realizmin əsasında formalaşmış və inkişaf etmişdir. Ancaq sosialist realizmin yaranması üçün heç bir zəminə gərək yox idi. “Sosrealizm ədəbiyyatımızın axtarışı, istəyi, bədii estetik ehtiyacı ilə yox, sovet sisteminin zoru ilə ədəbiyyata tətbiq edildi”(1; 65).

Yaranmış hər bir ədəbi cərəyanın zamanın tələbatından, ədəbiyyatdakı mövzu və ideya yeniliklərindən meydana gəldiyini nəzərə alsaq, 1920 - ci ildə Azərbaycanda baş verən siyasi dəyişiklik nəticəsində ədəbiyyatda da göydəndüşmə şəkildə siyasətə tabe olan ideoloji sifarişin fenomeni olan sosialist realizmi ayaq açdı. Bu cərəyanın da əsas məqsədi ədəbiyyata yenilik gətirmək deyil, partiyalılıq prinsipi əsasında ədəbiyyatdakı azad fikirləri senzuya qərq etmək idi. A.Qulyqa yazır: "Sosialist realizm ümumiyyətlə bədii bir üsuldur? Və ya, bəlkə, sosialist realizm bir mifdir?" Cavab şübhəsiz ki, bir mifdir" Sosialist realizm Stalinin sinif mübarizəsinin ağırlaşması", "ittihamçılarla mübarizə, xalqın düşmənləri kimi mifinin tərkib hissəsidir. Sonra Xruşşov və Brejnev mifləri gəldi. Bəs necə oldu ki, bu mif yarandı? Çar Rusiyasının apardığı siyasət ədəbiyyatı qəmli səhifələrə qərq etmişdi. Bu zaman Maksim Qorki Leninə ünvanladığı oçerkdə qeyd etmişdir ki, Rusiya Avropada ən pessimist ruhlu ədəbiyyatdır. Çünki həmin dövrdə əsərlərdə insanların acıları, qəmləri, mühitin tragik vəziyyəti təsvir olunurdu. Maksim Qorki də mövcud real şəraitin sosialist estetikasına əsaslanan ədəbiyyat vasitəsilə dəyişə biləcəyinə inanır və qeyd edirdi ki, bundan sonrakı ədəbi nümunələrdə problem, sujet "Biz neçə şənlənə bilərik?" sualı əsasında yaransın, həqiqət tam "real gerçəklik"lə deyil, sosialist cəmiyyətinin tələblərinə uyğun "gerçəklik"lə təsvir olunsun. Ədəbiyyatın bu cür mifə qapılması bəzi yaradıcılar tərəfindən tənqidlə qarşılanırdı. Belinski belə fikir irəli sürürdü ki, şair həyatın necə olacağını deyil, necə var olduğunu, mövcud vəziyyəti təsvir etməlidir. Ancaq getdikcə Qorki öz estetik proqramını möhkəmləndirdi və bu proqramın metodunu "sosialist realizm" deyə adlandırdı. Əlbəttə ki, yeni ədəbi prosesdəki metod realizm tələblərini özündə ehtiva etmir, gerçəklik vizual xarakter daşıyırdı və realizmin heç bir prinsipi burada öz əksini tapmırdı. Bununla yanaşı, yazıçı hər vəchlə çalışırdı ki, bu yeni metodun realizm olduğuna hər kəsi inandırsın. - "Bu romantizmdir?" ; - "Çox çətin, yoldaşlar. Hesab edirəm ki, bu, sosialist realizmdir - dəyişən, dünyayı yenidən quran, sosialist təcrübəyə əsaslanan realist düşüncə tərzinin reallığıdır". Yevgeni Dobrenko bundan sonrakı ədəbi prosesi belə izah edir: "Sovet yazıçıları "olduqca möcüzəli" yazdılar, ancaq bunlar "həqiqətə bənzəyirdi". Lakin sosialist realizminin estetikası altı yaşlı uşaqların dilində təsvir edilə bilməzdi. Bu estetikanın təsviri üsulunda xüsusilə böyük bir problem idi" Yevgeni Dobrenko . Sosialist realizmi termini bundan sonra ilk dəfə 1932 -ci ildə SSRİ Yazıçılar Birliyinin təşkilatçılıq komitəsinin sədri I.Gronski və Krapsin tərəfindən təbliğ olunmağa başlandı və 1934-cü ildə metodun kökləri M.Qorkinin "Ana" romanına qədər uzandı. Əsas prinsip isə partiyalılıq elan olundu ki, əslində bu həyatın empirik şəkildə müşahidə olunan gerçəkliyi "partiya həqiqəti" ilə əvəz etməsini tələb etdi. Şair, yazıçı,

tənqidçi və ya ədəbi tənqidçilər öz əsərlərində özünü görüb, dərk etdiklərini deyil, partiyanın "tipik reallığını" təsvir etməli idilər. Ədəbiyyatın qələmi Stalinin və Kommunist partiyasının əlinə keçdi və əsas hədəf Partiyanın nüfuzunu söz sənəti vasitəsilə qaldırmaq oldu Göründüyü kimi, sosialist realizminin etimologiyasında Azərbaycanla heç bir bağlılıq yox idi. Məhz elə bu da yeniləşmə dövründə "böyük İmperiyani" qorxuya salmışdı.

Sosialist realizminin inkişaf mərhələlərini şərti olaraq bölək:

Birinci mərhələ - Sosialist realizminin yaranması və təşəkkül tapması - 1920 ortalarına qədər (Bu yaranma Rusiyaya aid edilir) .

İkinci mərhələ - sosialist realizminin inkişaf edib güclənməsi - 1920-ci ilin ortalarında - ildən 1950- əvvəllərinə qədər. Bu dövrdə sənətdəki "partiyanın həqiqətləri" zamanın gerçəkləri ilə yarışmırdı. Çünki "Partiyanın həqiqəti" zamanı özünə tabe etmişdi.

Üçüncü mərhələ - Sosialist realizminin öz nüfuzunu, ideya bədii xüsusiyyətlərini itirməsi və süquta uğraması - 1950-ci ilin ortalarından 1970-ci ilə qədər. Bu dövrdə oxuyucu artıq sənətdə yenilik, tipiklikdən uzaq, Sosialist reallığından kənar kəşflər gözləyirdi.

Sosialist realizminin 1970- ci ildən sonrakı taleyi isə bir sıra mübahisələrə səbəb olurdu. Bu zaman kəsiyini isə ən yaxşı Y. Borev xarakterizə edib və yazmışdır: "Son iyirmi ildə sosialist realizmin qanuni tərifinin səlahiyyətləri tamamilə itirildi və yeni bir tərif üsul tapılmadı. Bu isə bədii prosesdə zərərsiz ötürmədi. O, dəqiq təlimatlarını itirdi və bununla "vibrasiya", humanizmə qarşı çıxan bədii fenomenlər və ədəbi tənqid yarandı" (3, 13.). Əgər həm Rusiya, həm də Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə nəzər yetirsək, görürük ki, eyni mərhələ müxtəlif proseslər ilə müşahidə olunur. 60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatına özü ilə bircə yeni meyillər, yeni təmayüllər gətirdi ki, bu mərhələ sosialist realizminin təhrif olunmuş yetkinlik mərhələsi kimi səciyyələndirildiyi və yeni yaranmış meyillər, mövzu və məcmuələr, insan mövzusunun ədəbiyyatın predmetinə çevrilməsi "İntibah"ı şərtləndirən amillər kimi təqdim edildiyi halda, Rusiya ədəbiyyatında qarışıqlığa, xaosa səbəb oldu. Yeni yaranan əsərlərin məzmun prinsipi isə sosialist realizminə uyuşmurdu

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Elçin. Klassiklər və müasirlər. Bakı, "Yazıçı", 1987
2. Kamil Quliyev. Ədəbiyyatımızda sosialist realizmi Bakı: Yazıçı, 1988
3. Людмила Булавка "Социалистический реализм: превратности метода философский дискурс" Москва КУЛЬТУРНАЯ 2007
4. Sosialist realizmi müasir mərhələdə Bakı: Elm, 1988.
5. Yaşar Qarayev. Realizm sənət və həqiqət Bakı: Elm, 1980.

6. file:///C:/Users/Acer/Desktop/Nr18_04_Dobrenko.pdf

A.Rasulzade

The problem of Socialist realism in the 1960s and 1970s literary process

Summary

Socialist realism was based on the principle of partying, always keeping the revolutionary spirit alive, and furthering the roots of the totalitarian regime.

Each time, with the arrival of the epoch, a new trend in literature and philosophy is a gift. If current can show itself in philosophy it can be written in the history of philosophy. Thus, preceding method, plays the role of ghosts for the succession. The existence of the enlightenment realism was essential to the emergency of critical realism.

But there was no need for socialist. In the etymology of socialist realism there is not connection with Azerbaijan. that was how he feared the great empire during the renewal period. The ideal revolution which began in the literature in the 60-70-s will gradually lead the whole society to itself.

A.Ресулзаде

Проблема социалистского реализма в литературном процессе 1960-х и 1970-х годов

Резюме

Социалистический реализм основывался на принципе **партийности**, всегда сохраняя революционный дух и поддерживая корни тоталитарного режима.

Каждый раз с приходом эпохи новые направления в литературе и философии - это подарок, если так может проявится в философии он может быть написан в истории философии. Таким образом метод играет роль призраков для последовательности. Существование реализма просветления была необходима для возникновения критического реализма.

Но в социалистическом реализме не была необходимости. В этимологии социалистической реализме нет не какой связи с Азербайджаном. Именно так он боялся великий империи в период обновления. Идеальная революция начавшаяся в литературе в 60-70е годы постепенно приведет все общество к себе.

Rəyçi:

Almaz Məmmədova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ZİVƏR HÜSEYNLI BAYLAN
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xəzər Universiteti
zevarus@gmail.com

HINDİSTANDA AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİ (SƏFƏVİLƏR DÖVRÜ)

Açar sözlər: Azərbaycan şairləri, Səfəvilər dövrü, Hindistan, şeir

Key words: Azerbaijani poets, Safavid period, India, poetry

Ключевые слова: Азербайджанские поэты, период Сефевидов, Индия, поэзия

Giriş

Hindistan, öz tarixi, mədəniyyəti, ənənəsi, inancı, dili və hətta coğrafi mövqeyi ilə dünyada özünəməxsusluğu olan bir ölkədir. Bu ölkənin zənginlikləri tarixən müxtəlif ölkə xalqlarının geniş marağına səbəb olmuş, bu səbəblə əcnəbilərin oraya gediş-gəlişi həmişə davam etmişdir. Hətta, Hindistanın hərtərəfli zənginliyi digər dövlətlərin bu torpaqlara tamah salmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də, Hindistan torpaqlarında əcnəbi izlərinin tarixinə sıx rast gəlmək mümkündür.

Tarixən böyük dövlətlər, imperialar, yeni ideologiyalara sahib dövlətlər və xalqlar öz güclərini artırmaq və genişləndirmək üçün ilk olaraq coğrafi baxımdan genişlənməyə üstünlük vermişdirlər. Hindistan tarixinə nəzər saldıqda ərəblərin öz ideologiyası olan İslam dinini yaymaq, və ya Türklər və İran corafiyasında qurulmuş müxtəlif dövlətlər öz ərazilərini genişləndirmək və Hindistanın zənginliklərini ələ keçirmək üçün o torpaqlara yürüşlər etdiklərinin şahidi oluruq. Həmin xalqların Hindistana hücumları təsirsiz ötürməmiş və hər biri fərqli cəhətlərlə ölkə tarixində dərin izlər buraxmışdırlar. Türklər daha çox hakim və siyasi güc olaraq, farslar mədəni güc olaraq, ərəblər isə inanc baxımından Hindistana təsir etmişdirlər.

Hindistanda türklər

Hindlilərin türklərlə əlaqəsinə dair, e.ə. 1000-ci illərdə Orta Asya türkləri tərəfindən Hindistanda dəmirin tanınması ilə başladığı yazılır. Bundan başqa VI əsrdə Hindistanda olan Kuşanların Türkistan əsilli olduğu deyilir. VI əsrdə Hindistanın şimalında Ağ Hunlar hakim olsalar da VII əsrdə hindli raclar tərəfindən onların güclərinə son qoyulmuşdur. Ancaq Əfganistan – Hindistan sərhəddindəki Ohinddə Türk Şahilər adlı qruplar varlıqlarını 870-ci ilə qədər davam etdirmişdilər. Bu qrup sonrakı illərdə, Qəznəli Mahmudun Hind səfərlərində önəmli rol oynamışdırlar. Onlar, həm Hindistanda qurulacaq Türk hakimiyyəti üçün təməl təşkil etdilər, həm də bu günkü Pakistanın ortaya çıxmasına zəmin yaratdılar.(5)

Qəznəvilərin Hindistana gəlişi ilə Hindistanda türklərin yeni dönəmi başladı. VII əsrdən bəri İslam dini ilə nisbətən tanış olan Hindistan, Qəznəvilərin işğalından sonra İslam dini və mədəniyyətinin yeni coğrafiyasına çevrildi. Bunun yanında ərəb dili, Qəznəvilərin rəsmi dil olaraq istifadə etdikləri fars dili və Qəznəvilərin türk əsgərləri sayəsində türk dili və mədəniyyəti vüsət qazandı və Hindistan yeni mədəniyyət və yeni dilə qucaq açmış oldu.

Qəznəvilərdəndən sonra Türklər artıq hakim qismində Hindistanın müxtəlif bölgələrində varlıqlarını davam etdirdilər. Məqalənin həcmi baxımından bu haqda geniş məlumat vermək imkanı olmadığı üçün Hindsitandakı Türk hökumətləri haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənirik.

Hindistanda hakimiyyət etmiş Türk sülalələri

Qəznəvilər 1001-1186, Qurilər 1186-1206, Kələmənlər 1206-1290, Xələçlər 1290-1320 (Oğuz boylarından), Şəmsilər (1211-66), Balabanlılar (1266-1290), Tuğlar 1320-1398. Bir illik Teymur istilasından sonra, Tuğlar 1399-1413, Seyyidlər 1414-1451, Loldilər 1451-1526

Babur dövləti 1526-1858. Baburlar əslən monqol olaslarda da, daha çox türk dili və mədəniyyətinə üstünlük vermiş, Türk hökuməti olaraq tarixdə iz qoymuşdurlar. Bu sülalənin məşhur hökumdarlarının adları: Babur (1483-1530), Humayun (1530-1556), Əkbər (1556-1605), Cihangir (1605-1627), Şah Cahan (1627-1658), Əvrəngzib (1658-1707). Baburların süqutuna doğru olan hakimləri: Məhmməd Şah, Şahi- Aləm, Bahadır Şah və s.

Bundan başqa, Baburilərlə eyni zamanda Hindistanın cənubunda Qütb Şahilərin hakimiyyəti davam etmişdir.(1512-1687)

Dr. O. Gedikliyə görə, "e.ə. II əsrdən etibarən Hindistanda təsir qoymuş Türklərə görə, bu gün Hindistanda sənət, musiqi, rəsm kimi sahələrlə yanaşı, idari qurumda da Türk təsirləri görünür. Əslində bu təsirlərin təməlini e.ə. I minillikdə axtarmaq lazımdır. Çünki Hind qaynaqları, Saka, Turuşka və Hüna adları ilə hələ ilk çağlarda bir toplum, yəni Türk boylarını ortaya qoymuşdurlar.(5)

Hindistanda iranlılar

E.ə. 500-486 illər arası, Əhmənilər dövründə Daryuşun bölgədə hakimiyyət etdiyi haqqında tarixdə faktlar mövcuddur. Sasanilərin çöküşü və İslamın İran coğrafiyasına gəlişi, Abbasilərin nüfuzu, onun ardından isə Türk sülalələrinin coğrafiyada hakimiyyəti ilə iranlılar siyasi tarixdə nisbətən təsirsiz qaldılar. Ancaq, mədəniyyət və dil baxımından hakim olan fars dilinin qüdrəti davam etdi və məhz dil sayəsində bu xalq tarixdə özünə geniş yer qazana bildi.

Qəznəvilər türk olduqları halda Hindistanda fars dilinin geniş şəkildə istifadə olunmasına səbəb oldular. Hindistanda fars dili haqqında geniş tədqiqat aparmış B. Karagözglü yazır: "*Fars dili Qəznəvilər dövründə Hindistana yol tapdı və həmin dövrdə, fars dili, ədəbiyyat, şeir, mədəniyyət*

və elm dili idi. *Belə bir şəraitdə, Soltan Mahmud və oğlanlarının sarayında bir çox hindli ünsürlər olduğu üçün və hindlilərlə Qəznəvilərin arasında hərtərəfli sıx əlaqələrə görə fars dili Şimali Hindistanda yayıldı*” (9:s.185).

Tədqiqatçı Qəznəvilərin bu fəaliyyəti haqqında başqa bir yerdə belə yazır: *“Mahmud (Qəznəvi) və onun canişinləri Xorasan mədəniyyətini Hind sahilində apardılar və Hindistanın ən abad torpaqlarını öz mədəni və siyasi hegemonluqları altına aldılar, Pişavər, Lahur, Dehli və Moltan ticarətin genişlənməsi, dini, ədəbi və əxlaqi elmlərin və fars mədəniyyətinin yayılması üçün böyük və zəngin mərkəzə çevrildi.*” (B. Karagözoğlu, Dünya Dilləri və Edebiyatları Çalışmaları. (8:s.175)”

Qəznəvilərdən başqa, digər Türk sülalələri də fars dilinə geniş yer vermiş, hətta bu dili rəsmi dil səviyyəsində istifadə etmişdirlər. B. Karagözoğlu Əkbərşahın dövrünü buna nümunə olaraq göstərmiş və yazmışdır: *“onun əmri ilə vəziri Tudərmalın 990/1582 ya 1583-cü ildə sadir etdiyi fərmanla, fars dili, bütün imperatorluğunun dili elan edildi. Bundan başqa, Əkbərşahın əmri ilə hindlilərin bəzi mühüm kitabları sanskrit dilindən fars dilinə tərcümə edildi*”. (9:s.189).

Fars dili, Qurqanilər sayəsində Hindistanın şimalında yayıldığı kimi, Qütb Şahilərin sayəsində Hindistanın cənubunda da əsas dillər sırasında işləndirdi. *“Qütb Şahi idarəçiləri farsca və teluquca dillərini birlikdə işlədirdilər. Dakhini dilindən ortaya çıxan urduca isə yenə eyni dövəndə yayılmaqda idi.*”(10:s.355)

Qeyd etməliyəm ki, Hindistanda fars dilinin yayılması ilə yanaşı ədəbiyyatı da geniş vüsət tapdı. Bu ölkəyə gələn müxtəlif xalqlar arasında məhz iranlılar mədəni sahədə olduqca mühim yer tutmuşdurlar. B. Karagözoğlu yazır: *“İranlılar, bölgədə göstərdikləri fəaliyyətləri ilə özləri haqqında daha çox danışılmağa səbəb olan muhacirlərdəndir.*”(11:s.3). Çünki, ədəbiyyat, şeir məhz onların sayəsində bölgədə inkişaf etmişdir.

Ölkənin şimalı və cənubunda höküm sürən türk sülalələri elm, sənət və ədəbiyyata olan maraq və rəğbətlərinə görə, alimlər, sənətkarlar və ədəb əhlinə dəstək verir, onların inkişafı üçün lazım olan şəraiti yaradırdılar. Bu da öz növbəsində elm və ədəb əhlinin Hindistana cəlb edirdi.

Hindistana köçlərin səbəbi

Hindistan xüsusilə millətdən sonra gəlmə xalqlar tərəfindən idarə olunduğu üçün müxtəlif xalqların o ölkəyə gedişi adi hal sayılırdı. Ətraf bölgələr, o cümlədən İran coğrafiyasından bu ölkəyə olan kütləvi və fərdi köçlər yüzillər boyu davam etmişdir. Tarixən İran coğrafiyasından olan köçlər digər xalqlarla müqaisədə çoxluq təşkil etmişdir. Adı gedən coğrafiyadan olan muhacirətlər tarixi baxımdan müxtəlif mərhələlərdə baş vermişdir. 1- İslamın yayılması, 2-Qəznəvilərin Hindistanı işğal etməsi, 3-Monqolların hücumu, 4- Səfəvilər dövrü.

İslamın yayılması və Əməvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Zərdüşt dinin davamçılarına qarşı olan təzyiqlər, Hindistana ilk köçlərin başlamasına səbəb oldu. VIII əsrin ikinci yarısından iranlı Zərdüştülər dəniz və quru yolları ilə Qucarata, sonra da Hindistanın başqa şəhərlərinə yayıldılar. Qasim ibn Səqəfi tərəfindən Hindistan işğal olduqdan sonra müsəlmanlar da fərdi və qrup şəklində Hind torpaqlarına köçməyə başladılar.

X-XI əsrdə Soltan Səbuktəkin və Soltan Mahmud Qəznəvinin Hindistana etdikləri mütəmadi hücumlar ilə iranlıların bölgəyə yeni axını başladı. Bundan başqa, Qəznəvi əmirlər və əsgərləri fəth etdikləri torpaqları qorumaq üçün Hindistanın Lahur, Multan, və Sind kimi şəhərlərində yerləşdilər.

XIII əsrdə isə Monqolların Xorasan və sonradan qərbə tərəf yürüş etməsi ilə bir çox qələm, sənət usatası qətlə yetirildikləri üçün böyük bir qrupu qonuşu ölkələrə sığınmağa məcbur qaldılar. Həmin vaxt, minlərlə alim, yazıçı, sənətkar Hindistana köçdülər və o dövrdən etibarən Hindistana olan köçlər mütəmadi şəkildə yüz ilə yaxın davam etdi. (2:s.29)

Nəhayət Səfəvilər dövründə növbəti köç dalğasının şahidi oluruq. Səfəvilər dövrü Hindistan və Osmanlıya olan köçlərin müxtəlif səbəbləri olduğu qeyd olunur. Bu haqda Dr. Nərgiz Caberinəsəb öz məqaləsində, Məliküşşüərayi- Bahara istinadən yazır: *“Biri Səfəvi hakimlərinin bəzi davranışları, digəri həmin fərdlərin (mühacirlərin, Z.H.B) tamahı idi. Buna görə də şairlər, vaizlər, yazıçılar və sənətkarların çoxu İrandan qaçıb Hindistana yollandılar. Çünki, Teymuri padşahları, İrani öz vətənləri, iranlıları da öz həmvətənləri bilir və onların ağıl və bacarıqlarından ləzzət alırdılar. Onlar da sarayda göstərdikləri məharətləri ilə saray əhlini razı salırdılar. Həmin vaxt, Dehlidə, fars dilində olan şeir və şairlik İsfahana görə daha yaygın idi, çünki Səfəvi padşahları türk dilində danışirdilər.”* (2: s.30)

Ancaq, şairlərin haqqında məlumatlara baxdıqda, ümumi olaraq bu köçlərə ən tutarlı səbəb, Hindistana gedənlərin daha çox sərvət qazanmaq və ya səyahət və ticarət məqsədləri olduğunu deyə bilərik.

Hindistanda Azərbaycanlı şairlər

Səfəvilər dövrü Hindistana getmiş, ömrünün sonuna qədər orada qalmış və ya müəyyən müddət qaldıqdan sonra ölkəsinə qayıtmış bir çox ədəb əhli olmuşdur. B. Karagözoğlu Səfəvilər dövründə Hindistana mühacirət etmiş 230 İranlı şairin adını vermişdir.(s.7-16). Bu şairlər arasında Ordubad, Təbriz və Ərdəbil kimi etnik baxımdan türk olan bölgələrdən olan şairlər vardır. Həmin məqalədə adları çəkilən Azərbaycanlı şairlər aşağıdakılardan ibarətdir:

Sameri-i Təbrizi, Abdul Ali Məhvi-i Ərdəbili, Girami Təbrizi, Lişi Ərdəbili, Lütfi-i Təbrizi, Nami Orduabadi, Saib Təbrizi, Salih Təbrizi, Settar

Təbrizi, Abdul Ali Mehvi Ərdəbili, Əşədi Həmədani, İşi Ərdəbili, Qasım Təbrizi, Məşhur Təbrizi, Müzaffər Təbrizi, Sakit-i Təbrizi, Seyani Hamedani (Təbrizli), Şərəf Təbrizi, Ziyai Təbrizi.(s.7-16).

Tədqiqat zamanı yuxarıda adları keçən şairlərdən başqa, digər Azərbaycan şairlərinin də adları və bəzilərinin həyatı və Hindistana gedişləri haqqında məlumatlar əldə edildi.

1-Bəzmi: Ərdəbildəndir, vaxtını uzun illər səyahət və ticarətdə keçirdi və bir müddət Hindistanda qaldı. Öz işi, şeirləri və düşüncəsi ilə məşhur idi. Adətən qəribə hekayə və rəvayətlər yazardı. Hindistanadan sonra üç il Məkkədə qaldı, sonra dəniz yolu ilə Kaşana, oradan da Darul-irşad Ərdəbil şəhərinə getdi, bir müddət sonra Rum səfərinə getməyi qərara aldı. Səfər hazırlığı başa çatmamış tamahkar yaxınlarından biri, bir gecə hücum edib onu boğdu. Bu hadisə 987/1570 ilində baş verdi.(15:s.70)

2-Bürhan: Lüğət sahibi, ədib və şair Məhəmməd Hüseyn ibn Xəlf-i Təbrizi, Təbriz şəhərinə doğulub, boya-başa çatdı. Təhsilini tamamladıqdan sonra Hindistana gedib Qütb Şahilərdə, Məhəmməd ibn Əli Xatun Amuli ilə Heydərabadda görüşdü. (1059/1649). Sonra Kəlgəndədə Abdullah Qütb Şahinin (1625-1672) sarayına getdi. O, padşahın istəyi ilə “Bürhani-qate” adlı farsca-farsca lüğəti yazdı və öz adını qoydu. Onun həyatı haqqında çox məlumat yoxdur. (3:c.4.s.436-7)

Qeyd etməliyəm ki, onun yazdığı lüğət Məhəmməd Müin tərəfindən 1361-ci şəmsi ilində 5 cildə yayınlanmışdır. (1:giriş)

3-Cövəri: Mirzə Muqim, Xələf Mirzə Əliəkbər Zərgər Təbrizinin ustası, İsfahanın Abbasabad bölgəsindən idi. Atasının ölümündən ticarətlə məşğul oldu. Əvvəlcə Hindistana getdi, dilli olduğundan padşah övladları və əmirlərlə tanış oldu, sərvət toplayıb İsfahana qayıtdı və bir neçə ildən sonra yenidən Hindistana getdi və təhsilini artırdı. O, siflis xəstəliyindən vəfat etdi. Herat hakimi Həsənşah Şamlının mədhinə bir məsnəvi yazmışdır. (15:s.100 və 12: s.136)

4- Cüdayi: Əmir Seyyid Əli, Əkbərşah dönəmində Nadirul-mülk tərəfindən dəvət edilib Hindistana getdi və əmirlik mənəsinə yüksəldi. Rəssamlıq və simulyasiya sənətində mahir idi. “Əmir Həməzə” hekayəsini on altı cildə tərtib edib hər cildini bir sandığa qoymuşdu. Onun hər vərəqi bir yulğun uzunluğunda və hər səhifəsində Əmir Həməzənin və divanının şəkli çəkilmişdi və bu rəsmlər Mani və Behzadın əsərlərini xatırladır.

5- Cuyayi- Təbrizi: Cuyayi təxəllüslü Mirzə Darab bəy, XI-XII əsrlərdə Hindistanda yaşamış şairlərdən Molla Samərinin oğludur. Ailəsi Təbrizdən Hindistana getmiş və Keşmirdə yurd salmışdılar. Mirzə Darab Cuya və qardaşı Kamran bəy deyilənə görə hər ikisi Keşmirdə doğulsalar da əsilləri Təbrizdən olduğu üçün Cuyayi- Təbrizi olaraq yazmışdılar.(15:s.101-102)

Mövlana Seyyid Əli Hindistandan Hicaza, ordan da Hərəmeynin (Məkkə və Mədinə Z.H.B.) ziyarətinə gedib yenidən Hindistana qayıtdı. (15:s.93 və 3:c.4.s.848)

6-Çələbi bəy: Çələbi bəy adlı Kamaləddin Şeyx Əbülfəzl, I Şah İsmayıl dövründə kələntəri idi və bir çox yaxşı işlər görmüşdü. Ancaq işindən ayrıldıqdan sonra Hindistana tərəf getdi və Qəndəharda yerləşdi. Bəhram Mirzə Səfəviyə yaxın olduğu üçün yenidən vəzifəyə təyin edildi. Elm öyrənmək üçün Şiraza gedib məşhur alim, Mövlana Mirzəcanın yanında dərslər aldı və elmdə yüksək mərtəbəyə çatdı. Əllamə həzrətləri onu məclisdə təriflədiyi və bir çox alimlərə tərcih etdiyi üçün bir qrup mədrəsə əhlinə ona qarşı qısqanclıq yarandı. Ona edilən ittihamlara görə Darus-səltənə Qəzvinə getdi, orada alimlər və fəzilət əhli ilə bəhslər etdi, öz mütalifəsini atırdı və şeir yazmağa başladı. Uzun və ürəyəyatan şeirləri onun bölgədə məşhur olmasına səbəb oldu, qəzəlinə qərribə mənə vardı. İlk başlarda “Şeyda”, sonralar “Fəriq” təxəllüsü götürmüşdü. Çələbi bəy, yaxşı şahmat oynayırdı və 1001/1592 ilində Lahura getdi və orada “Ən-nübüvvət”in təkzibi üçün kitab yazdı.

Xoşqu öz “Səfinə” adlı əsərində yazır: “Əkbərşah onun şöhrəti, fəziləti, elmini eşidib onu Hindistana çağırdı və orada çox etibar qazandı və ali dərəcəyə yüksəldi, o padşahın mədhinə əza qəsidəsi yazdı, bir müddət sonra İrana getmək üçün icazə aldı. İcazə alıb gedərkən 1011/1602-ci (bəzi qaynaqlara görə 1605) ildə Lahurda vəfat etdi.”(156.s.105-106)

7-Eysi Ərədbili:Daneşməndan Azərbaycan kitabında və B. Karagözoğlunun məqaləsində adı keçən bu şairin iki beytlik şeirindən başqa bir məlumat əldə etmək mümkün olmadı. (15: s.281 və 11:s.14)

8-Füruq Təbrizi:Təbrizli Hacı Abdullah Hüseyni Hindistana köçüb Benarisdə (Varanasi, Z.H.B.) məskən saldı. Orada, Xəlifə Soltan Rumulun nəvələrindən Məhəmmədəli Furuğ ilə yaxın əlaqədə olmuşdu. Ölüm ilini 1201/1786-1787 il yazırlar. Onun divanının bir nüsxəsi, onun qəsidələri toplusu kimi Tehran Universitetinin Mərkəzi kitabxanasında 3957/1 nömrəli əlyazma olaraq saxlanılır. “Səhfi- İsfəhani” kimi bəzi təzkirələrdə Hacı Abdullah Təbrizi “Arif” təxəllüsü ilə yad edilmişdir.

“Ruzi-rouşən”nin müəllifi Arif Təbriz haqqında yazır: “gənc yaşlarından Hindistana getdi, Mirzə Məhəmmədəli Furuğun məclisinə oldu. Sonralar dərviş libasına büründü, Benarisə məskən salıb orada dünyasını dəyişdi”. Deyilənə görə Arif Təbrizi, Furuğ Təbrizi ilə eyni adam idi. Hacı Abdullah Təbrizinin “Furuğ” və “Arif” olaraq iki təxəllüslərini eyni və ya müxtəlif zamanlarda götürmüşdür. Hətta Daneşməndani- Azərbaycan əsərində “Furuğ” və “Arif” adı ilə fərqli başlıqlar altında verilən məlumatda hər iki təxəllüsün sahibi Hacı Abdullah Təbrizi adlı şəxsdir, hər ikisi

ömrünün sonunda dərvişlik yolunu tutmuş və Benaresdə vəfat etmişdir. (15:s.253 və s.296)

9-Füsuni Təbrizi: Mahmud bəy adlı bu şairin nəzm və nəsrdən başqa riyaziyyat, astronomiya elmləri və hüsn-i xətt ustalığı vardı. Təqi Kaşinin “Xülasətül-əşar”da yazdığına görə, Mahmud bəy Füsuni Təbrizin ən yaxşılardanıdır və qısa zamanda məşhur ziyalı kimi şairlər, ərbablar arasında ad qazanmışdır (s. 1984)

Şiraz və İsfahanda Füsuni ilə görüşən Təqi Əvhədi “Ərəfatül-əşiqin”də yazır: “Füsuni 1001/1592-ci ildə, Cəlaləddin Əkbərşah Qurqaninin dövründə (1529-1605) Hindistana getdi və orada da məqam qazandı. Hindistanda, bir müddət Xanlar xanı Əbdülrəhimin (1036/1626) sarayında hörmətlə qaldı və onun qayğısı ilə “Padşahın münəccimləri” sırasına daxil oldu. Sonralar Cahangir Qurqani dövründə (1605-1628) “Şah cahan” mənəsinə yüksəldi və şahın bütün mühüm işləri onun öhdəsinə verildi. Ömrünün sonlarında Cahangirin digər oğlu, Şahzadə Pərvizin divan işlərini idarə edirdi və Aleabada vəfat etdi.

Onun şeirlərindən təzkirələr, o cümlədən “Ərəfatül-əşiqin”də 77 beyti vardır, hesab haqqında risalələrin və “Məfatihül-məani” adlı farsca lüğətin müəllifi olduğunu deyirlər.(3:s.1984 və 15:s.297)

10-Heydəri: Təbriz bazarında dəriçiliklə məşğul olan bu şair eyni zamanda şəhərin məşhur tacirlərindən sayılırdı. Bir neçə dəfə Hindistana getmiş və ora xalqı tərəfindən rəğbət görmüşdü. Şərifin “Səhvül-lisan” əsəri qarşısında “Lisanul-ğeyb” kitabını yazaraq Mövlana Lisaninin, Şərifdən intiqamını almışdı. (Bəzi qaynaqla görə onun “Lisanul-ğeyb” kitabı 50000 beytdən, divanı 14000 beytdir.) 985/1577-ci ildə Kaşanda 6000 beytdən ibarət qəzəl yazmışdır. Heydəri ilə Mövlana Vəhşinin arasında mübahisə olduğuna görə Mövlana Vəhşi öz divanında ona 16000 beytdən ibarət həcv yazmışdır...

Heydəri Məkkə ziyarətindən sonra Hindistana qayıtmışdı... Xoşgunun yazdığına görə yaxşı məddah olan Heydəri üç dəfə Hindistana gəlmiş, Hind padşahı Əkbərşaha yazdığı qəsidəyə görə 10000 rüpye, xələt və xüsusi at ilə mükafatlandırılmışdır. Ancaq mükafatını aldıqdan sonra öz vilayətinə qayıtmış, Heydəri təkiyyəsinə qalmışdır, deyilənə görə, o, sözlərini daha çox şeirlə çatdırırdı. “Nətaicul-əfkar”da yazdığına görə, Heydəri 1010/1601-ci ildə vəfat etdi. Daneşməndan. S.125-126

11-Həsən bəy Təbrizi: Müqimi Türkmən Təbrizi və Şüküroğlu adı ilə məşhur olan Həsən bəy Təbrizi, ata tərəfdən Baharlı elinin böyüklərindən Əli Şükür bəyin nəticəsi, ana tərəfdən isə nəslə Cahanşah Qaraqoyunluya çatır. Nəstəliq xəttini gözəl yazır, musiqi bacarığı da vardı. Özü daha çox Səfəvi sarayında, ailəsi və qohumları Təbrizdə olurdu. I Şah Abbasın taxta oturmasından əvvəl (996/1587) Türkmən və Təkkəli tayfalarının

böyüklərinin onun qardaşı Həmzə Mirzəyə olan müxalifətinə görə onları aradan götürməyə çalışdı. Həsən bəy də Türkmən tayfasının böyüklərindən sayıldığı üçün Hindistana getməli oldu. Cəlaləddin Əkbərşah Qurqaninin sepəhsaları, Xanlar xanı Əbdülrəhimin sarayına pənah apardı və Qurqani sarayında yüksək məqam sahibi oldu. Müqimin bir təxəllüsü də “Həsən” idi.

Xoşqu onu “Həsən” təxəllüsü ilə, “Ruzi-rövşən”nin müəllifi “Müqimi” təxəllüsü, “Şəmi-Əncümən”in müəllifi Məhəmməd Seddiq Həsən xan isə hər iki təxəllüslə yad edir və deyir: “Onun öz xətti ilə yazdığı divanı 1000 beydən ibarətdir”....

Dəkəndə məmur olduğu dönəm, 1011/1602-ci ildə orada ishaldan vəfat etdi və Xandis vilayətində dəfn edildi. (3:s.2414 və 15: s.115)

12-Hacı Mütia: İsfahanın Abbasabad təbrizlilərindən olan bu şair ticarətlə məşğul idi. Kəbə ziyarəti və məsumların (imamların,Z.H.B.) ziyarətinə, sonra da oğlunu götürüb Hindistana getmişdi. Oğlu orda vəfat etdiyi səbəbi ilə özü də xəstələndi və İsfahana qayıtdıqadan sonra orada vəfat etdi. (15: s.348)

13-Hacı Müzəffər:İsfahanın Abbasabad sakini Əlirza bəy Təbrizinin oğlu idi, bir müddət atasının sənətini davam etdi, sonralar şairlərə qoşulub Hindistana getdi. Dəkəni gəzdikdən sonra Təqərrüb xanın xidmətində oldu. Məkkəyə gedib ikinci Hacc ziyarətini yerinə yetirdikdən sonra İsfahana qayıtdı. Hamı onun səlis danışığını xoşlayırdı.(15:s.348)

14-Girami Təbrizi:Mövlana Səhvinin xələfi və Rəfətinin qardaşı, Təqi Əvhədinin müasiri idi. O da mir müddət Hindistana gedib qayıtmışdı. (15:s.318)

15-Hüseyn bəy Xürüş:Təbrizin böyüklərindəndir. Cənnətməkan Şah Abbas dövründə qardaşı Təqi Soltan, göstərdiyi şücaətinə görə Azərbaycan vilayətlərindən birinin sultanı təyin edildi. Düzgünlüyü, bacarığı və şaha yaxınlından dolayı şahın əmri ilə, məmuriyyət səbəbi ilə Hindistana göndərildi.

Sonralar dünyəvi ad-sandan əl çəkib axirəti düşünməklə məşğul oldu, inzivaya çəkilib davamlı şəkildə alimlər, fazillər, fəqirlər və şairlərlə görüşməyə başladı. Şeirlərini “Xürüş” təxəllüsü ilə yazırdı. (15:s.135)

16-İbrahim Ordubadi:Ordubadın tanınmış şəxslərindən, mərhum seyyid Məhəmməd Baqir Yəzdinin kürəkənidir. Hindistana gedib Cahan Padşahın (1627-1657) baş vəziri Cəfər xanın oğullarına müəllimlik etdi. Orada çox sərvət toplasa da dünya malına olan həvəsi öldüyü üçün malının çoxu tarac edildi, fəqirlik libası ilə vətəninə qayıtdı və ölənə qədər İsfahanda qaldı. (12:s.197, 3:.c.4. s.48 və 15: s.14)

17-Kəlb Əli Təbrizi: Kəlb Əli 1020/1611-ci ildə yaşamış şairidir. Əkbərşah Qurqani dövründə öz vətənidən Hindistana köçdü. Elm və fəzilətdə öz dövrünün üstün şəxslərindən idi. Musiqi bacarığı da vardı, və

guya daha çox rübai yazırdı. Rübailərindən bəzi təzkirələrdə qalmışdır.(3:s.2083 və 15.s.315)

18-Qasim xan: Təbriz nəciblərindən Şərif xan Xazinin oğludur. Onun babasının Şah Təhmasibin xəzinədarı olduğu deyilir. Gənc yaşlarında Hindistana getmiş və indi (Nəsrabadi dövrü, Z.H.B.) də oradadır.(15:s.305, 12:s.121, 3: s.2021)

19-Qövsü Təbrizi: Qövsü Kamangər, XVI-XVII əsrdə yaşamış təbrizli şairidir. Nəsrabadi yazır: “təbində olan sınıqlıq onun zahirindən görünürdü. Qəddi çox əyilmiş və kaman kimi idi”. Qövsü sonralar Cəlaləddin Əkbər Qurqaninin dövründə Hindistana köçdü. Bədayuni “Müntəxibüt-təvarix”də yazır: “Qövsü Təbrizi, Əkəbərşahın əmirlərindən olan Xan Kəlanın xidmətində olmuş, biz və daraq düzəltmək və bu kimi işlərdə mahir idi”. “Daneşməndan-i Azərbaycan” əsərində yazır: onun 6000-ə yaxın beytdən ibarət, fars və türk dillərində iki hissədən ibarət divanı mövcuddur

Qövsü bir Təbrizinin divanının əlyazması 5604 nömrəli nüsxə, digər bir əlyazması isə 699pıVI165 nömrəsi ilə Pakistanın Pəncab Universiteti kitabxanasında saxlanılır. (12:s. 397; 15:s. 448)

20-Lütfi Təbrizi: Mövzunul-mülk ləqəbli bu şair, Ürfi Kamangərin övladı, Təbrizin təhsilli ailəsində yetişmiş, I Şah Təhmasib dövrünün adlı-sanlı şairlərindəndir. Sonralar Hindistana köçdü, orada Cahangir Qurqaniyə yaxınlığından solayı padşahdan “Mövzunulümlk” ləğəbi aldı. “Təzkireyi-meyxane” müəllifinin yazdığına görə Lütfi Təbrizi “Cahangir padşahın xidmətinə başlayanda “Mövzunül-mülk” ləqəbinə laiq görüldü. Çox hörmət qazandı və Tətte limanının şahının xidmətində oldu və oradan Quçrat zərboxanasında işlədi, 1025/1616-cı ildə vəfat etdi”. Lütfinin şeirlərindən təzkirələrdə bəzi beytlər qalmışdır. (3:s.2141-2142 və 15:s.321)

21-Məbdəi-Təbrizi: Bir müddət İsfahanda parçaya zər toxumaq və tikmə işi ilə məşğul olurdu, 1081/1670-ci ildə Hindistana getdi və ondan bir daha xəbər alınmadı.(15: s.324)

22-Məhəmməd Hüseyn bəy Məlum: Şah Süleyman Səfəvi dövründə ticarət məqsədi ilə Hindistana getdi, Keşmir hakimi Cəfər xan ilə dostluq etdi. Mövlana Məhəmməd Saleh Mazandarəninin oğlu Mövlana Məhəmməd Səid, Hindistanda ikən öz məcmuəsində onun çoxlu şeirlərini yazmışdır.(15: s.351)

23-Məhəmməd Saleh bəy: Mirzə Mömin Məzkurun oğludur. Məşhəddə olduğu müddətdə yaxşı insan olduğu üçün əzizlər onun evində gəlirdilər. Bəzi sıxıntılı səbəblərə görə İsfahana getdi, dayısı mərhum Hacı Hüseyn Zərrəbinin evində qaldı. Hindistana getdi, orada qardaşı ilə görüşüb yenidən onunla İsfahana yola düşdülər. Yeddi-səkkiz ay çətinlikdən sonra sağ-salamat Bəndər Abbasa daxil oldular....(12.s.133)

24-Məqsud Əli Təbrizi: Saf niyyətli sufi, həqiqi aşiq idi. Hindistana gedib Cahangir padşahının əmri ilə Şəmsəddin Məhəmməd Şəhruzinin “Tarixi-hükəma” əsərini “Nezhətül-ərvah və rövzətül-əfrax” adı ilə fars dilinə tərcümə etdi, 1011/16022-ci ildə kitabın tərcüməsini qurtarmışdır. Kitabın bir nüsxəsi müəllifin (M.Tərbiyət. Z.H.B.) kitabxanasında mövcuddur. (15.s.357-358)

25-Mir Əsədullah: İsfahan təbrizlilərindəndir, guya Mirzə Möhsünün atası Zahid bəyin kürəkənidir. Hindistana getmiş və Nəsirayi Həmədanini (v.1030/1620) görüşmüşdür.(15:s.40)

26-Mizrə İbrahim: Mirzə Ağası Təbrizinin qardaşı, İsfahanın Abbasabad sakinidir. Bəzən “Arif” təxəllüsü ilə qəzəl yazırdı.1083/1672-ci ildən qabaq Hindistana, oradan Məkkəyə getdi. Deyilənə görə, öz malını Allah yolunda bir seyyidə verib, özü pərişan halda Hindistana qayıtdı və bir müddət sonra da vəfat etdi. (15: s.17)

27-Mirzə Sadiq Ordubadi: Mirzə Kafinin qardaşı oğlu, əxlaqlı və xoş xasiyyət idi, I Şah Abbasın şairlər məclisinə üzv idi. 970/1562-ci ildə Hindistana getdi və 988/1580-cı ildə Dəkəndə Cəlaləddin Dəvani və Əbdülrəhman Caminin rübailərinə qarşılıq bir neçə rübai qoşdu və onlara şərh yazdı...

Sadiqinin rəvayətinə görə, həcv yazmaqda da məşhur idi. “Həft iqlim” və “Sübhi-gülşən”də yazdığına görə, o, Dəkəndə Mürtəza Nizamşahın sarayında bir vəzifəyə yüksəldi və o diyarı Əkbərşah aldıqdan sonra Qəribkeş qəsəbəsində şəhid edildi. (15: s.211)

28-Mövlana Molla Abdullah Məhvi: Ərdəbil şəhərində doğulmuş ancaq Şirazda yaşayıb-yaratmışdır. Şiraz və İsfahanı gəzdikdən sonra 1020/1611-ci ildə Hindistanda getdi, bir müddət Tətte hakimi Rüstəm Mirzə Səfəvinin yanında qaldı, 1023/1614-cü ildə İcmir yolunda “tMeyxana”nın müəllifi ilə yol yoldaşı olanda onun 27 yaşı vardı...“Meyxana”nın müəllifi Əbdülqəni deyir, onunla görüşdüyü vaxt Bühranpura getdi, bir müddət sonra vəfat etdi.(1024/1615) (15:s.338 və 4:s.868-869)

29-Naci Ordubadi Tanınmış şairlərdəndir, bir müddət Təbrizdə yaşadı, ömrünün sonlarına yaxın Hindistana getdi və orada vəfat etdi. “Şotori- hücre” qəsidəsinə qarşı bir kitab yazdı.(15:s.369)

30-Nizaməddin Əli Nəzmi Təbrizi: Əkbərşah dövründə Hindistana getdi və onun diqqətini cəlb edə bildi. Onun tərtib etdiyi bir divanı da vardır.(15: s.386)

31-Nami Təbrizi: Bu şair haqqında Sam Mirzənin təzkirəsində qısa məlumat verilmişdir. Qövsinin qardaşı olan bu şairin çox sayda qəsidəsi vardır və heç kəsin şeirini qəbul etmirdi. Lakin onun Hindistana getməsi haqqında məlumat verilməmişdir.(13:s.254)

32-Rabit: Şah Kazim adı ilə tanınan bu şəxs XI hicri əsrinin Ərdəbilli şairidir. Lətif təbiətli bu şair Hindistana getmiş, həyatı və vəfatı haqqında heç məlumat yoxdur. “Səhfi- İbarihim”də yazdığına görə Rabit Hindistanda ölənə qədər dərviş həyatı sürdü..dane.(15: s.155)

33-Razi: Məhmməd Razi İsfahanın Abbasabad təbrizlilərindən idi, zərgərlik edirdi. İki dəfə Hindistana getmiş, qayıtmışdır. Şeir yazırdı. (15:s.156)

34-Rəfəti Təbrizi: Mirzə İbrahim Rəfəti Təbrizi, Mövlana Səhvi Xoşnevisin kiçik oğlu idi. O, Cahangir dönəmində öz atası və böyük qardaşı ilə Hindistana getdi, sonralar da bir neçə dəfə səfər edib, pul qazandıqdan sonra ölkəsinə qayıtdı. Əvhədi yazır: Mən onun ölüm xəbərini 1027/1617-ci ildə eşitdim.

“Nəsrabadi” müəllifinə görə, Molla Rəfəti Təbrizə bağlı idi. Şikəste xəttini çox gözəl yazırdı. O, Şirvan valisi Ərəb Xanın xidmətində olduğu zaman orada vəfat etdiyi ehtimal olunur. (16:s.303,15:s.160, 12)

35-Rəhməti Təbrizi: “Ərəfatul-əşiqin”də yazdığına görə, nəsx və süls xətlərini yaxşı yazırdı, yeddi-səkkiz min beytdən ibarət divan yazmışdır. Əvvəlcə Şiraza, oradan Hindistana getdi. Hindistanda çox məşhur idi, 1025/1626-cı ildə Akredə vəfat etdi.(15:s.158)

36-Saib Təbrizi: XVII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının ən məşhur şairlərindən olan Saib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı haqqında bir çox kitab və məqalələrdə geniş yazılar dərc edilmişdir. O Təbrizdə doğulmuş, Şah Abbasın əmri ilə İsfahanın Abbasabad qəsəbəsinə köçmüş və orada yetişmişdir...

Bu məqalədə, Saib Təbrizinin yalnız Hindistan səfəri haqqında qısa məlumat veriləcəkdir.

O, Ərəbistan, Hindistan, İran və Osmanlı torpaqlarında səyahət etmiş, həmin ölkələrin sultanları, əmirləri, vəzirləri, məmurları, alimləri, həkimləri, şairlər, ədibləri ilə görüşmüş və yaxından söhbət etmişdir...

İsfahandan Məkkə və Mədinə ziyarətinə getmiş, oradan Osmanlı torpaqlarına səyahət etmiş və yenə İsfahana qayıtmışdır. Bəzi ərabab onun haqqında Şah Abbasa şikayət etdikləri üçün Saib inciyib Hindistana yola düşdü. (1034q.)...Kabul şəhərində qaldı və ora hakimi tərəfindən hörmətlə qarşılandı. Hökumətə qarşı baş verən müxalifətdən sonra Hindistana getdi. Zəfər xanın taxta oturmasına aid maddeyi-tarixdə yazdığına görə, o, padşah tərəfindən “Müstəid xan” ləğəbinə və hezari vəzifəsinə təyin edildi və 12000 rupiye mükafata laiq görüldü. 1039/1629-cu ildə Şah Cahan Dəkənə tərəf getdiyində Zəfər xan və Saib də onun yanında idilər. Bürhanpur adlı yerdə ikən, atasının onu aparmaq üçün İrandan Əkbərabada gəldiyi xəbərini aldı. Saib, Xacə Əbülhəsən və Zəfər xanı mədh edən qəsidə yazıb onlardan getmək üçün icazə aldı... Lakin getmək üçün ona gec icazə verdilər.

1042/1632-ci ildə Keşmir əyaləti Zəfər xanın atasının hakimiyyətinə verildiyində Saib də onunla Keşmirə getdi. Zəfər xana bu ayrılıq çox çətin olsa da, Saib Mirzəyə böyük məbləğdə pul verib onu atlı qrupla layiqincə yola saldı. Nəhayət Akredə atası ilə görüşüb vətninə qayıtdı...(15:s.217-220, 14:c.5.b.2.s.1271-1284, 12:.s.217)

37-Saleh Təbrizi: Tüfəng düzəltməkdə tay-bərabəri yox idi. Şahzadə Pərviz ibn Cahangirin xidmətində olmuşdur. “Təzkiteyi-meyxane”də onun vəfatı tarxinə (1029/1619) aid maddeyi-tarixi qeyd olunmuşdur.

“Təzkireyi-Nəsrabadi”nin müəllifi onun Təbriz şeyxül-islamı olduğunu, habelə türk və fars dillərində çox şeir yazdığını vurğulayır.(12:.s.103, 15:.s.215)

38-Salih-i Tebrizi: O silah ticarəti ilə məşğul olan tanınmış ailələrdən olan, Qəzənfər Təbrizinin oğludur. Osmanlı Təbrizi mühasirə etdiyində Qəzənfər Təbrizi Gilana qaçdı və Gilan valisi olan Xan Əhməd Karkiyanın ədəbiyyat qrupuna qoşuldu. Saleh Təbrizi isə atasının ölümündən sonra silah ticarəti işini davam edərək Hindistana köç edib atası kimi ədəbiyyatçılara qatıldı və Əbdülrəhim Xanları-xanın ədəbiyyat qrupunda yer aldı. (11:s.17)

39-Sakit: Təbrizin kəndxudası Mirzə Mömin ibn Xacə Mirzə bəyin oğlu, Mirzə Məhəmməd Əmin Saib Təbrizinin müasiri və müsahibi idi və “Sakit” təxəllüsünü də o həzrətdən almışdır. Ömrünün ilk illərində Məşhəd şəhrərində yaşadı, Alimgir şahın dövründə Hindistana getdi və onun tərəfindən yüksək məmuriyyətə təyin edilmişdir. Ömrünü Bəngaledə başa vurmuşdur.(15:s.171)

40-Sameri Təbrizi: Şair və tacir olan Mövlana Heydəri Təbrizi'nin oğludur. Mövlana Heydəri, Əkbərşah dönəmində Hindistana köç etdi, ancaq bir müddət sonra qayıtdı və orada vəfat etdi. Atasının ölümündən sonra Sameri Təbrizi ticarəti davam etmək üçün Hindistana köçdü, Xanlar-xanı Əbdülrəhim xidmətində vəzifəyə təyin edildi. Bir müddət sonra Şah Nəvazın idarəsində ikən Dəkən müharibəsində həyatını itirdi. (11:s.16 və 15:s.176)

41-Səhvi: Mövlana Kamaləddin Mir Hüseyn Təbrizin halalзадə və atalarındandır. Mövlana Məhəmməd Hüseynin xəttat şagirdi olan bu şairin vaxtında bütün Azərbaycan diyarı, İraq və Xorasanın əksər bölgələrində məşhur idi. O, nəsx və nəstəliq xəttinin banisi olaraq tanındı... Əsasən, Mir Əlinin üsulu ilə xəttatlıq etməyə üstünlük verirdi. 21 yaşında Məkkəyə getdi, o səfərdən qayıdandan qısa müddət sonra 997/1588-ci ildə Kaşana yerləşdi...

“Kəlmul-mülk”də yazdığına görə, “Səhvi” təxəllüfı ilə yazan bu şair 12 il Kaşanda qaldıqdan sonra Hindistana getdi. “Ürfan” təzkirəsində yazdığına görə, Mövla Səhvi, Şah Abbas dönəmində vəfat etdi. “Sübhi-Gülşən”nin sahibi onun vəfatını 1003/1594-cü ildə yazır. Onun çox dəyərli şeirləri vardı. (15:s.184-185)

42-Səttar: Məhəmməd Saleh Təbrizi, Şahcahan dövründə Hindistana getdi və Mümin xan ilə Bənqələdə yaşadı. (15:s.178)

43-Sayera Təbrizi: “Nəsrabadi”nin müəllifi yazır: “Həzrət Mirzə Saibdən eşitmişəm ki, Məşhəddə yaşayırdı, onu Hindistanda gördüm. Guya orada vəfat edib”. İsnad hissəsində isə bu məlumat yer alır: “Sayer məşhədlidir, öz xətti ilə yazdığı divanını Şah Süleyman Səfəvi üçün yazmışdır...” (12:s.282)

44-Soltan Məhəmməd Vüsali: Təbrizin orta təbəqəli insanlarındanır. Nəstəliq xəttini çox gözəl yazır, elm öyrənməyi də sevir və mübahisələrə haqlı yanaşırdı. Şairliyə yeni başladığında Hindistana getməyi qərara aldı. Darulfunun Kaşanda getdiyi bir məclisdə onun söhbətini dinlədim (Xülasətül-əşarın müəllifi yazır. Z.H.B.). Çox səviyyəli biri idi, Hindistana getdi və orada vəfat etdi(15:s.394 və 7: 642/1244-45, 17)

45-Şeyx Saleh Təbrizi: İnsani keyfiyyətlərə sahib bu gənc, elm əhli ilə dil tapan şairdir. Fiqh elmini yaxşı bilir, ancaq əməl etmirdi. Həyatını musiqi ilə keçirir, musiqini də şeir kimi yaxşı anlayırdı. Dədə-babası Təbriz şeyxlərindəndir və o şəhərdə doğulmuşdur. Ancaq Qəzvinə böyümüş, Rumun (Osmanlının, Z.H.B.) əkəsr şəhərləri və bölgələrini gəzib ziyalıları ilə söhbətlər etmişdir. Məkkə və Mədinə ziyarətinə, sonra da Hindistan, Dəkənə getmiş və bir müddət Xacə bəy Mirzə Səfəvinin sarayında qalmışdır. Orada qaldığı zaman tacirlərə qoşuldu və Hind, Sind və Bəngalın çox yerlərini gəzdi. Bu zəif bəndə (Meyxane təzkirəsinin müəllifi, Z.H.B.) onunla Pətnədə görüşdük, o çox xoşsöhbət və şirindilli idi.(4:s.881-882)

46-Şərif Təbrizi: XVI əsrinin birinci yarısında yaşamış Şərif Təbrizi, Lisani Şirazinin şagirdi, Şah Təhmasib Səfəvinin sarayında əsas şəxslərdən biri idi... Şərif, 956/1549-cu ildə Ərdəbildə vəfat etdi. Tərtib etdiyi divanının bir nüsxəsi Mədrəseyi-aliyi Sipehsalar kitabxanasında 1212 nömrəli əlyazma olaraq saxlanılır...O da öz dövrünün şairləri kimi VIII əsr şairlərinin üsulu ilə yazırdı. (14:c.5.b.2.s.671-672)

47-Şövqi Təbrizi: Xacə Rəşidəddinə çox yaxın şəxslərdən idi, nəstəliq xəttini çox yaxşı yazırdı. Sam Mirzənin yanında laiqli xidmətindən sonra Hindistana getdi, 953/1546-ci ildə Kabulda vəfat etdi. 400 beytə yaxın qəsidə, qəzəl və rübaidən ibarət divanı yadıgar qalmışdır... Şövqi, 885/1480-cı ildə Meybədindən əvvəl, Həzrət Əlinin divanını fars dilinə mənzum şəkildə, Soltan Yaqubun adına tərcümə etmişdir və onun bir nüsxəsi yazıçıda (M.Tərbiyətdə. Z,H,B) vardır. (15: s.208)

48-Tusini: Təbriz şairlərindən idi, Əkbərşah dönəmində Hindistana getdi, çiçək qablaşdırılması, dərzilik, bənnalıq və şeir yazmaq bacarığı vardı. (15:s.88)

49-Zəmana: Mirzə Məhəmməd Zəmana yəhər düzəldirdi. Təbrizin məşhur şairlərindən idi. Bəqai, “Lətaiful-xəyal” təzkirəsində yazır: “Zəmana

təxəllüsü ilə tanınan şair xoş təbli, təmiz üzlü, ancaq vəhşi görünüşlü idi. 1050/1640-ci ildən sonra Hindistanda vəfat etdi, və Mirzə Tahir Nəsrabadinin rəvayətinə görə Hindistandan qayıdarkən Herat şəhərində, oranın Şeyxülislamının evində vəfat etdi.

Zəmanayi, Saibin öz “Bəyaz” adlı əsərində adını və şeirlərini yazdığı şairlərdəndir.(15:s.166)

Nəticə

Səfəvilər dövründə ölkə ərazisindən Hindistan və Omsnliya çoxlu sayda elm, ədəb əhli və sənətkarların gediş-gəlişi olmuşdur. Sadəcə İstanbul şəhərinə “dövlətin müxtəlif bölgələrindən 34 azərbaycanlı ədib getmiş, Osmanlı İstanbulunda şairlik, yazıcılıq və digər məhərətlərini davam etdirmişdirlər”. (6:s.760)

Hindistanın müxtəlif şəhərlərinə isə 49 şairin getdiyinə dair yuxarıda məlumat verildi. Burada göstərilən rəqəmlər sadəcə əlimizdə olan məhdud qaynaqlar əsasında, daha geniş ədəbiyyata müraciət edilərsə bu rəqəmin yüksələcəyini əminliklə deyə bilərik. Bundan başqa adları təzkirə və ya digər qaynaqlara düşməyən şairlərin də olduğu şübhəsizdir.

Yuxarıda adları sadalanan şairlər Səfəvilər dövlətinin əsasən türklər yaşayan Təbriz, Ərdəbil və Ordubad kimi elm və ədəb mərkəzlərindəndirlər.

Hindistana gedən şairlərin gediş səbəbi ya müxtəlif səbəblərə görə köçmək məcburiyyəti, ya ticarət və səyahət məqsədi, ya da Hindistanın zənginliyindən yararlanmaq məqsədi daşımıdır. Bir digər səbəb isə Hindistan şahlarının elm və mədəniyyət üçün uyğun və yüksək səviyyəli şərait yaratmaları idi.

Hindistanda olan Azərbaycan şairlərinin bəziləri həmişəlik, bəziləri isə müəyyən müddət ərzində orada qalmışdılar. Gedən şairlər, yeni ölkədə şairlik, yazıcılıqdan başqa müxtəlif peşlərə, hətta bir çoxu dövlətin hakim dairəsində yüksək vəzifələrə təyin edilmişdirlər.

Hindistana gedən şairlər əsasən iki dildə şeir yazmaq bacarığına malik, divan sahibi və ya şeirləri olan Azərbaycan şairləridir. Hindistan Əlyazmalar fondunda bəlkədə həmin şairlərin ana dilimizdə əsərləri mövcuddur.

Şübhəsiz ki, digər xalqların nümayəndləri kimi Azərbaycan şairlərinin Hindistana gedişləri də, o ölkənin mədəni və elmi cəhətdən inkişafına öz töhfəsini vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Burhan. Burhani-Qate lüğəti, 1361ş., Məhəmməd Müin, Əmir Kəbir nəşriyyatı, Tehran.
2. Caberinəsəb Nərgəz, Fəslnameyi-mutaliati-Şibh qare. I il. No.1. Qış.1388ş. “Muhacirəti-İraniyan be Hind”, Sistan və Bəlucistan Universiteti. Ss. 25-56. Sistan-Bəlucstan.

3. Ənuşə Həsənin başçılığı ilə, Daneşnameyi-ədəbi-farsi (dər Hind, Pakistan və Bangladeş), c.4. (1-2-3-4b)1380 ş.,Saziman çap və intişarati-Vəzarəti-Fərhəng və İrşadi- İslami. Tehran.
4. Fəxrüzəmani Molla Əbdüləli Qəzvini, Təzkireyi-Meyxane, 1367ş., Təshih: Gülçin Məani,İqbal nəşriyyatı, Tehran.
5. Gedikli Orhan,
<http://blog.orhangedikli.net/wpcontent/uploads/2015/10/hindistan.pdf>
6. Hüseyinli Zivər, Osmanlı İstanbulu III, Beynəlxalq Osmanlı İstanbulu sipoziyumunun materialları, 25-26 Mayıs 2015, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, ss.749-760. İstanbul.
7. Jalal-Al-Din Abu'l-Qasem Tabrizi (b. Tabriz, early 13th century; d. Bengal, 642/1244-45), a prominent Sufi of the Sohrevardiya Order.
8. Karagözoğlu Berna, (Filolojide Akademik Araştırmalar. Dünya Dilleri Ve Edebiyatları Çalışmaları, 2018, “Hint – İran Kültürel İlişkileri”ss.161-180. Gece kitablığı yayınları. Ankara
9. Karagözoğlu Berna, (Filolojide Akademik Araştırmalar. Dünya Dilleri ve Edebiyatları Çalışmaları, 2018, “Hint Alt Kıtasında Farsçanın Yükseliş Ve Çöküşü”, ss.181-202 Gece kitablığı yayınları. Ankara
10. Karagözoğlu Berna, Akademik tarih ve düşünce jurnalı. 2018, 5. (16) “Kutup Şahi Hanedanlığı’nın Başkenti Golkonda’da Fars Dili ve Edebiyatı”
11. Karagözoğlu Berna, Safevi Dönemi’nde İran’dan Hindistan’a Göçler (1555-1666).Berna Karagözoğlu. Ss.1-24
12. Nəsrabadi Mirzə Məhəmməd Tahir, Təzkireyi-Nəsrabadi, 1352ş., Təshih: Dəstgeridi F.V., Kitabforuşiye-Foruği, Tehran
13. Sam Mirzə, Təzkireyi-töhfeyi-Sami, 1384ş., Təshih:Humayun Fərrux R.,Əsatir Nəşriyyatı, Tehran.
14. Səfa Zəbihullah, Tarixə-ədəbiyyat dər İran, c.5.b.3. 1370 (I çap),Fidovs nəşriyyatı, Tehran
15. Tərbiyət Məhəmməd Əli, Daneşməndani-Azərbaycan. II cəp. (tarixsiz) Təbriz.
16. Artists, Craftmen and People with Diverse Skills/
17. <http://www.iranicaonline.org/articles/jalal-al-din-abul-qasem-tabrizi>

Z.Huseynli Baylan

Azerbaijani poets in India (Safavid era)

Sammary

India has been a cradle of very ancient and different cultures and science from past to present. This country, along with its inner wealth, is even more enriched by the forces coming from abroad. India, which has long been a focus of many foreign nations, still maintains its character. Among these foreigners, the Turkish people and those from the Iranian geography have played a key role.

Individuals who are interested in India and those who go to those lands have traditionally been traders. However, in subsequent periods, there were various reasons, including the development of science and culture or the pursuit of travel. Scientists, poets, artists are among those people exceptional.

When it comes to history, it is possible to confront the facts of civilization movements for permanent or temporary residence in India at different times. These peoples gradually began to travel to India from the Gaza Strip, and the flow in the later periods, especially during the Safavid era, has even increased.

Since this issue will be more than the total issue of the article in terms of circulation and migration, this article is limited to exploring Azerbaijani poets who went to India during the Safavid era. The article will tell about the Azerbaijani poets traveling to India and their travel destination to India.

З.Гусейнли Вайлан

Азербайджанские поэты в Индии (эпоха Сефевидов)

Резюме

Индия была колыбелью очень древних и разных культур и науки от прошлого до настоящего времени. Эта страна, наряду с ее внутренним богатством, еще более обогащается силами, прибывшими из заграницы. Индия, которая долгое время была в центре внимания многих иностранных народов, по-прежнему сохраняет это качество. Среди этих иностранцев ключевую роль сыграл турецкий народ и люди из иранской географии.

Лица, которые интересовались Индией и те, которые ездили на эти земли, изначально преследовали цель торговли. Однако в последующие периоды туда стали отправляться по различным причинам, в том числе для развития науки и культуры или из-за стремления к путешествию. Среди них особое место занимают ученые, поэты, художники.

Если взглянуть в историю, можно столкнуться с фактами, что этот передовой класс в разные времена отправлялся в Индию для постоянного или временного проживания. Эти передовые классы, в основном, постепенно начали ездить в Индию, начиная со времен правления Газнавилар. В последующие периоды, в частности, в период Сефевидов, поток еще более возрос.

Поскольку этот вопрос по объему будет больше, чем общий вопрос статьи с точки зрения распространения и миграции, в этой статье мы ограничимся изучением азербайджанских поэтов, которые отправились в Индию в эпоху Сефевидов. В статье будут представлены материалы об азербайджанских поэтах, отправляющихся в Индию, также информация о целях их поездки.

Rəyçi: Vüsalə Musalı

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞƏHLA ABDULLAYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli
Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
abdullayevashakhla@gmail.com

ŞƏHAB TURŞİZİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA QISA BAXIŞ

Açar sözlər: Şəhab Turşizi, Yusif və Züleyxa, Xosrov və Şirin, həviyyat, mədhiyyə, Dürranilər İmperiyası

Keywords: Shahab Turshizi, Yusif and Zulaikha, Khosrov and Shirin, libel, panegyric, Durrani Empire

Ключевые слова: Шахаб Туршизи, Йусуф и Зулейха, Хосров и Ширин, памфлет, панегирик, Дурранийская Империя

Əsasən Azərbaycan, İran və Orta Asiya xalqlarının yaratdığı farsdilli ədəbiyyat IX əsrin II yarısından başlayaraq böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Rudəki (860-941), Əbu Şəkür Bəlxı (doğ.915), Şəhid Bəlxı (vəf.936), Əbülqasım Firdovsi (934-1025), Fərruxi Sistani (vəf.1037), Abdulla Ənsari (1006-1088), Qətran Təbrizi (1012-1088), Ömər Xəyyam (1048-1131), Sənai Qəznəvi (vəf.1134), Nizami Gəncəvi (1141-1209), Xaqani (1121-1190), Fəridəddin Əttar (1158-1229), Sədi Şirazi (vəf.1293), Hafiz Şirazi (1320-1390), Əbdürrəhman Cami (1419-1492) və bir çox digər görkəmli sənətkarlar fars-dəri dilində zəngin poeziya nümunələri yaratmışlar ki, bunun nəticəsində fars dili Kiçik Asiyadan Hindistanadək geniş bir coğrafi məkanda ədəbi dil funksiyasını daşımışdır.

Farsdilli ədəbiyyat XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Qərb və Rusiya alimlərinin diqqətini cəlb etmiş, fars dilində yazıb-yaradan şair və nasirlərin həyat və yaradıcılığı geniş tədqiq olunmuşdur. Lakin bu ədəbiyyatın elə nümayəndələri də vardır ki, onların ədəbi irsi nəinki tədqiq olunmamış, hətta adları belə bu sahənin az sayda mütəxəssislərinə məlumdur. Belə şairlərdən biri “Bazgəşti-ədəbi” (“Ədəbi qayıdış”) adı ilə məşhur olan üslubun nümayəndəsi, Zənd və Qacar dövrü Xorasan şairlərindən Şəhab Turşizidir.

Şəhab Turşizi haqqında dövrünün bir sıra təzkirələrində qısa, ötəri məlumat verilmiş, əsərlərindən isə az sayda əlyazma nüsxələri qalmışdır. Şair haqqında araşdırmalar məşhur İran tarixçisi və ədibi Mühit Təbatəbainin (1901-1991) Şəhab Turşizinin adının məktəb dərslərinə salınmasına etirazı ilə başlanılmışdır. Təbatəbainin etirazının ardınca görkəmli İran şairi və alimi Məlikəşşüəra Məhəmmədağlı Bahar (1886-1951) şair haqqında ilk elmi məqaləni yazmışdır [5]. M.Təbatəbai və M.Baharla yanaşı, Məhəmməd Qəhrəman (1929-2013),

Əli Bozorgniya (1894-1972) və bir sıra digər iranlı tədqiqatçılar Şəhab Turşizinin həyat və yaradıcılığını araşdırmışlar [3; 4; 9, s.345-350; 12; 16; 18]. Əsərlərindən divanı əfqan alimi Humayun Baxtərani tərəfindən mövcud iki əlyazma nüsxəsi əsasında 2013-cü ildə Kabulda, “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi isə Mir Haşım Mühəddis tərəfindən 2000-ci ildə Tehranda nəşr olunmuşdur [8; 17, s.421-471].

Şəhab Turşizi haqqında təzkirələrdəki məlumat və azsaylı tədqiqatlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şairin adı Mirzə Abdulla, atasının adı Həbibullah, təxəllüsü Şəhab olmuşdur [10, s.68]. Herman Ete (1844-1917) onu “Həbibullah Şəhab” kimi təqdim edir [2, s.208]. “Təzkireyi-Mahmudi”də şairin təxəllüsü “Şəbab” kimi göstərilmişdir, lakin şairin özü bütün şeirlərində təxəllüs olaraq “Şəhab” adını işlətdiyi üçün həmin məlumatın yanlış olduğu anlaşılır [bax: 12, s.401].

Tacik alimi V.Elboyev yanlış olaraq Şəhab Turşizini XIV əsr şairi kimi təqdim edir [1, s.73]. Çox güman ki, Elboyev şairi Lütfuli bəy Azərin (1722-1780) öz “Atəşkədə”sində adını çəkdiyi, Azəri Tusinin (1380-1462) müasiri, Turşizdən olan “Şəhab” təxəllüslü Əli adlı şairlə [7, s.72] səhv salmışdır. M.Qəhrəman Xəyyampurun “Fərhəngi-süxənvəran” əsərinə istinadən farsdilli ədəbiyyatda “Şəhab” təxəllüslü daha üç şairin adını çəkir: Xacə Əli Şəhab Turşizi (XV əsr), Mirzə Nəsrullah Şəhab İsfəhani (vəf. 1874) və Şəhab Turşizinin müasiri olmuş Şəhab Kirmanşahi (XIX əsr) [16, s.355].

Şəhabın yaşayıb-yaratdığı XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin ilk illəri, görkəmli İran alimi Ə.Zərrinkubun (1923-1999) adlandırdığı kimi, “vəhşət əsri” idi [11, s.747] və tarixin yaddaşına İranın ən qasırğalı dövrlərindən biri kimi həkk olmuşdur. Nadir şahın (1688-1747) qətlindən sonra ölkədə yaranmış hərə-mərclik çoxsaylı xanlıqların vücuda gəlməsi ilə nəticələnir. Kərim xan Zənd (1705-1779) hakimiyyətinin son illərində bu vəziyyət bir qədər sakitləşsə də, onun ölümü ilə yenidən ara qarışır və Zəndin canişinləri arasındakı gərginlik və mübarizə Ağa Məhəmməd xan Qacar (1741-1797) hakimiyyətə gələnədək davam edir və İrani viran vəziyyətinə gətirib çıxarır. Şəhab Turşizinin yaşadığı Xorasan vilayəti o dövrlərdə Nadir şahın nəvəsi Şahrux Mirzənin (1734-1796) hakimiyyəti altında idi. Lakin o Məshəddən kənarında elə bir qüdrət sahibi deyildi. Çünki hər şəhərin öz mütləq iqtidarlı xanı vardı və məhz həmin xanlar Xorasan şəhərlərinə olan əfqan hücumlarının qarşısını almağa müvəffəq olurdular. Turşizin də hakimi Nadirin sərkərdələrindən Əbdüləli xan Mişməst, ondan sonra isə oğlu Must-afaqulu xan olur [bax: 16, s.316-317].

Şəhab Turşizin (indiki Bərdəskən və Kaşmər şəhərlərinin yerləşdiyi ərazinin qədim adı) şimal-qərb tərəfinin qırx kilometrliyində yerləşən Bərdəskən qəsəbəsində anadan olmuşdur. Şairin doğum tarixi dəqiq məlum deyil, lakin M.Bahar onun h.1167/m.1753-cü ildə, M.Qəhrəman isə

h.1165/m.1751-ci ildə anadan olması nəticəsinə gəlmişlər [5, s.36-43; 16, s.317-318].

Şəhabın “Muradnamə” və “Mülhidnamə” əsərindən anlaşıldığına görə, uşaqlığı Bərdəskən və Turşizdə keçmiş, ömrünün iyirmi ilini ədəbiyyat, xəttatlıq, astronomiyanın öyrənilməsinə sərf etmişdir [16, s.318, 329]. Şairin riyaziyyat təhsili də aldığı qeyd olunur [6, s.185].

Şəhab Turşizi ~h.1189/m.1775-ci ildə Şiraza doğru səfərə çıxır və özünün “Xosrov və Şirin” əsərində qeyd etdiyi kimi, beş ilə yaxın səfərdə olur. Səfər zamanı Yəzd, Kaşan, Tehran və İsfahan şəhərlərini gəzən şair h.1193/m.1779-cu ildə Əli Murad xan Zənd (vəf.1785) ilə birgə İsfahana gedir və orada “Muradnamə” və “Xosrov və Şirin” (tam.h.15 rəbiül-əvvəl 1194/m. 21 mart 1780) məsnəvilərini onun adına yazır. M.Bahar şairin ömrünün sonunadək Əli Murad xanın yanında qaldığını ehtimal edir, lakin M.Qəhrəmanın doğru qeyd etdiyinə görə, belə olduğu təqdirdə şair “Muradnamə” əsərini bitirmiş olardı. Lakin bu əsər natamamdır və böyük ehtimalla, Şəhab h.1194/m.1780 və ya 1195/1781-ci ilədək Əli Murad xanın yanında olmuşdur [16, s.333]. Şəhabın Yəzd hakimi Məhəmməd Tağı xana yazdığı mədhiyyə, Ərdalan ağsaqqallarından birinə həcvi və Ərdalan valisi Xosrov xanın adına yazdığı “Yusif və Züleyxa” əsəri şairin bir müddət bu xanların da yanında yaşadığına dəlalət edir [16, s.319-320].

Şairin Turşizi tərk edib yenidən oraya dönənədək harada yaşaması haqqında dəqiq məlumat əldə etmək mümkün deyil. Amma onun bu illərdə Şiraz, İsfahan, Yəzd və Kürdüstanda olduğunu və Əbdüləli xan Həcc səfərinə getdiyi h.1201/m.1787-ci ildə Turşizə geri döndüyünü təxmin etmək olar [16, s.350].

Şəhab səfərdən geri döndükdən sonra bir il Turşizdə qalır, lakin sonra Mişməstlərin haqsızlığı üzündən Herata, Teymur şah Dürraninin (1748-1793) yanında xidmət edən atasının yanına getməli olur. Şairin atası Həbibullah Turşiz əhalisi və hakimi yanında hörmət sahibi olmasına baxmayaraq, Əbdüləli xan Mişməstin hakimiyyətə gəlməsilə özünə qarşı olan haqsızlıq və hörmətsizlik nəticəsində Turşizi tərk edərək, Herat hakimi olan Teymur şahın sarayına üz tutmuşdu. Şəhabın Teymur şahın oğlu şahzadə Mahmuda (1769-1829) ithaf etdiyi bir qəsidəsindən anlaşılır ki, şair özü də bir müddət Teymur şaha xidmət etmişdir [16, 317, 319-321]. Demək, Şəhab Turşizə dönmədən əvvəl də bir müddət Heratda yaşamışdır, çünki şairin Herata h.1202/m.1788-ci ildə getdiyi təqdirdə, onun Teymur şaha xidmət etməsi mümkün olmazdı. Həmin dövrdə Heratda hakim hələ h.1186/m.1772-ci ildən Teymur şahın ikinci oğlu, şeir həvəskarı, söz ustalarının himayədarı kimi tanınan Mahmud idi.

Mahmud şahın kiçik qardaşı Zaman şah (1770-1845) Kabulda taxta çıxaraq dövləti öz əlinə keçirdikdən sonra Mahmud neçə dəfə üsyana qalxır,

lakin onun hücumu hər dəfə dəf olunur. Nəhayət h.1211/m.1797-ci ildə Mahmud Herata geri dönür və Zaman şahla sövdələşmə aparmış Herat qalabəyisi Qılıç xan tərəfindən həbs edilir. Bir müddət sonra zindandan qaçmağa müvəffəq olan, yaxud Qılıç xanın özünün azad etdiyi Mahmud şah oğlu Kamran və qardaşı Firuzəddinlə birgə İrana qaçaraq orada sığınacaq tapır. H.1212/m.1797-ci ildə Herata gələn Zaman şah dörd ay Heratda qalır və bu müddət ərzində Mahmudun həbsdə olan iki yaxın adamını – vəziri Hüseyinli xanı və münşisi Mirzə Haşım xanı qətlə yetirərək, öz azyaşlı oğlu Qeysəri Herata hakim təyin edir. Qətlə yetirilən vəzir və münşi Şəhabın himayədarlarından idilər və şair onlara bir neçə qəsidə həsr etmiş, onların ölümünə çox təəssüflənmişdir:

حسین هاشمی و هاشم حسینی را
به تیغ ظلم بکشتند بی گناه دریغ
[bax: 16, s.323]

*(Hüseyn Haşimi və Haşim Hüseynini
Günahsız olaraq qülm qılıncı ilə qətlə yetirdilər, əfsus)*

Himayədarlarından birinin ölkədən qaçması, ikisinin qətlindən sonra Şəhab Heratı tərk etməli olur. Bir şeirində şair Heratda on il yaşadığına işarə edir:

بعد ده سال از هری دست تهی بیرون شدم
این سخن را کیست کز من بی قسم باور کند
[bax: 16, s.321].

*(On il sonra Heratı əliboş, heç nəsiz tərk etdim,
Mənim bu sözümə andsız kim inanar?)*

Demək, h.1202/m.1788-ci ildə Herata gələn şair on il sonra, yəni Mahmud şahdan az bir müddət sonra Heratı tərk edir. M.Qəhrəman şairin qəsidələrinə istinadən onun Heratdan İsfahana və gox güman ki, Yəzdədək gedib çıxması, Məşhədi ziyarət etməsi qənaətinə gəlir. Alim M.Təbatəbainin şairin h.1206-1216/m.1791-1801-cı illərdə Türbəti-Heydəriyyədə yaşaması fikrinə də münasibət bildirərək, bu tarixdə yanlışlıq olduğunu, böyük ehtimalla, şairin h.1212/m.1797-ci ildən sonra Heratdan İsfahana, Yəzdə, sonra isə ziyarət məqsədilə Məşhədə, oradan da Türbəti-Heydəriyyəyə getdiyini yazır [16, s.325].

Ömrünün son illərini Türbəti-Heydəriyyədə keçirən Şəhab Turşizi öz himayədarının – Mahmud şahın taxta çıxdığı il, yəni h.1216/m.1801-ci ildə vəfat etmişdir [10, s.68; 6, s.191]. Bir çox təzkirələr, o cümlədən Rzaqulu xan Hidayət (1800-1871) “Məcməül-füsəha” əsərində şairin h.1215-ci ildə vəfat etdiyini yazır [20, s.253; 16, s.326]. Qeyd edək ki, Rzaqulu xan “Riyazül-arifin” əsərində bu tarixi h.1216-cı il kimi göstərmişdir [19, s.330]. Şəhabın divanında da 1216-cı il tarixli şeirin mövcud olması h.1215-ci ilin yanlış olduğuna dəlalət edir.

Şair Türbətəi-Heydəriyyədə, Qütəbəddin Heydərin (vəf.1221) məqbərəsində dəfn edilmiş, lakin qəbri bugünə gəlib çıxmamışdır [16, s.326-327].

Şairin üç oğlu olmuşdur: “Məhcub” təxəllüslü Mirzə Murtəza, “Şəhabi” təxəllüslü Mirzə İxtiyar və Mirzə Mömin. Mirzə Murtəza və Mirzə İxtiyar ilə dost olmuş Rzaqulu xan Hidayət və ona istinadən də M.Bahar şairin yalnız iki oğlundan bəhs etmişlər [6, s.191; 20, s.253]. Lakin M.Qəhrəman Tehran Milli Kitabxanasında saxlanılan bir nüsxədəki qəsidələrə əsasən, şairin Mirzə Mömin adlı bir oğlunun da olduğunu bildirir [16, s.329].

Bəzi mənbələrdə “məlikəşşüəra” (şairlər şahı) adlandırılan [16, s.322] Şəhabın unudulması və lazımınca tədqiq olunmamasının səbəbi kimi şairin yaradıcılığının əsasını təşkil edən həcvlərinin çox ədəbsiz dillə yazılması hesab olunur [12, s.399]. Şəhabın həcv dediyi insanlar müxtəlif peşə sahibləri və müxtəlif təbəqələrdən olan insanlardır. Lakin onlar arasında dövrün hakimləri və şairləri çoxluq təşkil edir. Rzaqulu xan Hidayət də Şəhab Turşizinin dövrünün bir çox şairlərinə həcv yazmasını, bu səbəbdən onlar arasında heç sevilmədiyini bildirir [19, s.330]. Halbuki, şair həmkarlarına görə özünü təhlükəyə atmaqdan belə çəkinməmişdir. Səbzəvar hakimi Allahyar xan Qılıncçı “Müflis” təxəllüslü şairi bir həcvinə görə qətlə yetirdikdən sonra, Şəhab ona həcv yazır və dövrünün bütün şairlərini belə haqsızlıqlara qarşı birliyə, vəhdətə dəvət edir ki:

تا بعد ازین، ز عربه جویان روزگار
شاعر کشی هوس نکند ملحدی دگر

[bax: 16, s. 336-337]

*(Bundan sonra zamanə qovğaçıları /arasında/
Digər dinsizlər /də/ şair qətli həvəsinə düşməsinlər)*

Şairin həcv etdiyi insanlar arasında Turşiz hakimi Mustafaqulu xan, Hacı Rəhim Turşizi, şair h.1202/m.1788-ci-ci ildə Turşizi tərək etdikdən sonra Mustafaqulu xanın köməyi ilə onun mal-mülkünü qəsb etmiş Turşiz mollası Mir İshaq, Heratda Şəhabla bərabər bir çoxunun məvacibinin kəsilməsinə bəis olmuş Mirzə Əşrəf, Herat qalabəyisi Qılıç xan, İbrahim xan Cəmşid və bir çox başqa hakim, şair və sadə insanların adlarını çəkmək olar [16, s.321].

Lakin şair özü “Qisseyi-Hacı Rəhim xan”ın başlanğıcında həcvlərinə görə üzrxahlıq etmiş və bir qəsidəsində də həcv yazmasının hər zaman müəyyən bir səbəbi olduğunu bildirmişdir:

من نیازم کسی را تا نیازم مرا
مار، قصد پای سنگ افکن ز بیم سر کند

[bax: 16, s.337]

*(Məni incitməyincə, mən heç kəsi incitmərəm,
İlan başını /əzəcəyindən/ qorxduğu üçün daş atanın ayağını sancar)*

Məlikəşşüəra Bahar Şəhab Turşizinin həcvlərini çox güclü və özünü həcv sahəsində ən yaxşı şairlərdən biri hesab edir [5, s.189]. M.Təbatəbai isə alimin bu sözlərinə qarşılıq olaraq, Şəhabın həzəliyyatının və həcvlərinin dövrünün digər şairlərinə nisbətən yaxşı olduğunu, lakin farsdilli ədəbiyyatda bu sahədə məşhur olan Ənvəri (1126-1189) və Suzəni (1100-1166) yanında bir uşaq zümzüməsini xatırlatdığını bildirir [14, s.345]. Ə.Bozorgniya və M.Qəhrəman da M.Bahar kimi şairin həcv və həzəliyyat sahəsində çox güclü olduğunu qeyd etmişlər [4, s.557; 16, s.338-339, 347].

Şəhab qəsidə yaradıcılığında Ənvəri, Fərruxi Sistani və Əmir Müizziyə (1048-1125), həcvdə isə Suzəni və Ənvəriyə bənzədilir [12, s.399; 4, s.557]. Şairin Nizami Gəncəvi, Ənvəri və Xaqani yaradıcılığına böyük rəğbəti olmuş və şeirlərində dəfələrlə bu görkəmli şairləri tərif etmişdir ki, aşağıdakı beyt buna misal ola bilər:

ز بعد مخزن الاسرار شيخ گنجه بس است
قصیده های حکیم انوری و خاقانی
[bax: 16, s.344]

(Gəncə şeyxinin "Sirlər xəzinəsi"ndən sonra

Həkim Ənvəri və Xaqaninin qəsidələri /şeir aləmi üçün/ kifayət edər)

"Yusif və Züleyxa" məsnəvisində də şair Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərindən:

کند با جنس خود هر جنس پرواز
کبوتر با کبوتر باز با باز

(Hər cins öz cinsiylə uçar,

Göyərçin göyərçinlə, qartal qartalla) beytini mənimsəyərək, belə yazır:

شود با جنس خود هر جنس انباز
سمندر با سمندر باز با باز
[17, s.451]

(Hər cins öz cinsiylə yoldaşlıq edər,

Səməndər səməndərlə, qartal qartalla)

Şəhabın "Xosrov və Şirin" əsəri Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" və "Yeddi gözəl" əsərlərinə, "Yusif və Züleyxa" məsnəvisi Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) eyniadlı əsərinə, həmçinin, 21 qəsidəsi Ənvəri, 10 qəsidəsi isə Xaqani qəsidələrinə nəzirə yazılmışdır [16, s.344].

Şəhab Turşizinin əsərləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Şeirlər divanı, "Bəhramnamə", "Yusif və Züleyxa", "Xosrov və Şirin", "Əqd-i gövhər", "Qisseyi-Hacı Rəhim", "Mülhidnamə", "Muradnamə", "Təzkirətüş-şüəra", "Tarixi-vüzəra" və "Tarixi-mücadvəl" [bax: 10, s.68; 17, s.417; 2, s.208; 4, s.555; 16, s.333].

"Bəhramnamə" əsərindən günümüzə yalnız bir neçə beyt gəlib çatmışdır. Şairin sözlərinə görə, 3 ay ərzində nəzmə çəkilməmiş bu əsər, böyük ehtimalla, Kərim xan Zəndə ithaf olunmuşdur [16, s.331].

“Yusif və Züleyxa” məsnəvisi Ərdəlan valisi Xosrov xana ithaf edilmişdir. Əsər M.H.Mühəddis tərəfindən iki əlyazma nüsxəsi əsasında nəşr edilmişdir, 1160 beytdən ibarətdir [17, s.421-471].

“Xosrov və Şirin” məsnəvisi h.1193/m.1779-cu ildə yazılmış və böyük ehtimalla, Əli Mərdan xana təqdim olunmuşdur. Əsər 3252 beytdən ibarətdir [16, s.331]. “Əqdi-gövhər” əsəri astronomiyaya aiddir, əlyazma nüsxəsi hələ tapılmamışdır [16, s.332]. “Qisseyi-Hacı Rəhim xan” Hacı Rəhim Turşiziyyə yazılmış həcvdir. 282 beytdən ibarətdir [16, s.332].

“Mülhidnamə” Turşiz hakimi Mustafaqlu xana yazılmış həcvdir. 829 beytdən ibarətdir [16, s.332, 341]. Şəhab divanının h.1206/m.1791-ci ildə köçürülmüş nüsxəsinin dibaçəsindən onun bu divanı Heratda şahzadə Mahmud Dürraninin əmri ilə tərtib etdiyi məlum olur. Divan 4 hissədən ibarətdir: birinci hissə – tövhid, nət, sultanların mədhinə aid qəsidələr; ikinci hissə – əmirlərin, vəzirlərin mədhində yazılmış qəsidələr; üçüncü hissə – müxtəsər mətləb və mənalara dair beytlər; dördüncü hissə – həzəliyyat və həcvlər. Şəhabın divanı müxtəlif nüsxələrdə 6000-9000 beytdən ibarətdir [4, s.553, 554; 16, s.332-333; 5, s.37]. M.Qəhrəmanın tərtib etdiyi, lakin nəşr etdirə bilmədiyi divanda beytlərin sayı 15302-yə çatır, belə ki, həmin divana Şəhabın “Xosrov və Şirin”, “Muradnamə” və “Yusif və Züleyxa” məsnəviləri də daxil edilmişdir [16, s.333]. “Muradnamə” əsəri, şairin öz sözlərinə görə, natamamdır və Britaniya Muzeyində mövcud olan, əvvəli və ortasından da bir neçə vərəqi düşmüş əlyazma nüsxəsində beytlərin sayı 417-dir. Bu beytlərdə Əli Mərdan xan Zəndin hakimiyyəti illərindən bəhs olunur [16, s.332]. “Təzkirətüş-şüəra” əsəri də, şairin öz sözlərinə görə, natamamdır. Əsərin Tehran Milli Kitabxanasında mövcud olan nüsxəsində beytlərin sayı 121-dir. Bu beytlərdə ərəb və əcəm şairlərindən 10-u haqqında məlumat nəzmə çəkilməmişdir [16, s.332]. “Tarixi-vüzəra” və “Tarixi-mücadvəl” əsərləri nəsrə yazılmış, günümüzə bir nüsxəsi belə gəlib çatmamışdır [16, s.333].

Şəhabın əsərləri, sənəti, şairlik qüdrəti haqqında tədqiqatçıların fikri təzadlıdır. M.Bahar şairi “yeni tərz və şivəyə əl atmış, qəzəl və qəsidəni yenidən İraq və Xorasan üslubunda yazmış, fars dilini İranda yenidən diriltmiş nadir şairlərdən biri” [6, s.191], Ə.Bozorgniyə “görməli şair”, “böyük şair” [4, s.553], M.Təbatəbai isə “boş-boş danışan”, “məddah”, “bir dinar qarşılığında dinar sahibinə sənə deyən”, “şair olmayan”, “adının Rudəki və Mənuçəhri... kimi şailərlə yanaşı çəkilməsinə layiq olmayan birisi” [13, s.244; 14, s.339; 15, s.424] adlandırmışlar.

Şəhab Turşizi həqiqətən də, Təbatəbainin dediyi kimi, məddah olmuşdur. Onun mədh etdiyi hakimlər sırasında Kərim xan Zəndin oğlu Əbülfəth xan Zənd, Yəzd hakimi Məhəmməd Tağı xan və onun böyük oğlu Əli Nağı xan, Türbəti-Heydəriyyəni abad etmiş Xorasan əmiri İshaq xan Qərai, Kürdüstan

valisi Xosrov xan Ərdalan, Mirzə Mehdi xan Astrabadinin oğlu Mirzə Məhəmməd Rza, Teymur şah Dürrani, Mahmud şah Dürrani, qardaşı Firuzüddin və oğlu Kamran, münşisi Mirzə Həşim xan, vəziri Hüseynəli xan, Herat qazısı Molla Əhməd xan, sonradan həcv etdiyi Şeyx İsmayıl Cami və Mahmud şahın xain sərkərdələrindən olan və şairi qətlə yetirmək istəyən Şəkur xanın adlarını qeyd etmək olar [bax: 16, s.333-336, 341-342]. Rzaqulu xan Hidayət “Məcmül-füsəha”da şairin Fəthəli şah Qacarı da mədh etdiyini yazır [20, s.253], lakin M.Qəhrəman şairin divanında belə bir şeirə rast gəlmədiyini və Rzaqulu xan Hidayətin özünün də şairin divanını görmədiyini etirafını nəzərə alaraq, həmin məlumatın əsassız olduğunu bildirir [16, s.335].

M.Qəhrəman şairin Heratda yaşadığı 10 ili (1202-1222) yaradıcılığının yüksək dövrü adlandırır [16, s.322]. Alim şairin üç məsnəvisini – “Bəhramnamə”, “Yusif və Züleyxa” və “Xosrov və Şirin” əsərlərini yaradıcılığının ilk dövrlərində yazdığını və bu səbəbdən də ədəbi baxımdan zəif olduğunu qeyd edir [16, s.345].

M.Bahar Şəhabın şeirlərinin irfan və fəlsəfədən uzaq olduğunu yazır [6, s.185], lakin Rzaqulu xan Hidayət və M.Qəhrəmanın fikrincə, şair ömrünün son illərində irfan və təsəvvüfə meyillənmişdir [19, s.330; 16, s.354].

Şair özü bir yerdə yazır:

هیچ رسم و رهی به گیتی نیست
بهتر از رسم و راه درویشان
[bax: 16, s.354]

*(Dərvişlərin /tutduğu/ yolu və üsuldan yaxşı
Dünyada heç bir üsul və yol yoxdur)*

Şəhab qəzəl sahəsində güclü olmamışdır və qəzəllərinin sayı çox azdır. M.Təbatəbai şairin divanında yalnız bir qəzəlin mövcud olduğunu və şair özünün də buna işarə etdiyini yazır [15, s.428]:

گفتم بهر قصیده نهم یک قدم به پیش
اکنون بهر غزل دو قدم باز پس نهم

*(Qəsidə yazmaqda bir qədəm irəli atım dedim,
İndi qəzəl söyləməkdə iki qədəm dala atıram)*

M.Qəhrəman isə Təbatəbainin bu iddiasını yalnız hesab edərək, şairin 20-ə yaxın qəzəli olduğunu yazır, amma özü də etiraf edir ki, Şəhab qəzəl sahəsində zəif olmuşdur [16, s.345].

Rzaqulu xan Hidayət “Riyazül-arifin”də Şəhabın ədəbi irsinin 100 min beytdən yuxarı olduğu bildirsə də [19, s.330], şair özü bir rübaisində 20 min beytlik irsi olduğunu vurğulayır. Həmin şeirində Şəhab “ev” mənasını da verən “beyt” sözündən istifadə ilə gözəl söz oyunu yaratmışdır:

از خون دل خود به سرخانه نی
من بیست هزار بیت افکندم پی

با اینهمه بیتها، درین موسم دی
یک بیت ندارم که نشینم در وی!

[bax: 16, s.330]

*(Neydən /tikilmiş/ evimdə ürəyimin qanıyla
Mən iyirmi min beyt /şeyrin/ bünovrəsini qoymuşam.
Bu qədər beytlə, bu qış mövsümündə
Bir evim yoxdur ki, içində yaşayım)*

Ümumiyyətlə, şairin zəmanəsindən və öz həyatından şikayətə həsr olunmuş şeirləri, M.Qəhrəmanın doğru qeyd etdiyi kimi, ədəbi baxımdan dəyərlidir [16, 346]:

دویدم سوی آتش از دور دست
ولیکن مرا بهره جز دود نیست

*(Uzaqdan atəşə doğru qaçdım,
Və lakin mənim /bu atəşdən/ əldə etdiyim tüstüdən başqa bir şey deyil)
Və ya:*

در میان آتش و رنج و الم
تا به کی سوزم، سمندر نیستم
مهر حسرت بر دهان در کنج غم
چند باشم، کیسه زر نیستم

[bax: 16, 346]

*(Atəş və əzab və kədər içində
Nə zamanadək yanacağam, /mən ki/ Səməndər quşu deyiləm.
Nə zamanadək qəm küncündə, ağzımadək sevgi həsrət ilə dolu
Qalacağam, qızıl kisəsi ki deyiləm)*

Şəhab Turşizi haqında deyilənləri ümumiləşdirərsək, belə nəticə əldə edərik ki, Şəhab Turşizi h.1165/m.1752, ya 1167/1754-cü ildə Xorasanda, Turşizin Bərdəskən qəsəbəsində anadan olmuş, uşaqlığını Bərdəskən və Torşizdə keçirmiş, daha sonra ailəsi ilə birgə Herata getmiş, h.1189-1193/m.1775-1780-cı illərdə səfərdə olmuş, h.1193/m.1780-ci ildə Əli Murad xan Zənd ilə birgə İsfahana yollanmış, Şiraz, Yəzd, Tehran və Kaşanda, həmçinin Kürdüstanda olmuş, h.1201/m.1787-ci ildə Torşizə, 1202/1788-ci ildə Herata dönmüşdür. On il Heratda Mahmud şah Dürraninin sarayının məlukəşşüərası olan Şəhab h.1212/m.1797-ci ildə Mahmud Heratdan qaçdıqdan sonra özü də Heratı tərk etmiş, əvvəl İsfahana, daha sonra Yəzdə, Məşhədə, oradan da Türbəti-Heydəriyyəyə getmiş və ömrünün qalanını orada keçirərək, h.1216/m.1801-ci ildə vəfat etmişdir. Şairin əsərlərindən “Muradnamə” və “Təzkirətüş-şüəra” əsərləri natamamdır. “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi və şeirlər divanı nəşr olunmuş, “Əqdi-gövhər”, nəsr ilə yazılmış “Tarixi-vüzəra” və “Tarixi-müəcədvəl” əsərlərinin isə hələ nüsxəsi tapılmamışdır. Digər əsərləri isə yalnız əlyazma şəklində mövcuddur. Ümid edirik ki, Şəhab Turşizinin yaradıcılığı tədqiqatçıların

nəzərini cəlb edəcək və araşdırmalar zamanı şairin bu gün əldə olmayan əsərlərinin də əlyazma nüsxələri tapılaraq, elmi ictimaiyyətə təqdim olunacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Элбоев Вафо. Сказание о Юсуфе и Зулейхе в персидско-таджикской литературе X-XV веков (Проблемы трансформации религиозных мотивов и образов в художественную литературу): диссертация ... доктора филологических наук. Душанбе, 2016

2. اته، هرمان. تاريخ ادبيات فارسی. ترجمه صادق رضازاده شفق. تهران: بنگاه ترجمه و نشر، ۱۳۵۶. کتاب،

3. آقاحسینی، حسین. مقایسه خسرو و شیرین شهاب ترشیزی با خسرو و شیرین نظامی // پژوهشنامه زبان و ادبیات فارسی، ۱۳۸۹، سال ۲، شماره ۸، صص ۲۱-۳۶.

4. بزرگ نیا، علی. شهاب ترشیزی // مجله ارمنان، ۱۳۰۴، سال ۶، شماره ۹، صص ۵۵۲-۵۵۷.

5. بهار، ملک الشعرا. شهاب ترشیزی // مجله ارمنان، سال سیزدهم، ۱۳۱۱، شماره ۱، صص ۳۶-۴۴.

6. بهار، ملک الشعرا. شهاب ترشیزی // مجله ارمنان، سال سیزدهم، ۱۳۱۱، شماره ۳، صص ۱۹۱-۱۸۵.

7. بیگدلی، لطفعلی بیک آذر. آتشکده. نیمه اول. مقدمه، فهرست و تعلیقات: سید جعفر شهیدی.. تهران: محمدعلی علمی، ۱۳۳۷.

8. ترشیزی، شهاب. دیوان. به کوشش همایون باخترانی. کابل: ریاست انتشارات کتب بیهقی، ۱۳۹۲.

9. خزانه دارلو، محمد علی. منظومه‌های فارسی. تهران: انتشارات روزنه، ۱۳۷۵.

10. خیام پور، عبد الرسول. یوسف و زلیخا // نشریه دانشکده ادبیات تبریز، سال یازدهم، شماره ۶۸-۴۷، صص بهار،

11. زرین‌کوب، عبدالحسین. روزگاران. چاپ دوازدهم. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۹۰.

12. صائبی، علی. شهاب ترشیزی // مجله نامه فرهنگ، آذر ۱۳۳۱، شماره ۹، صص ۳۹۹-۴۰۵.

13. طباطبائی، محیط. شهاب ترشیزی (انتقاد بر انتقاد) // مجله ارمنان، سال سیزدهم، شماره ۴، صص ۲۳۹-۲۴۴.

14. طباطبائی، محیط. شهاب ترشیزی (انتقاد بر انتقاد) // مجله ارمنان، سال سیزدهم، شماره ۵، صص ۳۳۹-۳۴۵.

15. طباطبائی، محیط. شهاب ترشیزی (انتقاد بر انتقاد) // مجله ارمنان، سال سیزدهم، ۱۳۱۱، شماره ۶، صص ۴۲۳-۴۳۱.
16. قهرمان، محمد. شهاب ترشیزی // مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، سال شانزدهم، ۱۳۶۲، شماره ۲، صص ۳۱۵-۳۵۶.
17. گنجینه بهارستان (مجموعه ای از ۱۶ رساله در ادبیات فارسی). به کوشش بهروز ایمانی. کتابخانه، موزه و مرکز مجلس شورای اسلامی. تهران، ۱۳۷۹.
18. واعظزاده، عباس. تکمله ای درباره شهاب ترشیزی / نهمین همایش ملی پژوهشهای زبان و ادبیات فارسی، بیرجند اسفند ۱۳۹۶، صص ۱-۱۶.
19. هدایت، رضاقلی خان. ریاض العارفین. به کوشش سیدرضی واحدی و سهراب زارع. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۸.
20. هدایت، رضاقلی خان. مجمع الفصحا. در دو جلد، جلد دوم. تهران: آقامیر محمدباقر، ۱۲۹۵ ه. ق.

Ш.Абдуллаева

Краткий обзор жизни и творчества Шахаба Туршизи

Резюме

Персидская литература является одной из великих литератур человечества. Начиная с начала XIX века, была проделана огромная работа по изучению жизни и творчества персоязычных поэтов. Тем не менее имеются некоторые представители персидской литературы, имена которых известны лишь немногим специалистам данной области. Одним из таких поэтов является Шахаб Туршизи, поэт из Хорасана времени правления Карим хана Занда и Ага Мухаммед хана Каджара. Краткие сведения о Шахабе Туршизи встречаются в некоторых тезкире того времени, а также сохранилось несколько рукописных списков произведений поэта. Научные исследования о поэте начались после выступления известного иранского историка и литератора Мухита Табатабаи за внесение имени поэта в школьные учебники. После протеста Мухита Табатабаи первую научную статью о поэте написал выдающийся иранский поэт и ученый Маликашшуара Мухаммадтаги Бахар. Наряду с Табатабаи и Бахаром, Мухаммад Кахраман, Али Бозоргния и ряд других иранских исследователей начали изучение жизни и творчества Шахаба Туршизи. В 2013 году афганский ученый Умаюн Бахтарани в Кабуле по материалам двух рукописей поэта опубликовал Диван (Сборник стихов) Шахаба Туршизи, и в 2000 году Мир Гашим Мухаддис в Тегеране - маснави «Йусуф и Зулейха». Данная статья посвящена исследованию жизни и творчества Шахаба Туршизи. Здесь представлены сведения о таких его

произведениях, как «Бахрам-наме» («Книга о Бахраме»), «Йусуф и Зулейха», «Хосров и Ширин», «Кисса-и Гаджи Рагим хан» («Сказание о Гаджи Рагим хане»), «Мульхид-наме» («Книга о еретиках»), «Мурад-наме» («Книга о Мураде») и «Тазкират аш-Шуара» («Памятная записка о стихотворцах»).

Sh.Abdullayeva

**A Brief Overview of the Life and Works of Shahab Turshizi
Summary**

Persian literature is one of the great literatures of mankind. The life and work of poets, who write in Persian, have been extensively studied since the beginning of the 19th century. However, there are some representatives of Persian literature, whose names are known only to some experts in this field. One of such poets is Shahab Turshizi, the poet from Khorasan, lived in the Zand and Qajar period. There is too little information about the life of Shahab Turshizi in the primary sources. Also, there are only a few manuscript copies of the poet's works. The scientific studies about Shahab Turshizi have begun with the objection of the famous Iranian historian and writer Muhi Tabatabai to the mention Shahab Turshizi in the school textbooks. After the Tabatabai's protest, a prominent Iranian poet and Professor of Literature Muhammad-Taqi Bahar wrote the first scientific article about Shahab. In addition to M.Tabatabai and M.Bahar, some Iranian researchers as Muhammad Gahraman, Ali Bozorgniya and others have investigated the life and works of Shahab Turshizi. Only two works of the poet were published. The poem "Yusuf and Zulaiykha" was published by Mir Hashem Muhaddis in Tehran in 2000. Shahab's Diwan (collection of poems) was published by Afghan scholar Homayoun Bakhtani on the basis of two manuscripts in 2013 in Kabul. In this study, Shahab Turshizi's life and oeuvre have been surveyed on the basis of primary sources as Lutfali Baig Bigdili's Atashkadeh ("Temple of fire"), Rezagoli Khan Hedayat's "Riyadhul Arefin" ("The gardens of the Mystics") and "Majma`ul Fusaha" ("The meeting place of the eloquent"), and scientific articles by modern researchers. There is given information about Shahab's Diwan, his books as "Bahram-nameh" ("The Book of Bahram"), "Yusuf and Zulaikha", "Khosrov and Shirin", "Qisse-i Haji Rahim khan", "Mulhid-nameh" ("The Book of the Heretic"), "Murad-nameh" ("The Book of Murad") and "Tazkirat ash-Shuara" ("Biographies of the Poets").

**Rəyçi: Möhsün Nağısoylu
Akademik**

GÜNEL VƏKİLOVA
AMEA Folklor institutu
gunel_novruzova@mail.ru

AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞINDA ƏKİZLƏR MİFİNİN KİŞİ-QADIN QARŞIDURMASI

Açar sözlər: Azərbaycan folklorşünaslığı, folklor, əkizlər mifi, əkizlər mifinin kişi-qadın qarşিদurması.

Ключевые слова: Азербайджанский фольклор, фольклор, близнецы миф, двойные мифы между мужчинами и женщинами.

Key words: Azerbaijan folklore, folklore, twins myth, twin myths men-women conflict.

Mifologiyada əkiz mif qarşিদurmaları hər şeydən öncə əkizlərin xarakterindən, daxili aləmindən və ətraf mühitə münasibətindən irəli gəlir. Bu fərqlilik əkizlərin düşməyə çevrilərək, bir-birinin qarşısında durmağa şərait yaradaraq, mifik mətinin təsir gücünü də artırır. Əkizlər arasında olan münasibətlərə iki, üç bacı-qardaşların qarşিদurmaları şəklində rast gələ bilirik.

Azərbaycan mifologiyasında əkiz mif qarşিদurmaları hər şeydən öncə əkizlərin xarakterindən, daxili aləmindən və ətraf mühitə münasibətindən irəli gəlir. Bu fərqlilik əkizlərin düşməyə çevrilərək, bir-birinin qarşısında durmağa şərait yaradaraq, mifik mətinin təsir gücünü də artırır. Dünyanın ilkin yaranış mərhələsində bitişik olan “qadın və kişi” obrazları getdikcə bir-birindən ayrılır ki, həyatın başlanğıcının reallaşması mənasını daşıyır. Bundan savayı, əkizlər modelinin kişi-qadın qarşিদurması inçest münasibətinin tamamilə aradan qaldırılması şərait yaradır.

Folklor mətnləri əkizlər modelinə dair qarşিদurmalarla zəngindir. Bu mətnlərdə xüsusən bacı və qardaşlar arasında əkizlik modelinin struktur əlamətləri sayəsində qarşিদurmalar yaranır.

Mifologiyada əkizlər dual qarşিদurmalar modelini təşkil edirlər. Dual qarşিদurmalar dedikdə Yaxşı-Pis (yaxşı-yaman), İşıq-Qaranlıq (Gecə-Gündüz), Qəhrəman-Qorxaq, Ağıllı-Axmaq (ağıllı-dəli), Yuxarı-Aşağı, Doğru-Yalan və s. qarşিদurmalar nəzərdə tutulur.

Dünyada kişi-qadın yaranışı haqqında bir çox mifik məlumatlar vardır. Məsələn, dünyanın xaos mərhələsində Allah öncə kişini palçıqdan yaratmış, sonra da ona can vermiş. Daha sonra da kişinin qabırğasından qadını yaratmışdır. Yəni qadın kişinin bir parçasıdır.

Azərbaycan folklorunda əkizlər mifi modelinin transformativ səviyyələri bu modelin eyni zamanda həm məna sıraları, həm də qarşিদurmaları kimi təzahür edir.

Tədqiqatçı Səfa Qarayev Qadının Kişidən ayrılmasını simvolik vəhdətdə göstərərək “paralel simvollaşma” adlandırmışdır. Yəni Günəş və Ay münasibətləri zəminində kosmoslaşmanı təsvir edən mətnin altında ikinci bir lay var – qadının kişidən ayrılması nəticəsində kosmoslaşmanın meydana çıxması. Mədəniyyətdə mövcud olan bu tipli faktlar bizə qadın və kişi arasında münasibətləri universal kosmoqonik kontekstdə izah etməyə imkan verir (3, 48).

Kişi-qadın qarşıdurma qoşalığını mifik dünya modelinin, mifik təsəvvürlərin əsasları ilə bağlı olduğunu göstərən M.Cəfərli yazır ki, ilk mifoloji eposlardan başlayaraq kişi-qadın münasibətlər kompleksi epik düşüncə başlanğıcında mövcuddur. Bu münasibətlər arxaik eposlara yuxarıda toxunulduğu şəkildə transformasiya olunur. Əslində məhəbbət dastanlarının hazırkı strukturu özünün bütün semantik başlanğıcları ilə arxaik eposun strukturunda mövcuddur (1, 64).

Müəllif məhəbbət dastanlarındakı kişi-qadın qoşalığında dünyanın mifik-cinsi təsnifatını bərpa edərək yazır: “Oğlan-qız binar qarşıdurması hər şeydən öncə cinsi təsnifat qoşalığıdır. Ancaq dastan mətnində bunun inkar olunmayacaq sosial təsnifat aspekti də var. Bu aspekt gələcək sevgililərin Aşiq-Məşuq obrazlar kompleksi şəklində qurulmasında özünü xüsusilə göstərir. Belə ki, məhəbbət dastanlarında fiziki aşiqə (oğlana) məxsusdur, qızın fəallığı fiziki planda az görünür. Məkan boyunca reallaşan dinamika oğlana mənsubdur. Qızın aktivliyi məcazi irfani plandadır. Bu da sosial aspektlə bağlı idi. Yəni qız və oğlan bioloji fakt kimi cinsi hadisə olsalar da, sosial məkanda dəyərləndirilmələri baxımında eyni dərəcədə sosial fakt idilər. Bu cəhət onları dünya strukturunun məhz sosial-bioloji faktı kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Bu, belə də olmalıdır. Çünki arxetip planda oğlan-qız doğumu faktı daha qlobal kişi-qadın qoşalığının məhəbbət dastanları səviyyəsindən təzahürüdür...” (1, 90).

Beləliklə, mifdə kişi-qadın qarşıdurma qoşalığı gerçəkliyin cinsi dəyərlər səviyyəsində qavranılaraq dəyərləndirilməsinin məhsuludur. əkizlərlə bağlı əfsanə mətnində kişi-qadın qarşıdurması belə verilmişdir:

“Bir dəfə Ayla Günəş arasında bərk dava düşür. Biri deyir ki, dünyaya gündüz mən çıxacam, o biri deyir ki, mən. Ay üzünü Günəşə tutub deyir:

– Dünyaya gündüz mən çıxmalıyam. Çünki sən qızsan, bütün kişilər sənə baxar. Ayıfdı.

Günəş deyir:

– Yox. Mən çıxacağam. Ona görə ki, mənim iynələrim var. Heç kim mənə baxmağa cürət eləməz. Kim mənə baxsa, gözünü deşərəm.

Ay söz tapa bilmir, Günəşlə razılaşır. O vaxtdan da gündüz dünyaya Günəş çıxır” (2, 32).

Bu mətni kişi-qadın oppozitiv modeli əsasında təhlil etdikdə aşağıdakı qənaətlər əldə olunur:

1. Ayla Günəşin bacı-qarşdaş kimi bir ailənin üzvləri olması – **kosmos;**

2. Onların arasında konfliktin düşməsi – **xaosa keçid;**

3. Konflikt onların hansının dünyaya gündüz çıxması üzərində yaranır – **xaosu yaradan amil;**

4. Ay özünün oğlan olduğunu əsas gətirib, gündüz çıxmaq istəyir. O, bacısı Günəş qız olduğu üçün qısqanır – **konflikt cinsi simvolikası;**

5. Günəşin özünün qoruyucu tikanlarının (gözü kor edən güclü şüalarının) olmasını deyərək, dünyaya gündüz çıxmasını əsaslandırması – **xaosin cinsi simvolika əsasında həlli;**

6. Ayın Günəşlə razılaşması – **yeni kosmosun cinsi simvolika əsasında yaranması.**

Göründüyü kimi, əfsanə mətni Günəşi – qız/qadın, Ayı – oğlan/kişi kimi təqdim edir. Ayla Günəş arasında oğlan-qız mübahisəsi yaranır və mübahisə gündüzün qıza/qadına, gecənin isə oğlana/kişiyə təsnif edilməsi ilə nəticələnir.

Cəmiyyətdə olduğu kimi folklorda da kişi-qadın qarşıdurması diqqət mərkəzində olmuşdur. Kişi-qadın qarşıdurması daha çox qadının ağıllı, kişinin güclü olması kimi incest münasibətin yaranmasına səbəb olur.

Qeyd etməliyik ki, “qadın və kişi” arasındakı münasibətin kosmoqonik planının araşdırılması mədəniyyətdə bir çox yaradıcılıq faktlarının, o cümlədən toy, yas, adqoyma və s. mərasimlərin daha dərinəndən anlaşılmasına kömək edə bilər.

Dilimizdə belə bir deyim var ki, “Qadınla kişinin torpağı bir yerdən götürülüb”. Bu da həmin yaradılış semantikasına əsaslanır. Yer üzündə həyatın yaranması, əslində, yerə kişi və qadının gəlməsi ilə başlayır. Yəni onlar bir-birinin əksi olsalar da, onları bir-birində ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Bir sözlə deyə bilərik ki, həyatın var olması da kişi-qadın üzərində qurulmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfərli M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası. Bakı: Nurlan, 2010, 404 s.
2. Əsatir, əfsanə və rəvayətlər. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
3. Qarayev S. P. Mifoloji xaos: strukturu və poetikası. Bakı: "Elm və təhsil", 2016, 220 s.
4. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası (metod, struktur, rekonstruksiya). Bakı: Nurlan, 2009, 363 s.

G.Vekilov

**In azerbaijan folklor sang men - women conflict of the twins myphines
Summary**

In mythology, twins form a double conflict model. Folklore texts are rich in conflicts over a double model. Succession of living is based on men and women. That is, they are opposite to each other, but they can not be imagined one after another. The article indicates the images of "women and men" are gradually separated from each other, meaning the realization of the beginning of life. The twin model creates the ultimate elimination of the innermost attitude of the male-female conflict. In mythology there are many mythical information about male and female creation.

The male-female conflict of conscience is the product of appreciation of reality at the level of sexual values.

The origin of life on Earth begins with the arrival of people and women on earth. In addition, between a man and a woman the double model creates a complete elimination of the very internal relationship.

From the mythological epic complex of relationships between a man and a woman is at the beginning of an epic thought.

**В Азербайджане фольклорсанские мужчины - женщины конфликт
министров мифов
Резюме**

В мифологии близнецы образуют двойную конфликтную модель. Фольклорные тексты богаты конфликтами над двойной моделью. Существование жизни основано на мужчинах и женщинах. То есть они противоположны друг другу, но их невозможно представить один за другим. В статье показано, что изображения «женщин и мужчин» постепенно отделены друг от друга, что означает осознание начала жизни. Модель-двойник создает окончательное устранение самого внутреннего отношения между мужским и женским конфликтами. В мифологии есть много мифических сведений о мужском и женском творчестве.

Коллапс совпадения мужчин и женщин является результатом оценки реальности на уровне сексуальных ценностей.

Происхождение жизни на Земле начинается с прихода людей и женщин на землю. Кроме того, между мужчиной и женщиной двойная модель создает полное устранение самого внутреннего отношения.

Из мифологического эпоса комплекс взаимоотношений между мужчиной и женщиной находится в начале эпической мысли.

Rəyçi: Seyfəddin Rzayev
Filologiya üzrə elmlər doktoru

VÜSALƏ MƏMMƏDOVA
AMEA Folklor İnstitutu
e-mail: vusala3@mail.com

AŞIQ ABBAS TUFARQANLI HAQQINDA “ABBAS” DASTANI

Açar sözlər: məhəbbət dastanları, versiyalar, variantlar, buta motivi, süjet və kompozisiya

Key words: love epos, version, variant, “buta” motive, story and composition

Ключевые слова: любовный эпос, версия, мотив “бута”, сюжет и композиция

Azərbaycan məhəbbət dastanlarının ən geniş yayılan, aşıqların repertuarında həmişə ön sırada duran nümunələrindən biri “Abbas-Gülgəz” dastanıdır. Bu dastan aşıqlar üçün o qədər önəmlidir ki, onu öz aralarında “sənət imtahanı”na çeviriblər. Çünki bu dastan aşıq şeir şekillərinin və aşıq havalarının demək olar ki, hamısını özündə cəmləşdirir. Bu dastan fərqli dövrlərdə çoxsaylı aşıq repertuarında səsləndiyindən çeşidli variantlaşmaya məruz qalmışdır. Bu variantlaşma istər dastanın süjet xəttində, istərsə də şeir tərkibində özünü göstərir.

“Abbas-Gülgəz” dastanının iki versiyası mövcuddur. Bunlardan biri daha geniş yayılmış “Əsas versiya”, o biri isə Şirvan bölgəsi üçün xarakterik olan Şirvan versiyasıdır. “Əsas versiya”nın doqquz variantını əldə etmişik (1, 123-156; 2, 85-194; 3, 107-164; 4, 265-308; 6, 69-169; 7, 387- 466; 11, 226-335; 12; 13). Şirvan versiyasının isə iki variantı tam şəkildə əlimizdədir (5, 133-148; 9, 150-183)

Aşiq Abbas Tufarqanlı haqqında başqa bir dastan “Abbas” dastanıdır. Bu, həcmcə kiçikdir, süjet xəttinə, motiv tərkibinə və şeirlərinə görə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dastan “Abbas-Gülgəz” dastanı ilə orta q xüsusiyyətlər daşımaqla yanaşı, süjet xəttindəki fərqliliyi, özünəməxsus motiv və şeir tərkibilə seçilir. Bəzi motiv və epizodlarına görə qəhrəmanlıq dastanlarını xatırladan bu dastanda məhəbbət dastanlarının bir sıra ənənəvi xüsusiyyətləri öz əksini tapmır. Belə ki, qəhrəmanın buta alması, buta uğrunda səfərə çıxması və ya mübarizə aparması, sınıması, aşıqlarla deyişməsi kimi epizodlar burada yoxdur. Həcmcə yığcam olsa da, burada qəhrəman daha mürəkkəb personaj olaraq təqdim olunur. Məlumdur ki, qəhrəmanlıq dastanlarında fiziki güc əsasdırsa, məhəbbət dastanlarında mənəvi güc ön plandadır [8, səh. 130]. “Abbas” dastanında qəhrəman bu iki xüsusiyyəti özündə birləşdirir: O, həm istedadlı bir aşıqdır, həm də qüvvətli, zəhmli bir pəhləvandır. Sözügedən dastan “Abbas” adı ilə 5 cildlik

“Azərbaycan dastanları”nın 2-ci cildində ayrıca bir dastan kimi nəşr olunub [3, səh. 359-374]. Həmin kitabda dastanın toplayıcısı və söyləyicisinin kimliyi verilməyib. Dastanın nə başqa nəşrinə, nə də variantına heç yerdə rast gəlmirik. Bu səbəbdən də bunu nəşrdə verilən adı ilə “Abbas” dastanı adlandırırıq. Onun cəmi səkkiz şeir parçası var: bunlardan yeddisi qoşma, biri gəraylıdır. “Abbas” dastanına görə Abbas Şah Abbasın Duxarxandakı “tikməsi” Vəli bəyin oğludur. O, atasının ölümündən sonra onun yerinə keçmişdir. Bu mahalda Dahaduruz adlı bir quldurbaşı olur. Şah Abbas, Osmanlı xotkarı insanlara çox əziyyət verən bu pəhləvanla mübarizə aparır, amma heç bir nəticə olmur. Abbasın Sarı Xoca və Qul Abdulla adlı düşmənləri olur. Onlar Abbası aradan götürmək üçün Şah Abbası inandırırılar ki, Dahaduruzu ancaq Abbas məğlub edə bilər. Şah xüsusi fərman verib Abbası Dahaduruzun arxasıya yollayır. Abbas yola çıxmamışdan anasından məsləhət alır. Anasının planı ilə Abbas Dahaduruzun qoşununu aldadır, mühasirəyə salıb qırır. Aradan çıxan Dahaduruzu atla qovmağa başlayır, Osmanlı ərazisində yaxalayıb öldürür. Yolda xotkar paşası İbrahim paşanın dəstəsilə üzləşir. Quldurbaşının başını kəsdiyi üçün İbrahim paşa onu xüsusi hörmətlə evinə qonaq aparır. Burada Abbasla İbrahim Paşanın qızı Gülgəz bir- birini görüb aşiq olurlar. Bundan xəbər tutan molla paşaya xəbər verir. Paşa Abbası asdırmaq qərarına gəlir. Bundan gizlin xəbər tutan bir duxar0/xanlı Gülgəzə xəbər verir. Gülgəz özü Abbasa xəbər gətirir, onlar birlikdə qaçıb Duxarxana gəlirlər. Şah Abbas onu mükafatlandırır, bütün arzularını həyata keçirir. “Abbas” dastanı bu günədək ayrılıqda tədqiq edilməyib. Bu haqda təkcə M. Təhmasibin əsərində məlumat ala bilərik. O, “Azərbaycan xalq dastanları” monoqrafiyasında bu versiyadan söz açır. Müəllif burada qeyd edir ki, həmin dastan Aşıq Abbas Tufarqanlı ilə bağlı olan ikinci müstəqil əsərdir. Ona görə də müəllif hesab edir ki, həmin dastanı “Abbas-Gülgəz”, digər versiyaları isə “Abbas-Gülgəz Pəri” adlandırmaq daha düzgün olar. Bunlarla yanaşı, müəllifin verdiyi məlumatdan bəlli olur ki, bu versiyanı Lerikli müəllim İdris Qubadov Aşıq Qurbanəlidən toplayıb [10, səh. 259]. “Abbas” dastanının xarakterik xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaq üçün onu “Abbas-Gülgəz” dastanının “Əsas versiya” ilə müqayisə edək. “Əsas versiya”nın məzmununa görə, Abbas Tufarqanlı, Gülgəz Təbrizlidir. O, Təbriz xanı Batmanqılınc Məhəmmədin bacısıdır. Abbas atasının vəsiyyətilə özünə sənət seçməyə çalışsa da, heç bir sahədə uğur qazana bilmir. Günlərin birində atasının bağına gəlib çoxlu ağlayır, elə oradaca yuxuya gedir. O, bu yuxuda ağasının əlindən badə alır, Gülgəz Pəri ona buta verilir. Abbas butasını axtarıb tapmaq üçün Təbrizə yollanır, burada özünə bir dost tapır, onunla sazəndə gedib sazını təzələyir. Bir çobanı tapır, onu yanına alaraq aşıqlar məclisinə gedir. Xanın aşıqları ilə deyişib onları bağlayır, böyük hörmət və diqqət qazanır. O, xanla görüşüb bacısı Pəriyə

elçilik edir. Vəzirin etirazına baxmayaraq, qızın razılığını alır və onunla kəbin kəsdirir. Batmanqılınc Məhəmməd xan Abbası öz yerinə təyin edib səfərə çıxır, söz verir ki, qayıdanda onların toyunu edəcək. Bu yandan Şah Abbas Gülgəz Pərinin gözəlliyindən xəbər tutur, qızı zorla saraya apardır. Abbas nişanlısının arxasınca İsfahana yollanır, yolda şahın adamları onu Xoca Yaqub quyusuna salır. Abbas ağası Şahi Mərdan Əlinin köməyi ilə xilas olur, Xızırın tərkində uzun yolu qısa vaxtda qət edib şahın hüzuruna gəlir. Bu dəfə də şah onu zəhər quyusuna atdırır. Yenə ağasının köməyi ilə xilas olan Abbas şahın bir çox sınaqlarından keçərək sevgilisini geri alıb Tufarqana qayıdır.

Versiyaları epizodlar üzrə qısaca nəzərdən keçirək.

Əsas qəhrəmanlar və onların görüşməsi.

“Əsas versiya”da Abbas Tufarqan elindəndir, ailənin üç və ya iki övladından biridir. O, bəna, dülgər, molla yanında şagirdlik etdiyi halda heç birində özünü tapa bilmir. “Abbas” dastanında da Abbas Tufarqan elindəndir. Burada həmin ad Duxarxan şəklində verilir. Atasının vaxtsız ölümü də hər iki versiyada eynilik təşkil edir. Amma burada Abbas ailənin tək övlədidir. Onun atası Əhməd, ya da Xoca Mayıl yox, Vəlibəydir. O, tacir yox, tikmə olur, hətta onun bu vəzifəsi ölümündən sonra varislik şəklində Abbasa keçir. Yəni burada Abbas artıq öz vəzifəsi, yolu bəlli olan bir insandır. O biri versiyalardan fərqli olaraq, burada Abbas əsasən, aşıq kimi deyil, güclü-qüvvətli bir pəhləvan kimi təqdim edilir. Onun ən böyük məsləhətçisi isə anasıdır. Ən çətin məqamlarda anası onun üçün tədbirlər tökür, çıxış yolu axtarır.

“Əsas versiya”da Gülgəz Pəri Təbrizli Batmanqılınc Məhəmməd xanın bacısıdır. Onlar yuxuda buta vasitəsilə bir-birini görüb aşıq olurlar. Buta yuxusundan ayılan Abbas Təbrizə yollanıb qızı tapır, nişanlanır. “Abbas” dastanında isə Gülgəz Osmanlı xotkarının paşası İbrahim Paşanın qızıdır. Hər iki versiyada Gülgəz sadə bir ailənin övladı deyil, yüksək təbəqənin nümayəndəsidir. Odur ki, Abbasla Gülgəzin qarşı-qarşıya gəlib görüşməsi heç də asan başa gəlmir. “Əsas versiya”da Abbas butasını görmək üçün uzaq səfərə çıxır, yolda başına çeşidli hadisələr gəlir. “Abbas” dastanında Abbasla Gülgəzin ilk görüşü dağın ətəyində qurulmuş çadırda baş verir. Gülgəz buraya öz kənizləri ilə qırx günlük dincəlməyə gəlmiş. İbrahim Paşa qızının Abbasla görüşdüyünü öyrənəndə Abbasın öldürülməsini əmr edir. Gülgəzin yaylağa göndərilməsi motivi “Əsas versiya”nın Aşıq Aslan Mirzəyev variantında da öz əksini tapır. Abbasla Gülgəz Pəriyə yarımnikah oxunduqdan sonra Pərinin anası onun uzun müddət çox kefsiz olub zəiflədiyini bildirir və qardaşı Batmanqılınc Məhəmmədin məsləhətilə onu iki aylıq Məzə dağına dincəlməyə göndərir. Bu müddətdə nişanlıların bir-biri ilə görüşməsi qadağan edilir. Abbas gizləncə Gülgəz Pərinə görməyə gedir. Bundan xəbər tutan

Batmanqılınc Məhəmməd dərhal adamlarını göndərib Abbasa geri gətirdir. Hətta əmr edir ki, əgər Abbas qızla görüşmüş olsa, onu döyə-döyə gətirsinlər.

Qəhrəmanın buta alması.

“Əsas versiya”da buta motivinin tipik nümunəsini görürük: Yuxuda Gülgəz Pəri Abbasa buta verilir. Abbas pir əlindən badə içərək həm aşıq, həm də aşıq olur. Sözügedən versiyanın Güney bölgəsindən toplanan variantlarında isə buta motivi başqa formada öz əksini tapır. “Həsən Qaffari - Təbriz variantı”na görə, Abbasla Gülgəz əmiuşağı, göbəkkəsmədirlər və toy ərəfəsindədirlər. Abbas toy tədarükü üçün Təbrizə yollanır. Burada o həm də toy üçün niyyət etdiyi qırx günlük ibadətini yerinə yetirərkən yuxulayır, ona buta verilir (13). “Səməd Həkimi-Tufarqan variantı”nda [1, səh. 123-156] isə Abbas Gülgəzi gərdəkdə qoyub niyyət ibadətinə əməl etməyə gedir. Namazından, nəzir- niyazından sonra onu yuxu aparır, Ağasını görür.

“Abbas” dastanında buta motivi yoxdur, amma Abbasın dilindən verilən bir şeirdə butaya işarə olunur [3, səh. 365]. Burada Abbasın Gülgəzi görüb sevməsi təsadüfi bir hadisə olaraq təsvir edilir. O, ovda itirdiyi tərhanını tapmaq üçün bilmədən Gülgəzin çadırına girir, burada çoxlu çalğı alətləri görür. Sazı götürüb çalmaq istəyəndə kəniz vermir ki, sahibindən icazə alsın. Gülgəz sazını verməyə razı olur, özü də çadırın bir qırağından dinləməyə başlayır. Gülgəz niyyət edir ki, Abbasın çalğısı xoşuna gəlsə, onun yanına getsin, gəlməsə yedirib-ıçırıb yola saldırsın. Abbas Gülgəzi valeh edir. Gülgəz Abbasın qarşısına çıxır. Gənclər ilk baxışdan biri- birinə aşıq olurlar. Qız Abbasa onun istədiyi yerə getə biləcəyini deyir.

Qabağa çıxan maneələr və onlara qarşı mübarizə.

“Əsas versiya”da ilk maneə butanın uzaqda yaşamasıdır. Aşıq qızı tapmaq üçün Təbrizə yollanmalı olur. Bunun üçün ilk növbədə valideyn xeyir-duası lazımdır. Abbasın anası oğlunun uzaq yola çıxmasına razı olmur. Ona ətrafında olan gözəllərdən birini almaq istəyir. Amma Abbasın ısrarlı olduğunu görüb onu Allaha tapşıraraq yola salır.

“Abbas” dastanında isə aşıqın qarşılaşdığı ilk maneə qızın atasıdır. Osmanlı paşası İbrahim Paşa Abbasa pəhləvanlıq etdiyi üçün evinə qonaq aparır. Amma onun zəhmindən çəkdiyindən onun üçün ayrıca qonaq evinə qoyur, xidmətçilər təyin edir. Abbas Gülgəzlə qarşılaşıb ona aşıq olur. Abbasa nəzarət etmək üçün təyin edilmiş molla qəsdən olanların üstünə olmayanları da qoyub xəbəri qızın atasına çatdırır. İbrahim Paşa, Abbasın Gülgəzə aşıq olduğunu biləndə onu öldürmək əmri verir. Gülgəz bu xəbəri öyrənir, həmin gecə kişi libası geyinir, Abbasa da çağırır ata minərək aradan çıxırlar. Gülgəz öz obasını tərک edərək Abbasla Duxarxana qaçır.

Gülgəzin Şah Abbas hərəmxanasına aparılması ikinci əsas maneədir. “Əsas versiya”da Şah Abbas Gülgəz Pərinin gözəlliyindən xəbər tutur,

vəzirlərini göndərib qızı saraya gətirtirdir. Həmin vaxt Abbas Tufarqanda, Batmanqılınc Məhəmməd isə səfərdə olur. Bu səfərlər şahın əyanları tərəfindən qurulmuş kələyin nəticəsidir. Qəsdən xana əmr verilir ki, Dərbəndə gedib yeddi illik xəracı toplansın. Abbasa da məktub göndərilər ki, guya anası, ya da qardaşı ölüm ayağındadır. Variantlardan bəzilərinə qızı zorla aparırlar.

Gülgəzin saraya aparılması epizodu “Abbas” dastanında yoxdur. Burada Gülgəz şahın hüzuruna gəlmir. Şah ona Abbasın nişanlısı olaraq çoxlu hədiyyələr göndərir. Şah Abbasın gənc qızları öz hərəmxanasına toplaması faktına burada üstüörtülü şəkildə rast gəlinir: Abbas Tufarqana qayıdarkən düşməni Sarı Xoca və Qul Abdulla ilə rastlaşır. Məlum olur ki, şah onları qoşunu ilə Şiraza göndərib. Həkimlər xəstələnən şahın onun “eşq azarına” düşdüyünü söyləyiblər. Bunlar da Şah Abbas üçün Şirazdan qırx nəfər “xəsa” gətirirlər. Abbas bu qoşunu darmadağın etdikdən sonra həmin gözəllərin aqibəti barədə bir şey deyilmir.

Sınaqdan çıxma, müsabiqə və qələbə.

Sınaq mərhələsində də versiyalar arasındakı fərqlilik aydın görünür. “Əsas versiya”da Abbas, şah tərəfindən müxtəlif sınaqlardan keçir, haqq aşığı olduğunu isbat etdikdən sonra Gülgəz Pərinə geri ala bilər.

“Abbas” dastanında Abbasın sınağı dastanın əvvəlindən başlayır. Qəhrəman onu aradan götürmək istəyən vəzirlərə üstün gəlir, elə sınaq ərəfəsində Gülgəzi tapır, şahdan xeyir-dua alıb Tufarqana qayıdır. Sonluq bütün versiyalarda eynidir. Sevgililər qovuşur, Tufarqanda böyük toy məclisi qurulur.

“Abbas” dastanında şeirləri ilk növbədə az olması ilə “Əsas versiya”dan seçilir. Bu şeirlərin ikisi yalnız sözügedən versiya üçün xarakterikdir. Bunlar “Eylədim”, “Gəldimi?” qoşmalarıdır.

“Abbas” dastanının qalan şeirləri dastanın versiyaları üçün ortaq olan şeirlərin variantlarıdır: “Düşübdü” (qoşma, 2 bənd), “Molla, mənim ərzim yara yaz, yara!” (qoşma, 2 bənd), “Budur yar gəldi, yar gəldi!” (gəraylı, 2 bənd), “Gülgəz” (qoşma, 3 bənd), “Abbasım, bəxş et, gəl, sən Abdullanı” (qoşma, 3 bənd), “Bəyənməz” (qoşma, 6 misra).

İşin elmi nəticəsi: Gəldiyimiz qənaət belədir ki, “Abbas” versiyasının dastanın o biri versiyalarından həm süjet xəttinə, həm surət tərkibinə, həm də şeirlərinə görə kifayət qədər fərqi var. Bu versiyanın ayrılıqda tədqiq edilməsi “Abbas-Gülgəz” dastanının araşdırılmasında böyük önəmi var.

İşin elmi yeniliyi: Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, “Abbas-Gülgəz” dastanının bu versiyası haqqında ilk dəfə olaraq ətraflı məlumat verilir və müqayisəli təhlil aparılır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: “Abbas” versiyasının ətraflı tədqiq edilməsi dastanın ümumilikdə öyrənilməsinə münbit şərait yaradacaq.

Ədəbiyyat

1. Arazam, Kürə bəndəm (Tərtib edən B. Abdullayev), Bakı: Yazıçı, 1986, 196 s, s. 123-156
2. “Aşık Şevki Halıcıdan derlenen Halk Hikayeleri”, Ankara, 2009
3. Azərbaycan dastanları. Beş cildə, II cild, Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2005.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan dastanları, Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 400 s, s. 265-308
5. “Azərbaycan folkloru külliyatı”, XXIX cild, “Dastanlar” (19-cu kitab), Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2011
6. “Azərbaycan folkloru külliyatı”, XXX cild, “Dastanlar” (20-ci kitab), Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2012
7. Azərbaycan xalq dastanları, tərt. ed. A. Vəfalı, Bakı: Gənclik, 1988, 576 s
8. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” (doqquzuncu kitab), Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2000
9. “Şirvan dastanları və aşık rəvayətləri”, 1-ci hissə, “Elm və təhsil”, Bakı, 2012
10. Təhmasib M. “Azərbaycan xalq dastanları” orta əsrlər. Bakı: Elm, 1972
11. “Tufarqanlı Abbasn Gülğəz Pəri” (Folklor İnstitutunun arxivindən, qovluq: 972, səh. 226-335)
12. <http://youtube.com>. Abbas və Gülğəz, film, 2000
13. www.turuz.com. (146-Azashik)

V.Memmedova

Epos "abbas" about ashig Abbas Tufarqanlı

Sammary

Epos “Abbas-Gülğəz” is one of the typical love epos. Although some versions and variants of this epos have been gathered and published, it hasn't been investigate especially. There are two versions of the epos. One of them includes the traditional features of the love epos for its story and composition, and is larger for its volume. According to this version, the present Armenia territory of Azerbaijan (Goycha Aghbaba, Loru-Pambak), Georgia (Borchali), Ganjabasar, Tovuz-Gazakh region and Southern Azerbaijan (Garadaniz-Tabriz, Urmiya) are typical for ashig atmosphere. There are nine variants of this version. The second version of the epos is little for its volume, it has the typical features for its story line, motive

content and poems. This version differing for in this form is Shirvan version characterized for Shirvan region. Two variants of this version have been published. There are the motives which are not available in other versions, the interesting episodes and poems arising from this motive.

Another epos about Abbas Tufarqanlı is little for its volume, it has the typical features for its story line, motive content and poems. There are the motives which are not available in other epos. Only one variant of this epos has been published. Here Abbas is not only ashig, but he is also hero. That is why this epos remembers heroic epos.

В.Мамедова

**Эпос «аббас» о ашуг Аббас Туфарганлы
Резюме**

Эпос «Аббас и Гюлгез» одна из любовных сага. Этот эпос печатали в разных версиях и в разных вариантах но не исследовали специально. Есть две версии эпоса. Одна из них по сюжету и по композицию в себе вносит специальные традиции любовных эпоса, по объему. Это версия особенно нынешняя территория Армении Азербайджана (Гёкча, Акбаба, Лору-Памбек), Грузия (Борчалы), Гянджабасар, область Товуз-Газах и Южный Азербайджан (Гарадаг, Тебриз, Урмия) важен для среды ашиг. Собрана девять вариантов этой версии. Вторая версия помельче по объему, по линии сюжета, по составу мотива и по стихам обладает свойственными специальностям. Вторая версия наиболее характерно для области Ширван. Печатано два варианта Ширванской версии. В этих вариантах есть мотивы не в других версиях, рождающие с этих мотивах интересные эпизоды и отрывки стихов. Таким образом отличающая другая эпос помельче по объему, по линии сюжета, по составу мотива и по стихам обладает свойственными специальностям. В этом эпосе есть мотивы не в других эпосах, рождающие с этих мотивах интересные эпизоды и отрывки стихов. Печатана только одна вариант этом эпоса. Эта эпос не имеет традиционный мотив бута. Здесь Аббас не только Ашиг, но и богатыр. Поэтому эта версия напоминает о героическом эпопеи.

Rəyçi: Əfzələddin Əsgər
Filologiya üzrə elmlər doktoru

GÜNƏŞ FƏTULLAYEVA
Bakı şəh, Binəqədi r-nu, Ə. Ələsgərov ad.
244 saylı tam orta məktəb
aa.ss.pc@gmail.com

ŞAĞIRDLƏRİN TƏLİM NƏİLİYYƏTLƏRİNİN YAXŞILAŞDIRILMASINDA SİNİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏN KƏNAR TƏDBİRLƏRİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: şagird, təlim, təhsil, sinif, məktəb.

Ключевые слова: ученик, обучение, образование, класс, школа.

Keywords: pupil, training, education, class, school.

Şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasında sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlərin rolu və əhəmiyyəti onların dərslərdə öyrədilməsi mümkün olmayan elmi və bədii təfəkkürünün inkişafının təmin edilməsi şərtlənir. Təcrübə göstərir ki, sinifdən xaric tədbirlər şagirdlərin təlimə marağını artırmaqla yanaşı, həm də onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlər məktəbin tədris proqramına daxil olmayıb, könüllülük prinsipinə əsaslanır və sinifdə aparılan təlim-tərbiyə prosesinin davamıdır. Sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlər yalnız öz formasına görə tədris prosesindən fərqlənsədə, məzmununa görə eyni mahiyyət daşıyır. Buna görə də mən bu işə ciddi əhəmiyyət verirəm. Sinifdən xaric iş planlı və müntəzəm olaraq pedaqoji fəaliyyətimdə mühüm yer tutur. Əks təqdirdə şagirdlərin ahəngdar tərbiyəsinə nail olmaq mümkün deyil.

Sinifdən xaric tərbiyə işlərinin təşkilində fərdi, qrup halında, kollektiv, kütləvi iş formalarından geniş istifadə olunur.

Fərdi iş formaları: - şagirdin öz arzu və marağına əsasən (yaxud onun fərdi imkanlarını nəzərə alaraq sinif rəhbərinin, müəllimin və s. verdiyi tapşırıqlar) müstəqil surətdə yerinə yetirdiyi işlər nəzərdə tutulur.

Belə işlərə misal olaraq sinifdən xaric oxunu, uşağın ədəbi yaradıcılıqla, idmanla, texnoloji konstruksiyalarla, rəsmlə məşğul olmasını, müəyyən musiqi alətində çalmağı öyrənməsini, əyani vəsait (kolleksiya, stend, fotoalbom və s.) hazırlamasını, divar qəzetinə məqalə yazmasını, çıxış və ya məruzə üçün müvafiq mövzuda material toplamasını və s. aid edilir.

Fərdi işin təlim-tərbiyə məqsədi: şagirdin arzu və marağını yerinə yetirmək, şəxsi yaradıcılıq qabiliyyətini aşkarlayıb inkişaf etdirməkdir. Şagirdin fərdi yaradıcılıq fəaliyyətini stimullaşdırmaqdan ötrü onların fərdi işlərinin nəticələri üzrə məktəbdə müsabiqə keçirmək, sərgi təşkil etmək,

baxış keçirmək və həmin işləri qiymətləndirmək son dərəcə əhəmiyyətlidir. Sınıfdən xaric fərdi tərbiyə işləri uşağı gələcəkdə öz qabiliyyətlərini daha da yaxşı inkişaf etdirmək üçün hansı müstəqil işlə məşğul olmağın vacibliyini dərk etməyə, özünü tərbiyə ilə məşğul olmağa hazırlamalıdır.

Qrup halında iş formaları:- sinifdən xaric işin ən geniş yayılmış növlərinə məktəbdə fəaliyyət göstərən müxtəlif adlı dərnəklər, komandalar, studiyalar, muzeylər, ədəbi-bədii klublar, sənət sevərlər cəmiyyəti və s. tərəfindən aparılan işlər daxildir.

Sınıfdən xaric işin bu formaları şagirdləri maraq dairəsinə görə bir yerə birləşdirib onların məktəbdaxili fəaliyyətini genişləndirməkdə, yaradıcılıq qabiliyyətlərini artırmaqda, müvafiq sahələr (elm, texnika, mədəniyyət və s.) üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirməkdə, eləcə də əmək-istehsalat kollektivləri və yazıçıların, rəssamların, mədəniyyət xadimlərinin yaradıcılıq təşkilatları ilə məktəblilərin əlaqəyə girmələrinə şərait yaratmaqda əlverişlidir.

Kollektiv iş formaları:- müxtəlif mövzulara həsr edilən şəhərciklər və axşamlar, yarışlar, müsabiqələr, bayramlar, disputlar, konfranslar, olimpiadalar, iməciliklər, oyunlar, krosar, turist gəzintiləri, mədəni yürüşlər, oyunlar, teatr və kino tamaşalarına kollektiv baxış, kitab müzakirələri, qabaqcıl adamlarla görüşlər, fənn gecələri və s. tədbirlər aiddir. Bu iş formalarının mövzularını müəyyənləşdirmək üçün müşahidə, müsahibə və anket sorğusu üsullarından istifadə etməklə şagirdlərin rəyini, maraq və arzularını öyrənmək məqsədində uyğundur. Çünki şagirdlər onları düşündürən məsələlərə həsr olunmuş tədbirləri istəklə qarşılayırlar. Belə tədbirlərdə daha fəal iştirak edirlər. Uşaqlarda yaradıcılıq, təşkilatçılıq, təşəbbüskarlıq, icraçılıq kimi keyfiyyətlərin təşəkkülünə və formalaşmasına xidmət edən, sevinc, şadlıq, maraq, intellektual və emosional reaksiya doğuran, təxəyyülü və fantaziyayı inkişaf etdirən belə tədbirlər onların şəxsiyyət kimi hərtərəfli inkişafını təmin edir.

Kollektiv iş formalarının keçirilməsi üçün müəllimdən xüsusi pedaqoji səriştə və ustalıq tələb olunur.

Təcrübəyə əsasən qeyd etmək istəyirəm ki, şagirdlərin iştirakı ilə tədbirlərin mövzusunu və xarakterini dəqiqləşdirdikdən sonra icra vaxtını və yerini müəyyənləşdirmək lazımdır. Daha sonra plan tərtib olunur, şagirdlər arasında vəzifə bölgüsü aparılır, məsul icraçılar, köməkçilər müəyyənləşdirilib təlimatlandırılırlar. Tədbir başa çatandan sonra nəticələr təhlil edilir, uğurlu və qüsurlu cəhətlər ümumiləşdirilir, müvafiq təkliflər hazırlanır. Həmin təkliflər növbəti tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində nəzərə alınır və müəyyən düzəlişlər edilir.

Məktəbdə keçirilən kollektiv iş formalarına daxildir:

Əxlaqi söhbətlər (ən çox aşağı siniflərdə aparılır və konkret mövzuya həsr edilir). Məs. "Dostluq və yoldaşlıq haqqında", "Böyüklərə hörmət və

qayğı", "Düzlük və doğruluq haqqında", "Sadəlik və təvazökarlıq haqqında", "Milli bayramlarımız", "Dini bayramlarımız", "Novruz bayramı haqqında", "Adət və ənənələrimiz haqqında.

Disputlar. «Disput» latın sözü olub mübahisə etmək deməkdir. Disput ən çox yuxarı sinif şagirdləri ilə təşkil edilir. Disputların mövzusu müxtəlif ola bilər. Məsələn, "Nəzakətli adam kimdir? Qəhrəmanlıq nə deməkdir?" "Kimə oxşamaq istərdin?", "Bilikli adam kimə deyirlər"? "Gözəlliyi necə başa düşürsən"?, "Vətən haradan başlanır"? və s.

Disputlar şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin, düzgün davranışlarının formalaşmasına, onların nitq və məntiqi tərbiyəsinin inkişafına böyük təsir edir.

Disputlar məzmununa görə üç böyük problemi əhatə edir:

Əxlaqi, etik;

Estetika və estetik zövq;

Siyasi və beynəlxalq hadisələr.

Disputların mövzu və dairəsi çox əhatəlidir. Mütəşəkkil şəkildə təşkil olunan disputlar şagirdlərdə əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına şərait yaradır.

Disputu aşağıdakı plan üzrə keçirmək məqsəduyğundur:

Disputun mövzusunun müəyyən etmək;

Disputa aid ədəbiyyatı qeyd etmək, sualları tərtib etmək;

Şagirdləri disputa hazırlamaq;

Disputun keçirilməsi;

Disputla əlaqədar şagirdlərin əməli işlərdə iştirakını təmin etmək.

Disputlar şagirdləri düşündürməklə, fəallaşdırmaqla bərabər, həm də onları ölkəmizin tarixi ilə tanış edir, vətən uğrunda mübarizəyə ruhlandırır, müxtəlif fakt və hadisələri təhlil etməyə, mübahisələr aparmağa sövq edir. Burada şagirdlər müxtəlif əxlaqi kateqoriyalar haqqında öz fikirlərini sərbəst deməyə çalışırlar. Disputlar yuxarı sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulsada ibtidailərin iştirakı maraqlıdır, ətrafda baş verən hadisələrin gerçəkliyini dərk etməyə, əxlaq normalarını mənimsəməyə, mənəvi ideyalara yiyələnməyə imkan verir.

Disput özünün məqsədi, məzmunu, ideya istiqaməti cəhətindən təlim prosesinin davamı kimi dəyərləndirilməlidir. Disput şifahi təbliğatın asan və maraqlı forması olub, burada əsas məsələ mövzunun düzgün seçilməsidir. Disputun mövzusu müasir tələblərə cavab verməli, ziddiyyətli fikirlər yaradan problemi həll etməklə, əsas məqsədi tərbiyə prosesini mənəvi keyfiyyətlərə yönəltməkdən ibarətdir. Disput şagirdlərin dogma vətəninin tarixini, ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətini öyrənməyə, məruzələr hazırlamağa həvəsini artırır, respublikada və dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələrə maraqlarını artırır. Şagirdlər gördükləri, müşahidə

etdikləri hadisələri müzakirə etməyə, onlara öz münasibətlərini bildirməyə, düzgün mühakimə yürütməyə fəallıq göstərirlər. Şagirdlər ibtidai siniflərdən başlayaraq elm, texnika, incəsənət yenilikləri ilə tanış olur, ölkəmizdə baş verən hadisələrin mahiyyətini, məzmununu dərk edir, onlarda iqtisadi və hüquqi təfəkkür inkişaf edir, milli şüur, ləyaqət və iftixar hissi güclənir. Məktəblərdə təşkil edilən müxtəlif məzmunlu disputlar şagirdlərin elmi dünyagörüşünün zənginləşməsinə, mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşması və təkmilləşməsinə böyük şərait yaradır. Disputda şagirdləri əxlaqi təsəvvürlər, anlayışlar, mühakimələr və əqli nəticələrlə qarşılaşır, onları öz hərəkət və davranışlarında nümayiş etdirməyə səy göstərirlər. Məktəbli, adətən, öz hərəkət və davranışından daha çox başqasının hərəkətini, davranışını və s. münasibətləri qiymətləndirir. Disputlarda gənclərin mənəvi tərbiyəsi geniş yer tutmalıdır. Burada başlıca vəzifə gənclərdə mənəvi əqidə formalaşdırmaqdır. Bunun üçün disputlarda həyatdan müsbət nümunələr, nəsihətlər gətirmək və yaxud onu incəsənət, əxlaq mövzusunda keçirməklə lazımdır. Disput şagirdlərdə doğma yurdun tarixini öyrənmək həvəsini artırır, ictimai hadisələrə marağı gücləndirir, onların əxlaqına, dünyagörüşünə, siyasi biliyinə güclü təsir göstərir. Burada şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri, qabiliyyət və yaradıcılıq meyilləri daha da inkişaf etdirilir. Şagirdlərdə bilik qazanmağa marağın yaradılmasında verilən ədəbiyyatların, görkəmli insanlar ilə görüşlərin əhəmiyyəti böyükdür. Disput şagirdlərin dərstdə aldığı biliyi dərinləşdirməkdə, müstəqil işləmək vərdişi əldə etməkdə, əqli fəaliyyətin dairəsini daha da genişləndirməkdə çox əhəmiyyətlidir. Disputa cəlb edilən şagirdlərin bacarığı və qabiliyyəti, maraq və meyli nəzərə alınmalıdır. Disput mövzusu maraqlı olduqda buraya daha çox şagird cəlb olunur. Mövzu şagirdlərin diqqətini cəlb edir, onları maraqlandırır. Şagirdlər mövzuya aid ədəbiyyatlar oxuyurlar, məruzə hazırlayırlar, müzakirəyə qoşulmaqla öz fikirlərini söyləməyə böyük həvəs göstərirlər. Disputlar məktəbin tədris işi ilə üzvi surətdə bağlı olmalıdır. Disputu keçirməkdə məqsəd fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərin aldıkları nəzəri və təcrübi bilikləri daha da möhkəmləndirmək və dərinləşdirməkdən, onlara nəzəri biliyi təcrübədə tətbiq etmək bacarığı aşılamaq və yüksək əxlaqi sifətlər tərbiyə etməkdən ibarətdir. Disputun vəzifəsi şagirdlərin asudə vaxtlarını səmərəli təşkil etmək, onların mənəviyyatına təsir edən mənfi amilləri zərərsizləşdirməkdir. Disput çox ciddi bir işdir. Ona ciddi və diqqətli yanaşdıqda onun müvəffəqiyyəti olur və o, şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında müsbət rol oynayır. Yaxşı təşkil olunmuş disput təşəbbüskarlığın tərbiyəsinə imkan yaradır. Bu gün disputda böyük insan kütləsi, xüsusi ilə gənclər iştirak edir. Çıxış edən gənc üçün disput şəxsiyyətini təsdiq etməyin özünəməxsus bir üsuludur. Həmyaşıdlarının onun çıxışını necə qarşılaması, onun fikirlərini necə qiymətləndirəcəkləri onun üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Disputda çıxış edən, nəinki

təşkilatçılıq bacarığını əldə edir, həm də öz vətəndaşlıq mövqelərini qoruyurlar, özlərində prinsipiallıq və mübarizliyi inkişaf etdirirlər. Disput xüsusən yuxarı sinif şagirdlərinin şəxsiyyətinin formalaşmasına çox böyük təsir göstərir.

Sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlər müəllimin səmərəli fəaliyyətini artırır. Keçirilən tədbirlərlə bağlı müəllim proqrama ciddi əməl etməklə, şagirdlərin fəallığına, müstəqilliyinə, yaradıcılığına daha geniş yer verməlidir. Təcrübə göstərir ki, sinifdən xaric tədbirlərlə təfəkkürü zəif olanlarla fərdi məşğul olmaq imkanı daha genişdir. Belə şagirdlər adətən tədbirlərdə daha çox fəallıq göstərirlər.

Şagirdlər sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlərin fəal iştirakçısı və yaxud bilavasitə icraçısı olduqlarından bu proses onların nitq mədəniyyətinə, təşkilatçılığına, ünsiyyət qurmalarına ciddi təsir göstərir.

Sinifdən xaric tədbirlər şagirdin idarəetmə vərdislərinin formalaşdırılmasına, elmi dünyagörüşünün genişləndirilməsinə, azərbaycanlıya xas olan yüksək mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına imkan yaradır, asudə vaxtının səmərəli təşkilini təmin etməklə yanaşı, sinifdə müəyyən fənlərdən verilmiş biliyi dərinləşdirir, meyil və qabiliyyətini müəyyənləşdirib üzə çıxarır.

Sinifdən xaric tədbirdə şagird müəyyən vəzifəni yerinə yetirmək üçün ona tapşırılan iş üzərində axtarış aparır, bunun üçün o, müstəqil çalışmağa səy edir. Bu cəhət şagirdi məsələnin mahiyyətini dərinləndirərək dərk etməyə doğru istiqamətləndirir, daha müstəqil olur, söhbət və mübahisələrə qoşulur, onun məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, nitqini zənginləşdirir. Sinifdən xaric işlərin formaları çox müxtəlif və rəngarəngdir. Buna görə də sinifdən xaric işlərin müəyyən mövzuları müəyyənləşdirərkən yerli şəraiti, məktəbin tələbatını, şagirdlərin marağını, yaş və bilik səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. Bununla yanaşı şagirdin müxtəlif fənlər üzrə sinifdən xaric işlərlə yüklənməsi mənfi nəticələrə səbəb olur, onda keçirilən tədbirə qarşı maraq əvəzinə, laqeydlik yaranır. Sinifdən xaric şəraiti öyrənmək və şagirdlərin maraqlarını müəyyənləşdirmək yalnız işin ilkin mərhələsidir. Əsas məsələ işlərin təşkili və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsidir.

Şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasında mühüm əhəmiyyəti olan məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

Dərnək məşğələ;

mədəni-kütləvi tədbirlərin, müsabiqələrin, idman yarışlarının keçirilməsi;

təlimati-metodiki işlər.

Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzlərində əsasən "Bacarıqlı əllər", "Bədii qiraət", "Rəsm", "Xalçaçılıq", "Dram", "Bədii özfəaliyyət", "Məktəb teatri",

"Rəqs", "Gənc idmançılar", "Naxışlı tikmə", "Texniki estetika", "Fortepiano", "Xor", "Nağara", "Tar", "Heykəltəraşlıq", "Kukla teatri", "Coğrafiya-diyarşünaslıq", "Foto", "Ağac üzərində oyma", "Qarmon", "İbtidai texniki modelçilik", "Dəmir üzərində döymə", "Tarix-diyarşünaslıq" və s. adlarda dərnəklər təşkil olunur.

Uşaq yaradıcılıq mərkəzlərində bütün təqvim ili ərzində dərnək üzvləri ilə müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlər, idman yarışları, müsabiqələr, sərgilər, bayram şənlikləri, ekskursiyalar keçirilir, onların respublika və beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə iştirakı təmin olunur. Bu müəssisələrin bir çoxunda "Sağlam həyat tərzi", "Etika qaydaları", yuxarı sinif şagirdləri ilə "Reproduktiv sağlamlığın əsasları" mövzularında təlim kursları, məşğələ və seminarlar təşkil edilir, narkomaniya, alkoqolizm, AİDS, tütünlə mübarizə və s. mövzularda geniş maarifləndirmə işləri aparılır, çoxsaylı tədbirlər keçirilir. Bu mərkəzlər tərəfindən dərnək rəhbərlərinə məşğələlərin məzmununun yeniləşdirilməsi, müasir tələblərə cavab verən yeni tədris plan və proqramların hazırlanması istiqamətində metodiki köməkliklər göstərilir.

Umumtəhsil məktəblərində müxtəlif adda dərnəklər təşkil edilir, Uşaq birliyi rəhbərləri ilə birgə tədbirlər planlaşdırılır və həyata keçirilir.

Respublikada Texniki Yaradıcılıq Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Texniki yaradıcılıq mərkəzlərində əsasən "İbtidai texniki modelçilik", "Radioelektronika", "Elektrotexnika", "Bacarıqlı əllər", "informatika",

"Texniki estetika", "Əyləncəli fizika", "Texniki ekologiya", "Gənc konstruktorlar", "Gəmi", "Avto", "Raket", "Təyyarə" modelçiliyi, "Robot texnikası", "Kimya - texnologiya" və s. adlarda dərnəklər fəaliyyət göstərir.

Texniki yaradıcılıq mərkəzlərinə cəlb olunan uşaq, yeniyetmə və gənclərin texniki yaradıcılıq potensialları inkişaf etdirilir, onlar erkən yaşlarından səmərələşdiricilik və ixtiraçılıq işlərinə cəlb olunurlar. Bu müəssisələrdə məşğul olan məktəblilər ümumtəhsil məktəblərində fizika, kimya, riyaziyyat, informatika, astronomiya dərslərində aldıkları nəzəri bilikləri konstruktiv fəaliyyətləri zamanı daha yaxşı mənimsəyirlər. Texniki yaradıcılıq mərkəzlərində bütün təqvim ili ərzində dərnək üzvləri ilə müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlər, elmi-texniki yaradıcılıq müsabiqələri, sərgilər, texniki idman yarışları, ekskursiyalar keçirilir, onların respublika və beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə iştirakları təmin olunur... Respublikamızda Gənc turistlər və diyarşünaslıq mərkəzi fəaliyyət göstərir. Gənc turistlər və diyarşünaslıq mərkəzləri öz işini əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə qurur:

- Bizim irs; incəsənət aləmində; Azərbaycan beynəlxalq aləmdə; Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədə;

Azərbaycanın tikintiləri üzrə yürüslərdə; təbiətin sirlərinə doğru; kütləvilikdən turizm ustalığınadək.

Şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasında sinifdən xaric və

məktəbdənkənar tədbirlərin rolu və əhəmiyyətini aşağıdakı keyfiyyətlərə görə dəyərləndirmək olar:

Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına və məktəbdə təlim və tərbiyə keyfiyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir;

Şagirdlərin təlim prosesində qazandıqları bilik, bacarıq və vərdişləri daha da zənginləşdirir və həyata tətbiq etmələrinə imkan yaradır;

məktəblilərin fəallığını, təşəbbüskarlığını maraqla, meyl və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir;

şagirdlərin asudə vaxtlarının səmərəli təşkilinə şərait yaratmaqla onları xoşagəlməz təsadüfi hadisələrdən və mənfi təsirlərdən qoruyur, şəxsiyyətlərarası əlaqələrini tənzimləyir, dostluq, yoldaşlıq kimi əxlaqi keyfiyyətlər yaradır, yaşlıları arasında əxlaqi münasibətləri saflaşdırır;

məktəblilərin sağlamlığını möhkəmləndirir;

məktəblilərin ictimai fəaliyyət və əmək vərdişləri ilə silahlanmasına kömək edir;

şagirdlərin potensial qüvvələrini, intellektual imkanlarını üzə çıxarır, yaradıcılıqlarını inkişaf etdirir, özlərini dərinlənə tanımalarına kömək edir;

məktəblilərin elm, texnika, ədəbiyyat, incəsənət və s. sahələr üzrə əlavə məlumat əldə etmələrinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Akif Abbasov. Pedaqogika. Bakı, Təhsil, 2007
2. Ümumtəhsil məktəblərinin 1 - 4 siniflər üçün fənn kurikulumları. Bakı, Təhsil, 2008
3. "Kurikulum" jurnalı. 2013, №1
4. Firəduun İbrahimov, Rüşət Hüseynzadə. PEDAQOGİKA: 2 cild. I cild. – Bakı: Mütərcim, 2012
5. A. Həsənov, Ə. Ağayev. Pedaqogika (dərslük). "Nasir" nəşriyyatı, 2007, 496 s.

Г. Фатуллаева

Роль и важность внеклассной и внешкольной деятельности в улучшении успеваемости учащихся.

Резюме

В статье изучается роль внеклассных и внешкольных мероприятий в улучшении успеваемости учеников в Азербайджанской Республике, а также научное и практическое значение этих мероприятий. Помимо этого, в данном труде изучается и анализируется внеклассные и внешкольные мероприятия, организация внеклассных

воспитательных работ, формы индивидуальной работы, образовательная и воспитательная цель индивидуальной работы, формы групповой работы, формы коллективной работы, диспуты, организация различных кружков в общеобразовательных школах и т.д. Статья исследует проведение различных культурных и массовых мероприятий, спортивных соревнований, конкурсов, выставок, праздничных торжеств, экскурсий с членами кружка в детских творческих центрах в течение календарного года, а также вопрос их участия на национальных и международных мероприятиях.

G.Fatullayeva

The role and importance of pupils and out-of-school activities in promoting students' readiness

Summary

The article studies the role of extracurricular activities in improving the performance of students in the Republic of Azerbaijan, as well as the scientific and practical significance of these activities.

Besides this, extracurricular activities, the organization of extracurricular educational work, forms of individual work, the educational purpose of individual work, forms of group work, forms of collective work, debates, organization of various circles in general schools, and etc. are studied and analyzed in this work. The article explores the holding of various cultural and mass events, sports competitions, contests, exhibitions, festive celebrations, excursions with members of the circle in children's creative centers during the calendar year, as well as the issue of their participation in national and international events.

Rəyçilər: Akif Abbasov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, proessor
Seyfəddin Qəniyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

AYNA BABAZADƏ
Xəzər Universiteti
Babazade-ayna@mail.ru

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ ROMANLARINDA ŞİRVAN MÜHİTİ

Açar sözlər: trilogiya, Şirvan mühiti, maarifçi obrazlar, vətən və xalq sevgisi.

Ключевые слова: трилогия, Ширванская среда, образ просветителя, любовь к родине и народу.

Key words: trilogy, Shirvan atmosphere, enlightenment characters, love of native land and people.

Əzizə Cəfərzadə (1921-2003) yaradıcılığının mərkəzində “Şirvan” trilogiyası dayanır. Trilogiyaya daxil olan romanlarda (“Vətənə qayıt” (1973), “Aləmdə səsim var mənim” (1970-1972), “Yad et məni” (1980)) yazıcının daha çox bağlı olduğu Şirvan mühitindən bəhs olunur. Müəllif hər üç romanda yaratdığı ədəbi şəxsiyyətlərin fonunda Şirvan mühiti və tarixinin bəzi qaranlıq, yaxud qəhrəmanlıq dolu məqamlarını təsvir edir. “Vətənə qayıt” romanında XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Nişat Şirvani, “Aləmdə səsim var mənim” romanında XIX əsrin görkəmli maarifçi şairi Seyid Əzim Şirvani, “Yad et məni” romanında isə romantizmin görkəmli nümayəndəsi Abbas Səhhətin həyatından bəhs edən hadisələr öz əksini tapmışdır.

Ə.Cəfərzadənin “Şirvan” trilogiyasına daxil olan hər üç romanda maraqlı süjet xətti ilə yanaşı, yazıçı tərəfindən məhəratlə yaradılan həyat lövhələri ilə də rastlaşırıq. Yazıçı Şirvan şairlərinin fikrini, ideyasını çatdırmaqla yanaşı, ən ümdə olan məsələlərə də toxunmuşdu. Ayrı-ayrı zaman kəsiklərində baş vermiş hadisələr hər üç romanda bədii təxəyyül kontekstində verilir. Romanların ayrı-ayrı başlıqlar altında hissələrə bölünməsi hadisələrin bütün incəlikləri ilə göstərilməsinə şərait yaratmışdır. Hər üç romanı birləşdirən əsas ana xətt Vətən və xalq sevgisi olmuşdur.

Trilogiyayı qələmə almazdan əvvəl yazıçı ənənələrinə sadıq qalaraq geniş araşdırmalar aparmış, daha çox tarixi sənədlərin əsilləri ilə tanış olmağa çalışmışdı. Bir sözlə trilogiya yazıcının illər ərzində çəkdiyi gərgin əməyin, zəhmətinin nəticəsi olaraq meydana gəlmişdi. Bəzi məqamlarda isə bir folklorşünas kimi folklorumuza da müraciət edərək, əsl həqiqətlərin izlərini folklorumuzda axtarmışdı. Çünki yazıçı əsl həqiqətin hər zaman folklorlarda olduğu qənaətində idi. Şirvan mühiti ilə sıx bağlılıq, eləcə də anası və yaxın qohumlarının söylədiyi folklor nümunələri onun folklorlara dair

biliklərini daha da zənginləşdirmişdi. Yazıçı hadisələrlə uzlaşan folklor nümunələrindən məharətlə yararlanmışdı.

Apardı tatar məni,
Qul elər, satar məni,
Vəfalı dostum olsa,
Axtarar tapar məni hey...! (1, 4)

“Vətənə qayıt” romanının əvvəlində qız-gəlinlərin əsir götürüldüyünü göstərmək üçün folklordan götürülmüş bu bayatını verməklə yazıçı həm əsərin təsir gücünü artırmış, həm də hadisələrin reallığını daha inandırıcı etmişdi. Romanda hadisələr əsərin baş qəhrəmanı XVII-XVIII əsrin məşhur şairi Nişat Şirvaninin əhatəsində cərəyan edir. Xurafat əleyhinə olan filosof şair dinlərin, təriqətlərin yaratdığı ayrı-seçkiliyə qarşı barışmaz mövqe tutmuşdur. Romanda öncə vətən daha sonra sevgi mövzusu yer almışdır. Yazıçı Nişatın həyatının müəyyən dövrlərini işləyərkən paralel olaraq dövrə, mühitə xas əlamətləri də işləmişdi.

Vaxtilə tədqiqatçı Qulam Məmmədlinin Təbriz arxivlərindən tapıb üzə çıxardığı məşhur “Qəsidiyi-Gülşad” şeirindən bədii vasitə kimi istifadə etməsi yazıçıya romanın əvvəlindən İstanbul saraylarına əsir aparılan Azərbaycan qızlarının fəlakətini göstərməyə imkan vermiş və bir sıra obrazların xarakterinin açılmasına kömək etmişdir. Romanda xanlıqlar dövrünün mənzərəsi tarixi reallığa uyğun olaraq təsvir edilir. Eyni zamanda, əsərdə sənətkarların: daşyonanların, misgərlərin, xəttatların, sərracları, əsləhə ustalarının, həkkak və zərgərlərin, eləcə də şair və alimlərin köçürüldüyü göstərilir. Bununla yazıçı romanın ilk səhifələrindən Azərbaycan tarixində olan faktlardan birini-torpaqlarımızın yadellilər tərəfindən dəfələrlə hücumlara məruz qaldığını və bu basqınlardan daha çox xalqın, xüsusən də yerli dinc əhalinin əziyyət çəkdiyini oxuculara çatdırır.

Məlumdur ki, XVII-XVIII əsrdə Şirvana Osmanlıların da aramsız hücumları olmuş, xalq dəfələrlə qarət edilmişdir. Doğru-dürüst bir idarəçinin olmaması sözsüz ki, hadisələrin gedişatına öz mənfi təsirini göstərir. Həm qarət olunmaqdan qurtulmaq və həm də yadelli hücumlarını dəf etmək üçün xalq öz aralarından olan bir idarəçiyə zərurət duyurdu. Romanda mövcud durumdan istifadə edib hakimiyyət başına keçməyə can atan və bu istəyinə hiylə ilə nail olan Əsgər ağa obrazı cəmiyyətdə xalqına dönük olan, vədinə əməl etməyən rəhbərlərin ümumiləşdirilmiş obrazıdır.

Nişat Şirvaninin iztirab dolu qürbət yaşantısını, doğma el-obasından məcburən didərgin düşüb Salyan nahiyəsində yaşamasını və orda da başına gələn hadisələri yazıçı böyük qəlb ağrısı ilə tərənnüm etmişdir. Əslində romanın nəşrinə icazə verilməyən və təhrifə uğramış “Qəbulə xanım” adlı

hissəsi də olmuşdur. Belə ki, roman Sovetlər dönmündə nəşr edildiyindən senzuraya məruz qalmış, “lazım bilinməyən hissələr” çıxarılmışdır. “Qəbulə xanım” adlı həmin hissə o zaman işıq üzü görməmişdir. Yalnız 1996-cı ildə “Ədəbiyyat” qəzetində müəllif tərəfindən dərc etdirilmişdir.

“Qəbulə xanım” hissəsi ilə tanışlıqdan sonra onun dərc olunmama səbəbləri məlum olur. Hadisələr I Pyotrun (1682-1725) dövründən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarının işğal olunduğu dövnlərdə Salyan ərazisində cərəyan edir. Rus qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınan Bakı xanlığına köməyə gedən Salyan xanı Həsən xanın həyat yoldaşı Qəbulə xanım Salyanda hərbi ordugah tikdirən general Zimbulatov arasında konflikt yaşanır. Qəbulə xanım ordugahın saraydan bir qədər kənarında tikilməsini istəsə də, onun bu tələbi generalın rədd cavabı ilə qarşılanmışdır. Bununla da onlar arasında konflikt daha ciddi xarakter almış və Qəbulə xanımın qəti qərarlar qəbul etməsi ilə nəticələnmişdir.

Salyan torpaqlarında ağalığ etmək istəyən generalın “bu torpağı imperator həzrətlərinin qılıncı gücünə almışdır” deməsi ilə barışa bilməyən Qəbulə xanım bu heyfi onda qoymaq istəmir və ondan həm torpaqlarının, həm də bibisinin qisasını almaq qərarına gəlir. Zimbulatov isə Qəbulə xanımı avam müsəlman qadını zənn edərək onun sonradan göndərdiyi elçiləri və qonaqlığı təklifini qəbul edir və olacaqları əsla təxmin etmir. Halbuki, Qəbulə xanımın hünəri, əməlləri I Pyotrun da qulağına çatmış və imperator Həsən xandan çox ondan ehtiyat etmişdir. I Pyotr Qəbulə xanımın bağlı Matyuşkinə “özünü xan arvadından gözlə” əmrini versə də, 1723-cü ildə Bakının ələ keçirilməsi ilə əlaqədar general - leytenant rütbəsi alan və bir müddət bu sevincin təsirində olan rus hərbiçisi çarın bu əmrini Zimbulatova da çatdırmağı unutmuşdu. Matyuşkin əmri zamanında çatdırmadığının sonradan fərqinə varmış, təbii ki, onda da artıq hər şey gec olmuşdur. Qəbulə xanım Zimbulatovun başını kəsməklə həm illərlə ürəyində bir kin kimi saxladığı qisasını alır, həm də onun vətəninə ağalığ etmək istəyənlərə dərs vermək istəyir. Hadisələrin yekunu Zimbulatovun sağ qalan şəxsi xidmət soldatının Nişatın evində xəstə yatan tərcüməçi zabit Mixaylova baş verənləri ərz etməsi və zabitin şairin köməkliyi ilə ordugah tikən rus soldatlarını Salyandan çəkib aparması ilə yekunlaşır.

“Qəbulə xanım” hissəsi tarixi faktlar əsasında yazılmışdır. Yazının qələmə aldığı hadisələr tarixçi Sara Aşurbəylinin “Bakı şəhərinin tarixi” kitabındakı faktlarla üst-üstə düşür (2, 146). Qəbulə xanımın ruslara qarşı kinli olmasının bir başqa səbəbi də var idi. Belə ki, anası və nənəsi vaxtilə Stepan Razinin yürüşləri zamanı onun böyük bibisinin Razin tərəfindən əsir götürüldüyünü və başına faciələr gətirildiyini söyləmişdilər.

S.Aşurbəyli Şardenin məlumatlarına istinad edərək Stepan Razinin rəhbərliyi ilə kazak dəstələrinin cənuba doğru hərəkətlərinin çar Aleksey

Mixayloviçin təhriki ilə olduğunu (çar Xəzər dənizinin cənub-qərb sahillərinə, Azərbaycana İrandan rüsvayçılıqla qovulmuş rus elçilərinin təhqir olunmasına görə şahdan qisas almaq niyyətində olmuşdur – A.B.) bildirir.

Sara Aşurbəyli bu məlumatları xeyli araşdırmış, qeydlərində Stepan Razinin İrana basqınının şahidi olan Fransız səyyahı və zərgəri Şardenə, eləcə də Razinin İrana və Azərbaycana yürüşünün müasiri və şahidi olmuş Lüdviq Fabritsius və digər müəlliflərin qeydlərinə əsaslanmışdı.

Romanda qeyd olunan bəzi faktlar təhrif edilmiş formada verilmişdir. Yazıçı bəzi məqamlarda hətta Ərəbzəngiyə bənzətədiyi Qəbulə xanımı mərd, cəsərtli bir qadın kimi təqdim etsə də, onun Nişat Şirvaninin üzünü elə tutaraq etdiyi müraciətlə generalı cəzalandırmaq fikrindən müvəqqəti də olsa daşındığını bildirir. Çünki mövcud dövəmdə əsərdə rus generalının başının kəsilməsinin təsviri yolverilməz hal idi. Baxmayaraq ki, yazıçı əsərdə Zimbatovun əslən dağlı olduğuna, ayrı dinə, məzhəbə aid olduğuna işarət edir, ancaq yenə də istənilən halda ruslara xidmət edən bir generalın öldürülməsi, hələ bir qadın tərəfindən öldürülməsinə göz yumula bilməzdi.

Beləliklə, tarixə nəzər salsaq bir zamanlar Şirvanşahlar dövlətinin də tərkib hissəsi olan Salyan ərazisində baş verən tarixi gerçəkliyi əsərdə olduğu kimi əks etdirmək Ə.Cəfərzadəyə nəsib olmasa da, senzuraya məruz qalmış hissəni müstəqillik dövründə yenidən dərc etməklə yazıçı tarixi həqiqəti bərpa etməyə çalışmışdır.

“Aləmdə səsim var mənim” trilogiyaya daxil olan ikinci əsərdir. İlk əsərlə nisbətdə uğurlu alınması ilə yanaşı yazıçının daha da məşhurlaşmasına səbəb olmuşdu. Əsas qəhrəman Seyid Əzim Şirvanidir. Yazıçı ömrü məşəqqətli keçən Seyid Əzimin həyatı fonunda oxucunun gözü önündə Şirvan mühitinin canlı mənzərəsini yaratmağa çalışmışdı. Seyid Əzim Şirvani qaranlıqda işıq saçan maarifpərvər obraz kimi işlənmişdi.

Ticarət yollarının üzərində yerləşən, öz zəngin təbiəti ilə seçilən, ipəyi, xalçası ilə dünya tacirlərini özünə cəlb edən şeir-sənət mərkəzi olan Şamaxı 1859, 1872 və 1902-ci il zəlzələlərindən ziyan çəkməklə yanaşı, zamanla yadellilərin hücumlarına məruz qalmış, daxilindəki cahil insanların qarşıdurmalarının şahidi olmuşdu. Əsərdə maarifpərvər insanlarla xudbin, cahil insanların qarşı-qarşıya durduğu bir zamanın hadisələri əks olunmuşdu. Bu iki cəbhənin birinci tərəfini Qapaqlı (əsl adı Hacı Əsəd idi), Molla Qurbanqulu, ikinci tərəfini isə S.Ə.Şirvani, Mahmud ağa, Tərhan, Cin Cavad təmsil edirdi. Hər iki qütbün qarşılaşması bədii konflikti təşkil edir.

Mövcud dövr də Qapaqlı, Molla Qurbanqulu, Alış kimilərin meydanda at oynatmaqları üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Əsər boyu bu obrazların simasında xudbinlik, fərdiyyətçilik, öz mənafeyini güdmə halları ilə tez-tez

qarşılaşırıq. Onlar həyatda qeyd olunan xüsusiyyətləri özündə daşıyan insanların ümumiləşmiş obrazlarıdır.

S.Ə.Şirvani romanda maarifpərvər bir ziyalı olmaqla yanaşı, eyni zamanda həyatını xalqına sərf edən bir obraz kimi təqdim edilmişdi. İraqın bir çox ərazilərində - Nəcəfdə, Bağdadda, Şamda oxuyan yüksək təhsil alan, Şərqi bir çox şeirlərini gəzən Seyid Əzim millətin özünüdərk, özünütərbiyə probleminin həll olunmasında məktəbin, maariflənmənin xüsusi rolu olduğunu çox gözəl dərk edirdi. Buna görə də məktəblərin açılmasını zəruri hal hesab etmiş və şəhər məktəbində işləməklə yanaşı öz məktəbini də dostlarından ianə toplamaq hesabına çətinliklə də olsa açdırmışdı. O, oğlanlarla yanaşı qızların da təhsil almasına kömək etmiş, Sonanın yetim qalmış qızının təhsil almasında vasitəçi olmuşdu.

Seyid Əzim əsərdə şəxsi və ictimai qaygıları olan bir obraz kimi işlənmişdi. Əsərdə Seyid Əzim əsrlərlə millətin beyninə yeridilən sünni-şiə məzhəb ayrı seçkiliyini aradan qaldırmaq, onun lüzumsuz olduğunu və hər kəsin Allah qarşısında bir olduğunu göstərmək üçün övladlarının həyatını təhlükəyə ataraq onların adını Ayişə, Ömər və Osman qoymuşdu.

Seyid Əzimi təqib edənlərdən biri də xalqı cəhalətdə saxlamaq istəyən mollalar, abidlər olmuşdu. Onlar Seyidi kafir kimi təqdim etməklə onu xalqın gözündən düşürmək niyyətində idilər. Əslində Seyid Əzim ilk təhsilini mollaxanada alan, ərəb-fars dillərini mükəmməl bilən, dindar biri olmuşdu. Sadəcə şeirlərində, xüsusən də həcvlərində Nəsimi kimi haqq aşiqi olan şair mollaların riyakarlığını, onların din pərdəsi altında yatan əsl sifətlərini açıb göstərmək, xalqı maarifləndirərək qəflət yuxusundan oyatmaq istəmişdi. Şairin bu istəyinin sonralar onun xələfləri xüsusən də Nizami "Xəmsə"sini hədiyyə etdiyi Mirzə Ələkbər Sabir tərəfindən əməl edildiyinə dair müəyyən ştrixlər var.

Romanda XIX əsrin 60-cı illərində fəaliyyət göstərən "Beytüs-Səfa" adlı ədəbi məclisinin mahiyyəti, fəaliyyət dairəsi haqqında bir o qədər də geniş olmayan məlumat verilir. Həmçinin gənc şair Məhəmməd Səfanın evində təşkil olunduğundan məclisinin adının həmin şairin təxəllüsündən götürüldüyü bildirilir. Təəssüf ki, yarandığı gündən etibarən şöhrəti hər tərəfə yayılan bu ədəbi məclis də təqiblərə və təzyiqlərə məruz qalmış, burada icra olunan işlər fərqli tərəflərə yozulmuşdu. Halbuki, burda şeir muğam gecələri təşkil olunmuş, ziyalılar bir araya gələrək xalqın maariflənməsi, tərəqqisi üçün lazım olan vacib məsələləri məşvərət etmişdilər.

"Yad et məni" romanında şair A.Səhhət M.Ə.Sabir və M.Hadi ilə yaxın dostluq əlaqələrinə də yer verilir. Müəllif hər üç dostun düşüncəsini əks etdirməklə maarifin zəruriliyi məsələsini ortaya qoyur. A.Səhhətlə M.Ə.Sabir bu məsələyə yüksək həssaslıqla yanaşmış, cəmiyyətin mövcud

durumu ilə bağlı təhlillər apararaq, xalqın xeyrinə müəyyən tədbirlər görmüşdülər. Romanda Sabirin sabun satmasının əsas səbəbinin onun insanların heç olmasa zahirən təmizliyinə nail olmaq arzusu olduğu bildirilir.

Trilogiyada hadisələr sistemli şəkildə bir-birini tamamlayır. 1902-ci il zəlzələsindən sonra elin fəryadı, 1905-ci il hadisələrinin insanların fikirlərinə təsiri, eləcə də siyasi sistemdəki qarışıqlıq romanda yer almışdır. Rusiyadakı 1905-ci il inqilabı Azərbaycanda inqilabi ideyaların yayılmasına təsir edərək, xalqda zülmün yox olacağına, söz və mətbuat azadlığının veriləcəyinə ümid hissi oyatmaqla yanaşı, dövrün ziyalıları tərəfindən maarif sahəsində uğurlu addımların atılmasına səbəb olur. Artıq H.B.Zərdabinin rəhbərliyi ilə dərc olunan “Əkinçi” qəzeti ilə yanaşı digər qəzetlər və jurnallar da nəşr olunurdu.

Dövrün digər mühüm hadisəsi “Molla Nəsrəddinin” jurnalının (1906) dərc olunması idi. Romanda Sabirin, eləcə də digər ədiblərin jurnalla yaxından əməkdaşlığı qeyd olunmuşdu. Həmçinin maarifçi, tərəqqipərvər insanların təşəbbüsü, ianə və göstərilən tamaşalar hesabına toplanan məbləğə qiraətxana və kitabxana açılmasına nail olunur. Həmçinin Sabirin “Ümid” məktəbi açdırması şairi ruhlandıran bir hadisə kimi vurğulanır.

Romanda Tiflisdə yerləşən müqəddəs Nina məktəbində təhsil almış azad fikirli qızların ümumiləşdirilmiş siması kimi Qaratel obrazı yaradılmışdır. Buradan aydın olur ki, artıq cəmiyyətdə müsbət istiqamətdə inkişaf başlamış və maarifçi insanlar tərəfindən qızlar da təhsil almaq hüququna malik olmuşdular. Buna baxmayaraq, hələ də yeniliyi qəbul etmək istəməyən köhnə təfəkkürlü insanlar, xüsusən də ruhanilər, “qırmızısaqqal məşədilər” hər vasitə ilə tərəqqiyə mane olmağa çalışmış, din pərdəsi altında insanların beyinlərini, fikirlərini bir basqı altında saxlamağa çalışmışdılar. Ruhanilər A.Səhhət və Sabirin bəbi olması ilə bağlı fikirlər səsləyərək, cəmiyyətdə onlara mənfi rəy formalaşdırmaq istəyirdilər. Xatırladaq ki, Babilər 1844-1852-ci illərdə İranda cərəyan etmiş, ruhanilərin fikirləri ilə uzlaşmayan bir hərəkət olmuşdu. Əsərdə yazıçı hər üç dostun beyinləri təzələmək, ədəbiyyata yenilik gətirmək cəhdlərini, maarifçilik görüşlərini vermişdi. A.Səhhət, M.Ə.Sabir və qismən də M.Hadi obrazları önə çıxarılsa da, yazıçı dövrün digər ziyalılarının – Həsən bəy Zərdabi, Əsgər ağa Gorani, Əhsənül Qəvaid, Nəcəf bəy Vəzirov, A.Şaiq, F.Köçərli və b. adlarını da qeyd etmişdi.

Ayrılıqda üç dövrü əhatə edən “Şirvan” trilogiyasında həmin dövrlərin ədəbi, siyasi və mədəni mühiti öz əksini tapmışdır. Trilogiyanı qələmə almaqda yazıçının əsas məqsədi Azərbaycanın, xüsusən də Şirvanın qədim tarixi ilə bağlı müfəssəl məlumat verməklə yanaşı, dövrün ictimai ziddiyyətlərini və mühiti reallıqla çatdırmaq olmuşdur. Yazıçı romanlarda obrazını yaratdığı ədəbi şəxsiyyətlər vasitəsilə öz fikir və düşüncələrini də

bildirir. Trilogiyada Şirvan adət-ənənələri, şirvanlıların xüsusi kaloritə malik danışiq tərzləri də əks olumuşdur ki, bu da yazıçının həmin mühitə dərinədən bələd olması ilə əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərzadə Əzizə. Vətənə qayıt. Bakı: Gənclik, 1977, 304 s.
2. Sara Aşurbəyli. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı: Avrasiya press, 2006, 416 s.
3. Cəfərzadə Əzizə. Aləmdə səsim var mənim. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 432 s.
4. Cəfərzadə Əzizə. Yad et məni. Bakı: Gənclik, 1980, 320 səh.
5. Rəsul Rza. Talant, bilik, zəhmət // Azərbaycan jurnalı, 12 dekabr, 1977-ci il, № 12, s.177
6. Ziya Bünyadov. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1994, 680 s.

А. Бабазаде

Исторические события и художественная истина в трилогии азизы джафарзаде «ширван»

Резюме

В трилогию «Ширван» Азизы Джафарзаде включены романы «Возвращайся на родину», «В мире есть мой голос», «Вспоминай меня». Роман «Возвращайся на родину» написан 1977 году, «В мире есть мой голос» 1972 году, а роман «Вспоминай меня» 1980 году. Все три романа хотя и охватывают разные периоды, но в целом дополняют друг друга. Трилогия находится в центре творчества Азизы Джафарзаде. Главный герой романа «Возвращайся на родину» Нишат Ширвани (знаменитый поэт XVIII века), главный герой романа «В мире есть мой голос» Саид Азим ширвани, а главным героем романа «Вспоминай меня» является Аббас Саххат. Перед тем как начать писать каждый роман писательница проводила тщательные исследования. Также использовала образцы фольклора. Писательница также рассказывала об отражении исторической истины в фольклоре.

Писательница на фоне литературных личностей описывает события, историческую истину периода их проживания в контексте художественной реальности. Во всех трёх романах любовь к родине и народу на переднем плане.

В романе «Возвращайся на родину» события развиваются вокруг Нишата Ширвани. Писательница рассказывая о жизни героев, параллельно описывала события того периода. Когда печатался роман «Возвращайся на родину» одна из его частей «Габуле ханым» не была допущена к печати. Только в годы независимости писательница смогла напечатать эту часть романа.

В романе «В мире есть мой голос» Саид Азим Ширвани запомнился образом просветителя. Он смог открыть школу в Шамахе и сделал многое, чтобы привлечь детей к школе.

В романе «Вспоминай меня» хотя и события развиваются вокруг Аббаса Саххата, также особое внимание уделяется образам М.А.Сабир и М.Хади. М.А.Сабир представлен как человек, отдавший свою жизнь во имя своего народа, открывший школу «Надежда» для его просвещения и написавший сатирические стихи.

A. Babazadeh

Shirvan atmosphere in aziza jafarzadeh's novels

Summary

"Shirvan" trilogy by Aziza Jafarzadeh includes the novels "Return to Homeland", "I have a voice in the world" and "Remember me". The novel "Return to homeland" was written in 1977, "I have a voice in the World" in 1972 and "Remember me" in 1980. Though each of these three novels covers separate periods, in general, all of them complete one another. The trilogy by Aziza Jafarzadeh is in the center of her work. The main character of the novel "Return to Homeland" is Nishat Shirvani (the famous poet of the XVIII century), in the novel "I have a voice in the world" is Seyid Azim Shirvani (the famous poet of the XIX century), and in the novel "Remember me" is Abbas Sahhat (the famous poet of the XIX century).

The writer had conducted extensive research before writing all these novels. She has addressed to folklore as well. The writer mentions that the realities has also been reflected in folklore.

The events and historical realities of the period in which these writers lived, in the background of literary personalities' life, are described in the context of an artistic reality by the author. Love of native land and people is in the forefront of these three novels.

The events in the novel "Return to Homeland" are in the context of Nishat Shirvani. In parallel with the life of the main character, the writer has

also mentioned about the events of that period. At the same time, the novel describes the history of the Khanate in accordance with historical reality. While publishing the novel "Return to Homeland" a part namely "Gabula khanim" was distorted and its publication was not allowed. Only during the years of independence the writer was able to print this part in the journal.

In the novel "I have a voice in the world," Seyid Azim Shirvaniis remembered as a character-enlightener. He was succesful to open a school in Shamakhi and did a lot for the involvement of children in the school.

The events in the novel "Remember me" are mostly in the context of Abbas Sahhat, but characters like Mirza Alakbar Sabir and Mahammad Hadi also draw special attention. Mirza Alakbar Sabir is represented as a character dedicating his life to his nation, as a man opening the school "Umid" ("Hope") as well as the man writing satirical poems.

Rəyçi: Bədirxan Əhmədov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SABIROVA NODIRA KARIMBAEVNA
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti
sab-nodira@mail.ru

FETISHISTIK LAVHALARINING DOSTONLARDA AKS ETISHI

Açar soʻzlər: mifologiya, inson dūshūncəsi, fantastik təsəvvür, dastan, mistik fantastik nağıl, dinləyici, mistik dūnya, qaçırilmayan güc.

Kalit soʻzlar: mifologiya, inson tafakkuri, fetishizm, fantastik tasavvur, doston, sehrlī-fantastik ertak, tinglovchi, sehrlī olam, boshqarib boʻlmaydigan kuch.

Ключевые слова: мифология, мышление человека, фантастическое воображение, дастан, мистическо-фантастическая сказка, слушатель, мистический мир, неуправляемая сила.

Key words: mythology, human view, fantastic outlook, dastan, mystic-fantastic tale, listener, mystic world, uncontrolled power.

Mif ibtidoiy inson tafakkurining oʻziga xos samimiy shaklidir. Chunki, ibtidoiy odam mifga ishonadi, mif hayotiy tartib oʻrnatishda aqlga sigʻmaydigan, boshqarib boʻlmaydigan kuchlarni engishda unga yordam beradi. Shu tariqa fetish (fransuzcha-“sehrlī narsa”) bilan bogʻliq turli obrazlarda paydo boʻla boshlaydi.

Xorazm dostonlarida mifologiyaning bu turi keng tarqalgan. Ayniqsa, xalfalar repertuaridagi qoʻlyozma dostonlarda fetishizm elementlari koʻproq koʻzga tashlanadi. “Roi chin” dostonida fetishizmning eng xarakterli lavhalari bayon etilgan. Asar bosh qahramoni Roi chin maʻshuqasi Qaʻriyani izlab ketayotib bir soʻlim joyga yoʻliqadi. Uning oldida ikki yigit paydo boʻladi. Ular aytadilarki, Sulaymon paygʻambardan qolgan toʻrt narsa bor: birinchisi koʻlbor-“...odamzod aning ichiga qoʻlin solsa, har na qimmatbaho narsaboʻlsa, anda mavjud boʻlur. Ikkinchisi xurjun - ichidan har nimarsa obi - taʻom va shirin – sharbat, alvon – baalvon mevalar istasa andin paydo boʻlur uchinchisi – yogʻoch kafsh – har kimarsa oyogʻiga kiya, har erga bormoqni ixtiyor qilsa, bir damda sayr qilar. Toʻrtinchisi, soʻngakdan boʻlgʻon qilich – nomozshom vaqtida istagan bir sahrogʻa borib, gʻilofdan chiqarsa, bir shahri azim paydo boʻlur ” (Qoʻlyozma, 25-bet.) Yigitlar ushbu narsalarni Royga topshirib, Qaʻriyaning makonini tushuntirib, yoʻlga solib yuboribdilar. Roy esa, kavushni kiyib, qolgan narsalarni qoʻliga olib, qilichni beliga qistiradi. Shu zahoti sehrlī kavush uni Qaʻriyaning makoniga etkazib qoʻyadi. Roy esa ushbu narsalarninghar biridan lozim boʻlgan joyda foydalanib, oʻzining barcha maqsadlarini amalga oshiradi. Dostondan olingan parchadan koʻrinadiki, koʻlbor – qimmatbaho boylik manbai, kavush

uchar gilam, uchar otga o'xshagan manzilga etkazish vositasi, qilich esa istalgan paytda shahar paydo qiluvchi sehrli vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu narsalarning barchasi fetishga to'la mos bo'la oladi. Chunki, ularning barchasi sirli narsalar, qo'l tekkizib, biror narsa buyursang, darhol tayyor bo'ladi. Ularda ibtidoiy inson uchun zarur bo'lgan to'rtta asosiy orzu – boyluk, oziq-ovqat, ot-ulov, yashash makoni kabi narsalarning bajo bo'lishi, amalga oshishi asosiy maqsad qilib qo'yilgan.

Miflarga xos xususiyatlardan biri shuki, insonning dunyo, olam haqidagi dunyoqarashi va fantastik tasavvuri ulardagi mazmun bilan mos keladi. Darhaqiqat, miflardagi mazmun ibtidoiy insonning o'zi yashayotgan muhit haqidagi fantastik tasavvuri bo'lib, ular inson orzu-umid bilan bog'lanib ketadi. Chunki yuqoridagi to'rtta fetish bilan bog'liq orzuning amalga oshishi inson hayoti uchun muhim bo'lgan masalalardir.

Fetishizm bilan bog'liq bo'lgan lavhalar “Shahriyor” dostonida ham mavjud. Bu erdagi birinchi lavhada asosan fetish sifatida uzuk ko'zga tashlanadi. Dostondagi afsonaviy ot – Aspi Jahongir o'z akasini izlab borayotgan Anjum pariga pari va devlar makonidagi Xurshidshohning qo'lidan Sulaymonning uzugini chiqarib olib, Anjumning barmog'iga taqib qo'yadi. Uzukni kuchi bilan Anjum pari barcha devu parilarni o'ziga bo'ysundiradi, hatto akasi Shahriyor qo'lga kirita olmagan bulbuligo'yo qush ham uning oldiga kelib, uni o'padi. Toshga aylantirilgan Shahriyorni ham o'z asliga qaytaradi (qo'lyozma, 141-bet).

Ushbu lavhada ertak va dostonlarda juda ko'p tilga olinadigan Sulaymonning uzugi fetish sifatida tasvirlanadi. Uning sehrli xizmati natijasida doston qahramonlarining asosiy maqsadlari amalga oshadi.

Ushbu dostondagi fetish bilan bog'liq ikkinchi lavhada vosita sifatida asar qahramonlariga kumush kosa yaqindan yordam beradi. Biz “Roiy chin” dostonida tasvirlangan suyak qilichning butun bir shahar paydo qilishi haqida gapirgan edik. Ushbu epiziddagi kumush kosa esa butun bir shaharni birinchi joydan ikkinchi joyga ko'chirish xususiyatiga egadir. Shahriyor uni qo'lga olib, bir xatni o'qiydi va dam soladi. O'sha paytda kumush kosaning sehrli xizmati amalga oshadi (Qo'lyozma, 150-bet). Fikrimizcha, xatni o'qib, dam solish kabi ishlar doston tarkibiga Islom dini ta'sirida kirgan bo'lishi kerak, negaki, fetishizm bilan bog'liq yuqoridagi lavhalarning ibtidoiy inson hayoti qadar qadimiyligi o'z-o'zidan ayondir.

Fetishlar sehrli-fantastik ertaklarda “Ur to'qmoq”, “Ochil dasturxon”, “Uchar gilam” kabi turli shakllarda ko'plab uchraydi. O'z navbatida ular xalq dostonlari tarkibida ham keng qo'llaniladi. Xorazm dostonlarida yuqorida tilga olingan fetishistic lavhalar buning isbotidir. Fetishlarda asar qahramonlariga yordam berish, ularniqo'llab-quvvatlash kabi xususiyatlar mavjud. Biroq, ularda animistik miflarga xos ruhlarning xarakati, manistik

mifologiyadagi kabi inson shaklidagi obrazlar qiyofasi yo'q. ular faqat bitta kishiga kerakli paytda, xizmat buyurilganda xizmat ko'rsatishadi, inson tomonidan boshqariladi. Fetish buyumlarning turlari nihoyatda rang-barangdir. Ularning ishlatilishi doston voqealarining qiziqarli chiqishida alohida rol o'ynaydi. Albatta, fetislarning ishlatilishi barcha ertak va dostonlarda ham bo'lavermaydi. Ular asosan sehrli-fantastik ertaklarda va ertaklar ta'sirida shakllangan romantic dostonlarda ko'proq ko'zga tashlanadi. "bu esa ertak va dostonlar mifning munosub vorislari bo'la olganligidan dalolat beradi".

Shuningdek, "Oshiq" turkum dostonlari ishqiy romanik turga mansub aksariyat doston namunalari qatori qahramonlik eposiga nisbatan keying bosqichda shakllangan bo'lishiga qaramay, ularda mifologik dunyoqarashning o'rni yorqin namoyon bo'ladi. Bu o'rinda xalq dostonlarining paydo bo'lib, tarrafiy qilish jarayonida ularning turli janrlar bilan faol munosabatda bo'lishiga alohida e'tibor qaratish lozim. Mif fol'klor janrlarining boyishi, rivoji uchun imkoniyat yaratib bergan va qisman o'zlari ham fol'klor janrlari tarkibiga singib ketgan va diffuziyalashgan. S. Ro'zimboev fol'klorshunos O.Madaevning xorazm dostonlari haqida bildirgan "qahramonlarda afsonaviy kuch, ularga yordam beradigan devlar, parilar, tez chopadigan otlar, turli jangler Xorazm dostonlariga xos emas" – degan fikriga qarshi o'laroq, "xorazmda asosan romanik turga mansub dostonlar keng tarqalib, bu dostonlarda qadimiy arxaik eposga xos mifologik motivlar va obrazlar xiyla ko'proq ko'zga tashlanadi", deb yozadi. Professor B.Sarimsoqov ham qahramonlik dostonlarida qahramon yo'lida duch keladigan to'siqlarning genezisi haqida to'xtalar ekan, qahramon duch keladigan to'siqlarning mifologik asoslarga yaqindan aloqadorligi qahramonlik eposiga nisbatan romanik eposda yaxshi saqlab qolinganligini qayd qiladi.

Xorazm dostonlarini, shu jumladan "oshiq"turkum dostonlarini ham mifologik asos va motivlarsiz tasavvur qilish mumkin emas. Hatto, Xorazm "Go'ro'g'li" turkumi dostonlariga nisbatan "oshiq" turkumi va ishqiy sarguzasht mavziudagi dostonlarda mifologiyaning ta'siri kuchliroq ekanligini bu tip dostonlarning syujet qurilishi va etakchi motivlari misolida aniq ko'rinadi.

"Oshiq G'arib va Shoxsanam" dostoni syujetini tashkil etuvchi etakchi motivlarning "Alpomish" va boshqa shu tip syujet asosida shakllangan asarga o'xshash ekanligiga fol'klorshunos S. Ro'zimboev ham alohida diqqat qilgan. "Dostonga asos bo'lgan syujet juda qadimiy bo'lib, u turli xalqlar orasida keng tarqalgan, hatto Gomerning mashhur "Odisseyasi"si zamirida ham ushbu syujet yotadi. V.M.Jirmunskiyning yozishicha, "Erning o'z xotini to'yi ustiga kelishi haqidagi syujetning fransuz, nemis, ingliz,

ital'yan, ispan, skandinav, rus, slavyan xalqlari fol'klorida ham turli ko'rinishlari bor.”

Binobarin, fetishlarning dostonlar tarkitida ishlatilishi voqealarga ilohiy kuch bag'ishlaydi, tinglovchini sehrlil olam sari etaklaydi, asar ba-diiyatining yuksak darajaga chiqishida yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мифы народов мира. –М., 1997. С.13.
2. Мелитинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. –М., 1986. С.19.
3. Rahmonov T. Mif diffuziyasi va epic motivlar//O'zbek tili va adabiyoti, 1994, № 3, - B.44.
4. Zuxba S.L. Abxazskaya narodnaya skazka.- Tbilisi, 1970. -235с.
5. Еремина В.И. Миф и народная песня//Миф, фольклор, литература.-Л, 1978.-С.3-15.
6. Ikki oy, ikki yulduz. O'zbek xalq ertaklari. –Т.: Fan, 1992.-256 b.
7. Imomov K. “Alpomish”dostonining ayrim xususiyatlari// “Alpomish”-o'zbek xalq qahramonlik eposi. –Т., 1999. –B.96-114.

Сабирава Нодира Каримбаевна

В статье рассматривается о фетишистических видах в узбекских дастанах. В фетишизме имеются такие качества как помощь и поддержка героям. В статье говорится о особенности мифологии, мировоззрение человека об окружающим мире и вселенной и их взаимосвязь с мечтами человека.

Annotasiya

Müstəqillik dövründə müstəqil özbək linqvistikası qərb dilçilərinin rus dilində tətbiq etdikləri qaydalara uyğun inkişaf etmişdir. Sonralar həmin inkişaf dövrü özbək linqvistikasını yeni səviyyədə möhkəmləndirmişdir.

Bu məqalədə dünya linqvistikasında yarımçıq cümlə, onun mahiyyəti, növləri və istifadəsi təsvir edilir. Dil hadisələrindən biri olan yarımçıq cümlələr, onların başqa dillərdə olan oxşar və fərqləri, həmçinin xüsusiyyətləri özbək alimləri tərəfindən təhlil edilir. Dünya dilçilərinin “Yarımçıq cümlə” termininin istifadəsi haqqında fikirləri tamamilə müxtəlifdir. Bəzi alimlərin fikrincə həmin termin şərti istifadə olunur, digərləri isə düşünür ki, bu cür cümlələr “yarımçıq” termini ilə adlandırıla bilməz.

Annotation

The article devoted to the fetishistic types in Uzbek dastans. There are peculiarities of help and support of heroes in fetishism. The article studies features of mythology, human views about surrounding and universe and their interrelation with human ambitions.

Rəyçi:

Səfərbəy Ruzumbayev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ

“AZƏRBAYCAN DİLİ”NİN XX VƏ XXI ƏSRLƏRDƏ
İDEOLOJİ İNTİBAHI3

QARA MƏŞƏDİYEV

QOHUMLUQ MÜNASİBƏTİNİ BİLDİRƏN LEKSİK
VAHİDLƏRİN TÜRK DİLLƏRİNİN DIALEKTLƏRİNƏ
İNTEQRASIYASI14

MAHİRƏ HÜSEYNOVA

ŞUMERCƏ BƏZİ SÖZLƏR VƏ ONLARIN TÜRK DİLLƏRİ
DİALEKTLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI21

LEYLA MAHMUDOVA

MÜASİR FARS DİLİNDƏ TABELİLİK YOLU İLƏ
DÜZƏLƏN SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR31

KÖNÜL SƏMƏDOVA

AZƏRBAYCANIN ŞİMAL QRUPU DİLEKTLƏRİ NECƏ
ADLANMALIDIR -DİALEKT, ŞİVƏ YOXSAX LƏHCƏ?.....36

YEGANƏ QƏHRƏMANOVA

TÜRK HAL SİSTEMİNDƏ YÖNƏLMƏ-İSTİQAMƏT HALI ..45

VƏFA MƏHƏRRƏMOVA

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV
SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASININ
SƏMƏRƏLİ YOLLARI53

PƏRVİZ İSMAYİLOV

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL-QƏRB QRUPU
ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ SAMİTLƏRİN
QIPIÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİ DİALEKTLƏRİ
İLƏ MÜQAYİSƏSİ59

OFELYA PİRİYEVƏ

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÖRFOLOJİ YOLLA SÖZ
YARADICILIĞI: AD DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR
(İ.Şıxlının “Dəli Kür” əsəri əsasında)67

ALLAHVERDI HACIYEV	
TAMAM MEHRABOVA	
AZƏRBAYCAN ANTROPONİMİYASINDA ADVERMƏ ƏNƏNƏNLƏRİ	76
MANAFLI XANIMANA	
AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİ	81
AYGÜN VƏKİLOVA	
FRANSIZ DİLİNDƏ FELİN XƏBƏR ŞƏKLİ VƏ ONUN ZAMANLARINA DAİR	89
Н.А.САДУЛЛАЕВА	
ТҮҮЛИҚСИЗ ГАПЛАР ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР. ТУХЛИЕВА ГАВХАР НУРИСЛОМОВНА РОЛЬ ВЫСКАЗЫВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	104
SƏRİNƏ RƏHİMOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LEKSİK TƏKRARLAR (M.Arazın şeirləri əsasında)	110
ELNARƏ İSMAYILOVA	
TÜRKOLOGİYADA DERİVASIYANIN TƏDQIQI TARİXİNDƏN	117
QUBAD CƏBRAYILOV	
OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİ - TÜRK DİLLƏRİ AİLƏSİNİN BİR HİSSƏSİDİR	123
ГЮНЕЛЬ МАМЕДОВА	
ОСОБЕННОСТИ ОТРАЖЕНИЯ СУБСТАНТИВАТОВ С СООТНОСИТЕЛЬНЫМИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫМИ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА	130
GULNAR MAHARRAMZADE	
CLASSIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS	140
LEYLA SÜLEYMANOVA	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ “MUST” MODAL FEİLİNİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	148
YEGANƏ RƏHİMOVA	
ŞƏKİNİN BAŞ LAYİSQI VƏ BAŞ GÖYNÜK KƏNDLƏRİNDƏ LƏQƏBLƏR VƏ ONLARIN LEKSİK- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	155
GÜNAY ALİYEVA	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZDÜZƏLTMƏ VASİTƏLƏRİ HAQQINDA	163

AİDƏ İBRAHİMOVA	
AZƏRBAYCAN LÜĞƏTÇİLİYİNİN INKIŞAFINDA XARICI LÜĞƏTLƏRİN ROLU	169
VÜSALƏ MƏMMƏDOVA	
KOMMUNİKATİV METOD PASSİV KONSTRUKSİYALARIN TƏDRİSİNDƏ ƏSAS VASİTƏ KİMİ	177
AYNUR MƏMMƏDOVA	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ METAFORLARIN PRAQMATİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	183
MƏRYAM FAZİLZADƏ	
GOOD LISTENING SKILLS IN INTERPERSONAL COMMUNICATION	188
RƏNA MUSTAFAYEVA	
ЭФФЕКТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ	194
NÜBAR ABASOVA	
HEYVAN KOMPONENTLİ FİTONİMLƏRİN TEMATİK MƏNA QRUPLARI	199
ARİFƏ YUSİFOVA	
DÜNYA DİLLƏRİNİN TƏSNİFATI VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN BU TƏSNİFATDA YERİ	206

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

LALƏ ƏLİZADƏ	
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ VƏ KLASSİK ƏDƏBİ İRSİMİZ	214
FƏRİDƏ VƏLİYEVA	
XIII-XV ƏSRLƏR ANADİLLİ TÜRK ŞEİRİNDƏ EŞQ MOTİVİ	229
NURANƏ NURİYEVA	
ORİYENTALİZMİN ƏDƏBİ – ESTETİK FİKİRDƏ YERİ	241
ŞAKİR CƏFƏROV	
MİR CƏLAL YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ QƏHRƏMANLIQ MOTİVLƏRİ	252
H.A.СУЛТАНЛЫ	
ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ИДЕИ В ТВОРЧЕСТВЕ ИРАКСКОГО НОБЕЛЛИСТА ШАКИРА ХУСБАКА	257
ƏRKİNAZ RƏSULZADƏ	
1960-70 Cİ İLLƏR ƏDƏBİ PROSESİNDƏ SOSİALİST REALİZMİ PROBLEMİ	266

ZİVƏR HÜSEYNLI BAYLAN HİNDİSTANDA AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİ (ŞƏFƏVİLƏR DÖVRÜ)	271
ŞƏHLA ABDULLAYEVA ŞƏHAB TURŞİZİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA QISA BAXIŞ	288
GÜNEL VƏKİLOVA AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞINDA ƏKİZLƏR MİFİNİN KİŞİ-QADIN QARŞIDURMASI	300
VÜSALƏ MƏMMƏDOVA AŞIQ ABBAS TUFARQANLI HAQQINDA “ABBAS” DASTANI	305
GÜNƏŞ FƏTULLAYEVA ŞAGİRDƏLƏRİN TƏLİM NƏİLİYYƏTLƏRİNİN YAXŞILAŞDIRILMASINDA SİNİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏN KƏNAR TƏDBİRLƏRİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ	312
AYNA BABAZADƏ ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ ROMANLARINDA ŞİRVAN MÜHİTİ. 320	
SABİROVA NODİRA KARİMBƏEVNA FETİSHİSTİK LAVHALARINING DOSTONLARDA AKS ETİSHİ	329

ELAN

"Elm və təhsil" nəşriyyatı "Filologiya məsələləri" jurnalında çap olunan məqalələrlə bağlı "İlin məqaləsi" adlı müsabiqə elan edir. Məqalələr münsiflər heyəti tərəfindən qiymətləndiriləcək. Müsabiqənin nəticələri ildə iki dəfə – iyun və dekabr aylarında açıqlanacaq. Qaliblərə diplom və pul mükafatı veriləcək.

I yer 300 manat

II yer 200 manat

III yer 100 manat

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Yadigar Bağirova**

Çapa imzalanmış 24. 10. 2018.
Şerti çap vərəqi 48 Sifariş № 13
. Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

*jurnal "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

